

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1997

A TARTALOMBÓL

Tarnai Andor: A neolatin költészet és dráma alkonya Európában

Knapp Éva: Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna–Occasio-versében

Fejér Ádám: Horváth János és a korszerű Petőfi-kép

Nyilasy Balázs: Gondolatok az Arany-ballada poétikájáról

*

Heltai János: Balassi és Buchanan lephetése

Bartók István: Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija

Janzer Frigyes: József Attila és a romantika

*

Műhely:

Babits-tanulmányok

*

Petróczi Éva: Egy fordítás háttértörténete (Lewis Bayly: The Practice of Piety – Medgyesi Pál: Praxis pietatis)

Pilo Boyl, Cecilia: Caesar Aegyptus földén Alexandriában (Olasz jezsuita iskoladráma Faludi Ferenc átdolgozásában)

Szabó Gábor: Egy fiktív személy (f)eltüntetése (Orbán János Dénes versei)

*

Adattár

*

Szemle

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
6722 Szeged, Egyetem u. 2–6.

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1997. CI. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

technikai szerkesztő

(1954–1962)

a szerkesztőség titkára

(1963–1970)

felelős szerkesztő

(1971–1992, 1994–1996)

*

Szörényi László

főszerkesztő

Kecskeméti Gábor

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Dávidházi Péter

Erdődy Edit

Köszeghy Péter

Kulcsár Péter

Tverdota György

Vizkelety András

*

Császtray Tünde

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménési út 11–13.

Internet címünk:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Elektronikus levélcímünk:

itk@iti.mta.hu

<i>Tarnai Andor: A neolatin költészet és dráma alkonya Európában</i>	457
<i>Knapp Éva: Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna-Occasio-versében</i>	470
<i>Fejér Ádám: Horváth János és a korszerű Petőfi-kép</i>	508
<i>Nyilasy Balázs: Gondolatok az Arany-ballada poétikájáról</i>	527
Kisebbségi közlemények	
<i>Heltai János: Balassi és Buchanan lephetése</i>	541
<i>Bartók István: Bistertfeld gyulaféhvári ars concionandija</i>	550
<i>Janzer Frigyes: József Attila és a romantika</i>	557
Műhely	
<i>Tverdota György: Klasszikus álmok (Dekadencia és antikvitás)</i>	
<i>Babits első korszakának verseiben</i>	566
<i>Melczér Tibor: Babits Mihály bajai versei</i>	573
<i>Illés Sándor: Babits Mihály fogarasi lakásai</i>	581
<i>Téglás János: Babits és a Petőfi Társaság</i>	587
<i>Buda Attila: Babits Mihály művei a Nyugat kiadó gondozásában</i>	604
<i>Sipos Lajos: A Babits-levelezésről</i>	627
Műelemzés	
<i>Petróczi Éva: Egy fordítás háttértörténete (Lewis Bayly: The Practice of Pietas – Medgyesi Pál: Praxis pietatis)</i>	634
<i>Pilo Bojl, Cecília: Caesar Aegyptus földén Alexandriában (Olasz jezsuita iskoladráma Faludi Ferenc átdolgozásában)</i>	650
<i>Szabó Gábor: Egy fiktív személy (felfüggetlen Orbán János Dénes versei)</i>	656
Adattár	
<i>Tusor Péter: Balassi Bálint ismeretlen levele Krakkó város ügyészségéhez</i>	664
<i>Hargittay Emil - Kiss Antal: „Pestis időn gyakorlando jmtasagh”</i>	668
<i>Ratzky Rita: Ismeretlen Kőlesey-dokumentumok a Kolozsvári Állami Levéltárban</i>	671
Párbeszéd	
<i>Koltai András: Rimay János leveléről</i>	676
Szemle	
<i>Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein (Vizkelety András)</i>	677
<i>Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció (Szabó András)</i>	678
<i>Esterházy Pál: Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képernek rövideden föltett eredeti (Monok István)</i>	682
<i>II. Rákóczi Ferenc Fohászai / Aspiraciones principis Francisci II. Rákóczi / Aspirations du prince François II Rákóczi (Penke Olga)</i>	684
<i>Ányos Pál 1756–1784 (Borbély Szilárd)</i>	686
<i>Böszörményi István: Kármán József emléke L. osconcon 1896–1996 (Szilágyi Márton)</i>	689
<i>Majsa: Károly: Petőfi Sándor és szülei a szalkszentmártoni nagyvendéglőadóban 1845–1846 (Kerényi Ferenc)</i>	691
<i>Cholnoky Viktor 1868–1912 (Bezeczky Gábor)</i>	693
<i>Bori Imre: Szenteleky Kornél (Virág Zoltán)</i>	701
<i>Babits Mihály kéziratjai és levelezése (Péter László)</i>	706
Krónika	
<i>Pirnát Antal (1930–1997) (Szörényi László)</i>	710
<i>Varga Imre nyolcvanöt éves (Tuskés Gábor)</i>	712
<i>A hetvenéves Bodnár György köszöntése (Szörényi László)</i>	714
<i>Kovács Sándor Iván hatvanéves (Kulcsár Péter)</i>	716
<i>Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI–XVII. században (Káldos János)</i>	718
<i>Bessenyei-emlékülés a Magyar Tudományos Akadémián</i>	721
<i>Petőfi-Jókai-emlékülés (Kerényi Ferenc)</i>	721
<i>Konferencia Tandori Dezső munkásságáról</i>	722
<i>Arany János-konferencia (Korompay H. János)</i>	723
<i>Bodor Ádám munkássága a mai magyar prózairodalomban</i>	723
<i>Intézeti hírek (1997. január 1.–december 31.)</i>	724

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Az 1996/4. számig:

KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő)

BÍRÓ FERENC, DÁVIDHÁZI PÉTER, HORVÁTH IVÁN, KŐSZEGHY PÉTER,
KULCSÁR PÉTER, TVERDOTA GYÖRGY, VERES ANDRÁS

Az 1996/5–6. számtól:

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ (főszerkesztő), KECSKEMÉTI GÁBOR (felelős szerkesztő)

BALÁZS MIHÁLY, BÍRÓ FERENC, BITSKEY ISTVÁN, DÁVIDHÁZI PÉTER,
ERDŐDY EDIT, KŐSZEGHY PÉTER, KULCSÁR PÉTER, TVERDOTA GYÖRGY,
VIZKELETY ANDRÁS

1996. C. ÉVFOLYAM

BALASSI KIADÓ, BUDAPEST

A C. évfolyam munkatársai

Angyalosi Gergely (Budapest)
Bene Sándor (Budapest)
Berkes Tamás (Budapest)
Borbándi Gyula (München)
Borzsák István (Budapest)
Botka Ferenc (Budapest)
Csűrös Miklós (Budapest)
Dávid Géza (Budapest)
Di Francesco, Amedeo (Napoli)
T. Erdélyi Iлона (Budapest)
Erdődy Edit (Budapest)
Fenyő István (Budapest)
Fried István (Budapest–Szeged)
Gángó Gábor (Székesfehérvár–Szeged)
Gergely András (Budapest)
Gerold László (Novi Sad)
Gömöri György (Cambridge)
Gyapay László (Budapest)
Győri L. János (Debrecen)
Hartvig Gabriella (Pécs)
Horváth Edit (Budapest)
Ivánszky Ágota (Vác)
Karafiáth Judit (Budapest)
Kecskeméti Gábor (Budapest)
Kecskés András (Budapest)
Kelevéz Ágnes (Budapest)
Kerényi Ferenc (Budapest)
Kőríz Imre (Budapest)
Kőszeghy Péter (Budapest)
Kulcsár Péter (Budapest)
Kulcsár-Szabó Zoltán (Budapest)
Latzkovits Miklós (Szeged)
Lengyel András (Szeged)
Lőrinczy Huba (Szombathely)

Máthé József (Gyömrő)
Milbacher Róbert (Békéscsaba–Szeged)
Nagy Péter (Budapest)
Németh G. Béla (Budapest)
Németh S. Katalin (Budapest)
Oláh Szabolcs (Debrecen)
Pajorin Klára (Budapest)
Sarankó Márta (Budapest)
Spira György (Budapest)
Szabics Imre (Budapest)
Szabó András (Budapest)
Szabó G. Zoltán (Budapest)
Szakály Ferenc (Budapest)
Szigeti Csaba (Budapest)
Szilágyi Márton (Budapest)
Szilasi László (Szeged)
Szili József (Budapest)
Szörényi László (Budapest)
Tamás Attila (Debrecen)
Tasi József (Budapest)
Tomiš, Karol (Bratislava)
Tóth Éva (Budapest)
Tusor Péter (Budapest)
Tüskés Gábor (Budapest)
Tverdota György (Budapest)
Valachi Anna (Budapest)
Varga László (Budapest)
R. Várkonyi Ágnes (Budapest)
Vekerdi József (Budapest)
Vizkelety András (Budapest)
Völgyesi Orsolya (Budapest)
Wéber Antal (Budapest)
Zágonyi Ervin (Pécs)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Angyalosi Gergely: A Kísérletek időszaka</i> Ignotus pályáján	66
<i>Bene Sándor: A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása</i> Zrínyi Miklós műveiben	369
<i>Di Francesco, Amedeo: Maiolino Bisaccioni „Bánk bán”-ja</i>	613
<i>T. Erdélyi Ilona: Egy kései kiengesztelés kísérlete</i> (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)	630
<i>Fenyő István: Vezércikkek a centralista Pesti Hírlapban (1844–1845)</i>	40
<i>Gyapay László: A Csokonai-bírálat keletkezése és hatása</i> Kölcsey pályájára	225
<i>Kecskés András: Szőnyi Benjámint <i>Istennek trombitája</i> című énekeskönyvének versformái</i>	80
<i>Kelevész Ágnes: A kézirat Ariadné-fonala</i> (Kronológiai tájékozódás Babits fogarasi verseinek labirintusában)	649
<i>Milbacher Róbert: Kísérlet <i>A nagyidai cigányok</i> (újra)értelmezésére</i>	415
<i>Oláh Szabolcs: Pesti György haláltáncéneke és a protestáns versszerzési gyakorlat</i> (A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata)	582
<i>Szabics Imre: A trubadúrlíra és Balassi Bálint szerelmi költészete</i>	543
<i>Szilasi László: „körménykezi már minémű kétség”</i> (Arany János: <i>A nagyidai cigányok</i>)	395
<i>Tamás Attila: A személyiség megjelenési formáinak változásai századunk magyar irodalmában</i>	260
<i>Tverdota György: Bűnbakkeresés</i> József Attila utóéletében	442
<i>R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije</i>	1

Kisebb közlemények

<i>Borzsák István: Egy népi festő groteszk hagyatéka</i> 1676-ból	669
<i>Fried István: Petőfi Sándor téltemetése</i>	273
<i>Gömöri György: 1590-es lengyel feljegyzés</i> Balassi Bálintról és katonáiról	112
<i>Hartvig Gabriella: Egy Sterne-fordítástöredék feledésbe merült szerzője</i>	672
<i>Kerényi Ferenc: Ki lehetett Petőfi aszódi „Borcsá”-ja?</i>	122
<i>Latzkovits Miklós: Igazítás az <i>Argumentum és prologus a régi magyar drámában</i> című dolgozatomhoz</i> (ItK 1995, 586–595.)	473
<i>Szabó András: Szenci Molnár Albert és a magyar időmértékes vers</i>	114
<i>Tasi József: Illyés Gyula és József Attila</i>	285
<i>Tóth Éva: A középkori francia költészet és József Attila</i>	679
<i>Tomáš, Karol: Petőfi <i>Dalaim</i> című költeményének két szlovák fordítása</i>	469
<i>Vekerdi József: Arany balladái és a Bogár Imre népballada</i>	282

Műhely

<i>Ivánszky Ágota</i> : Kassák és a MA körének osztrák kapcsolatai a bécsi emigrációban	294
<i>Nagy Péter</i> : Egy derék honfi emlékkoszorúja (Vas Gerebenről)	145
<i>Spira György</i> : Két szemtelen hízlgő (Kiegészítés a <i>Petőfi-adattár</i> hoz)	161
<i>Szakály Ferenc–Dávid Géza</i> : Újabb adalék Tinódi Sebestyén történetírói hiteléhez	481
<i>Szilágyi Márton</i> : Kármán vagy Fanni? (A <i>Fanni</i> Hagyományai szerzőségének kérdései)	686
<i>Szilágyi Márton</i> : Schedius Lajos szerepe az Uránia körül	127
<i>Völgyesi Orsolya</i> : Kölcsey Országgyűlési naplójának keletkezése és megjelenése	490
<i>Zágonyi Ervin</i> : Kosztolányi R. U. R.-fordítása	170

Textológia

<i>Szabó G. Zoltán</i> : Kölcsey verseinek eddig ismeretlen kéziratái az Országos Széchényi Könyvtárban	474

Műelemzés

<i>Horváth Edit</i> : A mítosz írói átalakítása Ambrus Zoltán <i>Ninive pusztulása</i> című novellájában	701

Adattár

<i>Kulcsár Péter</i> : Három epigramma 1487-ből	313
<i>Tusor Péter</i> : Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől	318
<i>Tusor Péter</i> : Kiadatlan részletek gróf Zrínyi Miklós levelezéséből	712

Krónika

Beszámoló az MTA Textológiai Munkabizottságának 1996. február 5-i üléséről (<i>Kelevéz Ágnes</i>)	541
Hopp Lajos 1927–1996 (<i>Szörényi László</i>)	756
Huszadik századi íróink személyi bibliográfiái (<i>Botka Ferenc</i>)	536
Intézeti hírek (1995. január 1.–december 1.) (<i>Karafiáth Judit</i>)	223
Intézeti hírek (1996. január 1.–december 31.)	760
Keresztury Dezső emlékezete (<i>Németh G. Béla</i>)	529
Komlowszki Tibor 1929–1996 (<i>Szörényi László, Kulcsár Péter, Kőszeghy Péter</i>)	752
Kritikatörténeti konferencia (Budapest, 1996. június 5–7.)	759
Mai magyar írók: Konrád György (Tudományos konferencia, Budapest, 1995. december 6.) (<i>Sarankó Márta</i>)	222
„Minek nevezzetek”? Az irodalmi onomasztika kérdései (Tudományos konferencia, Budapest, 1995. november 27–28.) (<i>Pajorin Klára</i>)	221
Neolatin irodalom Európában és Magyarországon (Irodalomtörténeti konferencia, Pécs, 1996. május 24–26.) (<i>Kecskeméti Gábor</i>)	758

Szemle

- AGÁRDI Péter, *Torlódó múlt (József Attila és kortársai)*, Bp., T-Twins, 1995, 220 l. (Lengyel András) 746
- Aranyérmek, ezüstkoszorúk. *Művész kultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*. Magyar Nemzeti Galéria, 1995. június–november (Katalógus), szerk. SINKÓ Katalin, Bp., 1995, 393 l. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 1995/1). (Tüskés Gábor) 504
- BÉNYEI Miklós, *Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról*, Nyíregyháza–Debrecen, Stúdium Kiadó–Kinizsi Nyomda, 1994, 164 l. (Kultúrtudományi Tanulmányok). (Gángó Gábor) 507
- BERZSENYI Dániel *Művei*, kiad., utószó, jegyz. OROSZ László, Bp., Századvég Kiadó, 1994, 628 l. (Századvég Klasszikusok). (Kőrösi Imre) 352
- BERZSENYI Dániel és KÖLCSEY Ferenc *Összes versei*, kiad., utószó MEZEI Márta, Bp., Unikornis Kiadó, 1994, 303 l. (A Magyar Költészet Kincsestára, 22). (Kőrösi Imre) 352
- BOGOLY József Ágoston, *Ars philologiae: Tolnai Vilmos és az irodalomtudományi pozitívizmus öröksége*. Pécs, Pannónia Könyvek, 1994, 185 l. (Lőrinczy Huba) 516
- BOROS István, *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*, Bp., Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár–Balassi Kiadó, 1994, 76 l. + 16 t.; István BOROS, *Bibliothek des Münsters von Kalocsa*, Bp., Bibliothek des Münsters von Kalocsa–Balassi Verlag, 1994, 76 l. + 16 t. (Kecskeméti Gábor) 210
- BOTKA Ferenc, *Déry Tibor és Berlin: A Szentől szembe forrásvidéke*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994, 134 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 134). (Fenyő István) 361
- BOTKA Ferenc, *Megnyugodva és megbékélve (Tollvonások Déry Tibor arcképeéhez)*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1994, 97 l. (Fenyő István) 361
- CZIGÁNY Lóránt, *Gyökértelen, mint a zászló nyele: Írások a nyugati magyar irodalomról*, Bp., Szabad Tér, 1994, 352 l. (Borbándi Gyula) 521
- DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője*, Debrecen, Csokonai Könyvtár, 1993, 272 l. (Bibliotheca Studiorum Litterarium, 1). (Weber Antal) 355
- ~~de~~KONFERENCIA, szerk. KOVÁCS Sándor s. k., ODORICS Ferenc, Szeged, JATE Irodalomelmélet Csoport, 1994, 122 l. (Kulcsár-Szabó Zoltán) 748
- Dudith András *könyvtára: Részleges rekonstrukció*, összeáll., előszó JANKOVICS József, MONOK István, Szeged, Scriptorium Kft., 1993, 207 l. (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 12/3). (Szabó András) 350
- „A Dunánál”: *Tanulmányok József Attiláról*, szerk. TASI József, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995, 252 l. (Valachi Anna) 194
- EISEMANN György, *Ősformák jelenidőben*, Bp., Orpheusz Kiadó, 1995, 212 l. (Fried István) 206
- EÖTVÖS József, *Az 1848^{iki} forradalom története – Müncheni vázlat*, kiad., bev., jegyz. GÁNGÓ Gábor, Bp., Argumentum, 1993, 208 l. (Eötvös József Történeti és Állambölcséleti Művei). (Gergely András) 508
- Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica, *Annales: Cultura–Historia–Philologia*, 1, fő-szerk. MISKOLCZY Ambrus, Bp., ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1993, 252 l. (Máthé József) 740

Fontes Rerum Scholasticarum, IV–VI, szerkeszti KESERŰ Bálint; IV, SZABÓ Miklós–TONK Sándor, <i>Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700</i> , bev. TONK Sándor, szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, 1992, 392 l.; V, <i>Szatmári diákok 1610–1852</i> , kiad. BURA László, közrem. DOMÁNYHÁZY Edit, FONT Zsuzsa, LATZKOVITS Miklós, PINTÉR Gábor, Szeged, 1994, 350 l.; VI, <i>A marosvásárhelyi református kollégium diáksága 1653–1848</i> , kiad., bev. TONK Sándor, szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, 1994, 478 l. (<i>Győri L. János</i>)	731
GYÖRGY Lajos, <i>A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története 1579–1948</i> , Bp., Argumentum Kiadó, 1994, 202 l. (<i>Tüskés Gábor</i>)	208
<i>Kortársak Déry Tiborról</i> , szerk., az interjúkat készítette BOTKA Ferenc, Bp., 1994, 159 l. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 2). (<i>Fenyő István</i>)	361
KRISTÓ Gyula, <i>A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig</i> , Bp., Argumentum Kiadó, 1994, 149 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 135). (<i>Vizkelety András</i>)	348
LAKATOS Éva, <i>A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948)</i> , Bp., Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1993, 485 l. (Színháztörténeti Könyvtár, 28). (<i>Fried István</i>)	526
LUKÁCSY Sándor: <i>A hazudni büszke író: Válogatott tanulmányok</i> , Bp., Balassi Kiadó, 1995, 366 l. (<i>Kerényi Ferenc</i>)	191
Marc MARTIN, <i>Villon, ce Hongrois ou l'édification du culte de François Villon en Hongrie</i> , Bp., Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1995, 240 l. (Officina Hungarica, 5). (<i>Szigeti Csaba</i>)	734
MÁRTON László, <i>Az ábrázolás iránytalansága (Négy példa)</i> , Bp., Anonymus Kiadó, 1995, 60 l. (ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet Füzetek, 4). (<i>Kerényi Ferenc</i>)	738
MIKÓ Krisztina, <i>Halász Gábor</i> , Bp., Balassi Kiadó, 1995, 238 l. (<i>Berkes Tamás</i>)	742
Nádas Péter bibliográfia 1961–1994, gyűjt., összeáll., szerk. BARANYAI György–PÉCSI Gabriella, Pécs–Zalaegerszeg, Jelenkor Kiadó–Deák Ferenc Megyei Könyvtár, 1994, 493 l. (<i>Varga László</i>)	218
NÉMETH G. Béla, <i>Kérdések és kétségek: Irodalomtörténeti tanulmányok</i> , Bp., Balassi Kiadó, 1995, 252 [2] l. (<i>Csűrös Miklós</i>)	345
Georg REICHERSTORFFER, <i>Chorographia Transilvaniae. Chorographia Moldaviae. Erdély és Moldva leírása 1550</i> , kiad., ford., tan., magy. SZABADI István, Debrecen, KLTE, 1994, 139 l. (Series Fontium Latinorum Debreceniensis, 1). (<i>Németh S. Katalin</i>)	214
<i>Római szerzők 17. századi magyar fordításai</i> , szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993, 827 l. (Régi Magyar Prózai Emlékek, 10). (<i>Szabó András</i>)	216
SÜTŐ József, <i>Századok lelke: Irodalmi és helytörténeti tanulmányok</i> , Kiskunhalas, 1995, 163 l. (Halasi Téka, 16). (<i>Kerényi Ferenc</i>)	212
SZEGEDY-MASZÁK Mihály, <i>Ottlik Géza</i> . Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1994, 188 l. (<i>Lőrinczy Huba</i>)	198
SZEKÉR Endre, <i>Benedek Marcell</i> , Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994, 112 l. (Kortársaink). (<i>Szabó G. Zoltán</i>)	359
THOMKA Beáta, <i>Prózatörténeti vázlatok: Vajdasági regények, novellák a két háború között, Újvidék, Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság</i> , 1992, 110 l. (<i>Gerold László</i>)	204
VARGHA Balázs, <i>Arany János játéka</i> , Bp., Enciklopédia Kiadó, 1994, 131 l. (<i>Szili József</i>)	514
VARGHA Kálmán, <i>Korok és pillanatok</i> , összeáll. BOHUS Magda, Bp., Liget Műhely Alapítvány, 1995, 354 l. (Liget Könyvek). (<i>Erdődy Edit</i>)	357

NÉVMUTATÓ

- A. E. I. Ady Endre
 A. J. I.^a Arany János
 A. L. I. Arany László
 A. Z. I. Ambrus Zoltán
 Abafi Lajos 130
 Abafi I. Apafi Mihály
 Abert, Hermann 307
 Ábrányi Emil 171
 Aczél György 200, 219
 Ács Pál 758, 759, 761
 Acsády Ignác 481
 Adamček, Josip 715
 Adamik Lajos 29
 Adamik Tamás 398
 Adler, Alfred 309
 Adler, Friedrich 298
 Ady Endre 75, 80, 111, 196, 204, 206, 207, 260–263, 272, 300, 301, 304, 353, 360, 519, 537, 581, 649, 659, 704, 752
 Aeneas Sylvius I. Pius, II.
 Agárdi Péter 195, 467, 746–748
 Ágoston, Szent 379
 Aiszkülosz 299, 671
 Akhilleusz, Szent 669
 Alamanni, Luigi 376
 Albrichsfeld, Johann 168
 Almási Benedek 113
 Alsted, Johann Heinrich 30, 114, 217, 375
 Althaus, F. E. 14
 Alvinczi Péter 210, 388
 Amann, Klaus 296, 300
 Ambrózy Pál 653
 Ambrus Judit 686
 Ambrus Zoltán 176, 185, 201, 202, 207, 701–708, 710, 711
 Anakreon 351
 Andersen, Hans Christian 693
 Andics Erzsébet 161
 Andrássy család 320, 325–327, 335
 Andrássy Anna 325
 Andrássy Mátyás (Andrasi Mathias, Andrassý Mathiass, Andrassi Mattyas) 332, 334–336
 Andrássy Péter 326, 327, 335
 Andrássy Péterné 324–327
 Andrássy Zsuzsanna 326
 Andreánszky István 447, 450
 Andreas Capellanus 562, 563, 575
 Angerianus (Geronimo Angeriano) 547, 548, 580
 Angyal Dávid 6, 8, 148, 149, 159
 Angyal Endre 373, 374
 Angyalosi Gergely 66, 79, 221, 760, 762, 763
 Anonymus 348, 349
 Antal Árpád 209
 Antal Sándor 664
 Ányos Pál 641
 Apácai Csere János 217
 Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem 9, 10, 20, 27, 29, 36
 Apollinaire, Guillaume 679
 Apollóniosz 669
 Apór Lázár 162–164
 Apor Péter 210
 Apostol Pál 687
 Apponyi György 60
 Apponyi Sándor 1, 33, 34
 Áprily Lajos 740
 Apró Ferenc 660, 665
 Aranka György 133, 136, 138, 210
 Arany János 5, 82, 147, 148, 157, 159, 160, 178, 191, 199, 249, 345–347, 395, 396, 398–407, 412–414, 417–441, 453, 501, 503, 506, 514, 515, 519, 530–532, 534, 535, 551, 653, 655, 656, 661, 667, 693, 736
 Arany László 440, 707
 Arató Ferenc 748, 749
 Arató Tibor 464
 Archinto, gr., francia követ 22
 Archipenko, Alexander 302
 Ardov, Vaszilij 183
 Ariosto, Ludovico 642
 Arisztotelész 669, 670
 Arnaut, Daniel 681
 Arnaut de Mareuil (Maruelh, Arnaud de Marueil) 552, 553, 574

- Arnim, Ludwig Achim von 150
 Artner Teréz (Theona) 642
 Asbóth János 346, 347
 Asor-Rosa, Alberto 386, 622, 627
 Asztalos István 123
 Asztalos, Nicola 615
 Attila 758
 Auerbach, Berthold 59
 Auerbach, Bertrand 8
 Auzzas, Ginetta 373
 Azais, Gabriel 561
- B. Gy. I. Borbándi Gyula
 B. I. I. Borzsák István
 B. L. I. Bálint Lajos
 B. S. I. Bene Sándor
 B. S. I. Bródy Sándor
 Babits Annyal 662
 Babits Mihály 67, 73, 178, 207, 260, 263, 345–347,
 451–458, 460–463, 468, 530, 531, 537, 575,
 649–668, 707, 708, 710, 711, 746, 760, 762
 Babits Mihályné, özv. 666
 Bach, David 308
 Bachtin, Michail I. Bahtyin, Mihail Mihajlovics
 Bácskai Antal 712
 Badics Ferenc 129
 Baditz Ottó 506
 Bagó, budai nyomdász 163
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 625, 705, 760
 Bailiff, gr. 31
 Bajza József 131, 192, 423, 630, 631, 633–640, 643,
 646–648
 Bak Róbert 445–447, 462, 463
 Bakos Ferenc 519
 Bakos János (Joannes Bakos de Osgyan) 325, 326
 Balassa József 251
 Balassa Péter 221
 Balassi Bálint (Gyarmathi Balassa Bálint) 112, 113,
 118, 120, 121, 380, 423, 543–550, 552, 554–
 565, 567, 569, 571–573, 575–577, 580, 581,
 713, 752–756
 Balassi Ferenc 351
 Balázs Béla 301, 309, 762
 Balázs János 120
 Balázs Mihály 758
 Balduino, Armando 373
 Bálint Lajos 703
 Balla Zsófia 198
 Balog György 216
 Balog(h) István 123–126, 338
 Balog(h) Sándor 527
- Balogh Jolán 317
 Balogh Sámuel 675
 Balzac, Honoré de 361, 398, 745
 Bán Imre 30, 32, 545, 546, 549, 573, 575, 576, 756
 Bán Péter 482
 Bánffy Dénes 370
 Bánhegyi György 228, 241
 Bánhegyi Jób 692
 Bánk bán 615, 616, 618–623, 628, 629
 Bánó József 527
 Bánóczy Dezső 527
 Banville, Théodore de 703
 Bányai János 222, 702
 Bányai László 466
 Barabás Ábel 159
 Barabás Tibor 450, 456
 Bárány Ágoston 138
 Bárány Péter 142
 Baranyai Decsi János 119
 Baranyai György 218
 Baranyai Zoltán 142
 Baráth Ferenc 170
 Barcsai László (Bartsai, Ladislaus) 136
 Barcsay Ábrahám 222
 Barish, Jonas A. 375
 Bárkán György 220
 Barna János 124
 Báróczy Sándor (Bárótyz) 139, 140
 Baron, Hans 386
 Baros Gyula 134, 135
 Baróti Szabó Dávid 134, 137
 Bársony István 75
 Bart István 260
 Barta István 501
 Barta János 199, 396, 420, 426, 754
 Barta Sándor 304
 Bártfai Szabó László 164
 Bártfay László 131, 477, 490, 491, 493–495, 640
 Barthes, Roland 398, 749
 Bartholomaeides László (Ladislaus) 325, 326
 Bartók István 216, 758, 760
 Bartoniek Emma 313, 316
 Bartsai, Ladislaus I. Barcsai László
 Basch Lóránt 454, 456
 Basil, Otto 300
 Basó Mátyás (Matthias Baso de Ciolto) 336
 Báthory András 112
 Báthory Gábor, erdélyi fejedelem 323, 324, 388
 Báthory István 112, 545
 Báthory Zsigmond 758
 Báthory Zsófia 22

- Báthory Románcsik Mihály 125
 Batori I. Báthory Gábor
 Batsányi János 134, 142
 Batthyány család 146, 338
 Batthyány Ádám, br. 378, 384, 713, 714
 Batthyány Borbála 338
 Batthyány Lajos, gr. 65, 162, 164, 513
 Baudelaire, Charles 300, 679, 699, 711
 Bauer, Otto 298
 Baumgarten Ferenc 455
 Bayer János 30
 Bayer József 122, 130, 136–138
 Beatrix királyné 695
 Bec, Pierre 423, 553, 562
 Beck, Karl 648
 Becker, Nikolaus 253
 Becz Zsófia (Bech, Beck, Betz) 325–327, 335
 Bees, N. A. 669
 Beimel József 502
 Beke György 741
 Bekény András 327
 Bekes Gáspár 113
 Békés Gellért 761
 Békés István 164, 165
 Bekes László 113
 Bekesi András 113
 Békési Gábor 253
 Béla, II. (Vak), magyar király 349, 476
 Béla, III., magyar király 349
 Béla, IV., magyar király 349, 615
 Béládi Miklós 521, 522
 Belawary, David 319
 Bélay Vilmos 712
 Bély Pál 370
 Belgrad, Jürgen 261, 272
 Belia György 649, 654, 662, 666
 Belsey, Catherine 415, 417
 Benczédi László I
 Benda Kálmán 321, 338
 Bendl Júlia 68
 Benc Sándor 2–4, 6, 10, 14–16, 18, 22, 24, 29–32, 38, 369, 373, 374, 381, 392–394, 712, 761
 Benedek István 359, 360
 Benedek Marcell 150, 359–361
 Beney Zsuzsa 197
 Beniczkyne Bajza Lenke 693
 Benker, K. M. I. Kertbeny Károly
 Benkő Kálmán 126
 Benkő Samu 739
 Benn, Gottfried 223
 Benna, A. H. 14
 Bennet, Henry 23
 Benzing, Jozef 118
 Benzoni, Gino 383
 Bényei Miklós 507, 508
 Bényei Tamás 221
 Beöthy Ödön 61, 64
 Beöthy Zsolt 157, 695, 697, 698
 Berda József 358
 Berde Mária 740
 Bérenger, Pierre-Jean de 4
 Beretkei Mihály 326
 Berger, Peter 408, 412
 Bergmann Teréz 306, 312
 Bergson, Henry Louis 197, 366
 Berkes Tamás 223, 746, 761, 762
 Berlász Jenő 226
 Bernard de Ventadour (Bernart de Ventadorn) 555, 557, 564, 568, 570, 574, 578, 579
 Bertelli, Sergio 391
 Bertényi Iván 4
 Bertran de Born 551, 552
 Berzsenyi Dániel 133, 191, 230, 240, 241, 247, 254, 258, 352–355, 476, 644, 699, 740
 Bessenyei György 136, 138, 142, 191, 697
 Bessenyei József 482
 Bessenyei I. Bessenyei György
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 1, 8, 20, 30, 33, 36, 116, 320, 327, 328, 330, 388, 614, 753
 Bethlen István 682
 Bethlen Miklós 31, 210, 370, 408, 413
 Bethlen Miklósné, gr. (Izidóra) 690
 Bethlen Péter 344
 Beust, Joachim 119
 Beyerlinck, Laurens 379
 Béze, Théodor de (Béza) 115, 121, 351
 Bezeczy Gábor 221, 759
 Biernaczky Szilárd 213
 Bihari János 191
 Biondi, Albano 381
 Biró Ferenc 357, 541, 542
 Biró Péter 11, 20, 24, 712
 Bisaccioni, Maiolino 613–629
 Bischof Gabriella 319
 Bisterfeld, Johann Heinrich 30, 217
 Bisztray György 522
 Bisztray Gyula 140, 424, 428, 503, 663, 690, 693
 Bitskey István 320, 645, 731, 758
 Blanc, Louis 60
 Blan(c)kenburg, Christian Friedrich von 675
 Bleyer Jakab 15, 631
 Blok, Alexander Alexandrovics 183

- Blümmel, E. K. 642
 Boar, Liviu 126
 Boccaccio, Giovanni 373, 379
 Boccacini, Traiano 381
 Bocskai István 1
 Boda Miklós 758
 Bodnár György 220, 221, 223, 224, 759–763
 Bodnár Zsigmond 128, 697, 698
 Bodó Éva Mária 6
 Bodó Farkas (Bödi, Bódi, Bodon) 487, 488
 Bodó Ferenc 487, 488
 Boér Sándor 136, 138, 192
 Bogdán István 329, 337
 Bognár Zoltán 212
 Bogoly József Ágoston 516–521
 Bohus Magda 357, 358
 Boileau-Despréaux, Nicolas 229, 246
 Boissard, Jean Jacques 376
 Bojtár Endre 417
 Bóka László 448, 449, 458, 460, 754
 Bókay Antal 198, 465
 Bokor László 444
 Boldizsár Iván 459
 Bolton, Samuel 3, 27
 Bondi, Fraulein 305
 Bonfini, Antonio (Bonfinis, Bonfinius, Bonfinus)
 313, 315, 316, 351, 613–622, 629
 Bonyhai Gábor 223
 Borbándi Gyula 523, 526
 Borchardt, Rudolf 298
 Borges, Jorge Luis 403
 Bori Imre 196, 222
 Borián Előd (Gellért) 3, 38
 Bornemisza Péter 118, 217, 218, 473, 543, 547, 616
 Bornemissza Gergely 482
 Bornemissza János, Kálnói 209
 Boronkai Iván 615
 Boros István 210, 211
 Boros Judit 506
 Borosnyai Kálmán 666
 Boross István 692
 Borromeo, Federico, kardinális 318
 Borsa Gedcon 350
 Borsos István 117
 Bory Mihály 22
 Borzsák István 16, 135, 216, 355, 671, 672
 Bosnyák István 714
 Bóta László 482
 Botero, Giovanni 381
 Botka Ferenc 196, 361, 364–367, 541
 Bourget, Paul 701
 Boursault, Edme 687
 Bowring, Sir John 156
 Boyle, Robert 28, 30, 31
 Bölöni Farkas Sándor 193, 257
 Brache, Tycho 351
 Branca, Vittore 373, 545
 Branneck, Manfred 309
 Brassai Sámuel 693
 Bresztovszky Ernő 653
 Březina, Otokar 173, 762
 Broch, Hermann 413
 Brod, Max 172
 Bródy Sándor 207, 701
 Broniowski, Marcin 215
 Brunszvik Teréz gr. 695
 Bruto, Giovanni Michele 351
 Brügel, Fritz 296–301, 304, 308, 312
 Bry, Theodor de 118
 Buckhardt, Veronika 309
 Buczy Emil 236
 Budaházi János 485–487
 Buday György 525
 Budi Farkas 487
 Bukovszky Andrea 1, 2, 6, 20
 Bumke, Joachim 349
 Bura László 731, 733
 Burke, Kenneth 176
 Busa Margit 226, 477
 Busbek, Auger Gislen (Busbequius) 26, 35
 Buzási János 485
 Buzková, Pavla 185, 186
 Bürger, Gottfried August 240, 252, 253
 C. H. L. P. J. G. I. Hoburg
 Caesar, Julius 393
 Calderón de la Barca, Pedro 701
 Calvin, Jean 115, 211, 351
 Campanella, Tommaso 374
 Camus, Albert 207
 Canova, Antonio 641
 Cantimori, Delio 393
 Čapek-fivérek I. Josef és Karel Čapek
 Čapek, Josef 173
 Čapek, Karel 170–176, 178, 180–189
 Carafa, pápai nuncius 22
 Cardanus, Hieronymus (Girolamo Cardano) 351
 Carlyle, Thomas 701
 Carte, T. 8
 Cartojan, N. 670
 Casanova, Giacomo Girolamo 701
 Caspary, Adolf 311

- Cassale, I. 388
 Cassirer, Ernst 375
 Castagnetti, Marina 381
 Castello, Sebastian 351
 Castiglione, Baldassare 373, 380
 Castle, Eduard 297, 300, 309
 Castriot I. Szkander bég
 Catullus, Caius Valerius 548
 Caussin, Nicolas 392
 Cavaliere, A. 559
 Célia I. Szárkándy Anna
 Cendrars, Blaise 679
 Cengiarotti, Giuseppe 373
 Cenner Mihály 187
 Cennerné Wilhelmb Gizella 2, 15
 Černý, Václav 185, 186
 Cervantes Saavedra, Miguel de 412, 414, 704
 Chagall, Marc 302, 365
 Châtellerault, vicomtesse 579
 Cherbuliez, Victor 703
 Chereșteșu, Victor 161
 Chesterton, Gilbert Keith 184
 Chettncky László 326
 Chevalier, Jean 443
 Chevalier, Michel 55, 56
 Chiaromanni, Giovanni 18, 19, 22, 23, 32
 Cholnoky Viktor 358
 Chrétien de Troyes 552
 Christian, Ewald 142
 Cicero, Marcus Tullius 216, 349, 373, 378, 673
 Clark, Samuel 33
 Clucas, Stephen 30
 Codrington, Robert 26, 28, 33, 36
 Collin-fivérek I. Heinrich Josef von és Matthäus von Collin
 Collin, Heinrich von 642
 Collin, Matthäus von 642
 Comenius, Johannes Amos (Komenský) 2, 7, 13, 20, 26, 28–34, 37–39, 217, 374, 382
 Constanzo, Mario 373–376
 Copernicus, Nicolaus 270
 Corneille, Pierre 135, 138, 244
 Cornificius 398, 407
 Cortez, Hernan (Cortesius) 5
 Corvinus, Christof (Rab) 114
 Crato, Johannes 351
 Cromwell, Oliver 30
 Cronegk, Johann Friedrich, Freiherr von 143
 Curtius, Ernst Robert 373
 Curtius Rufus, Quintus 670, 671
 Czako Zsigmond 740
 Czibor János 499
 Czigány Lóránt 521–526
 Czigler, Aladár Paul 632
 Czirjék Mihály 142
 Czuczor Gergely 322
 Czumikow, Wladimir 178
 Csanda Sándor 118
 Csánki Dezső 486, 488
 Csaplár Ferenc 294, 295, 305–307, 312
 Csapláros István 170, 171, 175
 Csapodi Csaba 18, 210, 211, 370, 712
 Csapodi Zoltán 14
 Csapodiné Gárdonyi Klára 211, 226
 Császár Elemér 143, 151, 157, 159, 164
 Császtvay Tünde 761
 Csáth Géza 66–68, 74, 358
 Csáti Demeter 682
 Csátó Pál 631
 Csécsi János (Tsétsi) 120, 733
 Csehov, Anton Pavlovics 178
 Csengery Antal 42, 61–65, 530
 Cserey Farkas 226, 253
 Cserey Farkas, id. 210
 Csernátoni Gyula 161
 Csernátoni Lóra 690
 Csetri Lajos 232, 254, 255
 Cséve Anna 650
 Csiky Ágnes Mária 522
 Csiky Gergely 527
 Csizsar Mirella 666
 Csokonai Vitéz Mihály 131, 225–227, 233, 234, 240, 246, 248–259, 355–357, 421, 424, 427, 454, 519, 534, 581, 686–688
 Csonka Ferenc 215
 Csorba Sándor 235, 237, 250, 492, 541
 Csűrös Klára 6
 Csűrös Miklós 348, 515
 D. É. I. Éribon, Didier
 Dálnoki Benkő Márton 216
 D'Annunzio, Gabriele 761
 Dante Alighieri 379, 545–547, 549, 575, 577
 D'Arco S. Avasse 558
 Darvas János 132
 Darvas Richard (Szilárd) 527
 Dávid Ferenc 351
 Dávid Géza 481, 483, 485, 488, 489
 Dávidházi Péter 222, 223, 230, 242, 249, 396, 398, 418, 431, 434–437, 477, 504, 541, 542, 630, 631, 634, 636, 646, 760, 761, 763

- Dayka Gábor 142, 230, 240, 251, 252
 De Bruyne, Edgar 574
 De Man, Paul 749
 De Mattei, Rodolfo 374
 Deák Botond 748
 Deák Ferenc 45, 65, 148, 164, 165
 Deák István 162
 Debreczeni Attila 355–357, 631
 Debreczeni Ferenc 395
 Décsy László (Détsey) 492
 Dékány Árpád 213
 Delboulle, M. 579
 Demeter János 137
 Dénes Iván Zoltán 46
 Dénes Tibor 522
 Denschner, Bernhard 299
 Dér Zoltán 189
 Derék Pál 294
 Déri Balázs 759
 Derrida, Jacques 221, 762
 Dervis, adószedő 489
 Déry Tibor 196, 361–367, 538
 Déryné (Déry Istvánné Széppataki Róza) 122
 Despréaux I. Boileau-Despréaux, Nicolas
 Dessewffy Emil 46–49, 52, 58
 Dessewffy Gyula 524
 Dessewffy József 634, 674, 675
 Devescovi Balázs 127
 Dezsényi Béla 500
 Dézsi Lajos 114, 119, 649, 682
 Di Francesco, Amedeo 613, 629
 Di Francia, Letterio 613
 Diamant, Dr. 303
 Dickens, Charles 701
 Diderot, Denis 141
 Dienes András 122, 123
 Dieterich, A. 672
 Diósné Brüll Adél 262
 Diószegi András 701, 703, 706
 Disraeli, Benjamin 59
 Dittrich Vilmos 395, 407, 415
 Dlhányi Zsigmond 123
 Dobai Székely András I. Székely, Dobai
 Dobó Klára 695
 Dobokaj, Alexandrus 329
 Dobolán Katalin 221
 Dobossy László 7, 170, 172, 175, 176, 183, 186, 189
 Dobronoki György 343
 Dobrossy (Dobrossi) István 493, 497–499, 502, 503
 Dóczy család, Nagylúcsei 317
 Doerner, K. 671
 Dományházy Edit 731
 Domokos Mátyás 362, 363
 Domokos Sámuel 740, 741
 Donner, Georg Raphael 529
 Dorfmeister István 529
 Doromby Karola 127, 135, 139, 142
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 207, 310, 705, 763
 Doumic, René 683
 Dózsa György 262
 Döbi I. Döbrentei Gábor
 Döbrentei Gábor 225–227, 229–234, 239–240, 242, 244–259, 353, 474, 634, 672–674
 Dömök Elek 123
 Drabik, Nicolas (Drabicius) 2, 26, 29, 32
 Draskóczy István 715
 Draskovich János, horvát bán 715, 753
 Draveczi Jánosné, Bydeskúty Júlia 235
 Dresser, Mattheus 351
 Droste-Hülshoff, Anette von 150
 Drugeth, Homonnai család 339
 Drugeth György, Homonnai 324
 Drugeth János, Homonnai (Druget, Joannes de Homonna) 319, 339, 340, 344
 Dsida Jenő 740, 741
 Duden, Konrad 177, 178
 Dudith András 350, 351, 761
 Dudith János Ágoston, Sbardellati 350
 Dugonics(is) András 137, 139, 140, 153, 156, 430
 Dukai Takács Judit 690
 Dukkan Ágnes 30
 Dury, John (Dureus) 30
 Duval, D. 547
 Dux Adolf 648
 Dyck, Anthonis van 641
 E. I. Erdélyi János
 Ebeczkj Péter 326
 Eck Bálint 218
 Eckhardt Sándor 150, 543, 545–549, 555, 559, 576, 580
 Eco, Umberto 206, 403
 Efferen, Wilhelm Ferdinand 380, 392
 Egressy Gábor 498, 501
 Egri Péter 220
 Egyed Emese 221, 222
 Egyed Gál 328
 Egyed Ilona 495
 Ehrenstein, Albert 296, 309
 Eickhoff, Ekkehard 4, 7
 Eisemann György 206–208, 704

- Eisenstein, E. Elisabeth 13
 Eisler, Max 311
 Eliade, Mircea 708
 Eliot, Thomas Stearns 221, 743
 Eminescu, Mihai 740–742
 Endre (András), II., magyar király 613, 615, 621, 622, 629
 Endrődi Sándor 169, 422
 Endrődy János 137, 141
 Engel, Johann Christian 134, 135, 138
 Engels, Friedrich 193
 Eöördegh István 192
 Eörsi István 362, 363, 551, 564, 571
 Eötvös József 40–48, 50–52, 57–62, 64–65, 156, 192, 250, 346, 347, 494, 496, 497, 508–514, 530, 633
 Epiktétosz 351
 Epikurosz 709
 Erasmus, Desiderius 35, 211, 375, 379, 380
 Erastus, Thomas 351
 Ercsei Dániel 247
 Erdei Klára 350
 Erdei László 159
 Erdélyi György 122
 Erdélyi Györgyné Sáska Borbála 122
 T. Erdélyi Ilona 228, 498, 630, 637, 643, 644, 646, 648
 Erdélyi János 193, 497, 498, 500, 503, 687
 Erdélyi László 615
 Erdélyi Lujza 216, 218
 Erdödy család 729, 730
 Erdödy Edit 359, 761, 763
 Erdödy Gábor (Gabriel) 538, 714
 Erdödy(ý) Imre (Emericus) 715, 719, 720
 Erdödy Tamás 716
 Erdösi I. Sylvester János
 Éribon, Didier 710
 Ermengau, Matfre 561
 Ernst 366
 Érszegi Géza 322
 Erzsébet királynő 691
 Esterházy család 329, 330
 Esterházy Károly 531
 Esterházy Miklós (Nicolaus), hg. I, 16, 318, 353, 320, 329, 330
 Esterházy Pál 3, 6, 11, 15, 390
 Esterházy Péter 198, 218, 219, 224, 260, 706
 Esztergár László 253, 256
 G. Etényi Nóra 6, 14, 15, 17, 19, 24
 Euklidész 351
 Evans, Katalin 6
 Evans, Robert John Weston 4
 Everaerts I. Joannes Secundus
 Eysenck, Hans Jürgen 261, 272
 Eysenck, Michael 261, 272
 F. F. I. Fejtő Ferenc
 F. G. I. Feja Géza
 F-y 698
 Fábri Anna 692
 Fabricius István 209
 Faidit, Gaucelm 543, 556, 566
 Fáj Attila 671
 Falk Miksa 159
 Fallenbüchl Zoltán 322, 701
 Faludi Ferenc 137, 697
 Faludi István 705
 Faludy György 198, 453, 457, 525, 734–738
 Falvy Zoltán 543
 Fanni (Fanny), író 686–700
 Faragó Kornélia 222
 Faragó László Pál 456
 Farkas János (szkarosi) 325
 Farkas Jenő 220
 Farkas Lajos 80
 Fáy András 193, 670, 671
 Fazekas István 319, 338, 340, 713
 Fecialis, Lupi 382, 389
 Fegyverneki János 334
 Feja Géza 449, 457, 458, 466, 467
 Fejér, Georg 136, 138
 Fejes István 431
 Fejtő Ferenc 362, 364, 466, 467, 747
 Fekete Lajos 489
 Fekete Sándor 122, 124, 126, 212
 Felmayer, Rudolf 300
 Fenyéry Gyula 636
 Fényes Elek 322, 500, 501
 Fenyő István 40, 65, 139, 367, 498, 631, 634, 635, 646, 675, 763
 Fenyő Miksa 74
 Ferdinánd, I., német-római császár, magyar király 214, 482, 488
 Ferdinánd, II., Aragóniai 324, 327, 383
 Ferdinánd, III., német-római császár 339, 713, 714–717, 719–721
 Ferdinánd, V., magyar király (I. Ferdinánd osztrák császár) 164, 165, 167
 Ferenc, I., magyar király 144, 642
 Ferenc József osztrák császár, magyar király 158
 Ferenc Károly főherceg 164
 Ferenczi László 196, 220, 760–763

- Ferenczi Zoltán 122, 123, 164, 473, 495
 Ferenczy István 506
 Ferenczy János 139
 Ferenczy Teréz 690
 Ferinaria, Kunigunda 117, 118
 Fernor Arabella 676
 Ferroni, Giulio 383
 Fest Sándor 142, 672, 674
 Festetics György 133
 Feuillade, Lucien 543
 Feyeruary János 326
 Ficino, Marsilio 575
 Fiedler, Josef 16, 17
 Firdauszi, Abū'l-Qāszem Manszúr 671
 Firtinger Károly 499
 Fischer, Ernst 296
 Fischer Éva 31, 712
 Fitz József 498, 502
 Flaubert, Gustave 703
 Flood, John L. 221
 Florenszkij, Pavel 221
 Florus, Lucius Annaeus 216
 Fodor András 681
 Fodor István (Crispus, Stephanus) 313, 316, 317
 Fodor József 449, 450
 Fodor Kálmán 527
 Fodor Lőrinc (Crispus, Laurentius) 316
 Fodor Pál 486
 Fodor Veronika 31
 Fogarasi György 748
 Fogarasi János 322
 Fögel József (Iosephus) 616
 Foktövi János 119
 Font Zsuzsa 731
 Forgách család 338
 Forgách Ádám 17, 338, 339
 Forgách Ferenc, Ghymes, primás, biboros 319, 326, 481
 Forgách Imre 121
 Forgách Mária 338
 Forgách Simon 112, 481
 Forgách Zsigmond (Ghymesy) 324, 327, 338
 Forgách Zsigmond, ifj. 338
 Forgon Mihály 326
 Forst, Robert 7
 Forstall Márk 22, 31, 38
 Forster, Georg 142, 143
 Foucault, Michel 127, 415, 416, 418
 Földessy Gyula 360, 649
 Földi János 85, 252, 533, 534
 Földi Mihály 451
 Fraenkel, Ed. 671
 Fraknói Vilmos 320, 330, 338, 343
 France, Anatole 703, 705, 709, 711
 Francken, Christian 351
 Frangepán Ferenc 22, 23
 Frangepán Ferenc Kristóf 761
 Frank, Manfred 261
 Frank, Paul 307
 Frankenburg Adolf 147
 Franklin, Benjamin 245, 673, 674
 Frankopan I. Frangepán Ferenc Kristóf
 Franyó Zoltán 74
 Fried, Erich 300
 Fried István 127, 139, 170, 171, 208, 475, 493, 497, 528, 647, 686, 741,
 Friedman Lipót (Friedmen) 527
 Frigyes, I., Barbarossa, német-római császár 671
 Frigyes, III., német-római császár 351
 Frigyes, pfalzi választófejedelem 33, 36
 Frigyes Vilmos, brandenburgi választófejedelem 24
 Frontinus, Sextus Julius 313
 Frölich Dávid 30
 Frye, Northrop 443
 Futó János 125
 Fülöp, L. M. W. S. 31, 712
 Fülöp Géza 226
 Für István 699
 Füsü József 448
 Füzessy Iván 538
 G. I. Toldy Ferenc
 G. Gy. I. Gömöri György
 G. P. I. Gulyás Pál
 Gaal György 633, 647
 Gábor Andor 447, 466
 Gábor Csilla 759
 Gábor Júlia 493
 Gajári Lajos 581
 Gal Borcsa 124
 Gál Ida 125, 126
 Gál István (Gál István) 8, 332, 650
 G(a)ál Mihály, ákosfalvi 123–126
 Gál Mihályné László Borbál(r)a 126
 Galamb Sándor 185
 Gáldi László 80, 740, 741
 Galeotto, Marzio 543
 Galilei, Galileo 374
 Gall, Ludwig 298
 Galla Ferenc 319, 321, 325, 326
 Galler, Hieronymus 116–118
 Gallus Sándor, ifj. 447

- Gálos Rezső 128–131, 137
 Gálóss Gábor 130
 Gangel Judit 319
 Gángó Gábor 508–510, 541
 Ga(o)novszky Pál 688, 689
 Gara, Ladislás 543
 Garay János 131, 500, 502
 Gárdonyi Zseni 699, 700
 Gargallo, Tommaso 613
 Garibaldi, Giuseppe 223
 Gáspár Endre 306, 307, 312
 Gáspár Zoltán 747
 Gautier, Théophile 703
 Gay, John 673
 Gazda István 322, 497
 Gebser, Jean 261
 Gehlen, Arnold 412
 Gelich, Rikárd 168
 Gellért, Szent 759
 Gellert, Christian Fürchtegott 143
 Gentilis, pápai legátus, bíboros 762
 Görgey, Georgius 332, 334
 Gerenday Ambrus 500
 Gerézdi Rabán 129, 543–545, 562
 Gergely András 162, 514
 Gergely Győző 182
 Gergely István 185, 188
 Gergely, Thomas 221
 Gergely Tibor 302
 Gergye László 703
 Gerics József 715
 Gerken, Jevgenij Georgievics 173–175, 187, 188
 Gerold László 206, 222
 Gertrudis, magyar királynő 615, 616, 618, 626, 627
 Gesner, Conrad 351
 Gheebant, Alain 443
 Gibbon, Edward 673, 674
 Gide, André 364
 Giebisch, H. 297, 300
 Gindl József (Joseph) 136–138
 Ginsburg, Allen 414
 Ginzburg, Carlo 393
 Girard, René 443, 452
 Gládkov, Fjodor Vasziljevics 304
 Glaser, Horst Albert 150
 Glatz Ferenc 759
 Gleim, Johann Wilhelm Ludwig 676
 Goes, Johann 9
 Goethe (Göthe), Johann Wolfgang von 207, 239, 242, 244, 245, 252, 429, 689, 693, 697, 699
 Goffman 466
 Gogol, Nyikolaj Vasziljevics 178, 705
 Goldzieher Ignác 706
 Goll, Iwan 301
 Gombocz Zoltán 427
 Gombos Imre 686, 687
 Goncourt-fivérek I. Edmond Louis Antoine és Jules Alfred Goncourt
 Goncourt, Edmond Louis Antoine Huot de 703
 Goncourt, Jules Alfred Huot de 703
 Gondí, Bali 18, 19, 23
 Gorkij, Alekszej Makszimovics (Gorki) 183, 301
 Gottlieb Antal, Marmarosi 132
 Gottlieb, Leopold 302, 305, 311
 Gozdu Elek 207
 Gömöri Éva 1, 2
 Gömöri György 3, 6, 15, 20, 27, 31–33, 36, 113, 198, 522
 Görög Demeter 134
 Göthe I. Goethe
 Grabar, A. 670
 Gracián, Baltasar 380, 382, 383
 Gránicz István 220, 221, 760
 Gravel, Robert abbé 22
 Grecu, V. 669, 670
 Greenblatt, Stephen 375
 Gregory, Tullio 375
 Greguss Ágost 694
 Gressmann, Hugo 671
 Grilli, Giuseppe 623
 Grillparzer, Franz 613, 642–644
 Groo Gergely (Gregorio) 333, 334
 Gross, Fritz 302, 305, 311
 Grotius, Hugo 37
 Grynaeus, Johann Jakob 120
 Grzybowski, Stanislaw 113
 Guazzo, Stefano 380
 Guevara, Antonio 117, 380
 Guicciardini, Francesco 382–384, 394
 Guilhem de Peitieu I. IX. Vilmos
 Guillaume d'Aquitaine 679, 680
 Guinizelli, Guido 549
 Guiot de Dijon 681
 Guiraut de Bornel(i)h (Giraut) 553, 680
 Gulyás Pál 460
 Gumperz, Julian 296
 Gunert, Johann 300
 Gusztáv Adolf 2
 Gutzkow, Karl 150
 Guzmics Izidor 632, 636, 640–642
 Gülch Csaba 525
 Gülnár asszony 489

Gvadányi János 191, 421

Gy. L. I. Gyapay László

Gy. P. I. Gyulai Pál

Gyapay Gábor 4

Gyapay László 225, 243, 255, 259, 541, 630, 631, 639, 761

Gyárfás Jenő 506

Gyemidova, M. I. 173

Gyenes család 212

Gyergyai Albert 701, 706

Gyertyán Ervin 466

Gyimesi Tímea 748, 750

Gyömrői Edit 198, 461–463, 465

Gyöngyösi István 712

Gyöngyösy Gergely 758

Gyöngyösy László 425, 439

György, III., angol király 135

György Béla 742

György Lajos 159, 208–210, 395

Győri János 679

Győri L. János 734

Győri Lujza 360

Györkösy Alajos 424

Győry Vilmos 506

Gyulafi Lestár 209

Gyulai Pál (Gyulay) 77, 79, 140, 157, 395, 417, 419, 420, 428, 438, 439, 518, 531, 687, 689, 690, 692, 693, 695, 697–699

Gyulay Ferencné, gr. 227

Gyurkovics Tibor 198

Gyursovec Gusztáv 213

H. I. Hartmann Mihály

H. Gy. I. Halmy Gyula

Haag, Herbert 709

Haberern Jonathán 674, 675

Habermas, Jürgen 261

Hadarits József 143

Haemmerlein a Kempis, Thomas (Kempis Tamás) 763

Hägendorn 143

Häger I. Haiger

Hahn Adolf 699

Hahn, Josef 311

Hajdar bin Abdullah 481, 485–489

Hájek, Tadeáš 351

Hajnal István 336

G. Hajnal László 451

Hajnalka, irónő 690

Hajnik Károly 498

Hajnóczy József 143

Halász Előd 150

Halász Gábor 742–746

Halász (Fischer) Ignác 686, 698

Haldimann, Eva 364

Haley, K. H. 7

Hall, Murray G. 297, 301

Haller János 670, 672

Halmy Ferenc 80

Halmy Gyula 663

Hamar Péter 159

Hamuay (Hamvai), Joannes 335, 336

Hamvas Béla 207, 743

Hanák Tibor 522

Hankiss Elemér 707

Hantz Jenő 425, 426

Hanuy Ferenc 318, 319, 321, 324–327, 330–336, 338, 340, 343, 344

Háportoni Forró Pál 119

Haraszti Gyula 433, 435, 699

Hargittay Emil 318–320, 759

Harkai Vass Éva 222

Harkins, William E. 173, 176, 184–186

Harmat Mária 220

Harms, W. 23

Hárs Endre 748, 751

Hársányi István 226

Hársányi Kálmán 176

Hársányi Zsolt (Toll) 527

Hartleben Konrád Adolf 225, 490, 687

Hartlib, Samuel 8, 14, 28, 30–32, 39

Hartmann Mihály 460

Hártó Gábor 748

Hartvig Gabriella 678

Hász-Fehér Katalin 692

Határ Győző 522, 678

Hatvany Bertalan 466

Hatvany István 137

Hatvany(i) Károly 527

Hatvany Lajos 66–68, 74, 122, 164, 165, 168, 466

Hauer, Joseph Matthias 294, 307–309, 311, 312

Hausner Gábor 3, 10, 390

Havas László 216–218, 758

Haydn, Franz Joseph 191

Heckenast Gusztáv (1811–1878) 162, 166, 256, 494–497

Heckenast Gusztáv történész 16

Hecq, Gaëtan 736

Hegedüs Géza 157, 159

Hegedüs Gyula 185

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 49, 200, 261

- Hegyi Béla 525
 Hegyi Pál 398
 Heidegger, Martin 206
 Heidfeld, Johann 114
 Heine, Heinrich 415, 429, 441
 Heinrich Gusztáv 519, 699
 Héjjás Eszter 6, 11
 Hellenbart Gyula 522
 Helmeczy Mihály 230, 235, 236, 352, 673
 Heltai Gáspár 613–622, 670
 Heltai János 116, 117, 388
 Heltai Jenő 213, 652
 Hemingway, Ernest Miller 705
 Henrietta, Pfälzi 33
 Hensel, Johann Van 218
 Henszlmann Imre 631, 648
 Herceg János 204, 205
 Herczeg Ferenc 346, 652, 701
 Herczeg Gyula 159
 Herder, Johann Gottfried von 246
 Herdesianus, Christophorus (Christophus) 351
 Herennius, Caius 398
 Herepei János 31
 Hermann Zoltán 220
 Hérodotosz 672
 Herz Henrik 466
 Hesse, Hermann 201
 Hetényi József 123, 124
 Hevesi Sándor 171
 Heywood, Thomas 376
 Hiller István 9, 16, 18, 318
 Himfy I. Kisfaludy Sándor
 Hirsch, E. 432
 Hoburg, Christian 25, 27, 28
 Hodgkinson, Richard 21
 Hódosy Annamária 748, 750
 Hoeflich, Eugen 300, 303, 311, 312
 Hoeflich, Miriam I. Schnabel-Hoeflich
 Hoffmann György (Hoffmany Gjörgj; Geörgy) 326, 332
 Hofmannstahl, Hugo von 413
 Hohenlohe und Gleichen, Wolff Julius, gr. 11, 12, 22–25, 31, 37, 39
 Holban, Maria 214
 Hollar, Václav [Vencelaus; Wenceslaus] 30, 33, 34, 39
 Holorenschaw, H. 8
 Hóman Bálint 322
 Homérosz (Homér, Omirosz) 254, 379, 653, 655, 656, 669
 Hondorff, Andreas (Hondorffius) 373, 379
 Hont Ferenc 305
 Honterus, Johannes 215
 Hopp Lajos 30, 223, 754, 756–758
 Horáková, Ulrika 173, 175
 Horányi Elek 316
 Horatius Flaccus, Quintus 77, 121, 216, 218, 299, 353
 Horger Antal 451, 453, 459–462, 468
 Hormayr, Joseph von 642–644, 648
 Horn Ildikó 9
 Horndorff I. Hondorff, Andreas
 Horvát István 139
 Horváth Ádám 137
 Horváth Béla 450
 N. Horváth Béla 195
 Horváth Edit 701
 Horváth Elemér 522
 Horváth István 230
 Horváth István Károly 375
 Horváth Iván 114, 119, 417, 423, 543–545, 562, 563
 Horváth J. Gyula 485
 Horváth János 78, 357, 395–397, 417, 419, 420, 422, 530, 531, 544, 562, 615
 Horváth Károly 643
 Horváth Márton 458
 Horváth Mihály 152
 Hosszútóthy György (Hosszútóti) 318
 Hölderlin, Johann Christian Friedrich 206, 309
 Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 143, 247
 Hölvényi György 631, 642, 643
 Hrabovszky János 161
 Hruz Mária 122
 Hubay Ilona 6
 H. Hubert Gabriella 119
 Hugo, Victor 394
 Hulsius, Levinus 118
 Hunfalvi, Michael 501
 Hunyadiak 488
 Husserl, Edmund 73
 Hűszrev, bég 483
 I. Á. I. Ivánszky Ágota
 Iancu, Victor 741
 Iduna I. Szász Károlyné
 Igaz Sámuel 673
 Ignotus, Veigelsberg Hugó 66, 68, 71, 74–79, 453, 520, 653, 760
 Ignotus Pál 446, 451, 453, 455, 457, 466, 747
 Ihász Imre 137
 Ikvai Nándor 119, 123
 Illei János 137

- Illés László 220, 223, 760–762
 Illés Pál, Edvi 673–678
 Illés Sándor 664
 Illésházy István 112
 Illyés Gyula 189, 268, 348, 363, 464, 465, 467, 530, 531, 552, 652, 681, 740
 Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra 462, 464, 465
 Illyés János, Parajdi 669, 670, 672
 Imre Mihály 114, 758
 Imre Sándor 171, 433
 Imregh Monika 5
 Inalcik, Halil 7
 Incze Sándor 185, 188
 Ipolyi Arnold 506
 Irinyi József 61–62
 István főherceg 164, 165
 István nádor 162, 513
 István, II., magyar király 349
 István, III., magyar király 349
 Istvánffy Miklós 324, 481
 Itten, Johannes 307
 Ittész Máté 714
 Ivanics, könyvkereskedő 498
 Ivánszky Ágota 294, 298, 299, 306, 307, 310
 Iványi Béla 385, 616
 Iványi Emma 3, 390
 Izabella, magyar királynő 695
 Izidóra I. Bethlen Miklósné
- J. L. M. I. Levy, Jakob Moreno
 J. M. I. Jókai Mór
 J. T. I. Tinyanov, Jurij
 Jablonszky (Figulus) 30
 Jádi Ferenc 465
 Jahja vojvoda 487
 Jakab, I., angol király 116
 Jakab, II., angol király 60
 Jakab Elek 165, 166
 Jakó Klára 209
 Jakó Zsigmond 215
 Jakobson, Roman Oszipovics 221
 Jakus Lajos 119
 Jakusith Anna 340
 Jankovics József 321, 350, 351, 759, 761, 763
 Jankovits László 758, 759
 János, IV., Braganza, portugál király 387, 388
 János Fülöp (Johann Philip), mainzi érsek 8, 19, 22–25, 34, 39, 393
 János György, II., szász választófejedelem 21
 János Pál, II., római pápa 671
 Jánosi Béla 139, 143
- Janus Pannonius 263, 545, 758
 Janzer Frigyes 197
 Jászay Magda 3, 14, 17, 642
 Jászberényi Pál 30, 31, 38
 Jászi Oszkár 298
 Jean Paul (Richter) 675
 Jeanroy, Alfred 550
 Jékely Zoltán 681, 740
 Jelinek, Hanus 173, 175
 Jellachich Ferenc (Franciscus) 716, 728
 Jellasics, Josip 513
 Jenei Ferenc 116, 493
 Jeromos, Szent 86
 Jeucourt 11, 20, 23, 24
 Jób Dániel 171, 188
 Johnson, Barbara 398
 Johnson, Samuel 673
 Jókai Mór 146, 152, 157–159, 192, 212, 213, 414, 693, 701, 704, 763
 Sz. Jónás Ilona 6
 Jónás Károly 538
 Jones, Mervyn D. 2
 Jordán Tamás 351
 Jósika Miklós 646
 Jósika Samu, br. 161–163, 165
 Joyce, James 201, 361
 József (Joseph), II., magyar király 142, 158, 159, 221, 511, 531
 József Attila 194–198, 260, 268–272, 297–299, 305, 346, 366, 442–468, 517, 679, 682–685, 735, 737, 746–748, 760, 762, 763
 József Jolán 459, 466
 Juhász Ferenc 260
 Juhász Géza 450
 Juhász Gyula 649, 661, 665, 737
 Juhász László 616
 Júlia I. Losonczy Anna
 Justh Zsigmond 213, 706
 Jügelt, Karl-Heinz 134–136, 138
- K. I. Károlyi Árpád
 K. I. Kazinczy Ferenc
 Kabdebó Lóránt 267
 Kabdebó Tamás 522
 Kácsándy-kisasszonyok 640
 Kádár Gyula 362
 Kádár Judit 692
 Käfer István 171, 182
 Kaffka Margit 761
 Kafka, Franz 358, 366, 752
 Kaindl, Raimund Friedrich 349

- Kajdótsy Fer[enc] 137
 Kajna Gábor 501
 Kajtár Mária 631
 Kakas István 209
 Kakassy Endre 740
 Kalchberg, Johann Ritter 228
 Káldi György 759
 Káldy Nagy Gyula 483
 Kalla Zsuzsa 541
 Kállay Ferenc 226, 228, 229, 232, 234–242, 245, 246, 249, 253, 256
 Kállay Miklós 763
 Kallinyikov, Joszif 173
 Kálmán, Könyves, magyar király 349
 Kálmán C. György 220, 222, 224, 748, 760, 762
 Kálmány I. Kármán József
 Kalmer, Josef 298, 300–305, 307, 311, 312
 Kálnoky László 359, 441
 Kálvin I. Calvin, Jean
 Kammerer Ernő 483
 Kandinszkij, Vaszilij 302, 365
 Kanizsai Mihály 116
 Kanizsay Dorottya 695
 Kant, Immanuel 245, 261
 Kányádi Sándor 740
 Kappanyos András 221, 760
 Kapy András 324
 Kapy Anna 320, 323, 324
 Kapy György 324
 Kapy Sándor 324
 Kara Hajdar (Fekete) 485, 486
 Karádi Zsolt 220
 Karafiáth Judit 221, 224, 761
 Kardos(s) Géza 527
 Kardos Tibor 370, 375, 473, 546, 754
 Kardos Tiborné 386
 Karinthy Frigyes 297, 652
 Kármán József (Kármán, Josef, Kálmány) 127–141, 144, 686–688, 690, 692–700
 Károli Gáspár 180, 442, 707
 Károly, I., angol király 60
 Károly, I., Nagy, német-római császár 221
 Károly, V., német-római császár, spanyol király 34, 634
 Károly Gy. Hugó 694
 Károlyi Árpád 162–164, 633, 638, 713, 722, 724–729
 Károlyi Mihály 298
 Kartal Zsuzsa 428
 Kassák Lajos 198, 260, 294–297, 299–309, 311, 312, 346, 347
 Kászim bég (pasa) 483, 486–489
 Kasztriota György I. Szkander bég
 Kathona Géza 31, 38
 Katona Jenő 448, 454, 457
 Katona József 193, 213, 623, 739, 740
 Katona Lajos 518, 519
 Kavus, Kai 671
 Kazinczy Emil 239
 Kazinczy Ferenc 132–136, 138–140, 142, 192, 194, 226–240, 243–258, 353, 474–477, 505, 506, 523, 630–636, 639–644, 646–648, 673–675, 686
 Kazinczy Gábor 497, 498, 646
 Kazinczy Miklós (Niclas) 136, 138, 143
 Kecskeméthy Aurél 159
 Kecskeméti Gábor 212, 216–218, 631, 759–761
 Kecskés András 80–82, 111, 120, 760
 Kékesi János 210
 Kéký Lajos 127
 Kelemen Imre 653
 Kelemen Lajos 669
 Kelemen László 130
 Kelevéz. Ágnes 222, 538, 542, 649, 650, 652, 667
 Kemény G. Gábor 740
 Kemény János 9, 123, 124, 408, 420, 530, 531
 Kemény Mihály 123
 Kemény Zsigmond 155
 Kempelen Farkas 317
 Kempelen Ríza [sic!] 692
 Kempis Tamás I. Haemmerlein a Kempis, Thomas
 Kende Zsigmond 491–495
 Kendi Andor 126
 Kendi Boriska 126
 Kendi Gusztáv 125, 126
 Kendi Piroska 126
 Kenyeres Zoltán 760
 Képes Géza 395, 396, 410, 413
 Képes Júlia 553, 556, 560
 Kerckes Sámuel (Kereky) 134, 212
 Kerékgyártó Elemér 80
 Kereky I. Kerekes Sámuel
 Kerényi Ferenc 126, 136, 137, 194, 214, 234, 475, 498, 542, 740, 763
 Kerényi Frigyes 688, 689
 Kerényi Károly 743
 Keresztesy István 499
 Keresztury Dezső 199, 395, 401, 412, 418, 424, 529–531
 Keresztury Mária 425
 Kérészy Zoltán 507
 Keribeny Károly (Benker, K. M.) 648
 Kertvélyesi János (Pastoris) 116, 117

- Kéry János 3, 22, 38
 Keserű Bálint 31, 118, 731
 Keve [Sebők Zsigmond] 155, 159
 Kézai Simon 615
 Kheilón 669
 Khunrath, Heinrich 379
 Kierkegaard, Søren Aabye 203, 207, 208
 Kilényi Dávid 126
 Killy, Walter 150, 297, 309
 Király Erzsébet 5, 16, 379, 506
 Király György 379, 672
 Kircher, Athanasius 374, 379
 Kis János 132, 133, 139, 142, 230, 234, 236, 241, 245, 252, 254, 257, 258, 354, 636, 673, 686, 688
 Kisch, Egon Erwin 295
 Kisfaludy család 529
 Kisfaludy Atala 690
 Kisfaludy Károly 153, 256, 633, 638, 687, 688
 Kisfaludy Sándor (Himfy) 133, 139, 153, 240, 251–255, 432, 697,
 Kiss Attila Atilla 748, 750, 751
 Kiss Böske 658
 Kiss Endre 220
 Kiss Imre 22
 Kiss Jenő 740
 Kiss József 122, 123, 161, 165, 169, 501, 689, 690, 701
 Kiss Károly 131
 Kiss Sándor 220
 Klaniczay Tibor 1, 2, 4, 5, 9, 11, 16, 18, 22, 30, 32, 116, 369, 370, 374, 376, 380, 383, 384, 388, 392–394, 411, 545, 549, 562, 573, 613, 614, 712, 714, 715
 Kleist, Heinrich von 142, 143, 739
 Klíma, Ivan 173, 184, 186
 Klobusiczky Jónás 30
 Klotz, Christian Adolph 253
 Knapp Éva 758
 Knudsen, Hans 184
 Kóbor Tamás 701
 Koemata, Karl F. 301
 Kodolányi János 449, 450, 456, 457
 Koestler, Arthur 444, 445, 449
 Koháry István 682
 Kókay György 226, 613
 Kollonitz László 211
 Kolos Ernő 170–175
 Kolosvári Sándor 322
 Kolsen, A. 553
 Komáromi Szerafin Pál 116
 Komjáthy Jenő 207, 208
 Komlós Aladár 140, 454, 455, 690, 693
 Komlóssy Ferenc 124
 Komlovszki Tibor 116, 370, 545, 752, 753, 755
 Komor Ilona 7
 Konrád György 222
 Kopernikusz I. Copernicus
 Koppányi Mihály 488
 Korek Valéria 705
 Koren István 123, 125
 Kormos István 359
 Korniss Zsigmond 209
 Korompay H. János 497, 630, 631, 636, 687, 688, 699, 760, 761
 Koronka Borbála 122
 Kosáry Domokos 2, 11, 46, 50, 143, 194, 499
 Kossuth Lajos 40–41, 43, 45, 51, 53–55, 58, 60–61, 65, 153, 162, 223, 417, 420, 495, 496, 498, 499, 501, 503, 510, 513
 Kostyál István 133
 Kosztolányi Ádám 183
 Kosztolányi Dezső 170–190, 202, 203, 260, 263–265, 272, 297, 345–347, 395, 417, 418, 439, 530, 649, 652, 653, 679, 684, 700, 755, 760
 Kosztolányi Dezsőné 171, 183, 189
 Kotter, Christopher (Kotterus) 2, 26
 Kovachich Márton György 134
 Kovács Béla 482
 Kovács Endre 683
 Kovács György 297, 298
 Kovács József László 6, 116
 Kovács Kálmán 159, 690
 Kovács Magda 497
 Kovács Pál 147
 V. Kovács Sándor 712
 Kovács Sándor Iván 1, 2, 3, 5, 12, 13, 21, 32, 112, 117, 369, 370, 379, 390, 541, 682, 712
 Kovács Sándor s. k. 398, 748, 750
 Kovács Zoltán 748
 H. Kovács Zoltán 460
 Kovacsóczy István 209
 Kovacsóczy Mihály 506, 636, 637
 Kovalovszky Miklós 533
 Kováts, Franz 136, 138
 Kováts Miklós 170, 176
 L. Kozma Borbála 236
 Kozma Ferentz 137
 Kozmutza Flóra I. Illyés Gyuláné
 Kozocsa Sándor 690
 Kozsevnyikov, Jurij Alekszejevics 741
 Kölcsény Ádám 237
 Kölcsény Ádámné, özv. 494, 493, 497

- Kölcsey Antónia 493, 494
 Kölcsey Ferenc 54, 117, 192, 193, 225–259, 346, 347, 352, 426, 427, 438, 474–477, 480, 490–503, 541, 542, 631, 633, 634, 638, 643–647, 675, 761
 Kölcsey Kálmán 493, 494
 Köllő Károly 741
 Könnyű László 522
 Köpeczi Béla 2, 13, 14, 741
 Köprülü Ahmed 10, 12, 20
 Köprülü Mohamed 10
 Körözs Imre 355, 716
 Körner, Theodore 241, 249, 632, 642
 Kőszeghy Péter 121, 223, 542, 547, 752
 Kövy Sándor 134
 Kramer Boldizsár 137
 Krasztev Péter 762
 Kraus, Georg 12, 21, 23
 Krauss, Karl 296
 Kresznerics Ferenc 229
 Kristeller, Paul Oskar 375
 Kristó Gyula 348–350
 Krleža, Miroslav 221
 Krúdy Gyula 159
 Kruppa Tamás 758
 Krupszkaja, Nagyeczda Konsztantyinova 183
 Kubán Endre, ifj. 460
 Kulcsár Péter 2, 3, 117, 313, 752, 755
 Kulcsár Szabó Ernő 220, 223, 759
 Kulcsár-Szabó Zoltán 220, 751
 Kulín Ferenc 426
 Kultsár István 258
 Kumlik Emil 507
 Kun Béla 183
 Kun József 660, 661, 664
 Kunits 137
 Kunrath I. Khunrath, Heinrich
 Kunszery Gyula 459, 460
 Kunszt József 211
 Kutzbach, Karl August 297
 Küllös Imola 30
 Kürschner, Joseph 297, 300
 Kürtösi Katalin 220
 Kvacsala János 8, 27, 28, 30, 31

 L. Gy. I. Lukács György
 L. H. I. Lőrinczy Huba
 Laczkó András 16
 Laczkovics János 142
 Ladányi Sándor 236
 Ladiver Illés 30

 Lahm, Sebastian Ambrosius 121
 Lahmann György 138
 Lajos, osztrák főherceg 164
 Lajos, XIV., francia király 4, 6, 7, 20, 22, 24, 393
 Lakatos Éva 526–528, 538
 Lakos János 137
 Lamennais, Félicité Robert de 193, 498
 Lampérth Géza 164, 165
 Lampl, Fritz 309
 Landerer Katalin 86
 Landerer Lajos 162, 166, 633
 Láng József 536, 538, 542, 650
 Langer, František 173
 Lapin, James 6
 Laskai Csókás Péter 351
 Lászlai János 758
 László, Szent 759
 Latzkovits Miklós 473, 731
 Lauchert, Friedrich 559
 Lavaud, René 579
 Lázár Béla 701, 705
 Lázár Ervin 750
 Lázár István 758
 Lázár János 168
 Lázár Mómé, gr. 693
 Lazar, Moshé 555, 579
 Le Geer 30
 Le Gentil, P. 683
 Léda I. Dióssyné Brüll Adél
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 374
 Lécai, Johannes 223
 Lendvay Márton, id. 527
 Lengyel András 748
 Lépes Bálint 324
 Leslie, Walther 715, 719–721
 Lessing, Gotthold Ephraim 70, 136, 246, 476, 641
 Lestyán Sándor 649
 Lesznai Anna 302, 306
 Leutz, Grete Anna 309
 Lévy József 395, 396, 407, 424, 427
 Lévi-Strauss, Claude 707, 709, 710
 Levinson, Artur 20, 24
 Levy, Jakob Moreno 294, 309–312
 Levý, Jiří 121
 Lichtenfeld, Monika 307
 Lichtwer, Magnus Gottfried 142, 143
 Liebe, Friedrich 59
 Lillo, George 613
 Lipót, I. (Leopold I.), német-római császár, magyar király 4, 7–12, 17, 20, 22–25, 34, 39

- Lippay György (Juraj), érsek 11, 18, 321, 339, 343, 713, 714
 Lippóczy Dénes (Lipposy Dzyones) 113
 Lipsitz Sándor (Lipsitz S. Sándor) 527
 Liptai Ervin 4
 Liphay Sándor 46
 Lisola, Franz Paul 20, 22, 24
 Liszickij, Elizier 302, 365
 Lisznyai Kálmán 427
 Liszti László (Ladislaus) 724
 Liszti János (Joannes) 716, 724, 725
 Lobkowitz, herceg 9, 11, 17
 Lobwasser, Ambrosius 735
 Lonicer, Philip 373
 Lonkay Antal 761
 Lorántffy család 326
 Lorántffy Mária 326
 Lorántffy Zsuzsanna 326, 695
 Lorrain, Claude le 641
 Lósárdi Zsuzsanna 691
 Losonczy István, Hányoki 81
 Losonczy Anna 544–547, 554, 556, 558, 559, 564, 567, 571–573, 575–577, 580
 Losonczy Gyula 741
 Losonczy István 488
 Lósy Imre 338, 344
 Lotz Károly 506
 Louis d'Ussieux 613
 Löber, Karl 114
 Lőrinczy Huba 204, 518, 520, 521, 705
 Löw (Loew), Jakob 302, 305, 311
 H. Lukács Borbála 220
 Lukács György 66–79, 193, 345, 458, 704
 Lukács Imre 464
 Lukács László S. J. 318, 324, 329
 Lukács Móricz 131
 Lukács Zs. Tibor 14, 706
 Lukácsy Sándor 161, 191–194, 228
 Lukianosz 375
 Lullus, Raymundus 374
 Luraghi, Raimondo 394
 Luther, Martin 29, 180, 211, 257, 351, 676, 739
 Lüschrink, H.-J. 142

 M. grófné I. Markovicsné
 M. A. I. Mészáros András
 M. B. I. Bahtyin, Mihail Mihajlovics
 M. M. I. Magyar Mihály
 M. R. I. Milbacher Róbert
 M. S. I. Márai Sándor
 Mab, Thomas 21
 Macaulay, Thomas Babington 60
 Macchia, Giovanni 383
 Machiavelli, Niccolò 382–384
 Mackensen, Lutz 175
 Madách Imre 58, 187, 192, 193, 207, 208, 519, 532
 Madácsy Piroška 220
 Madár Lajos 538
 Madarász Viktor 507
 Madas Edit 759
 Madzsar Imre 349
 Magda Pál 191
 Magiaradi István (Stephanus) 728
 Magris, Claudio 224
 Magyar László 528
 Magyar Mihály 498, 499
 Magyari István 119
 Majer Fidél 481
 Majláth János, gr. (Mailáth) 632, 633, 635, 640, 642–644, 647
 Majtényi Mihály 204, 205
 Majthényi Flóra 690
 Május I. Ambrus Zoltán
 Makay Gusztáv 460
 Makay Margit 188
 Makk Károly 362
 Makkai László 4, 5, 30, 34, 37
 Makoldy Sándor 498, 499
 Maksai Ferenc 8
 Maksay Ferenc 485, 488
 Malevics, Kazimir 365
 Maller Sándor 674
 Malom Luiz [sic!] 690
 Malvezzi, Virgilio 374, 383, 389
 Mályuszné Császár Edit 135, 497
 Mandelstam, Iszaj Benediktovics 173–175, 187, 188
 Mándy Iván 358, 761
 Manet, Édouard 535
 Mann Miklós 60
 Márai Sándor 200, 202, 203, 260, 346, 348, 446, 447, 456, 525, 526, 530, 538
 Maravall 622, 623, 625–628
 Maraviglia, Giuseppe Maria 381
 Marék Antal 696, 697
 Márffy Oszkár 318
 Margócsy István 139, 140, 142, 504, 760
 Marguerite de Turenne 579
 Mária, magyar királynő 137, 138, 695
 Mária Lujza, francia császárné 642
 Mária Terézia, magyar királynő 167, 168
 Marinetti, Filippo Tommaso 308
 Marino, Giovanni Battista 370

- Markó Árpád 714
 Marković, Franjo 613
 Markoviczné 129, 695–697
 Márkus Dezső 322
 Márkus Emilia 706
 Marlowe, Christopher 750
 Maróthi György 88, 110
 Maróti Egon 373
 Marschall, Brigitte 309
 Martelli, Fabio 394
 Martellotti, Guido 386
 Martin, Marc 734–737
 Martinkó András 689, 759
 Martinovics Ignác 142
 Márton József 234, 251
 Márton László 738–740
 Marullus (Mikhaél Tarkhaniota) 547, 548, 576
 Marx, Karl 193, 261, 298, 762
 Mascardi, Agostino 389
 Mataej, Karel 189
 Matar, Nabil I. 8, 28, 30
 Máthé József 742
 Matthe (Matthaeus), pap 333
 Matthiesson, Friedrich von 240, 244, 246, 247
 Matuška, Alexander 173, 185, 186
 Mátyás, I., magyar király 37, 369, 370, 387–389, 392, 543, 545
 Maulbertsch, Anton 529
 Maupassant, Henry René Albert Guy de 701
 Mauriac, François 761
 Mayer Erika 352
 Mayer Gyula 759
 Mayer Judit 7
 Maz(z)arin, Jules, kardinális 383, 391
 Mazzini, Giuseppe 223
 McKelly, James C. 705
 Mead, Margaret 261
 Mednyánszky Alajos 642, 644, 647
 Mednyánszky Jónás 30
 Megalinus 30
 Mehemmed, II. I. Mohamed, II.
 Meissner, August Gottlieb 141, 143
 Melanchthon, Philipp 211, 217, 351, 758
 Melczer Tibor 650, 654, 661
 Meletyinszkij, Jeleazar 710
 Melius Péter 351
 Méliusz József 460
 Melléký Kornél 450
 Mellinger Kamilla 694
 Melvill, Andrew 31
 Ménage, V. L. 486
 Mendelssohn, Moses 141–143
 Menenius Agrippa 191
 Mephisto I. Szilágyi Ferenc és Szilágyi Sándor
 Merényi Oszkár 352, 353
 Mérey Mihály 488
 Mérey Sándor 136–138
 Merian, Matthäus (Matthäsius) 114, 118
 Merkelbach, R. 671
 Merker-Stammmler, P. 150
 G. Merva Mária 497
 Měšťan, Antonín 172, 175
 Mészáros András 630, 631
 Mészáros Ignátz 139, 140
 Mészáros Miklós [Misarius, Miklusz] 113
 Mészöly Dezső 735
 Metastasio, Pietro 136
 Metternich, Clemens herceg 167
 Mezei József 157, 159
 Mezei Márta 352–355, 504
 Mezey László 546
 Mező Dániel 169
 Mezősi Károly 165
 Mihályi Ödön 302
 Mikacsz 334
 Mikes Kelemen 756–758
 Miklós, Szent 669
 Miklós Jenő 178
 Miklós Tamás 197
 Mikó Imre 163
 Mikó Krisztina 742–746
 Miksa, II., német-római császár, magyar király 351
 Mikszáth Kálmán 149, 157, 159, 222, 506, 701
 Mikulich család 716
 Mikulík József 319, 320, 336, 340
 Milbacher Róbert 127, 415, 420, 421, 423, 424, 426, 429, 431, 433–436, 439–441, 693, 694
 Milkó Izidor 204
 Millin, Aubin Louis 676
 Milotai család 493
 Milton, John 30
 Mirbeau, Octave 74
 Miska János 522
 Miskolczi Csulyak István 116
 Miskolczy család 474
 Miskolczy Ambrus 740, 741
 Mohácsy Károly 420
 Mohamed, II., török szultán 486
 Moholy-Nagy László 365
 Molière, Jean-Baptiste Poquelin 360
 Molin, Alvise 16, 17, 19
 Molinet, Jehan 736

- Molnár Antal 321, 716
 Molnár Borbál(r)ja 690–692
 M[olnár] G[ál] P[éter] 171
 Molnár János 81
 Molnár József 493
 Molnár Sándor 11, 712
 Monet, Claude 535
 Monok István 350, 351
 Montaigne, Michel 67
 Montecuccoli, Raymundo (Montecuculi, Raimund)
 4, 9, 17, 19, 24, 37, 390, 394, 716, 723, 724
 Mónus Illés 467, 747
 Moreau, Jean-Luc 543
 Morgai Kata 563
 Móricz Zsigmond 207, 346, 347, 358, 417, 418,
 530, 537, 649
 Moro István 22
 Mosolygó Antal 457
 Moszkvin, Ivan 173
 Mouzat, Jean 556
 Mukařovský, Jan 178, 180
 Munkácsy Mihály 506
 Murád, III., török szultán 113
 Murád bég 483, 484
 Muradi 487
 Murányi-Kovács Endre 446
 Musil, Robert 200, 201, 203
 Musztafa (Szokollu) 488, 489
 Muti István 485, 487
 Muti János 485
 Müller Gyula (Julius) 421, 424, 434
 Müller Péter 220
 Müller, Robert 295, 296
 Müllner András 748

 Nadányi János 31
 Nádas Péter 218, 219
 Nádasdy család 9
 Nádasdy Ferenc, gróf, országbíró 17, 18, 715
 Nádasz József 295, 312, 457
 Naganowski, Egon 200
 Nagy Benedek 113
 Nagy Endre 652
 Nagy Etel 306–308, 312
 Nagy Ignác 500, 501
 Nagy István 449
 Nagy Iván 168, 317, 322, 716
 Nagy Joannes 137
 Nagy Kálmán 113
 Nagy, Karl 501
 Nagy Károly 525

 Nagy Lajos 188, 297
 Nagy László 4, 260, 761
 Nagy Laura 126
 Nagy Levente 741
 Nagy Máté 113
 Nagy Mátyás 113
 Nagy Miklós 153, 157, 160, 516
 Nagy Pál 198, 525
 Nagy Péter 145, 364
 Nagy Rudolf 306
 Nagylúcsei Fülöp (Philippus Dóczy de Nagylucse)
 313, 316, 317
 Nagymihályi Gergely 733
 Nagyuaty, udvarbíró 334, 339
 Napoleon, Bonaparte 221, 644
 Nardi, Bruno 374
 Naszuh, Matrakcsi 483, 487
 Naudé (Naudae), Gabriel 381–383, 389
 Negojescu, Ion 741
 Negri, Antonio 22, 32
 Négyesy László 102, 116, 117, 119, 519
 Nehring, Karl 9
 Nelli, René 579
 Némédi Lajos 134, 136
 Nemeskéry Erika 650
 Nemeskürty István 157, 160, 616
 Németh Andor 175, 299, 306, 445–447, 449, 450,
 456, 457, 560, 461
 Németh Béla 214, 215
 Németh Farkas 169
 Németh G. Béla 159, 196, 242, 266, 345–348, 419,
 420, 431, 499, 505, 516, 532, 542, 693, 698,
 760, 763
 Németh István 713
 Németh László 80–82, 260, 270, 272, 347, 467, 530,
 537, 742
 Németh S. Katalin 3, 6, 27, 28, 215, 223
 Némethy Lajos 333
 Nepos, Cornelius 216
 Newton, Sir Isaac 245, 676
 Niccoli, Ottavia 388
 Nietzsche, Friedrich 206–208, 347
 Nógrádi Mátyás 760
 Novák, Arne 185, 186
 Nováková, Julie 121

 Nyéki Vörös Mátyás 116
 Nyikolszkij, Szergej Vasziljevics 173, 176, 178,
 180, 184–188
 V. Nyilassy Vilma 123, 169, 689

- O. C. 1–4, 34, 38, 39
 Obernyik Károly 493, 494, 497, 503
 Ochtinay Antal 646
 Odorics Ferenc 127, 220, 693, 748, 749, 759, 761, 763
 Offenbach, Jacques 706
 Oláh Miklós 214
 Olivieri, A. 393
 Oltványi Ambrus 194, 423, 630, 631, 648, 690
 Ond vezér 262
 Opré(e) János 527
 Orbán püspök (Beckskeházi, Fintafalvi, Nagylúcsei, Dóci, Dóczy) 313, 316, 317
 Orbán Ottó 763
 Orczy Lőrinc, br. 227–229
 Ormany Demeter 326
 Ormós Zsigmond 739
 Orosz László 133, 212, 213, 352–355
 Országh Hviezdoslav, Pavol 469–472
 Országh László 150
 Ortelius, Abraham 379
 Ortmans, Josef 184
 Orwell, George 525
 Osorius, Hieronymus 379
 Ossola, Carlo 381
 Osvát Ernő 73, 74, 653, 666, 667
 Ottlik Géza 198–203, 260
 Óvári Klemen 322
 Ovidius Naso, Publius 263, 547, 661

 Örkény István 363
 Óry Miklós S. J. 318, 320, 321
 Ötvös András 209
 Ötvös Péter 748
 Óz Pál 142

 P. F. I. Pócsi Ferenc
 P. J. I. Piaget, Jean
 Pach Zsigmond Pál 716
 Pachner, Eggenstroff 24
 Paczot János 326
 Pajkossy Gábor 490, 492, 541
 Pajor Gáspár 128, 130–134, 141, 144, 698
 Pajorin Klára 221, 758, 759, 762
 Pál, V., római pápa 338
 Palacký, František 761
 Pálffy Endre 395, 740
 Pálffy Géza 321, 322, 325
 Pálffy István 715
 Pálffy Kata (Erdődy) 319, 338
 Pálffy Miklós 209

 Pálffy Pál, nádor 390
 Palma Ferenc Károly 760, 761
 Palmarocchi, Roberto 382
 Pálóczi Horváth Ádám 137
 Pálóczi Horváth Mária 695
 Pálóczi-Horváth György 448, 450
 Palocsay Tivadar 633
 Pánczél Dániel 673
 Pándi Pál 193, 219, 631
 Pánek, Jaroslav 30
 Pantaleone, presbyter 672
 Pap Endre 475, 496, 503
 Pap Mihály 399, 400
 Pápay Sámuel 133
 Papp Géza 105
 Papp Jenő 176, 185
 Papp Tibor 522
 Paracelsus, Philippus Andreolus Theophrastus 351
 Paraminsky(y) János (Joannes) 714, 718
 Pareus, David 351
 Paris, Louis 736
 Parlagi, Jeremiáš 120, 121
 Pascu, Stefan 161, 169
 Paskó Kristóf 210
 Pászthory Sándor 476
 Patachich Ádám, br., kalocsai érsek 210, 211
 Patacsy Péter 488
 Pataki Füsüs János 117
 Patera, A. 32
 Patrizi, Francesco 221
 Pattison, W. T. 579
 Pauler Ákos 762
 Pauler Gyula 349
 Paulikovics Lajos 691, 695, 696
 Pauliny-Tóth, Vilám 469–471
 Pauszaniasz 573
 Payen, Jean-Charles 579
 Pázmány Péter (Paszmany Petör, Petrus Pazmany) 1, 178, 318–321, 324–328, 330–332, 334–340, 342–344
 Péchy Zsigmond 320–325
 Péczeli József 136, 138
 Pécseli Király Imre 116, 118
 Pécsi Gabriella 218
 Peire Cardenal 681
 Peire Vidal 543, 558, 568, 570
 Pell, John 30, 32
 Penke Olga 142
 Pepys, Samuel 15
 Percy, Thomas 673, 674
 Perczel Mór 501

- Perényi Imréné 695
 Perjés Géza 3–5, 9–11, 390, 394
 Perkins, William 118
 Pesti Ernő 538
 Pete Klára 415
 Petényi Károly 320
 Péter Katalin 1, 2, 15, 19, 21, 26, 30, 31, 34, 36, 37
 Péter László 6, 322, 712
 Petercsák Tivadar 482
 Péterfy Jenő 531
 Pethe György 335
 Pethe László, hehesi 323, 324, 332
 Pethe Márton 324
 Pethő, Alessandro 615
 Pethő Gergely 318
 Pető Ernő 482
 Petőfi Sándor (Petőfy; Petőffy; Petrovics, Alexander)
 47, 61, 122–126, 146, 147, 153, 161–169, 189,
 191–194, 196, 212, 213, 263, 418, 419, 422–
 424, 428, 429, 440, 469–472, 501–503, 688–690
 Petőfi Sándor János 220
 Petőfiné I. Szendrey Júlia
 Petrarca, Francesco 251, 379, 386, 545–549, 559,
 575
 Petrechich Péter 715
 Petri György 198
 Petronius, Caius Titus 375
 Petrovics család 124
 Petrovics István 125
 Petrovics Sándor I. Petőfi Sándor
 Petrőczy Kata Szidónia 691
 Pfoser, Alfred 299
 Piaget, Jean 29, 261
 Piccolomini, Enea Silvio I. Pius, II.
 Pichler, Caroline 642, 648
 Pick, Otto 172–176, 178, 179, 187, 189
 Pico della Mirandola, Giovanni 375
 Pilinszky János 207, 346, 517, 762, 763
 Pintér Gábor 731
 Pintér Jenő 154, 157, 160, 699
 Pirnát Antal 114, 543–546, 560, 562, 563, 569, 758
 Piron, Aimé 251
 Piscator, Joannes 30
 Piukovics Gábor 698
 Pius, II., római pápa (Aeneas Sylvius Piccolomini)
 223, 548, 762
 Pizzolato, Luigi 373
 Platón 69, 573, 575, 576, 669
 Platzer, Monika 308
 Plessner, Helmuth 261, 272
 Plótinosz 375, 574
 Plutarkhosz 669
 Pócsi Ferenc 449
 Podán Kirkis 487
 Podhradczky József 319
 Pogány József 160
 Poglayen-Neuwall, Stephan 305
 Polák József 170–175
 Polányi Mihály 395, 400–407
 Polgár László S. J. 318, 319
 Polisensky, Josef 34
 Polixena (álnév) 693
 Pomogáts Béla 222, 521, 522, 759, 760
 Poniatovska, Christiana (Poniatovia) 2, 26
 Pope, Alexander 141, 142, 427, 673, 674, 676
 Poppers, Leo 223
 Porc(t)ia, Giovanni Ferdinando, hg. 9, 17, 19, 22,
 713, 716, 724–727
 Portier család 123
 Porubszki, Joannes 329
 Porzolt Kálmán 188
 Possevino, Antonio 209, 215
 Poszler György 359
 Poulet, Georges 532
 Poussin, Nicolas 239
 Prágai András 117, 753
 Prampolini, Enrico 308
 Pray György 134, 210
 Praznovszky Mihály 222
 Prém József 697
 Premierstein, A. v. 670
 Pressel János 329
 Pressul [?], Leonardus 329
 Preto, Paolo 393
 Pribram, Alfred Francis 19
 Prónai Antal 696
 Propertius, Sextus 548
 Proust, Marcel 221, 366
 Psarvaczky György (Pzarwachky) 333
 Puchheim, Hans Christoph (Puchem), gr. 9, 11, 12,
 24, 714, 717
 Puchner, Anton 166–169
 Pulszky Ferenc (Franz) 42, 47–48, 52, 223, 501
 Pusztafi, Eugen 301
 Pünkösti Andor 185, 188
 Pyrker János László 630–636, 639–645, 647–648

 R. Gy. I. Rónay György
 Raabe, Paul 309
 Rab I. Corvinus, Christoph
 Rab Andrea 1, 20, 21
 Rába György 358, 359, 650, 654, 660, 661, 664, 684

- Rabb, Theodore K. 8
 Racine, Louis 135, 138, 477
 Radákovichs Bódog 146, 149
 Radákovichs József I. Vas Gereben
 Radankovichs József I. Vas Gereben
 Ráday család 228, 229
 Ráday Pál 81, 137, 227, 234, 476
 Radicsné Ruzsa Ilona 741
 Radin 486
 Radnay Oszkár 171
 Radnóti Miklós 346, 347, 450, 537
 Radnóti Sándor 29, 702, 703
 Radó Antal 674
 B. Radvánszky Béla 548
 Ragályi Tamás 503
 Ragotski I. II. Rákóczi György
 Raimbaut d'Aurenga (d'Orange) 579
 Raimon, Peire de Tolosa 559
 Raimondi, Ezio 373, 623
 Rákóczi Ferenc, II. 1, 757
 Rákóczi György, I. 326, 713, 715
 Rákóczi György, II. 8, 14, 18, 26, 27, 30, 32, 36, 370, 389–391
 Rákóczi Zsigmond 32, 33
 Rákosi Viktor (Sípulusz) 701
 Rakovszky Márton 351
 Ralcigh, Sir Walter 375
 Randall, John Herman 375
 Ráth Mór 432
 Ráth, Paul 136, 138
 Ratzky Rita 497, 541, 690
 Raynal, Paul 141–143
 Raynouard, François Juste Maric 683
 Raÿz János 326
 Rebek, Laurentius 38
 Redinger, Jakob 28, 29
 Reguly Ernő 538
 Reicherstorffer, Georg 214, 215
 Reindell, Horst 309
 Reinhold, Erasmus 351
 Remenyik Zsigmond 444, 448, 462–465
 Renan, Joseph Ernest 706
 Reninger, Simon 9, 10
 Retzer, báró 673
 Rév Mária 220
 Révai József 345, 467
 Révai Miklós 688
 Révai Mór János 701
 Révész Béla 297, 298
 Révész Mária 759
 Réz Pál 173, 178, 187, 362, 364
 Rheda Pál 116
 Rhein, Josephus della 709
 Rheinhardt, Emil Alphons 297, 309
 Ribard, Jacques 577
 Richards, Ivor Armstrong 401
 Richardson, Samuel 8
 Riedl Frigyes 199, 396, 399, 417, 419, 534, 705, 706
 Riemann, Hugo 307
 Rigutini-Scherillo 559
 Rihmer Zoltán 716
 Rilke, Rainer Maria 223
 Rimay János 119, 380, 548, 753, 754, 756
 Rimbaud, Arthur 301, 679
 Ritoókné Szalay Ágnes 758, 759
 Ritter, Paulus 759
 Robert, André 644
 Robinson, Lilian S. 686
 Roboz Imre 171
 Rodolfo, II. I. Rudolf, II.
 Roe, Sir Thomas 8
 Rolland, Romain 301, 302
 Róna Judit 654
 Rónay György 358, 359, 700, 705
 Rónay László 760
 Roncaglia, Aurelio 579
 Rorty, Richard 408
 Rossetti, Dante Gabriel 703
 Rossi, Paolo 374
 Rossi, Pio 381
 Rottal János, gr. 9, 10, 727
 Rouillard, C. D. 393
 Rousset, Jean 623, 626, 629
 Rozgonyiné Szentgyörgyi Cecília 695
 Rozvány György 399, 400
 Rózsa Mór (Maurus) 699
 Röttsch, Helmut 172, 184
 Rua, Giuseppe 381
 Rubiner, Ludwig 301
 Rudeanu, Octavian 741
 Rudel, Jaufre 550, 564, 571–573, 578
 Rudnyánszky Karolina 136
 Rudolf, II., német-római császár 373, 634
 Rumi Károly György 236, 632, 647
 Rupert, herceg, Duke of Cumberland 36
 Rutebeuf 681
 Ruttkay Helga 538, 654
 Ruttkay Kálmán 15
 Rycaut, Richard 8
 S. F. (Schedel Ferenc) I. Toldy Ferenc

- s. I. I. Salamon László
 Saavedra, Diego 383
 Sachs, Hans 613, 739
 Sade, Donatien Aldonse François de, márkí 711
 Sadie, Stanley 307
 Sáfrán Györgyi 159, 189, 424, 428, 503
 Sághy Ferenc (Sági) 137, 138, 253, 254
 Sagredo, Giovanni 10, 17
 Saint-Beuve, Charles-Augustin 745
 Saint-Simon, Claude Henri 193
 Salamon Ferenc 330, 425, 429
 Salamon László 462
 Salisbury, John of 375
 Sallus[tius] Crispus, Caius 316, 673
 Sammer, R. 673
 Sándor, VII., római pápa 10
 Sándor, Nagy, makedón király 16, 669–672
 Sándor Demeter (Sandor, Demetrius) 335, 336
 Sándor István 132, 133, 138, 208, 424, 428, 503
 Sándor Pál 464
 Sarankó Márta 222
 Sarbak Gábor 758
 Sárffy Aladár 407
 Sárkány Oszkár 761
 Sárközi Gábor 485, 487
 Sárközi Márton 485
 Sárközy Péter 223, 224, 758, 761, 762
 Sarpi, Paolo 381
 Sartori, Franz von 644
 Sáska Biri I. Erdélyi Györgyné Sáska Borbála
 Sáska János 122
 Sauer, August 644
 Sauvageot, Aurélien 220
 Scaliger(o), Giulio Cesare 548
 Scève, Maurice 580
 Schauroth, E. Ch. W. 24
 Schedel Ferenc I. Toldy Ferenc
 Schedel, Franz Karl Joseph I. Toldy Ferenc
 Schedius Lajos 127–144, 247, 644
 Scheler, Max 345
 Schelken Pálma 741
 Schesaeus, Christianus 215
 Schielen, Johann Georg 215
 Schiller, Johann Christoph Friedrich 242, 244, 245, 253
 Schlegel-fivérek I. Schlegel, Johann Adolf és Johann Elias
 Schlegel, August Wilhelm 642
 Schlegel, Johann Adolf 642
 Schlegel, Johann Elias 642
 Schlosser, F. C. 60
 Schnabel-Hoeflich, Miriam 300, 311
 Scholz, Laurentius 351
 Schönberg, Arnold 308
 Schöpflin Aladár 125, 126, 185, 188, 359, 446, 447, 456
 Schroeter, Brigitte 172, 184
 Schubert, Franz 645
 Schumann, Robert 203
 Schwartner Márton 676
 Schwitters, Kurt 308
 Scurtu, Ioan 126
 Sebeok, Thomas A. 707
 Sebestyén Gábor 138
 Secundus, Joannes (Everaerts) 547, 548, 580
 Seelmann, Carl 136, 138
 Segneri, Paolo 223
 Segre, Cesare 623
 Selver, Paul 175, 187
 Semprun, Jorge 360
 Semsey Miklós 324–326
 Seneca, Lucius Annaeus 375
 Sennyey István 335
 Serényi Imre 324
 Servet, Miguel 351
 Seton-Watson, Hugh 525
 Settis-Frugoni, Chiara 671
 Shaaber, A. Mathias 13
 Shakespeare, William 223, 360, 418, 429, 451, 498, 501
 Shaw, George Bernard 184
 Sieyès, Emmanuel-Joseph, abbé 51
 Sik Sándor 346, 682, 683
 Siklós István 523, 524
 Siklóssy László 502
 Silhon, Jean de 374, 392
 Simai Kristóf (Christoph) 136, 138
 Simler, Josias 351
 Simon, erdélyi vajda 615
 Simon István 346
 Simon Jolán 306–308
 Simpson, C. A. 4
 Sinan, Cavus 487
 Sinka István 530
 Sinkó Ervin 204
 Sinkó Katalin 504, 505
 Sinzendorf, Rudolf, gr. 10, 17, 35
 Sipos Gyula 522
 Sipulusz I. Rákosi Viktor
 Siri, Vittorio 370, 388–391
 Smith, P. L. 8
 Socinus, Faustus (Socino) 193

- Solt Andor 138, 256, 494, 495
 Soltész Zoltánné 313
 Somboriné, bábaasszony 126
 Somogyi Sándor 690
 Somogyi Sári 460
 Somogyváry Gyula 742
 Sonnenschein, Hugo 309
 Soós István 139, 327
 Soós Márton 137, 138
 Sós Júlia 435
 Sötér István 157, 412, 509, 511
 Spiegel Jeremiás 218
 Spira György 161, 162
 Šrámek, Frána 173
 Srbik, Heinrich von 11
 Staël, Madame de 642
 Staneson, Heinz 300
 Stark András 465
 Staud Géza 130, 136
 Stauder Mária 538, 654, 762
 Steinert Ágota 652
 Stern, Joseph Luitpold 298
 Stern, S. M. 486
 Sterne, Laurence (Szerne Lőrincz) 672–675, 677, 687
 Stieber, Julius 298
 Stoll Béla 116, 119, 712, 753
 Strada Janović, Clara 625
 Strozzi, Peter, gr. 10, 24
 Stuller Ferenc 500
 Sugár István 481, 482, 642
 Sukenick, Ronald 260
 Sulyok Vince 525
 Suschny, Hans 294, 304–308, 310, 312
 Suske, Hermann 304
 Süleyman I. Szulejmán
 Sütő József 212–214
 Swann, Sir William 23
 Swift, Jonathan 673, 701
 Sylvester János (Erdősi) 118, 120, 121, 545
 Sylviusz, Aeneas I. Pius, II.
 Sz. I. Szemere Pál
 Sz. I. I. Szabics Imre
 Sz. I. I. Szűts István
 Sz. M. I. Szántó Miklós
 Sz. M. I. Szilágyi Márton
 Sz.-M. M. I. Szegedy-Maszák Mihály
 Szabadi István 214, 215
 Szabédi László 740, 741
 Szabics Imre 221, 543, 549, 555, 574, 576, 581
 Szabó András 120, 121, 218, 247, 352, 758
 Szabó Dezső 652
 Szabó Endre 359
 Szabó Ferenc 699
 Szabó Ferenc S. J. 318, 320
 Szabó G. Zoltán 226, 361, 407, 474, 496, 498, 541, 542, 644, 762
 Szabó Géza, Szentmártoni 121, 218, 547
 Szabó György 313
 Szabó György Piusz 324
 Szabó István 444
 Szabó Judit 295
 Szabó Károly 215
 Szabó László 506
 Cs. Szabó László 446, 523, 530, 742
 Szabó Lőrinc 265–267, 272, 346, 650, 652, 654, 658, 662, 663, 667, 734, 735, 737, 742
 Szabó Miklós 731
 Szabó Pál 324
 Szabó Richárd 693
 Szabó Zoltán 523, 524
 Szabolcsi Miklós 196, 197, 298, 299, 305, 679, 747
 Szajbely Mihály 353
 Szakály Ferenc 4, 481–483, 485, 486, 488
 Száki Ferenc 30
 Szalai Anna 133, 632, 647, 697
 Szalatnai Rezső 186
 Szalay László 40–41, 46, 48–53, 60–65, 193, 243, 250, 330, 475, 494, 496, 497
 Szalkay, Anton 136, 138
 Szamosközy István 209
 Szamota István 214
 Szana Tamás 696, 697
 Szántó István (Arator) 209, 758
 Szántó Judit 196, 444, 452, 462–465
 Szántó Miklós 459
 Szapphó 692
 Szász Károly 430, 506, 689
 Szász Károlyné (Iduna) 690
 Szauder József 225, 227, 228, 232, 241, 256, 357, 490, 541, 632, 675, 754
 Szauder Mária (Szauder Józsefné) 225, 228, 241, 251, 477, 490, 675
 Szczucki, Lech 350
 Széchényi Ferenc 642
 Széchényi István 50, 56–58, 142, 153, 193, 493, 512, 638, 672
 Széchy György 325–327
 Széchy Károly 4, 9, 11, 22, 713, 715, 716
 Széchy Mária 695
 Széchy Tamás 118

- Szegedi Kis István 351
 Szegedi Lőrinc 118
 Szegedy-Maszák Mihály 198–203, 220, 415, 417, 419, 702, 706, 710
 Szegő Endre 456
 Székács József 131
 Székely András, Dobai 216
 Székely Bertalan 507
 Székely József 129, 694–696
 Szekér Endre 359, 361
 Szekfü Gyula 62, 322, 508, 530
 Szepelcsényi György 22
 Szelestei Nagy László 24, 35, 36, 211, 318
 Szemere házaspár I. Szemere Pál és Szemere Pálné
 Szemere György 241, 242
 Szemere Krisztina I. Szemere Pálné
 Szemere Pál (Szemerei) 131, 225, 226, 228, 230–240, 243–248, 250, 252, 258, 259, 431, 474, 476, 477, 490, 492–494, 496, 497, 501, 632, 634, 639, 644, 675
 Szemere Pálné (sz. Szemere Krisztina) 225, 236, 258, 491
 Szemlér Ferenc 740
 Szenci Csene Péter 116, 118
 Szenci Molnár Albert 80, 82, 87, 88, 111, 114–121, 210, 735, 737
 Szenczi Fekete István 6
 Szenczi Miklós 30
 Szende Pál 298
 Szendrei Ferenc 30
 Szendrey Júlia 440, 689, 690, 692, 693
 Szenes Magda 474
 Szentekly Kornél 204
 Szentgyörgyi József 256
 Szentjóni Szabó László 136–138
 Szentkirályi Móric 65
 Szentkuthy Miklós 702
 Szentmiklóssy Alajos 631, 639
 Szentpétery Imre 322
 Szép Ernő 297
 Szepes Erika 104
 Szepsi Csombor Márton 116, 117
 Szepsi Korotz György 116, 118
 Szerb Antal 157, 160, 207, 742, 760
 Szerdahely György 139, 140, 142
 Szerdahelyi István 104, 469
 Szerелеmhegyi András 138
 Szigeti Csaba 221, 738
 Szigeti Lajos Sándor 196
 Sziklay László 647, 698
 Szikszai Helopoeus Bálint 351
 Szikszai Tasnádi Péter 218
 Szilády Áron 212, 548
 Szilágyi András 759
 Szilágyi Erzsébet 695
 Szilágyi Ferenc (Mephisto) 395, 712
 Szilágyi Géza 653
 Szilágyi István 207, 395, 406, 428, 438, 439
 Szilágyi János (Zilagi, Joannes) 331
 Szilágyi Márton 127, 140, 142, 541, 686–688, 691–694
 Szilágyi Sándor (Mephisto) 326, 424, 440, 690, 715
 Szilasi László 127, 395, 408, 414, 427, 693, 748, 750
 Szilasi Vilmos 650, 652, 654–661, 666–667
 Szili József 220, 515, 535, 759, 763
 Szinan csau 487
 Szini Gyula (Saturn) 297
 Szinnyei Ferenc 157, 160, 430, 438, 675
 Szinnyei József 166, 695
 Szirmai Károly 204, 205
 Szittyá Emil 301
 Szivák J. Iván 697
 Szívós Mihály 197
 Szkander bég (Kasztriota György, George Castriot) 2, 22, 25, 28, 34
 Szmoljan, Walter 307
 Szobotka Tibor 15
 Szókratész 573
 Szoliman I. Szulejmán
 Szologub, Fjodor 183
 Szolón 669
 Szombathy Viktor 189
 Szomorj Dezső 652
 Szöcs Géza, Zilahi 696
 Szögi László 322
 Szőke György 197, 466
 Szöllösi Nina 690
 Szőnyi Benjámin 80–83, 85–88, 90, 99, 101, 105, 110, 111
 Szőnyi György Endre 29, 30, 118
 Szörényi László 5, 221, 223, 228, 379, 407, 417, 419, 427, 432, 434, 752, 754, 758–763
 Sztanó László 5
 Sztárai Mihály 482
 Szuhányi Josephine 493, 494
 Szulejmán (Solyman, Szulimán, Szoliman), I., török szultán 6, 34, 371, 376, 394, 487
 Szűts István 143
 Szvorényi József 490
 T. A. I. Tamás Attila

- T. E. I. I. T. Erdélyi Ilona
 Tacitus, Publius Cornelius 18, 194, 389, 670
 Taddeo, Edoardo 613, 614, 618, 623, 627
 Tahner, Georg 217
 Tahy János 124
 Takács Terézia 690
 Takáts József 674
 Takáts Sándor 485, 486
 Tállyai Pál 753
 Tamás Attila 196, 260, 269, 270, 272
 Tamerlán (Tamberlain) 2, 28, 34
 Tancsics Mihály 192, 193, 499
 Tandori Dezső 260
 Tárkányi Béla 506, 635, 642, 645
 Tarkhanjota, Mikhaél I. Marullus
 Tarnai Andor 16, 121, 754, 759
 Tamói László 647
 Tasi József 194, 195, 462
 Tasso, Torquato 5, 373, 379, 384
 Tatár Benedek 483
 Taxner-Tóth Ernő 225, 228, 232, 235, 236, 491, 496, 497
 Téglás János 649
 Téglásy Imre 482
 Telegdy Zsigmond 573
 Teleki Ádám, gr. 135
 Teleki Domokos, gr. 65
 Teleki Ferenc, gr., ifj. 633, 634
 Teleki Géza 531
 Teleki József, széki 161–169
 Teleki László 191
 Teleki Pál 731
 Teleky László 137
 Teleky Lászlóné, gr. 695
 Terentius Afer, Publius 349
 Teréz, írónő 690
 Tertinszky Edit 538
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 375, 529
 Testi, Fulvio 381
 Textor, Johann von Haiger 114
 Thallóczy Lajos 135
 Thaly Kálmán 427, 519
 Thewrewk Árpád, Ponori (Török) 395, 435, 436
 Thiel, van 670, 671
 Thienemann Tivadar 402
 Thiers, Louis-Adolphe 60
 Thim József 161
 Thinsz Géza 525
 Thomas, A. 552
 Thomka Beáta 204–206
 Thomson, Joseph John 676
 Thuküdidész 669
 Thuri Boriska 124
 Thúri Farkas Pál 115
 Thúri György 758
 Thuróczy János 351, 615
 Thúry József 483, 487, 488
 Thury Zoltán 207
 Thurzó család 731
 Thurzó Zsuzsánna 756
 Tiborcz I. Ambrus Zoltán
 Tibullus, Albius 548
 Tietz, M. 142
 Tímár Árpád 68
 Tímár György 485, 488
 Timon Ákos 336
 Tinódi Sebestyén 380, 481–484, 486, 487, 489
 Tinyanov, Jurij 705
 Tisza Domokos 407, 427
 Tiziano, Vecellio 641, 703, 753
 Tocqueville, Charles Alexis Henri Maurice Clérel de 62–63
 Todorov, Tzvetan 623
 Tofeus Mihály 29
 Toldi Emil 637
 Toldy Ferenc (Schedel) 120, 127–136, 138–141, 222, 256, 395, 413, 422–424, 428, 477, 481, 630–640, 642–648, 673, 686–690, 693–698, 700, 760
 Tolnai Gábor 754
 Tolnai Lajos 148, 158
 Tolnai Vilmos 395, 516–521
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics (Tolstoi) 301
 Tomasevskij, Borisz 623, 624
 Tomiš, Karol 472
 Tompa Mihály 149, 395, 424, 428, 429, 440, 441, 515
 Tonk Sándor 731, 733
 Torkos László 436
 Tornai József 198
 Tótfalusi István 550, 680, 681
 Tótfalusi Kis Miklós 210
 Tóth András 210
 Tóth Árpád 178, 347
 Tóth Béla 148, 155
 Tóth Dezső 631
 Tóth Éva 685
 Tóth Ferenc 129, 130
 Tóth István 124
 Tóth János 124
 Tóth Lőrinc 58, 131, 258, 503
 Tóth Pál Péter 525

- Tóth Réka 10
 Tóth Sándor 124, 125
 Tóth Tünde 758
 Törő Györgyi 693
 Török Aurél 123
 Török Bálint, Enyingi 482, 489
 Török Gábor 415
 Török Lajos, gr. 227
 Török László 759
 Török Sophie 649, 650, 658, 660, 661
 Törös János (Joannes) 318, 336
 Törös László 396
 Trefort Ágoston 46, 53–62, 65
 Tschink, Cajetan 142, 143
 Tsétsi I. Csécsi János
 Turenne, Henri de 24
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 704
 Turnbull, G. H. 30
 Turner, William 220
 Turóczi-Trostler József 395, 754
 Tusor Péter 318, 712
 Tuskés Gábor 210, 507, 758, 761
 Tverdota György 197, 221, 270, 442, 444, 459, 468, 543, 679, 684, 760, 762, 763

 Uhl Gabriella 692
 Uitz Béla 295, 301–303
 Ujfalussy Sándor 122
 Ujfalvy Krisztina 690, 691
 Ulászló, II., magyar király 488
 Ungnád Kristóf 580
 Ungvári(y) János 138
 Urbán Aladár 162
 Uz János Péter 139

 Ürményi József 633

 Váczy János 132, 133, 226, 632
 Vadai István 114
 Vágó Márta 465, 684
 Vahot Imre (Vachot) 497, 498, 500, 503
 Vahot Sándorné 690
 Vajda Endre 359
 Vajda György Mihály 220
 Vajda János 581
 Vajda Mihály 386
 Vajda Péter 192–194
 Vajda Sándor 295, 305, 308–311
 Vajna János 169
 Valachi Anna 198
 Valéry, Paul 651, 684

 Váli Béla 146–148, 160
 Valkai András 209, 613, 614
 Vályi Klára 691
 Ványi Ferenc 150
 Várady Géza 162
 Varga Imre 712
 Varga János 63, 162
 Varga Katalin 538, 654
 Varga László 219, 760
 Á. Varga László 482
 Varga Rózsa 538
 Vargha Balázs 514, 515, 532–535
 Vargha Kálmán 357–359
 Várhelyi Helén 541
 Varjas Béla 123, 482, 552, 560, 562, 713
 R. Várkonyi Ágnes 1, 3, 5, 7, 10, 22, 27, 33, 39, 320, 322, 385, 393, 394, 715
 Várkonyi Gábor 370
 Vas Gereben (Radákovics József) 145–160
 Vas István 270
 Vas Johanna 541
 Vásárhelyi Gergely 209
 P. Vásárhelyi Judit 114, 115, 118
 Vásárhelyi Miklós 362, 363
 Vasari, Giorgio 78
 Vasoli, Csare 374, 375
 Vass József 133
 Vatai László 461
 Vécsey Miklós 474
 Vég János 327
 Vega Carpio, Félix Lope de 679
 Végh György 359
 Velechinus István 116
 Velics Antal 483
 Velutello 413
 Verancsics Antal 214
 Veres András 220, 222, 417, 759, 760
 Vergerio, Pier Paolo 759
 Vergilius Maro, Publius 216, 299, 428, 663
 Verhaeren, Émile 679
 Verner László 123
 Verseghy Ferenc 136–138
 Vértesy Miklós 210, 211
 Vezeliuss 548
 Viczay József 227, 228
 Vida László 137
 Viertel, Bertold 296
 Vigh André 737
 Vikár Béla 189
 Vilček Béla 521
 Vilhelm Károly 669

- Villari, Rosario 381
 Villon, François 263, 679, 734–738
 Vilmányi Libecz Mihály 118
 Vilmos, IX., aquitániai herceg (Guilhem de Peitieu) 544, 549, 560, 562, 566, 573, 578, 579, 679, 683
 Virolì, Maurizio 382
 Vitéz György 522
 Vitéz János 370, 758, 759
 Vitkovics Mihály 235, 258, 686, 698
 Vitnyédy István (Witniedi) 18, 30, 31, 38, 726
 Vives, Juan Luis 375
 Vizkelety András 350, 713
 Vocelka, Karl 14
 Vogel Sándor 21
 Voigt Vilmos 30, 220, 541
 Voinovich Géza 185, 395, 398–400, 417, 427, 428, 433, 435, 439, 440
 Volaterranus, Rafael 547
 Voltaire, François-Marie Arouet de 135, 138, 246, 253, 254
 Völgyesi Orsolya 490, 541
 Vörösmarty Mihály 153, 192–194, 424, 501, 506, 635, 642, 643, 645–648, 740, 760, 763
 Vujcsics D. Sztóján 698

 W., gh 692
 Waczulik Margit 214
 Wagner, Georg 4, 24
 Wagner, Richard 739
 Waldapfel József 127, 128, 133
 Walde, Otto 350
 Walden, Herwart 305, 308
 Waldendorf, Wilderich von 19
 Wallas, Armin A. 296, 300, 309, 311
 Wallesz Jenő 463, 464
 Walter Gyula 171, 184
 Waltherr 490
 Warburg, Aby M. 29
 Warner 31
 Wasenhofen 22, 23
 Wass Ottilia, gr. 690
 Wéber Antal 357
 Wéber Artúr 700
 Wee, Herman Van der 14
 Weixlgärtner, Arpad 305
 Wenkheim család 637
 Wenzel Gusztáv 317
 Weöres Sándor 207, 354–355, 570, 579, 679, 680, 681
 Werbőczy Imre 488
 Werbőczy István 485–487

 Werfel, Franz 172, 295, 298, 309
 Werner A. Vilmos 699
 Wesselényi Ferenc, nádor 10, 11, 17, 18, 22, 30, 112, 113, 763
 Wesselényi Ferencné, Szárkány Anna 544, 546, 548, 554, 555, 576, 580
 Wesselényi István 45
 Wesselényi Miklós, br., id. 226, 476, 477
 Wesselényi Miklós, br. 153, 225, 491–493, 495, 496, 503, 541
 Wetherbee, Wintrop 574
 Wigand Ottó 497, 638
 Wilde, Oscar 69
 Wildner 55
 Willemssen, C. A. 671
 Williams, John 3, 27
 Williamson 23
 Winchelsea, gr. 8, 10, 23
 Wincklern, Georg Ernst 114
 Windisch, Carl Gottlieb von 142, 143
 Windisch Erzsébet 142
 Windisch János 30
 Windischgrätz, Alfred Candidus Ferdinand, br. (Windisch-Grätz) 10, 510
 Winkler Pál 210
 Witschel 673
 Wohl Janka 690
 Wolf-Krakauer, Grete 311
 Wolkenstein, Oswald von 223
 Wood, Alfred C. 14
 Wotton, Henry Sir 8
 Wrangel 24
 Wurzbach, Constant von 168
 Wurzer, Lothar 300

 Yates, Frances A. 373, 374, 376
 Yulow Viktor 533, 534

 Z. E. I. Zágonyi Ervin
 Zádor András 172–174, 176, 177, 184, 185
 Zádor György 636
 Zágonyi Ervin 170, 171, 176, 178, 182, 183, 187–189
 Zahn 303
 Zajkás Péter 1, 2
 Zalay Tamás 339
 Zamojszki, Jan 112, 113
 Zandegger Lucia (Sandecker) 580
 Zathmáry János 326
 Zay Ferenc 408
 Zeboath, lord 25

- Zebrzydowski, Mikołaj 112
 Zech, Paul 737
 Zechenter, Anton 135
 Zeiller, Martin 215
 Zemplényi Ferenc 417, 543
 Zichy István 716, 728
 Ziegler, Daniel 168
 Zilahy Károly 435, 690–694, 696
 Zimányi Vera 1
 Zolnai Béla 379, 541, 576, 743
 Zoscsenko, Mihail Mihajlovics 304
 Zrinski, Petar I. Zrínyi Péter
 Zrínyi-fivérek I. Zrínyi Miklós és Péter
 Zrínyi Ilona 695
 Zrínyi Miklós (Serini, Nicholas; Niclas von Serin;
 Zriný, Nicolaus; Zri) 1–39, 241, 249, 369–371,
 374, 376–381, 383–394, 410, 532, 613, 614,
 634, 712–730, 761
 Zrínyi Péter 15, 18, 20, 22, 23, 381, 716, 729, 730,
 761
 Zub, Alexandru 741
 Zubov, Nyikolaj 221
 Zumthor, Paul 562
 Zucker, Johann Friedrich 678
 Zvoranich Mihály 119
 Zweig, Stefan 203
 Zyperovits, Myra 311
 Zsámboky János 209, 316, 351
 Zsélyi Ferenc 415
 Zsigmond, III., Waza, lengyel király 113
 Zsigmond Ferenc 160
 Zsitvai Ferenc, ifj. 138
 Zsolt Béla 453, 455, 457

A NEOLATIN KÖLTÉSZET ÉS DRÁMA ALKONYA EURÓPÁBAN

Pierre Laurens és Claudie Balavoine humanista latin költészetet bemutató reprezentatív antológiájában az 1550 utáni időkből olasz szerző már nem található; a francia poéták latinul és anyanyelvükön egyformán írtak, és szoros kapcsolatot tartottak Ronsard-ral; Nagy-Britannia szerzői jobbára skótok, akik hosszú időt töltöttek a kontinensen, s főleg németalföldi és francia kapcsolatokat ápoltak. Az olasz szerzők teljes eltűnése éppoly jellemzőnek látszik a vulgáris nyelvű tudós költészetet kifejlesztő korra, mint a franciák és a lengyel Kochanowski kétnyelvűsége, kiknél eme poézis éppen a 16. század második felében alakult ki. Különös figyelmet érdemel a németalföldi szerzők száma és szinte korlátlan tekintélye. Működésük elsősorban az egyetemi élethez (Leiden) kapcsolható, s elsősorban nem is költők, hanem humanisták és tudósok voltak. Szembeszökő viszont és aligha helyeselhető, hogy Laurens és Balavoine antológiájában a németországi latin költők sora az 1560-ban meghalt Petrus Lotichius Secundusszal megszakad, pedig a 16–17. század fordulóján – Németalföld mellett – az akkori Birodalom lett a késő reneszánsz latin költészetének központjává, hatása pedig – vallásra való tekintet nélkül – Európa keletebbre fekvő országaira is kiterjedt.

Poétikák és antológiák

Mi sem jellemzőbb a 16. század második fele latin költészetének európai eloszlására, hogy a kor legjelentősebb és legnagyobb hatású (latin nyelvű) poétikái Franciaországban, majd Németalföldön és Németországban jelentek meg nyomtatásban. Julius Caesar Scaliger *Poetices libri septem* című könyvét Lyonban, 1561-ben adták ki először, majd Leidenben és Heidelbergben nyomtatták leggyakrabban. A másik nagy hatású költészettant a német származású jezsuita, Jacobus Pontanus írta (*Poeticarum institutionum libri III*, Ingolstadii, 1594), de még korántsem a barokk, hanem a késő humanizmus szellemében; a református német, Johann Heinrich Alsted enciklopédiájának részeként állított össze poétikát (*Septem artes liberales*, Herbornae Nassoviorum, 1620) részben Scaligerre, részben a századforduló költői gyakorlatára támaszkodva.

Németalföld és Németország vezető szerepére jellemző az is, hogy a kor legterjedelmesebb és máig forrásul használt latin költészeti antológiái ezekben az országokban jelentek meg. 1600-ban Dordrechtben látott napvilágot Damas van Blyenburg csaknem 1000 lapos gyűjteménye, az *Amorum hortus*, mely a petrarkista ihletésű latin nyelvű szerelmi költészet monumentális antológiája. A 150 költőtől közölt 1137 költemény túlnyomó része a 16. század közepe előtt íródott, vagyis a gyűjtemény inkább a múlt, semmint saját kora termését

örökítette az utókorra. A késő humanizmus ízléséhez jóval közelebb állnak a németalföldi származású, Heidelbergben működő Janus Gruter antológiái, az ún. *Delitiae*-sorozat, melyben az olasz, a francia, a német és a belga kötetek után később, mások összeállításában sor került a magyar (1619), a skót (1637) és a dán (1693) újlatin költők antológiájának a megjelentetésére is. A gyűjtemény így a humanista latin költészet reprezentatív kiadványsorozatává vált.

E vállalkozás úgy jött létre, hogy a frankfurti kiadó eredetileg Joannes Matthaeus Toscanus olasz költői antológiáját (*Carmina illustrium poetarum Italarum*, I–II, Lutetiae, 1576–1577) akarta újra megjelentetni, és Janus Grutert kérte fel az anyag bővítésére. A humanista nyomban észrevette, hogy a mű a nagynevű költőknek alig egynegyedét tartalmazza, és a szükségesnek vélt kiegészítésekkel egy 1400 lapot kitevő gyűjteményt állított össze (1608). A vállalkozás kétségtelenül sikert aratott, mert többi kötetei, a francia (1609), a német (1612) és a belga (1614) gyors egymásutánban követték egymást. Feltűnő ugyanakkor, hogy a sorozat sikere ellenére a szerkesztő tele van panaszokkal: a fejedelmi udvarokban a latin költészettel szemben „iudicii sinisteritas” uralkodik, és elfelejtik, hogy Vergilius tette naggyá Maecenast, nem pedig Maecenas Vergiliust; az egyik kötetben az olvasható még, hogy véleménye szerint korában általában „rarescit studium poetices”, és a helyzet annál képtelenebb, mert korának költői semmivel nem rosszabbak, mint az antikok.

A válogatásban egy új kor ízlése nyilvánul meg. A *Delitiae poetarum Belgicorum* II. részének (pars) előszavában Gruter kereken kijelenti, hogy száz esztendeje már az is költőnek számított, „qui tres voces in faciem carminis” tudott összehozni, és ebből a korból vannak bizony, akik már nem számítanak „költőfejedelemnek”. Az ízlésbeli és a tudományos megítélés változására mi sem jellemzőbb, mint hogy Gruter Du Bellay minden latin versét felvette antológiájába, Rudolphus Agricolától már csak néhányat emelt be, s míg a németeknél Conrad Celtis éppen csak 25 lapot kapott, Georgius Sabinus és Nicolaus Reusner 200–200 lappal büszkélkedhetett, vagyis a szerkesztő messzemenően a kortársakat és korának ízlését állította előtérbe.

A költői gyakorlat

Eme kortársi költészetben elég jól látható módon bomlott fel a korábban klasszikusnak és egyedül utánzásra méltónak tartott nyelv és a hagyományos formák rendszere. A költészet nyelvébe szándékosan vettek fel archaikus és modern szavakat, a formák között elterjedtek a betű- és szójátékok, vagyis az anagrammák, a chronosztichonok, a rímek, az előlről és hátulról egyformán olvasható sorok. Különösen divattá vált Julius Caesar Scaliger poétikája nyomán a paródia, kedveltté vált a cento és a képvers. Mindezek az extrém formák az udvari költészetben, amikor tehát a költő társadalmilag magasabb rétegek számára írt, a hivatalos reprezentációt szolgálták. Mikor barátai és humanista köre, vagyis a vele egyenrangúak számára alkotott, önmaga és exkluzív köre előtt tetszelgett, elhatárolva magát a társadalomtól, mely nem érti meg, sőt lenézi őt. Tovább élt a költői tevékenység magasabbrendűségének és a költő kiváltságos voltának a gondolata, hangsúlyozva az ars és ingenium reneszánsz értelmezését: volt, aki azt vallotta, hogy jó, örök életű verset csak

az írhat, aki „Istennel van tele” (Deo plenus), és van benne valami emberfölötti (aliquid habeat supra hominem), volt, aki szerint jót írni nehezebb, mint hogy olyan tudja megalkotni, akinek más a dolga.

A sajátos helyzet következménye, hogy a kor költészetében háttérbe szorultak a szerelmi témák, a zoltárparafrázisokat kivéve súlyát veszítette a bibliai költészet, előtérbe került viszont az alkalmi költészet: abban az értelemben persze, hogy a versek tekintélyes részét humanista írta humanistának. Egyes szerzők gyűjtötték az életük különböző alkalmaira írott költeményeket, ezeket utóbb kötetbe szerkesztették össze, s nem egy könyv jelent meg, amely egy-egy kiemelkedő vagy kiemelkedni kívánó személy jelmondatára írott verseket tartalmazott. Minthogy a késő humanista költők tekintélyes része egyetemi tanárként, jórészt a filozófiai karokon talált állást magának, és a latin oktatási nyelv is megmaradt, egy-egy egyetem a latin költészet tűzhelyévé válhatott. A hallgatók részint pártfogóik tiszteletére adtak ki versesfüzeteket, részint társaik hazatérése alkalmából, netán halálára publikáltak, és általános szokás volt, hogy a disszertációkat a tanárok és a tanulóársak üdvözlő versekkel látták el, melyek még a 17. században is legnagyobb részt latinul jelentek meg. Így váltak a lassanként visszaszoruló latin nyelvű költészet utolsó fellelegváráivá az egyetemek.

Latin és anyanyelv versengése (Franciaország, Anglia)

Az Ibériai-félsziget országaiban annyira erős volt már az anyanyelv pozíciója az irodalomban, hogy jelentős latin humanista költészet nem is fejlődött ki. Itália, mely a 15. században és a 16. elején Európa legkiválóbb latin költőit adta, a 16. század folyamán végérvényesen a lingua vulgarist tette a költészet nyelvévé. A franciáknál a késő reneszánsz ideje még a kétnyelvűség kora. Du Bellay 1549-ben kiadta már a francia nyelv irodalmi jogait hirdető *Défense*-át, de ennek ellenére latin verseket is írt, többek között a latint elutasító Ronsard-hoz, és állást is foglalt latin verseinek jogossága mellett. S bár a Pléiade költői diadalra juttatták a francia nyelvet a költészetben, legtöbb képviselője, különösen Rémy Belleau és Baïf latin verseket is írtak, bár ezek másodrendűek irodalmi munkásságuk egészében. Kétnyelvű költő volt az elsősorban reformátorként ismert Théodore de Bèze is, aki 1569-ben újra kiadta *Poemata* című, eredetileg 1548-ban megjelent kötetét – csak éppen az „Amatoria” csoportot hagyta ki belőle.

Hogy a latin nyelv nem szorult teljesen háttérbe a Pléiade költőinél, az elsősorban többjük mesterének, Jean Dorat-nak (Auratus, 1508–1588) volt köszönhető. A kiváló humanista tudós, a görög nyelv és irodalom mesteri ismerője, 1567-től poeta regius, tanítványaitól eltérően verseit csak latinul – olykor görögül is – írta, s élete végén egy részüket kötetben is kiadta (*Poemata*, 1586). Túlnyomórészt udvari szempontokat követő alkalmi költeményeiben Pindaros és Horatius voltak a mintaképei, s az ő nyomán e két nagy ókori ódaköltő vált latinul verselő kortársainak és közvetítőinek is a vezércsillagává. Dorat tekintélye a század végéig nem engedte a latin költészetet teljesen háttérbe szorítani, sőt átmenetileg még a latin némi ellentámadásának is tanúi lehetünk. Bármennyire bírálta is Ronsard a latineurs-t, grécianiseurs-t, mestere 1567-ben latinra fordítja a *Franciade* egyes részleteit. Latinra fordít Ronsard-műveket Jean Édouard Du Monin (1559–1586) is, sőt egy

évvel megjelenése után latinra fordítja Du Bartas *La semaine-jét* (*Beresithias sive mundi creatio*, 1579). *Miscellanea poetica* (1578) című kötetében Du Monin sajnálkozik is afelett, hogy kortársai csak franciául írnak, mert a latin nélkül Franciaország barbarizmusba süllyedhet, hiszen költői csak a latin révén számíthatnak nemzetközi elismerésre.

Ha hosszabb távon Du Monin tévedett is, a 16. század végén néhány francia költő jelentős hímnévre tudott szert tenni latin verseivel Európának különösen középső zónáiban, mint pl. Jean Passerat (Passeratius, 1534–1602), valamint Scévole de Sainte-Marthe (Samartanus, 1536–1623). Mindketten latinul és franciául egyaránt verseltek, de fontosabbnak tartották latin költeményeiket. Mint latin költő is nagy hatással volt kortársaira Henri Estienne (1531–1598), aki elsőként foglalkozott filológiai alapossggal a paródiával és a centóval (1573). 1575-ben kiadta paródiáit (*Parodiae morales*), melyek saját előadása szerint úgy jöttek létre, hogy Bécsből hazafelé lovagolva Horatius és más szerzők verseinek átformálásával szórakozott. Estienne műveinek felhasználásával 1579-ben önálló paródiakötet is megjelent, és ettől kezdve a 17. század első évtizedéig egymást érték a hasonló kiadványok.

A latinnak az anyanyelvű irodalommal szembeni végleges térvészését jól mutatja Nagy-Britannia esete. A két legtartósabb fortune littéraire-t kivívó szerző nem is a szorosabban vett Angliából, hanem Skótszágból, illetve Walesből származik. Az elsősorban drámáiról ismert skót George Buchanan (1506–1582) irodalmi művei jórészt nem is hazájában, hanem Franciaországban és Portugáliában születtek. Ez utóbbi helyen – az inkvizíció börtönében – írta 1566-ban megjelent verses latin zsoltárparafrázisait Horatiustól és más ókori lírikusoktól kölcsönzött 29 különböző metrikus formában. A walesi John Owen (1564–1606) moralizáló, ironikus, a halállal sokat foglalkozó epigrammáiról nevezetes, melyeket 1606-tól kezdve adott ki, s melyek végül tíz könyvre nőttek. A brit Martialisnak nevezett költő Philip Sidney köréhez tartozott, s megbecsülésére jellemző, hogy Shakespeare mellé temették kortársai. Bár versei címeibe olykor angol szavakat is kevert, a 17. század folyamán főleg a kontinensen, itt is elsősorban Németországban és Németalföldön váltak népszerűvé és jelentek meg versei. A kor harmadik jeles angol neolatin költője, Thomas Campion (1567–1620) már kétnyelvű, angolul és latinul egyaránt verselt, ez utóbbi nyelven panegyricusokat, elégiákat és epigrammákat írt (*Poemata*, 1595). A klasszikus hagyománnyal való elkötelezettségét azonban leginkább kritikai munkássága mutatja: harcot folytatott a rímelés barbárnak minősített gyakorlata ellen, a századforduló egyik legnevezetesebb irodalmi vitáját provokálva.

Tradíció és költészet (Németalföld)

A szigorúan tudós latin költészet a legnagyobb virágzását a századvégi Németalföldön érte el. A költészetben a líra ellenében a tudomány uralkodott el, pedig ez az ország mondhatta korábban a magáénak a talán legnagyobb neolatin lírikust, Janus Secundust. Ennek szerelmi tematikáját magas színvonalon azonban kevesen követték. Ez utóbbiak egyike Janus Lernutius (Lernout, 1545–1619), aki párizsi, itáliai, angliai élményei mellett Secundus nyomdokain járt. Ő is írt *Basia* címen versciklust, de kevesebb erotikus szenvedéllyel, mint mestere. Számos követőre talált a női szemekről írt *Ocelli* című verssorozata, mely rafináltságával és mesterkéeltségével a manierizmus jellemző alkotása. Erotikus

költészetének termékeit, más versekkel, pl. idylles sacrées-ivel együtt még fiatalon adta ki *Initia* (1579) című kötetében.

Hasonló irányt követett fiatal éveiben a leideni egyetem későbbi nagy híré professzora és költőkiválósága, az idősebb Janus Douša (van der Does, 1545–1609). Párizsban Jean Dorat tanítványa volt és baráti kapcsolatba került a Pléiade legtöbb tagjával, magával Ronsard-ral is. A franciák mellett Janus Secundus, olasz szerzők, Julius Caesar Scaliger és Thomas More voltak rá hatással. Szerelmes verseiben kortársaihoz hasonlóan Janus Secundust követte a maga módján; olasz és francia szerzőket fordított latinra. Fiatalkori szerelmes verseit házasságkötésének idején (1566) szerezte és 1570-ben, majd a német Paul Schede-Melissusnak ajánlva jelentette meg azokat (1575). Leiden ostromával kapcsolatos verseit 1576-ban publikálta. Költői nyelvét az archaikus és a késő latin nyelv használata, keresettség és homály jellemzi.

Fia, az ifjabb Janus Douša (1571–1596/97) már 13 éves korában verselt. 17 évesen arról a veszélyről írt, amely Angliát a spanyol armada támadása miatt fenyegette, és előre megjósolta I. Erzsébet királynő győzelmét. Számos alkalmi verse között található két Philip Sidneyhez intézett epicedium, nyolcesztendő hűgának halálára szerzett költemény, *Res caelestes* című tankölteménye töredékben maradt. Szerelmes verseit *Erotopaegnion* cím alatt foglalta ciklusba: a szó az olasz Hieronymus Angerianustól származik, költői mintája Janus Secundus mellett Lernutius lehetett.

A század utolsó két évtizedében már egyre kevesebb talaja volt Németalföldön a petrarkista hagyományhoz kötődő latin poézisnek. Nemcsak a filológusok és a filozófusok, de a költők körében is Justus Lipsius lett a legnagyobb tekintély. A 16–17. század fordulóján vele levelezésben állni a költők számára is a legnagyobb megtiszteltetésnek számított, és aki valamit is adott magára, az ő követőjének vallotta magát. Lipsius maga nem volt költő, bár kora humanistáihoz hasonlóan alkalmi verseket ő is írt (*Musae errantes*, 1610), környezetében és követői között azonban jó néhány költő-professzor akadt. Központjuk elsősorban a leideni egyetem, ahol Lipsiust az idősebb Douša támogatta tanszéke elnyerésében.

Az egyetem másik nagy híré tanára volt Dominicus Baudius (Dominique le Bauldier, 1561–1613), akinél kétségtelen Lipsius hatása. Teológiát Genfben tanult, Angliában kapcsolatba került Philip Sidneyvel, Leidenbe 1603-ban hívták meg. Ez az indulatos ember anyanyelvként kezelte a latint, nagy öntudattal kívánta elismertetését és nyíltan panaszkodott, hogy az ő korában kevesen értik a költőket.

A leideni egyetem nagyságai közül Josephus Justus Scaligert (1540–1609) elsősorban tudósként tartja számon az utókor, de verseivel is nevet szerzett magának. 1593-ban kapta meg Justus Lipsius helyét, befolyása alatt nevelkedett Daniel Heinsius és Hugo Grotius. Személyében látható legvilágosabban a klasszika-filológia és a latin költészet kapcsolata. Egyik kötetét Daniel Heinsius adta ki (*Iambi gnomici*, Leiden, 1607); egy másikat (*Poemata Graeca*, Leiden, 1625) Petrus Scriverius (Schryver) Hugo Grotiusához intézett ajánlással, amelyben nem kéri a „nagyok” (satrapae) pártfogását, figyelmen kívül hagyja a „tudatlanokat és a hatalmasokat” (indocti et potentiores) is, és a könyvet azoknak adja ki, akik valóban értenek a tudós irodalomhoz: mindezt mesterének szellemében, mert ő ugyancsak keveseknek, a tudomány és az elegancia értőinek szánta verseit. Scaliger verseket írt Janus

Dousához leányának házasságára (1600) és ez utóbbi első gyermekének születésére (1601), Justus Lipsius halálára, vagyis tudatosan folytatta a leideni hagyományokat; de ápolta a német kapcsolatokat (Paul Schede-Melissus, Konrad Rittershausen), fordított olaszból, epitáfiumot írt George Buchananre, verset Daniel Heinsiushoz. Maga Heinsius (1580–1655) a 17. század elején, ifjúkorában írta verseit, barátja, Hugo Grotius (1583–1645) ugyancsak korán, 32 éves korában hagyott fel a versírással. Heinsius német viszonylatban arról lett nevezetes, hogy a késő reneszánsz kor latin költői gyakorlata mellett vulgáris nyelvű műveivel ösztönzést adott a német nyelvű tudós költészet kibontakozásához.

Az intellektuális elit költészete (Németország)

A német késő reneszánsznak a maga korában és ma is legismertebb latin költője Paul Schede-Melissus (1539–1602) volt. Kétszer tartózkodott Bécsben (1561–1564, 1565–1567), hosszú utazást tett Franciaországban, időzött Genfben, mély hatást tett rá Henri Estienne és Ronsard, írt néhány francia és egy német szonettet, és latin fordításokat készített a francia költő műveiből. Francia hatásra írt ma ismeretlen német grammatikát és szótárt, 1570-ben III. Frigyes pfálzi választófejedelemtől megbízást kapott a Clément Marot és Théodore de Bèze által szerzett hugenotta zsoltáros könyv (1562) lefordítására. A vállalkozás nem sikerült; a feladatot később a szerényebb tehetségű Andreas Spethe végezte el: *Davidis prophetae regii psalmorum paraphrasis metrorhythmica* (Heidelberg, 1596). III. Frigyes halála (1576) után Schede-Melissus Itáliába utazott (1577–1580), hazatérése után Nürnbergben élt (1580–1584), míg végül János Kázmér választófejedelem Heidelbergbe hívta, ahol fejedelmi tanácsos és a Bibliotheca Palatina könyvtárosa lett.

Első jelentős köteteit (*Schediasmata poetica*, 1574; *Schediasmatum reliquiae*, 1575) még itáliai utazása előtt jelentette meg, a továbbiakat heidelbergi tartózkodása idején. Ebben az időben vált a város a német késő humanista költészet központjává, ahol Schede-Melissus korlátlan tekintélynek örvendett, és legfőbb közvetítő volt a német, valamint a francia és a németalföldi költészet között. Udvari alkalmazott létére sem írta meg végül támogatójáról a Casimiras-eposzt, és hazájában nemcsak Horatius fő követője, hanem a Horatius-paródiák terjesztője lett. Az 1620 táján fellépő újabb irónemzedék a német nyelvű tudós költészet előfutárának tartotta, ami igaz is történetileg, de ő maga aligha gondolt arra, hogy az anyanyelvi költészetet a latin elé helyezze.

Schede-Melissuson kívül a kor legtöbb német újlatin költője az egyetemek filozófiai karán tanított. A szigorúan lutheránus wittenbergi egyetemen Friedrich Taubmann (1565–1613), a költészet professzora állt a heidelbergiekkel szoros kapcsolatban. Ellátta egyetemi feladatait, az egyetem fennállásának 100. évfordulóján hexameteres verset mondott fel a templom kórusán felállított katedráról (1602), de ugyanakkor kora legnagyobb költőjének tartotta a református Schede-Melissust, aki szerinte egyben-másban még az antikokat is felülmúlta; verseket írt házasságára, versben üdvözölte az ifjabb Janus Dousát 26. születésnapján, írt Janus Gruterhez, Daniel Heinsiushoz, Móríc hesseni örgrófhhoz, számon tartotta, hogy Justus Lipsius egy ideig Jénában tanított, védelmébe vette stílusát, és noha megvallotta, hogy ő maga ciceroniánusként kezdte pályáját, elfogadta nála a szokatlan szavak használatát és a tömörséget. Számos kortársához hasonlóan megírta, hogy az ő

idejében egy szabónak vagy más mesterembernek nagyobb a becsülete, mint egy koszorús költőnek. Ugyanakkor azt is vallotta, hogy a költészet játék, de tehetség kell hozzá, és az a célja, hogy az átlagon felüli emberek tetszését nyerje meg.

Nathan Chytraeus (1530–1600) a rostocki egyetemen kezdte pályáját. Sok német kortársához hasonlóan megjárta Németalföldet, Angliát, Franciaországot, Svájcot és Itáliát. Fő művét, az egyházi év Ovidiust imitáló feldolgozását előszava szerint (1583) még Georgius Fabricius irányítása alatt kezdte meg, minden hónapot egy-egy barátjának ajánlott benne. Grécista kollégája, Joannes Caselius (1533–1613) nem annyira latin és görög verseivel (*Carmina gnomica Graeca et Latina*, Hamburg, 1624), hanem a kor kritikájával tűnt ki kollégái közül. Költeményeinek kiadója, Heinrich Hudemann szerint a legnagyobbak az ars és az eloquentia fejedelmének tartották Caseliust, kinek filozófiája a barbaries és a szofisztika ellen irányult. E filozófia lényegében a sztoicizmus volt, amely verseiben a bölcs rezignációban, a csendes humanista kertek kultuszában, a versírás gyönyörűségében nyilvánult meg.

Helmstedt legnevesebb költő-professzora Heinrich Meibom (1555–1625) volt. Írt még a reformáció hagyományának megfelelően bibliai tárgyú verset (*Concio ... prophetae Esaiiae ... heroico carmine reddita*, Helmstedt, 1595), de származott tőle Vergilius soraiból összeállított verselmény (cento) is Dávid és Góliát harcáról (1580), ugyanilyen a törökök ellen (*Classicum aduersus Turcas Musulmanos*, Helmstedt, 1595), amit recitáltak is az egyetemen. A szerző hangoztatta ajánlásában, hogy azokat szereti, akik szülik és nem „kihányják” magukból (evomere) a verset, és neki tetszik a cento, amely inkább kritikai munkával (recensio), mint az első koncepció (conceptus) alapján készül. Centóinak igazolására azt hozta még fel, hogy általuk válik leginkább hasonlatossá a nagy költőkhöz. Az ilyenfajta versszerzés roppant fáradtságosnak, formai extrémításnak tűnő összeszerkesztési munkájáról azt vallotta, hogy már gyermekkorában kedvét találta benne. Meibom Horatius-paródiái (*Parodiarum Horatianarum libri duo ... item Sylvarum libri duo*, Helmstedt, 1588; *Parodiarum Horatianarum reliquiae*, Helmstedt, 1589; *Novae parodiae ad odas quasdam Horatianas*, Helmstedt, 1596) manapság ugyancsak formai különlegességnek tűnnek, akkor azonban szélteben ismert és tisztelt költői formának számítottak. Műveiben határozott tendencia nyilvánul meg a római költő vallásos, pedagógiai, néhol protestáns átértelmezésére, mely, mint rámutattak, kapcsolatba hozható az ifjúság számára purgált első Horatius-kiadás megjelenésével (1570) és az angol Alexander Ross (Rosaeus) könyvével, aki Vergilius-centók formájában szerkesztette meg Krisztus történetét (1634).

A kései latin költészet normáinak vagy éppen divatjának terjesztésében a német egyetemek játszották a legnagyobb szerepet, ahol mindig akadt professzor, akin keresztül a hallgatók e poézis legjobb hagyományaival ismerkedhettek meg, s azután – szerényebb színvonalon – azt maguk is művelték és tovább terjesztették. De nagy szerepük volt a latin alkalmi költészet művelésében azoknak a humanista orvosoknak és jogászoknak is, akik fejedelmek, főpapok, városok szolgálatában tevékenykedtek, jórészt olasz vagy francia tanulmányúton szerezve meg diplomájukat. Közéjük tartozott a würzburgi hercegpüspök háziorvosa, Joannes Posthius (1537–1597), Petrus Lotichius tanítványa, kinek latin költeményei két kötetben jelentek meg (1580, 1595), valamint a Padovában tanuló Franz Hildesheim (1551–1614), aki leveleket írt bécsi és magyarországi barátaihoz és pártfogói-

hoz, kitűnő francia kapcsolatokkal rendelkezett és elszánt híve volt a vallásbékének: vallotta ugyanis, hogy maga a vallás azonos, csak a külsőségekről folyik a vita (*de veste tantum est controversia*), és érintkezni akart még az anabaptistákkal is (*Neniae*, Berlin, 1596).

A városi szolgálatban fontos szerepet betöltő humanista költő-literátorok között külön kiemelendők a nürnbergiek és a boroszlóiak. Az egyik csoportból Georg Remet (1561–1625) és Konrad Rittershausent (1560–1631), a másiktól Jakob Monaut (1546–1603) és Daniel Rindfleischet (Bucretius, †1631) lehet kiemelni, akiknek egyformán maradandó érdemük volt városuk humanista műveltségének kibontakoztatásában. Boroszló humanizmusának fényét Monau mellett Dudith András, valamivel később Valens Acidalius (1567–1595) adták.

E fiatalon meghalt, Olaszországban orvosi diplomát szerzett költő levelezett Justus Lipsiusszal, Joannes Caseliusszal, az ifjabb Janus Dousával, Janus Gruterral, a magyar Forgách Mihállyal, a boroszlói Lorenz Scholtzcal (*Epistolarum centuria* I, Hanoviae, 1606). Halála után megjelent verseit Caspar Cunradus Jakob Monaunak és Daniel Rindfleisch-Bucretiusnak ajánlva a belga Janus Lernutius, a lübecki Janus Gulielmus költeményeivel együtt adta ki (1603). Acidalius írt paródiákat Horatius és Catullus verseire, epigrammát szerzett Giordano Brunóra, verset barátja, Lorenz Scholtz boroszlói orvos kertjére, minthogy pedig Acidalius a könyv megjelenésének idején már nem élt, a kiadó a kötet végén egy Horatius-paródiával vett búcsút tőle.

A kései humanista költészet elterjedése

A német és olasz nyelvterülettől keletre és északra a latin humanista költészet a horvátoknál, a magyaroknál, a cseheknel és a lengyeleknél már a 15. század óta virágzott a társadalmi elit körében. A 16. század második felében – a dalmáciai horvátokat kivéve, ahol ekkor már teljesen diadalmaskodott az anyanyelvűség – a latin költői tevékenység ezeknél a nemzeteknél rendkívül széles körben elterjedt és divatossá vált az értelmiség alacsonyabb rétegeiben, az egyszerűbb lelkészek, tanítók körében is. Ugyanekkor meghódította a humanista Európa peremvidékeit is: a skandináv és a balti országokat. E nagy földrajzi térség késő humanista latin költői nagy többségükben a német protestáns egyetemek neveltjei, az ott tanultak nyomán igyekeztek egyházuk, városuk érdekeit, hírnevét latin alkalmi verselményeikkel szolgálni, illetve öregbíteni. Csak néhány olyan akadt közöttük, aki a humanista költészet legjobb itáliai, franciaországi, németalföldi forrásaihoz kapcsolódott.

Ezek egyike a filológusként, irodalomteoretikusként és történetíróként egyaránt nagy érdemeket szerzett magyar Joannes Sambucus (Zsámboky), aki hosszú itáliai, németországi és franciaországi (itt Jean Dorat tanítványa volt) tanulmányai után az 1560-as években Bécsben telepedett le s lett az ottani humanista kör központi alakja. Élvezte Henri Estienne barátságát, támogatója lett a fiatal Justus Lipsiusnak, tevékeny alakja volt az 1570-es években Pozsonyban létrejött költői akadémiának; neki köszönhető az Alpoktól északra fekvő Európa első nagy humanista költője, Janus Pannonius összegyűjtött verseinek a kiadása (1569). Fiatalkori verseinek gyűjteményét (*Poemata*) 1555-ben adta ki Padovában, igazi költői hírnevét azonban *Emblemata* (Antverpiae, 1564) című kötete biztosította, melyet hamarosan flamand és francia nyelvre is lefordítottak. Az ő tanítványa volt a

legkiválóbb 16. századi magyar történetíró, Istvánffy Miklós, padovai tanulmányai során Petrus Lotichius barátja, később a pozsonyi költőkör tagja. Barátaihoz, valamint mecénásaihoz írt, illetve jeles kortársai halálára komponált alkalmi költeményei mellett leginkább az 1560-as években írt, Sannazzaro hatásáról tanúskodó bukolikus versei tűnnek ki eleganciájukkal. Költői talentumban mindkettejüket felülmúlta a lengyel reneszánsz nagy alakja, Jan Kochanowski, aki lengyelül írt fő művei mellett a latin költészetnek is kitűnő művelője volt. Padovai tanulmányai során kezdett el latinul verselni, s különösen nagy hatással volt rá párizsi tartózkodása, mikor megismerkedhetett a Pléiade költőinek műveivel. Latin epigrammáit és elégiáit 1584-ben adta ki négy könyvben, s a neolatin költészethez való vonzódását mutatja az is, hogy lengyelre fordított Janus Pannonius-verseket és anyanyelvére átköltötte Buchanan zsoldárparafrázisait is.

A többiek ritkán múlták felül a tisztes középszert, a humanista kultúra elterjesztésében, a latin költői örökségre való fogékonyság felkeltésében azonban igen nagy az érdemük. Alkotásaik többsége alkalmi szerzemény (epithalamium, epicedium stb.), de nem ritka a hazafias eposz vagy legalábbis annak kísérlete, illetve a nemzeti múlt lírai versciklusban való átköltése. A sok száz észak-, közép- és kelet-európai latin poéta közül csak példaként sorolhatunk fel néhányat. A dán költők közül Erasmus Michaelis Laetus (1526–1582) *Bucolica* (Wittenberg, 1560) című kötete Melanchthon előszavával jelent meg; a svéd Laurentius Petri Gothus (1529/1530–1579) *Stratagema Gothici exercitus adversus Darium* (1559) című hazafias epikus művével tette emlékezetessé nevét. A Baltikumban elsősorban Riga városában talált termőtalajra a késő humanista latin költészet. Itt a lengyel király volt titkára, a porosz Daniel Hermannus (1543–1601) a legjelesebb. Báthory István lengyel királyról szóló *Stephaneis* című eposza befejezetlen maradt; verseinek gyűjteményét halála után adták ki (*Poemata Academica, Aulica, Bellica*, Riga, 1614–1615). Lengyelországból Kochanowski mellett Andreas Tricesius (1530–1582) protestáns szatirikus költő, valamint Sebastianus Clonovius (1545–1602), az ukrainai táj énekese emelkedik ki. Csehországban 1600 körül a latinul verselők egész sora tevékenykedett, közülük Paulus a Gisbice (Pavel z Jizbice, 1581–1607) mint epigrammaíró, Caspar Cropacius (1539–1580) pedig *Duces et reges Bohemiae* című ciklusával érdemel figyelmet. Magyarország történelmi tragédiájáról írta meg az erdélyi szász Christianus Schesaeus *Ruinae Pannonicae* (1571) című, Vergiliust sikertelenül imitálni próbáló eposzát; a Szászországból származó s eretnek antitrinitárius teológusként nevezetes Johannes Sommer pedig *Clades Moldavica* (1572) címmel egy 15 elégiából álló versciklusban Heraklides moldvai vajda uralmának és bukásának történetét énekelte meg az átlagosnál jobb költői színvonalon. Különösen termékeny volt végül a sziléziai származású, de Magyarországon működő, s a Habsburgok elleni mozgalmakban politikai szerepet is vállaló Joannes Bocatius (Bock), aki több száz alkalmi versének nagy részét *Hungaridos libri poematum V* (1599) című vaskos kötetében adta közre.

A késő humanista latin dráma

A késő reneszánsz kor latin drámáit főleg a professzori, magas képzettségű értelmiségi- és patríciusréteg számára írták, akárcsak a lírát, a szerzők is azonos körből kerültek ki. Az előadások színhelyei az udvarok és a vezető iskolák voltak. A korszak drámáinak a

klasszikusok (görög szerzők latin fordításai, Plautus, Terentius, Seneca) követése mellett egyik jellemzője lett a drámai szerkezet fellazulása. A színházi előadásokon látványos színpadi kép és színes jelmezek csábították a nézőt. A latin klasszikusokat nevelési céllal és a kor elfogadott értékelése szerint válogatták: első helyen Terentius állt, akit csak tisztas távolságban követett Plautus; azon az alapon, hogy az utóbbi az utca, az előbbi a szalonok nyelvét írta. A reformáció és az ellenreformáció korában még ez a morális ítélet sem volt azonban elég, és az evangelizált Vergiliushoz hasonlóan Terentiust is átfírták (Cornelius Schonaeus: *Terentius Christianus*, Köln, 1592). Ez az exkluzív színház és drámairodalom azonban óhatatlanul a népnyelvi színjátszás és a széles publikum kívánságának hatása alá került, és Németországban a 16. század második felétől szokásba jött, hogy a latin drámákat népnyelven is előadták, később az egyes felvonások közé ugyancsak közérthető és látványos közjátékokat iktattak.

A cím szerint ismert darabok száma összeállíthatatlan, a fennmaradtaké légiónyi. Az 1550–1650 közötti évszázadból még Angliából is mintegy 150 latin dráma ismeretes. Itt a legnevesebb szerző alighanem William Gager (1555–1622), akinek *Meleager* és *Ulysses redux* drámái (Oxford, 1592) nyomtatásban is megjelentek, kéziratban maradt darabjai közül a *Dido* című tragédiáját 1583-ban adták elő. George Buchanan igen népszerűvé vált *Iephese* és *Baptistese*, valamint görögből latinra fordított tragédiái, Euripidész *Medeája* és *Alcestese* Bordeaux-ban került színre először. Az említettekhez hasonlóan iskoladráma és klasszikus minták szerint készült a katolikus Adrien de Roulers (Adrianus Roulerus) Stuart Máriáról írt tragédiája (1593). Angliához hasonlóan kizárólag iskolákban kerültek színre latin drámák Portugáliában és Spanyolországban, ahol a jezsuiták külön tárgyalást igénylő iskolai színpadain jutottak jelentőséghez. A skandináv országokban a humanista latin drámát és színjátszást a külföldi (német, holland, svájci) egyetemeket járt tanárok honosították meg az iskolákban és a koppenhágai egyetemen. Részben klasszikus szerzőket adtak elő, részben eredeti drámákat, melyeket külföldi minták alapján írtak meg.

A latin dráma – a költészethez hasonlóan – a 16. század végén Németalföldön és Németországban élte utolsó virágkorát. Németalföldön a század második felében Seneca drámái kerültek előtérbe, elsősorban a *Troades*, az ártatlanok szenvedésének drámája. Nagyra becsülte Hugo Grotius és Vondel, ezt fordította később németre Martin Opitz (1625). A bibliai tárgyú drámák mellett (Hugo Grotius: *Adamus exul*, 1598, *Christus patiens*, 1608; Heinsius: *Infanticida*, 1632) a politikai témák váltak gyakorivá, mint Heinsiusnál az *Auriacus sive libertas saucia* (1602) Orániai Vilmos meggyilkolásáról (holland fordítások: 1606, 1617) vagy Caspar Casperius darabja, a *Princeps Auriacus sive libertas defensa* (1599).

Strassburg a német akadémiai színjátszás központjává fejlődött, ahol a Párizsból érkező Johannes Sturm javaslatára egyesítették a város három latin iskoláját. A kiváló pedagógus alatt létrejött Gymnasium a vallási tolerancia fellekvára lett, az iskola repertoárjából egyedül a hitvitázó drámák maradtak ki. Ő maga kiadta Plautust (1565), de a klasszikus drámák mellett igen sok újlatin darabot adatott elő. A város anyagilag támogatta az előadásokat. Ez tette lehetővé és egyszersmind szükségessé, hogy az egyre növekvő, a diákokon, szüleiken, a városi előkelőségeken kívül fejedelmi személyekből álló közönség befogadására az iskola udvarára tegyék át a színpadot (1565), amelyen görög szerzőket is

előadtak. A korábbi újlatin darabok közül színre került Buchanan *Jephthae* (1567, 1569), Macropedius *Hecastusa*, s a vallási tolerancia megengedte, hogy a belga Holonius mártírdramáját is előadják (*Laurentius*, 1584). 1590-től helyi szerzők újlatin drámaival kezdődött új korszak Strassburgban. Michael Hospenius *Equus Troianus*ával (1590) és *Didójával* (1591) gazdagította a repertoárt. Mindkettő Vergilius *Aeneis*éből készült; az előbbiben a neves strassburgi retorikaprofesszor, Melchior Junius (1545–1604) levele olvasható, aki a dráma kiadására buzdította a szerzőt. A sziléziai származású Georgius Calaminus *Helis* című, Salamon I. könyvéből írott drámáját (1591) Mátyás főhercegnek ajánlotta, akinek elmondta, hogy Melchior Juniuson kívül két helyi tanár biztatta drámaírássra. Szilézia akkori politikai helyzetének tulajdonítható, hogy ugyanő *Rudolphotocarum* címmel drámát írt Habsburg Rudolf és Ottokár cseh király történetéről. Drámát írt a strassburgi akadémiai színpadnak Aegidius Hunnius (1550–1603), a későbbi wittenbergi ortodoxia markáns képviselője is: két József-dramájának és Ruthról írott, Marburgban előadott (1586) darabjának kiadásában (Halle, 1594) kifejtette, hogy a teológusnak szabad drámát írnia, de persze nevelési és tanítási céllal. Ő maga úgy szerkesztette meg színműveit, hogy bölcs mondásokat (*sententiae*) és üdvösségre vezető tanításokat (*salutares admonitiones*) is tartalmazzanak, s egy későbbi kiadásban azt fejtette, hogy a kereskedők és az udvari emberek hibáit teszi szóvá: nem a két társadalmi csoportot támadja azonban, hanem csak bűneiket (Frankfurt, 1596).

A tematika mellett a követett minta szerint is lehet osztályozni a színműveket. Volt, aki Plautust túl szabadszájúnak ítélte, Terentium is krisztianizálta, a késő reneszánsz dráma szerzői azonban jórészt Senecát követték. A strassburgi akadémiai színpad szerzői közül különösen Theodor Rhodiusnál világos ez, akiről Schede-Melissus ezt írta: „Tu Senecam exprimas”.

A késő reneszánsz korának legfigyelemreméltóbb német neolatin drámaírója Nikodemus Frischlin (1547–1590). Írói tehetsége mellett hányatott élete és egyénisége teszik a késő reneszánsz korában élő értelmiségiek egyik kiemelkedő alakjává. Tanárként számos helyen működött Laibachtól Braunschweigig és az oktatási szándék meg is látszik művein. A nemességet azzal haragította magára, hogy kritizálta az udvart, de humoros-szatirikus tónusban írt az alsóbb rétegekről is. Tucattyi drámát szerzett iskolai színpadra, rendezett, fellépett darabokban. Színjátékai között a *Julius Caesar redivivus* (1584) a legjelentősebb és a maga korában is a legnépszerűbb: Jakob Frischlin németre fordította (1585, 1592), Jakob Ayser alaposan átdolgozva adta ki (1618), hatott még a jezsuitákra is. Iskolás játéknak látszik, hogy darabjában Caesar és Cicero minden szavát ezeknek műveiből vette. A darabot mint *homo Germanus* írta, és annak bemutatására szánta, hogy Itália és Görögország átkelt az Alpokon, Németország már régen nem barbár, mert innen származik például a könyvnyomtatás. Írt német darabokat is, de csak a latinokat tartotta számba vehető irodalmi teljesítménynek.

Ebben a súlyos válságokkal küzdő korban indult meg a jezsuita rend drámairodalma és színjátszása is. Központjai Bécs, Köln, Ingolstadt, München és más katolikus városok voltak. A jezsuiták sokat tanultak a protestánsoktól mind a drámaírásban, mind a színpadi technika tekintetében. Ebben a korban alakult ki és vált szokásossá a pódiumszínpad, a függöny, új funkciókat kapott a kosztüm, kialakultak a színpadi mozgás, a gesztusok normái,

ekkor vált például szabállyá, hogy a drámai cselekménynek egy nap alatt kell lezajlania. Az új szabályok és szokások hozzájárultak mind a barokk, mind a klasszicista színház és a drámairodalom kifejlődéséhez.

Fontosabb irodalom

Pierre LAURENS, Claudie BALAVOINE, *Mysae redvces: Anthologie de la poésie latine dans l'Europe de la Renaissance*, I–II, Leiden, Brill, 1975.

Karl Otto CONRADY, *Lateinische Dichtungstradition und deutsche Lyrik des 17. Jahrhunderts*, Bonn, Bouvier, 1962.

Georg ELLINGER, *Die Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert*, I–III, Berlin, de Gruyter, 1929.

Heinz KINDERMANN, *Theatergeschichte Europas*, II, *Das Theater der Renaissance*, Salzburg, Müller, 1959.

Gisbert KRANZ, *Das Bildgedicht: Theorie, Lexikon, Bibliographie*, I–II, Köln–Wien, Böhlau, 1981.

Wilhelm KÜHLMANN, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat: Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters*, Tübingen, Niemeyer, 1982.

Alfred LIEDE, *Dichtung als Spiel: Studien zur Unsinnspoesie an den Grenzen der Sprache*, I–II, Berlin, de Gruyter, 1963.

Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jacob Balde; die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden, Steiner, 1976.

Hermann WIEGAND, *Hodoeporica: Studien zur neulateinischen Reisedichtung des deutschen Kulturraums im 16. Jahrhundert*, Baden-Baden, Körner, 1984.

Andor Tarnai

LA FLORAISON TARDIVE DE LA POESIE ET DU THEATRE LATINS

Vers le milieu du XVIe siècle, ce ne sont plus les auteurs italiens qui prédominent dans la production de la poésie latine humaniste. On chercherait en vain, après 1550, des poètes latins remarquables en Italie; les poètes français écrivaient tant en latin que dans leur langue maternelle et entretenaient des rapports étroits avec Ronsard; les auteurs latins de Grande Bretagne étaient pour la plupart des Ecossais faisant de longs séjours sur le continent et cultivant surtout des relations néerlandaises et françaises. L'éclipse des auteurs italiens semble aussi caractéristique de l'époque qui fit naître la poésie savante de langue vulgaire que l'est le bilinguisme des Français et du Polonais Kochanowski.

Dans l'Europe de la seconde moitié du XVIe siècle les poétiques latines les plus importantes furent d'abord imprimées en France, puis aux Pays-Bas et en Allemagne.

Le rôle des Pays-Bas et de l'Allemagne est illustré aussi par le fait que les anthologies de poésie latine les plus volumineuses de l'époque (elles sont restées les principales sources de la recherche) ont été publiées dans ces pays.

Les anthologies de Janus Gruter qui, d'origine néerlandaise, c'est établi à Heidelberg sont la série *Delitiae*, dans le cadre desquelles on publia des volumes italien (1608), français (1609), allemand (1612) et belge (1614), puis l'anthologie des poètes néo-latins hongrois (1619), écossais (1637) et danois (1693). Le recueil devint ainsi la série représentative de la poésie humaniste de langue latine.

Dans cette poésie contemporaine on voit assez bien se désintégrer la langue considérée auparavant comme classique et seule digne d'être imitée, ainsi que le système des formes traditionnelles. Les poètes admettent dans leur langue des termes aussi bien archaïques que modernes; parmi les formes, on voit se multiplier des jeux de lettres et de mots, soit anagrammes, acrostiches, rimes et vers en forme de palindrome. Une fois la poétique de Jules César Scaliger parue, la parodie connaît une grande vogue, et on apprécie également le centon et la poésie figurative.

La poésie humaniste conquiert également les pays situés à la périphérie de l'Europe humaniste: les pays scandinaves et baltes. Les poètes néo-latins de l'humanisme tardif sortaient en majorité des universités protestantes d'Allemagne; ce qu'ils y avaient appris leur permettait ensuite de servir leur église et leur ville par des poèmes de circonstance latins. Peu nombreux étaient ceux dont la poésie se nourrissait des meilleures sources italiennes, françaises, néerlandaises.

AZ IRODALMI HAGYOMÁNYOZÓDÁS RÉTEGEI RIMAY JÁNOS FORTUNA–OCCASIO-VERSÉBEN

Az antik irodalmi örökség ismeretének robbanásszerű kibővülése, kritikai értelmezése és alkotó befogadása együttesen hozta létre a humanista és a manierista irodalom tartalmi, formai és stílusbeli gazdagságát. Az antik hagyomány filológiai igényű feltárása nemcsak lehetővé, hanem divattá is tette az antikvitás egyre szabadabb és összetettebb imitációját. A különféle imitációs technikák alkalmazása révén olyan – gyakran művészi igényű – szövegváltozatok és -típusok keletkeztek, amelyekben összemosódtak a különféle irodalmi genusok határai.¹ A „tisztá” műfajok a háttérbe szorultak, s egy-egy genus mint irodalmi gyűjtőtár, funkcionálisan egymáshoz közelítette a változatokat. Ilyen kategóriává lépett elő többek között az epigramma és az embléma. Az epigramma egyik sajátos formája, az ekphrastikus epigramma – két alapvető tulajdonsága, a képi láttató erő és az elvont gondolatok érzékletes megjelenítése miatt – különösen kedvelté vált a 16. században.

A rejtett értelmű képiséget a manierista stíluseszmény sem nélkülözhetette, mivel ezzel árnyaltan lehetett kifejezni a tudás összetettségét. A különböző irodalmi formák tartós együttélése és egybemosódása általánosan elfogadott volt a 16–17. században. A manierizmus ízlésvilága, a lefojtott érzelmek, a dekoratív gazdagság és az irodalmi alkotásba beágyazott tudás egyaránt vonzotta ezt a fajta sűrítettséget.

Ezek azok a főbb sajátosságok, amelyek – a Balassi-imitációval és a lipsiusi neosztoicizmussal szoros összefüggésben – meghatározták Rimay János írásművészetét.² Rimay tudós érdeklődése, kapcsolatai, valamint életművének és leveleinek vallomás értékű részletei nemcsak könyvismeretét és olvasottságát tanúsítják, hanem jelzik művészi eszményképét.³ A Balassi- és a Rimay-kutatás már többször elemezte a Rimay által tervezett

1 Lásd például Angiolo POLIZIANO (Agnolo Ambrogini), *Angeli Politiani Operum tomus primus, Epistolarum libros XII, ac Miscellaneorum Centuriam I. complectens*, Antverpiae, 1570; Desiderius ERASMUS, *Adagiorum Chiliades iuxta locos communes digestae*, Hanoviae, 1617; Lilius Gregorius GYRALDUS, *Operum quae extant omnium... tomi duo*, Basiliae, 1580.

2 RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor (kritikai kiadás), Bp., 1955 (a továbbiakban: RÖM); RIMAY János *Írásai*, összeáll. ÁCS Pál, Bp., 1992. – A Rimay-szövegeket a kritikai kiadás alapján idézem. Vö. KOMLOVSZKI Tibor, *A Rimay-versszövegekről*, ItK, 98(1994), 255–269; ÁCS Pál, *Válasz Komlovszki Tibornak*, ItK, 98(1994), 270–273.

3 ECKHARDT Sándor, *Bevezetés* = RÖM 3–6; KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 11(1957), 265–338; ÁCS Pál, *Utószó* = RIMAY, i. m., 1992, 269–277; KOVÁCS Sándor Iván, *A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája Rimay János költészetében* = Uő., *Pannóniából Európába: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1975, 66–71; BITSKEY István, *Egy Rimay-vers világa* = Uő., *Eszmék, művek, hagyományok: Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról*, Debrecen, 1996, 85–96; FERENCZI Zoltán, *Rimay János (1573–1631)*, Bp., 1911.

Balassi-kiadás előszavában megörökített írói névsort. A Rimay-kutatók mindig egyetértettek abban, hogy ezeknek a szerzőknek a műveit – további szerzőkkel együtt – Rimay is jól ismerhette.⁴ A Rimay-életműben meghatározó szerepet játszó források és forrás értékű művek hatásának vizsgálata azonban éppen csak elkezdődött.

Amikor Rimay műveinek kritikai kiadásában Eckhardt Sándor 1955-ben elvégezte a versek rendszerezését, külön csoportba sorolta az ún. emblémákat és az epigrammákat. Döntését azzal indokolta, hogy „ezt a két humanista műfajt Rimay honosította meg a magyar irodalomban”.⁵ Ha figyelmen kívül hagyjuk a fenti megállapításban rejlő túlzást, észre kell vennünk, hogy Eckhardt egyben utalt a kutatás hiányosságára.

A magyarországi emblematika irodalmi vonatkozásainak feltárása néhány elszórt megállapítástól eltekintve maig hiányzik. Marót Károly alapvető, a nemzetközi szakirodalomban is többször idézett *Amicitia*-tanulmányát ismertetve Klaniczay Tibor már 1947-ben rámutatott arra, hogy az emblematika, ezen belül az emblémaköltészet kutatása a 16–18. századi magyar irodalom vizsgálatának egyik fontos segédtudománya lehetne. Marót és Klaniczay egyetértettek abban is, hogy az emblematikus és az emblematikus hatást mutató szövegek eredetét, értelmét és közvetítési folyamatait a filológia funkcionális módszereinek alkalmazásával kellene megközelíteni.⁶

Az „ut pictura poesis” 16–17. századi magyarországi elméletének és gyakorlatának tisztázatlansága odavezetett, hogy az emblematika és általában az irodalom és a képzőművészet kapcsolatának időközben óriásira nőtt nemzetközi irodalma sem váltott ki különösebb visszhangot Magyarországon. Az Alciato-típusú emblémavers, a nyelvi elemekből álló, művészi igényű ekphrastikus epigramma felismerése és kutatása helyett az embléma kifejezés a magyar szakirodalom nagyobbik részében idővel a rejtett értelmet hordozó vizuális kép szinonimája lett. Ezzel magyarázható az olyan – egyébként nehezen értelmezhető – megállapítás, hogy „az embléma a költészetnek is ihletőjévé válik”.⁷

Az emblematika negatív megítélése és párhuzamba állítása a reneszánsz művészet kiüresedésével az 1960-as évek első felében jelentősen gátolta az irodalmi emblematika magyarországi történetének feldolgozását. Az emblematikával összefonódott szövegek kutatásának eleve határt szabott például az olyan szélsőséges megfogalmazás, hogy „az igazi költészet halálát jelenti az emblematikus kép és vers”. Többek között ekkor minősültek élvezhetetlennek Rimay János ún. „embléma-magyarázatai a szerencséről, virtusról és religióról”, mivel állítólagos „esztétikai alaktalanságuk a divatos műfaj csodjét jelzi”.⁸

4 KOLTAY-KASTNER Jenő, *Rimay János Balassi-előszava*, EphK, 71(1948), 87–90; BORZSÁK István, *Ausoniusztól Rimay Jánosig*, AntTan, 30(1983), 241–247.

5 ECKHARDT, i. m. = RÖM 5–6.

6 MARÓT Károly, *Amicitia*, Szeged, 1939; KLANICZAY Tibor, *Marót Károly: Amicitia, Szeged, 1939: Ismeretelés*, EphK, 70(1947), 130–132.

7 KLANICZAY Tibor, *A magyar késő reneszánsz problémái* = Uő., *Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1961, 336–337.

8 KLANICZAY, i. m., 1961, 336–337; PIRNÁT Antal, *Rimay János = A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 25. Vö. ACS Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai* = *Klaniczay- emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 270–283, itt: 280.

Mindebből érthető, hogy amikor az 1980-as évek elején az irodalomtörténeti kutatás figyelme ismét az emblematika felé fordult, nem kísérte különösebb siker a képzőművészet felől is közelítő interdiszciplináris próbálkozásokat.⁹ Visszhang nélkül maradt Zemplényi Ferenc megállapítása is, amely szerint Rimay „nem tud egy-egy kép (és az általa kifejezett gondolat) köré egész verset építeni. A képek hatása nála atomizálódik, csak a sorra vagy méginkább csak a szólamra hat ki”.¹⁰

A magyarországi irodalmi emblematika elméleti megközelítésére tett első kísérletek után nyilvánvalóvá vált, hogy érdemes elkezdni az emblematikus, az emblematikus hatást tükröző és az emblematikusnak mondott szövegek új típusú feldolgozását.¹¹ Ezt többek között elősegíti a magyarországi neolatin irodalom változó megítélése, továbbá az a felismerés, hogy szükség van az ún. képleíró epigrammatikus költészet többszintű, a műfaj sajátosságait és elméletét egyaránt figyelembe vevő értelmezésére.

Rimay János Fortuna–Occasio-versének elemzési kísérletében nem csupán egy, a pszeudoklasszikus mitológikus költészet körébe tartozó manierista vers irodalomtörténeti megközelítésének egyik lehetőségét próbáljuk meg bemutatni, hanem újabb adatokat szeretnénk szolgáltatni a költő műveltségéhez, s keressük a további bepillantás lehetőségét alkotó műhelybe.

A Fortuna-téma az európai irodalomban

A Fortuna-téma története az európai irodalomban és képzőművészetben rendkívül összetett, szerteágazó, s nem véletlen, hogy átfogó feldolgozása máig hiányzik. Már a téma első ókori említései sem egyértelműek, s a Fortuna-gondolat már az antikvitásban gyűjtő-kategória. Fortuna folyamatosan változó antik tulajdonságai több mitológiai alak attribútumaiból ötvöződtek össze. Alakját ezért külső és belső tulajdonságainak bemutatásával igyekeztek meghatározni. Ez az oka annak is, hogy az antikvitás óta folyamatosan keletkező irodalmi Fortuna-ábrázolások képpé rögzült metaforák sorozataként értelmezhetők.¹²

9 JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...”: Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásai, *ItK.* 86(1982), 652–656; KOVÁCS József László, *Rimay és a XVII. század emblematikájáról*, *ItK.* 86(1982), 637–644.

10 ZEMPLÉNYI Ferenc, *Rimay és a kortárs európai költészet*, *ItK.* 86(1982), 601–613, itt: 612.

11 KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796*, *MKSz.* 112(1995), 142–163; KNAPP Éva, *A jezsuita emblémaelmélet humanista kapcsolatai*, *ItK.* 99(1995), 595–611; Gábor TÜSKÉS, Éva KNAPP, *Towards a Corpus of the Hungarian Emblem Tradition (Literary Emblematism and Emblem-reception in Hungary 1564–1598) = European Iconography East and West: Selected Papers of the Szeged International Conference, June, 9–12, 1993*, ed. György E. SZÖNYI, Leiden–New York–Köln, 1996, 190–208; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Emblémaelméletek Magyarországon a XVI–XVIII. században = Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1996, 171–187.

12 ERASMUS, *i. m.*, 1617, *Tempestiva*, 687–688, *Ultio malefacti*, 724–725; GYRALDUS, *i. m.*, 1580, Tom. I, *Historia de Deis Gentium*, Syntagma I, 34–35, Syntagma XVI, 438–451; Natale CONTI, *Natalis Comitum Mythologiae. sive explicationum fabularum, libri decem*, Francofurti, 1581, 338–344; Uő., *Mythologiae*, (Paris), 1652, 334–340; Antonio AGOSTINO, *I discorsi sopra le Medaglie et altre Anticaglie*, Romae, 1592, *Dialogo Secondo*, 32–34, Tab. 34–35, 38–41; Nicolaus REUSNER, *Ethica Philosophica et Christiana*, Ienae, 1590, 4–5.

Ahhoz, hogy tágabb összefüggéseiben el tudjuk helyezni Rimay Fortuna-képét, érdemes kiemelnünk a Fortuna-hagyomány történetének néhány elemét. E hagyomány legfontosabb jellemzője az állandó alakváltozás. A másik alapvető sajátosság az irodalmi, képzőművészeti, mitográfiai, emblemátikus stb. Fortuna-ábrázolások kölcsönhatása és a különböző szimbolikus kifejezésformák közti határok átjárhatósága. Ez az oka annak, hogy az egyes képi vagy szöveges dokumentumok esetében rendkívül nehéz megállapítani a hagyomány befolyását, a minták átformálását, valamint az eredeti tartalom és az új szándék különbségét. További nehézséget jelent, hogy nem mindenben tisztázott az antik Fortuna-szövegek és képzőművészeti ábrázolások egymáshoz való viszonya, s hogy a reneszánszban további keveredés ment végbe.

Az antik irodalom Fortuna-szövegeinek egyik csoportja úgy kötődött egy-egy konkrét képzőművészeti alkotáshoz, hogy a leírások nem annak pontos képét, hanem szimbolikus megjelenítését rögzítették. A legismertebb antik Kairos-ábrázolást, Lysippos szobrát Poseidippos dialógus formájú epigrammában örökölte meg, s fennmaradt a szoborról Kallistratos leírása is.¹³ Ha Lysippos szobrának egyetlen teljes, ma is meglévő domborművű másolatát összevetjük Poseidippos versével, jól megfigyelhetjük az eltéréseket. Az egyik alapvető különbség, hogy míg Poseidipposnál Occasio csak lábain visel szárnyakat, a domborművön a Kairos-ifjú bokáján és vállán egyaránt szárnyak láthatók.¹⁴ A ránk maradt antik képzőművészeti Kairos-ábrázolások és a rájuk vonatkozó irodalmi szövegek tehát részleteikben eltérnek egymástól. Lysippos Kairos-szobra nyilvánvalóan csak egy volt a számos Kairos-ábrázolás közül, s az antik szövegek nem feltétlenül Lysippos művét írják le akkor sem, ha arra hivatkoznak.¹⁵

Poseidippos epigrammáját számos görög és latin, verses és prózai leírás követte, ezek a szövegek azonban részben egymástól függenek, s megfigyelhető bennük a különböző attribútumok kontaminációja. A Poseidippos-imitációk közül a reneszánsz hagyomány szempontjából legjelentősebbnek bizonyult az Ausoniusé, amely konkrét vizuális előkép nélkül született.

In simulacrum Occasionis et Paenitentiae

Cuius opus? – Phidiae: qui signum Pallados, eius

Quique Iovem fecit; tertia palma ego sum.

Sum dea quae rara et paucis OCCASIO nota. –

13 *Antologia Palatina*, ed. Fr. DÜBNER, I–II, Paris, 1888, 16, 275; *The Greek Anthology with an English translation* by W. R. PATON, London, 1979, XVI, 275; *Anthologia Graeca, Buch XII–XVI, Griechisch–Deutsch*, ed. Hermann BECKBY, München, 1958, 448–339, XVI, 275; *Philostratorum et Callistrati Opera recognovit Antonius WESTERMANN*, Parisiis, 1849, *Callistrati Descriptiones*, VI, *In Occasionis statuam Sicyone positam*, 418–419. Vö. G. DOWNEY, *Ekphrasis = Reallexikon für Antike und Christentum*, hrsg. Th. KLAUSER, IV, Stuttgart, 1959, 921–944.

14 Gerda SCHWARZ, *Der Lysippische Kairos*, Grazer Beiträge: Zeitschrift für klassische Altertumswissenschaft, 4(1975), 243–267, Abb. 1, Turin, Mus. 317; Heinz LADENDORF, *Antikenstudium und Antikenkopie: Vorarbeiten zu einer Darstellung ihrer Bedeutung in der mittelalterlichen und neueren Zeit*, Abhandlung der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-historische Klasse, Bd. 46, Heft 2, Berlin, 1953, 37, 102.

15 SCHWARZ, *i. m.*, 1975, 243, 258–261.

Quid rotulae insistas? – Stare loco nequeo. –
 Quid talaria habes? – Volucris sum. Mercurius quae
 Fortunare solet, trado ego, cum volui. –
 Crine tegis faciem. – Cognosci nolo. – Sed heus tu
 Occipisti caluo es? – Ne teneat fugiens. –
 Quae tibi iuncta comes? – Dicat tibi. Dic rogo, quae sis. –
 Sum dea, cui nomen nec Cicero ipse dedit.¹⁶

Ausonius Kairos hímnemű alakját a nőnemű Occasióval helyettesítette, Metanoia alakját kapcsolta hozzá, s magát az eredeti szobrot Pheidiasnak tulajdonította. A motívum ettől kezdve önállósult az irodalomban.¹⁷

Hasonló jelenségek figyelhetők meg több más, antik képzőművészeti alkotásra visszautaló irodalmi Fortuna-ábrázolásban is. Így például Bupalos chiosi szobrász Fortuna Dea Smyrna-ábrázolását Curtius Rufus és Pausanias egyaránt prózai leírásban örökítette meg. Curtius Rufus szerint: „Nostri sine pedibus dicunt esse Fortunam, quae manus et pinnas tantum habet: cum manus porrigit, pinnas quoque comprehendit”. Hadrianus Junius ezek alapján készítette el 26. emblémáját a *Fortunae instabilitas* mottóval.¹⁸

Stare loco nescit certo Sors lubrica, sedes
 Quaerere docta novas.
 Hinc pedibus mutilam, et subnixam remige penna
 Smyrna Deam posuit.

Pausanias a smyrnai Fortunán kívül megőrizte az aigeirai Fortuna leírását is.¹⁹ A Fortunával közeli rokonságban álló Adrasteia Nemesis alakját Ammianus Marcellinus *Rerum Gestarum* librije, valamint Lukianos dialógusai őrizték meg az utókornak. A Rhamnusia Nemesis Claudianus a *De bello Geticoban* így örökítette meg:²⁰

16 Decimus Magnus AUSONIUS, *D. Magni Ausonii Burdigalensis opera in meliorem ordinem digesta. Recognita sunt a Iosepho Scaligero Iulij Caes. F. et infinitis locis emendata*. Heidelbergae, 1588, Epigr. XII, 4–5, Graece: 303; Uő., *Decimi Magni Ausonii Burdigalensis opuscula*, recensuit Rudolphus PEIPER, Lipsiae, 1886 (Bibliotheca Teubneriana), XXXIII/XII, 323–324.

17 SCHWARZ, *i. m.*, 1975, 254.

18 Quintus CURTIUS RUFUS, *Q. Curti Rufi Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, iterum recensuit Edmundus HEDICKE, Lipsiae, 1908, VII, 9, 25, 239; HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, Macedonok királyának viseltetett dolgairól íratott története*, Debrecen, 1619, faksimile kiadás: Bp., 1988, 422; PAUSANIAS, *Pausaniae Graeciae descriptio accurata... cum Latina Romuli Amasaei interpretatione*, Lipsiae, 1696, Liber I, Cap. XXXIII, 80–81, Liber IV, Cap. XXX, 354–355, Liber VII, Cap. XXVI, 591–592; Hadrianus JUNIUS, *Emblemata*, Antverpiae, 1569, Emblema XXVI, 32, 102–103.

19 PAUSANIAS, *i. m.*, 1696, Liber VII, Cap. XXVI, 591.

20 Ammianus MARCELLINUS, *Ammiani Marcellini Rerum Gestarum libri qui supersunt*, edidit Wolfgang SEYFARTH, Vol. I–II, Libri XIV–XXXI, Leipzig, 1978, Vol. I, 14, 11, 24–25, 34–35; vö. még Vol. II, 26, 8, 13, 23–24; LUCIANUS, *Luciani Dialogi Meretrici*, ed. Carolus MRAS, Berlin, 1930; Jean Michel MASSING, *The Illustrations of Lucian's Imago vitae aulicae*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 50(1987), 214–219; Claudius CLAUDIANUS, *Claudii Claudiani opera omnia*, recensuit N. L. ARTAUD, vol. II, Parisiis, 1824, XXVI, 631–634, 90.

Sed dea quae nimis obstat Rhamnusia votis,
 Ingemuit, flexitque rotam; domat aspera victos
 Pauperies, unoque die romana rependit
 Quidquid ter denis acies amisimus annis.

Az antik Fortuna-szövegek másik nagy csoportja, a konkrét képzőművészeti ábrázolással kapcsolatban nem álló Fortuna-leírások (pl. a Galénosnak tulajdonított *Fortuna insana*, Phaedrusnál az *Occasio depicta*, Horatius *Antiumi Fortunája*, Pacuvius Fortuna-leírása a *Rhetorica ad Herenniumban*),²¹ valamint a Fortuna-jelenséget összegző klasszikus szövegek (pl. Plutarchos: *Libellus de Fortuna*)²² fokozott mértékben szimbolikusak az előbbi ekphrastikus megfogalmazásokhoz viszonyítva. Az ezekben szereplő Fortuna-attribútumokat nem szabad konkrét ábrázolásokra vonatkoztatni, mert ezek a leírások konkrét műalkotások helyett a mitológiai, képzőművészeti és irodalmi hagyomány egészét tükrözik.

A Fortuna-gondolat eleven maradt a középkorban, a keresztény értelmezés azonban nem tudta háttérbe szorítani a téma profán felfogását.²³ Az antik Fortuna-típusokat a középkorban az „uralkodó Fortuna”-képzet váltotta fel, ami a reneszánszban némileg háttérbe szorult. Az antikvitás mitológiai szinkretizmusát hordozó, differenciált Fortuna-kép a reneszánsz idején nagymértékben elősegítette az eklektikus átértelmezések kialakulását. A tetszés szerint bővülő és változó tulajdonságokból a 15–16. században kialakult a reneszánsz életszemléletnek megfelelő Fortuna-fogalom. Az antik toposzok változatai újabb és újabb irodalmi, képzőművészeti alkotásokban öltöttek testet. A téma nagyszámú változatai egymást erősítő kép- és szövegegyüttesekként tűntek fel az emblematikában is.

A Fortuna-Occasio-hagyomány újrafogalmazása túlnyomórészt az antik toposzok felhasználásával ment végbe. A parafrázisok, a szabad átdolgozások és a kombinációk jellegét az irodalmi és képzőművészeti elemek együtteséből kivált sűrűsödési pontok határozták meg. A Fortuna-képzet elemei több szálon egymáshoz kapcsolódva és egyszerre jelentkeztek a különböző műfajokban. Fortuna megújuló népszerűségét neves humanisták, így

21 Andreas ALCIATUS, *Emblemata cum commentariis Claudii Minois*, Patavii, 1621, 414–415; GALENUS, *Oratio Galeni Paraphrastae, qua ad ingenuas artes, et disciplinas capessendas homines adhortatur*, Io. Baptista ROSARIO interprete, Cap. 2, Fortuna, ac Mercurij pictura, ex qua Fortuna inconstantia, nequitiaque cognoscitur = *Galeno adscripti libri*, Venetiis, 1562, 2–3; PHAEDRUS, *Phaedri, Aug. Liberti Fabularum Aesopiarum libri V*, cura et studio Io. Georgii WALCHII, Lipsiae, é. n., Liber V, Fab. VIII, vel LXXXIX, 135–136; HORATIUS *Ódái és epódusai*, magyarul CSENERGY Jánostól, Szeged, 1922, I, 35, 46–47; Quintus HORATIUS Flaccus, *Ódák*, Bp., 1985, I, 35, 61–63; CORNICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott retorika latinul és magyarul*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., 1987, II, XXIII, 36, 132–135.

22 PLUTARCHOS, *Plutarchi Chaeronensis opuscula varia, quae magna ex parte sunt philosophica, vulgo autem Moralia opuscula... vocantur*, (ed.) Henricus STEPHANUS, (Tom. I.), (Genevae), 1572, *Libellus de Fortuna*, 169–173; Frederick E. BRENN, *In Mist Apparelled: Religious Themes in Plutarch's Moralia and Lives*, Leiden, 1977, 145–183. L. még például Anicius Manlius Severinus BOETHIUS, *A filozófia vigasztalása*, ford. HEGYI György, Bp., 1970, II. könyv, 1–2, 26–31; LUKIANOSZ *Összes művei*, II, Bp., 1974, 705; Caecilius Firmianus LACTANTIUS, *Lucii Caecilii Firmiani Lactantii opera omnia* (Migne PL, VI), Parisiis, 1844, *Divinae Institutiones*, Lib. III, *De falsa sapientia philosophorum*, Cap. XXIX, 440–444; PERSIUS és IUVENALIS, *Szatírák*, ford. MURAKÖZI Gyula, Bp., 1977, 96–97; Lucius Annaeus SENECA, *L. Annaei Senecae pars tertia sive Opera tragica*, Parisiis, 1832, *Agamemnon*, Act. II, 143–146, 476.

23 Alfred DOREN, *Fortuna im Mittelalter und in der Renaissance*, Vorträge der Bibliothek Warburg, 2(1922–1923), 71–144.

például Petrarca, Salutati, Poggio és Pontano Fortuna-traktátusai tanúsítják, s néhány további kiemelkedő szerző, így például Boccaccio, Alberti és Machiavelli műveiben is szerepel.²⁴ Poliziano, Erasmus és Gyraldus a görög Fortuna-irodalom latin fordításával, filológiai vizsgálatával és értelmezésével a korábbinál szélesebb körben tette hozzáférhetővé a szövegeket és azok kritikai apparátusát.²⁵ Natale Conti a mitológiai elbeszélések explicatiójában számos görög és latin Fortuna-szöveget adott közre, rövid magyarázatokkal. Antonio Agostino a Fortunát ábrázoló antik érmek közlésével és magyarázatával tovább bővítette a témára vonatkozó ismereteket, s a Fortuna-emblematika kép- és mottóbázisát is gazdagította.²⁶ A megújuló népszerűség okai között említhető, hogy a könnyen adaptálható Fortuna-szimbólum segítette kifejezni a sorsról és a világról való megváltozott elképzelést, s kitűnően alkalmas volt a moralizálásra.²⁷

A Fortuna-képzet további alakulását kifejező, illetve befolyásoló humanista elképzelések közül ebben az összefüggésben csupán hármat emelünk ki. Marsilio Ficino neoplatonista állásfoglalása szerint a Fortunával való harcot jobb elkerülni, amiben segíthet az erények gyakorlása, az elmélkedő, bölcs életvitel, valamint a befelé fordulás, ahova Fortuna hatalma nem érhet el.²⁸ Ettől gyökeresen eltér Leon Battista Alberti elképzelése, aki az ember erejébe vetett bizalmat hangsúlyozza Fortunával szemben. Az embernek nem kell félnie Fortunától, s törekednie kell arra, hogy uralkodni tudjon fölötte.²⁹ Niccolò Machiavelli optimista, Albertiéhez részben hasonló koncepciója szerint az embernek saját akarata szolgálatába kell állítania Fortunát, az erények aktív gyakorlása révén. Fortuna elsősorban lehetőséget, kihívást, alkalmat (occasione) ad a cselekvésre. Az *Il Principe* 6. fejezetében és a *Capitolo di Fortuna* című versében Machiavelli szorosán összekapcsolta a Fortuna- és az Occasio-motívumot, s ezzel hozzájárult a két alak további összerosódásához.³⁰

Fortuna azonban nemcsak a traktátusi irodalom, hanem a reneszánsz és a barokk költészet, valamint a nemegyszer komplex irodalmi ismereteket tükröző képzőművészet, impréza-művészet és emblematika egyik kedvelt figurája. Fortuna visszatérő érv a történelem és az

24 Francesco PETRARCA, *De remediis utriusque Fortunae libri duo*, (Bernae), 1595; Coluccio SALUTATI, *De fato et fortuna*, a cura di Concetta BIANCA, 1985 (Studi e Testi, 10); Poggio BRACCIOLINI, *De varietate fortunae* = Uő., *Opera omnia*, cura di R. FUBINI, Turin, 1962–1969; vö. Iiro KAJANTO, *Fortuna in the Works of Poggio Bracciolini*, Arcotus: Acta Philologica Fennica, 20(1986), 25–57; Giovanni Gioviano PONTANI, *De fortuna* = Uő., *Opera quae soluta oratione*, Tom. 2, (Venetia), 1538; Giovanni BOCCACCIO, *De casibus virorum illustrium*, Paris, 1520; Leon Battista ALBERTI, *Della tranquillità dell'animo* = Uő., *Opere volgari*, I, cura di C. GRAYSON, Bari, 1960; Uő., *Della famiglia libri IV* = Uő., *Opere volgari*, II, cura di A. BONUCCI, Firenze, 1844; Niccolò MACHIAVELLI, *Il Principe*, Rome, 1532. Vö. még például Aby M. WARBURG, *Francesco Sassetti végrendelete* = *Mnemosyné*: Aby M. WARBURG *Válogatott tanulmányai*, szerk. SZÉPHELYI F. György, Bp., 1995, 154–186.

25 POLIZIANO, i. m., 1570; ERASMUS, i. m., 1617; GYRALDUS, i. m., 1580; Jean Michel MASSING, *Erasmian Wit and Proverbial Wisdom: An Unillustrated Moral Compendium for François I. Facsimile of a Dismembered Manuscript with Introduction and Description*, London, 1995.

26 CONTI, i. m., 1581 (1. kiadás: Velence, 1551); AGOSTINO, i. m., 1592.

27 Aby WARBURG, *Gesammelte Schriften*, I, hrsg. Gertrud BING, *Die Erneuerung der heidnischen Antike*, Leipzig, 1932, 144–151, 355–361.

28 Frederick KIEFER, *The Conflation of Fortuna and Occasio in Renaissance Thought and Iconography*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 9(1979), 1–27, itt: 5–6.

29 ALBERTI, *Della famiglia*, i. m., 1844, *Praefatio*; vö. KIEFER, i. m., 1979, 7–8.

30 MACHIAVELLI, i. m., 1532, Cap. 25, Cap. 6; vö. KIEFER, i. m., 1979, 8–12.

emberi állapot értelmezésében, s mint „antikizáló energiaszimbólum” személyes tapasztalatok, elképzelések és törekvések kifejezője.³¹ A 16–17. században Fortuna szinte minden inventiónak és interpretációnak rendelkezésre áll, s átfogó Fortuna-komplexumról, sőt egyfajta Fortuna-kultuszról beszélhetünk.³² A Fortuna-reprezentációk meghatározott csoportjának bármiféle, így például ikonográfiai vagy morális alapon készített tipológiája a végtelen számú változat és átmenet, valamint a hagyományrétegek többszörös átfedése miatt eleve csupán viszonylagos lehet.³³

A különböző Fortuna-típusokat és alkategóriákat elsősorban a Fortuna triumphans-gondolat, azon belül a Fortuna bifrons, a Fortuna bona és a Fortuna mala elképzelés formálta, melyek közül az utóbbi volt a leghangsúlyosabb. A 16–17. századi költészetben és az emblematikában elkülöníthető egymástól a Fortuna-téma profán és keresztény értelmezése. A kettő gyakran kontaminálódott, s közülük többnyire a profán felfogás az uralkodó. Ebben hangsúlyos helyet kapott a Fortunával való küzdelem toposza, valamint a vele szembeni remediumok (művészet, erények, halál) gondolata. A vallásos értelmezésben nagy szerepet játszott a hagyományos elképzelések tagadása, Fortuna felfogása a teremtmény eszközeként és a valódi szerencse üdvösséggé váló bemutatása. Az is előfordult, hogy Fortunát az isteni providencia szolgálatába állították. A verses szövegek között különösen gyakori a dialogizáló epigramma és az oximoron-technikát alkalmazó bemutatás.³⁴

A Fortuna-gondolat elevenségét tanúsítja nagyfokú affinitása más szimbolikus figurákkal. Fortuna és Occasio eszmei és ikonográfiai összekapcsolódása már a középkorban megkezdődött, s a reneszánsz idején folytatódott. Az emblematika és a 16. század közepén megjelent mitográfiai művek tovább erősítették a két alak koncepcionális összeolvadását.³⁵ Fortuna fokozott mértékben ambivalens jelenséggé vált; uralkodó szerepe háttérbe szorult, s az ember és a Fortuna közti együttműködés gondolata lépett előtérbe. Fortuna attribútumainak száma a 16. század elejétől kezdve jelentősen megnőtt, s az újak mellett (vitorla, delfin) olyanok is megjelentek, melyek az antikvitásban Occasiót jellemezték (üstök, borotva, szárnyak). Ezeket aztán a verbális megjelenítések, köztük az emblémaexplicációk gyakran eltérően értelmezték. A képzőművészeti és irodalmi ábrázolásban nagymértékű kísérletezés tapasztalható, s ugyanaz a mester számos különböző Fortuna-ábrázolást hozott létre. Gilles Corrozet például ugyan két külön emblémát közölt Fortunáról és Occasióról, ezek azonban képi és szöveges elemeikkel egyaránt megerősítik a két alak alapvető hasonlóságát.³⁶

A Fortuna–Occasio kontamináció mellett – a részben azonos attribútumok és azok jelentésváltozása, illetőleg antik előzmények (pl. Cicero: „Occasio autem est pars tempo-

31 WARBURG, *i. m.*, 1932, 145–150.

32 Gottfried KIRCHNER, *Fortuna in Dichtung und Emblematik des Barock: Tradition und Bedeutungswandel eines Motivs*, Stuttgart, 1970, 161–162; vö. Gottfried KIRCHNER, *A Fortuna-téma profán értelmezése = Az ikonológia elmélete*, szerk. PÁL József, I–II, Szeged, 1986, 406–449.

33 Lucie GALACTÉROS DE BOISSIER, *Images Emblématiques de la Fortune: Eléments d'une typologie = L'Emblème à la Renaissance: Actes de la tournée d'étude du 10 Mai 1980*, ed. Yves GIRAUD, Paris, 1982, 79–125.

34 KIRCHNER, *i. m.*, 1970, 101–161.

35 KIEFER, *i. m.*, 1979, 1–27.

36 Gilles CORROZET, *Hecatographie*, Paris, 1542, MVii/b, Liii/b, FVii/b.

ris”) alapján – létrejön a Fortuna–Occasio–Tempus és a Fortuna–Vanitas–Mors gondolatok összekapcsolódása.³⁷ Fortuna ezenkívül kapcsolatba került a végzet, a szükség, a történelem és a színpad motívumokkal is. A Virtus – elsősorban Petrarca által közvetített – sztoikus koncepciója az Occasio szeszélyeivel szembeni védelemként³⁸ a humanistáknál nem egységes: kapcsolatuk túlnyomórészt ellenséges, emellett azonban lehet békés, s alkalmanként kiegészül a providencia-gondolattal.³⁹

A 15–16. században készült irodalmi és képzőművészeti alkotásokra a metaforákkal telített, szimbolizáló Fortuna-képzet gyakorolta a legnagyobb hatást. Poseidippos Kairos-epigrammája például a reneszánsz idején tíznél több latin és nemzeti nyelvű imitációs változatot inspirált.⁴⁰ A Fortuna-téma gazdagsága a képzőművészetben vetekszik az irodalmiéval, a közvetlen kapcsolatok keresése azonban csak ritkán vezet kézzelfogható eredményre. Így például még az Ausonius – gyakran Poseidippos epigrammájával együtt hagyományozódó – Occasio-epigrammájának inspirációja nyomán készült, Andrea Mantegna nevéhez vagy iskolájához kapcsolt mantovai Fortuna-freskón (Palazzo Ducale, 1500 körül) sem a vers által rögzített kép, hanem annak egy átértelmezett változata jelenik meg.⁴¹ Ausonius epigrammája megihlette a képzőművészet legkülönfélébb területeit, s az epigramma nyomán készített ábrázolásokat több 16. századi nyomdász is jelvényéül választotta.⁴²

Mindez részben már magyarázza azt is, hogy a Fortuna-ábrázolások miért váltak különösen kedvelté az emblematikában. Az antikvitás által formált Fortuna-alak először a 15. századi itáliai imprézákon jelent meg, majd gyakori szereplő a 16. századi, 17. század eleji embléma- és imprézakönyvekben (pl. Alciato, Zsámboky, Hadrianus Junius, Geoffrey Whitney, Ruscelli, Capaccio, Haechtenus, Typotius, David, Rollenhagen, Friedrich, Zetter, Oraeus⁴³), valamint a tudós ikonológiai és mitográfiai compendiumokban (pl. Ripa, Cartari,

37 Marcus Tullius CICERO, *Opera omnia*, Lugduni, 1588, Tom. I, 93; E. Michael SCHILLING, *Imagines Mundi: Metaphorische Darstellungen der Welt in der Emblematik*, Frankfurt/M, 1979, 124–128; KIRCHNER, i. m., 1970, 25–54; Rudolf WITTKOWER, *Chance, Time and Virtue*, Journal of the Warburg Institute, 1 (1937–1938), 313–321; ERASMUS, i. m., 1617, 442.

38 DOREN, i. m., 1922–1923, 71–144; K. HEITMANN, *Fortuna und Virtus: Eine Studie zur Petrarcas Lebensweisheit*, Köln–Graz, 1958 (Studi Italiani, I).

39 WITTKOWER, i. m., 1937–1938, 316–317.

40 James HUTTON, *The Greek Anthology in Italy to the year 1800*, Ithaca/N. Y., 1935, 126, 184, 308; MASSING, i. m., 1995, 71–75; Irving P. ROTHBERG, *Covarrubias, Gracian, and the Greek Anthology*, Studies in Philology, 53 (1956), 540–552; MASSING, i. m., 1987, 214–219.

41 Mantova, Museo, No. 17.

42 G. SELLO, *Die Glücksgöttin auf Buchdruckerzeichen des XVI. Jahrhunderts*, Zeitschrift für bildende Kunst, 12 (1877), 115–118.

43 Andreas ALCIATUS, *Emblematum liber*, Paris, 1542, Nr. XVI, 48–49; ZSÁMBOKY János (Joannes Sambucus), *Emblemata*, Antverpiae, 1566, 200; JUNIUS, i. m., 1569, Emblema XXVI, 32, 102–103; Geoffrey WHITNEY, *A Choice of Emblems and other Devises*, Leyden, 1586, 181; Jeronimo RUSCELLI, *Le imprese illustri*, Venetia, 1584, 86–89; Giulio Cesare CAPACCIO, *Delle imprese*, Napoli, 1592, 16v–17r, 19r–v; Laurentius HAECHTENUS, *Mikrokozmosz – Parvus mundus*, Antwerpen, 1579, Nr. 21, Fij; Jacobus TYPOTIUS, *Symbola Divina et Humana*, I–III, Pragae, 1600–1603, II, 146–148, 196–197, 200, III, 37, 97, 99–100; Uő., *De Fortuna libri duo*, Francofordiae, 1595; Jan DAVID, *Typus Occasionis*, Antwerpen, 1603; Uő., *Duodecim specula*, Antverpiae, 1610; Uő., *Occasio arrepta, neglecta*, Antverpiae, 1605; Gabriel ROLLENHAGEN, *Nucleus Emblematum*, Arnheim, 1611, 6; Andreas FRIEDRICH, *Emblemata nova, das ist Neue Bilderbuch*, Frankfurt, 1617, 124–125; Jacob de ZETTER, *Kosmographia iconica Moralis*, Frankfurt, 1614; Henricus ORAEUS, *Aeroplastes Theo-Sophicus*, Francofurti, 1620, Nr. 47, Nr. 53; vö. August BUCK,

Conti⁴⁴). A csaknem minden irodalmi és képzőművészeti műfajra kiterjedő reneszánsz Fortuna-recepció az antik attribútumok és a Fortunával rokon alakok további kontaminálódását hozta létre. Az Occasio-, Victoria-, Nemesis-, Tempus-, Venus-, Tyche-, Fors-, Nortia-ábrázolások egyes jellegzetességei sorra megjelentek a Fortuna-képzetkörben, s az Occasio a Fortuna szinonimájává vált. Ebben az értelemben tűnik fel például La Perrière-nél, Bocchinál, Valerianónál és Typotiusnál.⁴⁵ Ezzel párhuzamosan jelentősen megszorodott a Fortuna-attribútumok száma. Az 1450–1600 közötti időszak világi képzőművészeti alkotásait áttekintve Guy de Tervarent például összesen 38 különböző attribútumot különített el, melyek egy része a Fortuna-alak további kapcsolódására (pl. idő, halál) utal.⁴⁶

A reneszánsz a Fortuna-típusok páratlan meggazdagodását is eredményezte. A Fortuna-emblematika egyik modern tipológiája szerint az önmagában ábrázolt Fortunának összesen tizenhárom, a mellékalakokkal együtt ábrázoltak pedig hét fő típusa van.⁴⁷ Fortuna a 17. századi emblémakompendiumokban is az egyik leggazdagabb típusképző motívum. Franciscus Pomey jezsuita *Pantheum Mythicum* (1. kiadás: Lugduni, 1659) című, irodalomelméleti tankönyvek függelékeként is kiadott művében például összesen húsz különböző Fortuna-típus szerepel, melyek mindegyikéhez kidolgozott ábrázolás tartozott.⁴⁸

A Fortuna-képzet megjelent a 15–17. századi irodalom csaknem minden műfajában. A korabeli angol szépirodalom emblémaközpontú vizsgálata szerint például Dryden, Mulcaster, Harvey, Spenser, Bacon, Greene, Marlowe, Shakespeare, Southwell és Burton egyaránt felhasználta a részben emblematikus közvetítéssel megismert Fortuna–Occasio-motívumot. Az a megfigyelés, hogy ezeknél a szerzőknél az irodalmi megfogalmazást az emblematikus konvenció is befolyásolta, nem közvetlen átvételt jelent, hanem a művek koncepciójába beépített, átformált és újra beágyazott feldolgozást.⁴⁹ Így például Francis

Die Rezeption der Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance, Berlin, 1976, 223–224; Henry GREEN, *Shakespeare and the Emblem-writers*, London, 1870, 258–265.

44 Cesare RIPA, *Iconologia*, Romae, 1603, 169–171, 366 (e kiadás magyar fordítása SAJÓ Tamástól: Bp., Balassi Kiadó, 1997, 214–217, 438–439); Vincenzo CARTARI, *Le Imagini de gli Dei de gli Antichi*, Venetia, 1609, 336–359; Uő., *Imagini delli Dei de gl' Antichi*, Venetia, 1674 (1. kiadás: Venetia, 1556); CONTI, i. m., 1581, 338–344.

45 Guillaume de LA PERRIERE, *Le Theatre des Bons Engins*, Paris, 1539, Nr. 20, Nr. 29, Uő., *La Morosophie*, Lyon, 1553, Nr. 68, Nr. 91; Achille BOCCHI, *Symbolarum questionum de universo genere quas serio ludebat libri quinque*, Bononiae, 1555, I, Nr. 23, III, Nr. 67, 71; Joannes Pierius VALERIANUS, *Hieroglyphica*, Basiliae, 1556, 288/a–290/a; Uő., *Hieroglyphica*, Francofurti, 1614, 132, 336, 488–489, 573–574, 702; TYPOTIUS, i. m., 1601–1603, II, 146–148, 196–197, 200, III, 37, 97, 99–100.

46 Guy de Tervarent, *Attributs et Symboles dans l'art Profane 1450–1600: Dictionnaire d'un langage perdu*, Genève, 1958, 9–14, 27–28, 36–38, 40–41, 51–53, 89, 101, 115–119, 123–126, 143–147, 199, 203, 260–261, 265–268, 271–278, 282–283, 293–295, 307, 321, 325–326, 329–330, 358–361, 367–368, 373–375, 379, 393–395, 400–401, 406–410. L. még például: Adam BARTSCH, *Le peintre graveur*, Vienne, 1803–1821 (21 vols.), VIII, 169–170, 396, 536, IX, 50, XIII, 415–416, XIV, 287, XV, 307.

47 GALACTÉROS DE BOISSIER, i. m., 1982, 79–125.

48 Franciscus POMEY, *Pantheum Mythicum*, ed. quinta, Ultrajecti, 1697, 141–159: Fortuna Aurea, Bona, Mala, Barbata, Brevis seu Parva, Coeca, Conservatrix, Equestris, Fors, Mascula, Muliebris, Mammosa, Obsequens, Primigenia, Privata vel Propria, Praenestiva, Redux, Stat, Virgo, Viscata seu Viscosa.

49 Gayle Edward WILSON, *Dryden and the Emblem of Fortuna–Occasio*, *Papers on Language and Literature*, 11(1975), 199–203; William SHAKESPEARE, *The Life of Timon of Athens*, Cambridge, 1957, 4–7; John MANNING, Alastair FOWLER, *The Iconography of Spenser's Occasion*, *Journal of the Warburg and*

Bacon *Of Fortune* című esszéjének egyik fő gondolata, a „faber quisque fortunae suae” antik eredetű adagium, amely a reneszánsz emblematikának is közkedvelt témája. Nem lehetetlen, hogy Bacon ismerte Guillaume de la Perrière *La Morosophie* című művének a fenti mottót felhasználó és ábrázoló emblémáját.⁵⁰

Az irodalmi Fortuna-szövegek keletkezését az is befolyásolta, hogy az allegorikus alakok bemutatása verses dialógusban kedvelt költői gyakorlat volt a 16–17. században. Az elbeszélő költészetben gyakran előfordult, hogy a költő átalakítja és mintegy funkcionálizálja Fortuna alakját: az attribútumok sajátos kombinációjával összetett képet, új karaktert alkot, amit aztán kapcsolatba hoz az elbeszélés szereplőivel.⁵¹

A verses Fortuna-szövegek egy része magán hordozta a traktátusirodalom külsőségeit. Philippus Beroaldus major *Carmen de Fortunájának* soraihoz például rövid magyarázó jegyzetek készültek. Hans Sachs közmondásokat és fabulákat feldolgozó Fortuna-versei közel egy időben keletkeztek az itáliai, a francia és a belga neolatin költők hasonló tematikájú szövegeivel.⁵² A Ranutius Gherus (Janus Gruterus) által szerkesztett antológiasorozat, melyet Eckhardt Sándor szerint Rimay is ismerhetett, több szerző Fortuna-verseit tartalmazza. Az itáliai költők közül nyolc (Alciato, Angerianus, Joannes Franciscus Apostolicus, Bocchi, Laelius Capilupus, Joannes Casa, Petrus Crinitus, Gyraldus), a franciák közül három (Corderius Lepidus, La Perrière, Claude Rousselet), a belgák közül kettő (Hannardus Gomerius Mosaeus, Antonius Meyerus) szerepel egy vagy több Fortuna-verssel.⁵³

Az említett szerzők közül Claude Rousselet három Fortuna-versét emeljük ki, mivel ezek különböző típusokat képviselnek. Az *Erotematicon in Fortunam pictam* című hosszabb dialógus, a *De Fortuna* két disztichonból álló epigramma, az *In Sebastiani Gryphi symbolum ad Fortunam* pedig emblematikus nyomdászjelvény (mottó: Virtute Duce, Comite Fortuna) epigrammatikus explicatiója. Rousselet költőtársaihoz hasonlóan különösen kedvelte a szimbolikus, képleíró epigrammát: 1537-ben megjelent kötetében összesen tizenhat *De picta...*, *In imaginem...*, *In picturam...* című vers szerepel.⁵⁴

Euricius Cordus *Opera poeticájában* két ekphrastikus Fortuna-epigramma található. Joannes Secundus (Johann Everts) Marullus és Angerianus verseivel együtt megjelent epigrammái közül a *De fortuna an sit coeca* című dialogizáló epigramma, az *In fortunam*

Courtauld Institutes, 39(1976), 263–266; vö. Marjorie DONKER, George M. MULDROW, *Dictionary of Literary-rhetorical Connections of the English Renaissance*, Westport–London, 1892, 82–89, 91–97, 238–241; KIEFER, i. m., 1979, 1–27.

50 Francis BACON, *Sermones Fideles, accedunt Faber Fortunae, Amstelodami*, 1662, *De Fortuna*: 183–185, *Faber Fortunae*: 310–346; LA PERRIERE, i. m., 1553, Nr. 78.

51 MANNING–FOWLER, i. m., 1976, 263–266.

52 Philippus BEROALDUS major, *Orationes et Opuscula*, Basiliae, 1517, Fol. LXX–LXXIII; Hans SACHS, *Sämtliche Fabeln und Schwänke von Hans Sachs*, III, hrsg. Edmund GOETZE und Carl DRESCHER, Halle/S., 1900, 57–59.

53 RÖM 183–184. L. még: BALASSI Bálint *Összes művet*, összeáll. ECKHARDT Sándor, I. Bp., 1951, 191–192; *Delitiae CC. Italorum Poetarum, huius superiorisque aevi illustrium*, collectore Ranutio GHERO, (Francofurti), 1608, 27, 41–42, 51, 137, 240–241, 447, 608–610, 694, 830–831, 1214; *Delitiae C. Poetarum Gallorum, huius superiorisque aevi illustrium*, collectore Ranutio GHERO, Pars I–III, (Francofurti), 1609, Pars II, 411, Pars III, 177–180, 259; *Delitiae C. Poetarum Belgicorum huius superiorisque aevi illustrium*, collectore Ranutio GHERO, Pars I–III, Francofurti, 1614, Pars II, 442, Pars III, 559.

54 *Delitiae... Gallorum, i. m.* 1609, Pars III, 259; Claude ROUSSELET, *Claudii Roseletti... Epigrammata*, Lugduni, 1537, 54–55, 68, 110, 12–13, 18–19, 25, 27, 32, 57–58, 61, 76–77, 87, 126.

modicam pedig egyetlen, görögből fordított disztichonból áll.⁵⁵ Az itáliai költők Gherus-féle antológiájában Alciato és Bocchi emblémaepigrammái az irodalmi emblematika, Gyraldus Kairos-átköltése pedig a traktátusirodalom szoros kapcsolatát jelzi a neolatin költészettel.

A 16. századi neolatin költészet hagyományait folytató 17. század eleji jezsuita epigrammatikusok közül Bernhard Bauhuis két Fortuna-verse, az *In Fortunam* és a *De Fortuna constantia* érdemel említést. Mindkettő antik irodalmi elemekből építkező ekphrastikus költemény. A *De Fortuna constantia* a „constans in levitate sua est” Ovidius-részlet felhasználásával készült, ami jelzi a római retorika „locus de varietate fortunae”-hagyományának (Boethius) ismeretét. Ugyanitt szerepel a „Saepe facit pictor, saepe poeta facit” sor, ami mutatja, hogy a szerző egyaránt ismerte a Fortuna-ábrázolások irodalmi és képzőművészeti formáit, s ezeknek egyenrangú szerepet tulajdonított.⁵⁶ A neolatin Fortuna-irodalomban Alciato, Gyraldus és Hadrianus Junius antik típusokat átköltő epigrammái és az antik példaktól látszólag önállósuló, valójában azok ösztönzésére készült ekphrastikus költemények (pl. Angerianus: *De seipso, et Fortuna dialogus*) együtt éltek a protoemblematikával és az emblematikával. Ezért mindezeket a szövegeket együtt érdemes vizsgálni.

Az újrafogalmazott antik Fortuna–Occasio alak popularizálásához jelentősen hozzájárultak az alkalmazott grafika műfajai is. Ide tartozik például az a fametszetű Fortuna-ábrázolás, amely egy *Alchimia* című német nyelvű kötet utolsó oldalán látható. A női alak stilizált tájban, levágott lábfejjel gömbön áll, vállán kiterjesztett szárnyak, szemén kötés. Ez a Fortuna sine pede típus a Hadrianus Juniusnál megjelenő antik Fortuna Dea Smyrna egyik lehetséges előképe.⁵⁷ John Barclay és Francis Bacon 17. században Leidenben és Amszterdamban megjelent műveinek – később részletesen bemutatandó – rézmetszetű díszcímlapján a Fortuna mala típusba tartozó Fortuna–Occasio ábrázolások láthatók.⁵⁸ Közös jellegzetességük, hogy Fortunát mint történelemformáló erőt jelenítik meg. Ez az a típus, melynek hatóköre a 16–17. század fordulóján csaknem egybeesik az udvari körökkel és az udvariság gondolatával, s amely közel áll Rimay Fortuna-felfogásához.⁵⁹

55 Euricius CORDUS, *Opera poetica Euricii Cordi*, Francofurti, 1564, *Ad Fortunam*: Liber I, 111/b, *Ad Fortunam pro Tantalos*: Liber XII, 259/b; Michael Tarch. MARULLUS, Hieron. ANGERIANUS, et Joan. SECUNDUS, *Poetae elegantissimi. Nunc primum in Germania excusi*, Spira, 1595, 372, 377. L. még: Joannes SECUNDUS, *Opera*, Facsimile of the edition Utrecht 1541, Nieuwkoop, 1969, K1/b–K2/a.

56 Bernhard BAUHUIS, *Epigrammatum libri V*, ed. 2. auctior, Antverpiae, 1620, Liber III, 57, 61 (1. kiadás: Coloniae, 1615); Publius OVIDIUS Naso, *P. Ovidii Nasonis de Tristibus*, Lib. V, Ex postrema Jacobi MICYLLI recognitione, et recensione nova Gregorii BERSMANI, cum eiusdem notationibus, Lipsiae, 1589, Liber V, Elegia IX, 18; Anicius Manlius Severinus BOETHIUS, *De consolatione philosophiae*, Lib. V, Ex vetustissimis libris a Theod. PULMANNO Craneburgio emendati, Antverpiae, 1580. „Servavit circa te proprium potius in ipsa sui mutabilitate constantiam.” Liber II, Prosa I, 31. L. még: BOETHIUS, *i. m.*, 1970, II, 1, 2, 26–31.

57 Peter KERTZENMACHER, *Alchimia*, Strassburg, 1539; JUNIUS, *i. m.*, 1569, Emblema XXVI, 32, 102–103.

58 John BARCLAY, *Euphormionis Lusinini sive Joannis Barclaii Satyricon Partes Quinque cum clavi, accessit Conspiratio Anglicana*, Amsterodami, 1629; Francis BACON, *Franc. Baconi de Verulamio Historia Regni Henrici Septimi Angliae Regis. Opus vere politicum*, Amstelodami, 1662 (korábbi kiadások: Lug. Batavor., 1642 – díszcímlappal, London, 1629 – díszcímlap nélkül).

59 Vö. ÁCS Pál, *Rimay János udvari embere*, ItK, 86(1982), 626–631; Joseph SELLENITSCH, *Fortuna Austriaca*, Graecii, 1687.

A Fortuna-téma összetett formában és erőteljesen jelentkezett a régi magyar irodalomban. A szövegek és a képek számbavétele már több mint száz éve tart, s az emblematikus kompozíciók háttérének feltárása is elkezdődött.⁶⁰ Klaniczay Tibor doktori disszertációjában (1947) röviden áttekintette az antik és a humanista Fortuna-szövegek egyes elemeit. Megállapította, hogy Balassi után egyre több a Fortuna-leírás, s különösen gyakori a „golyóbison álló vak Fortuna”. Jelezte azt is, hogy „a leírások szoros összefüggésben vannak a Fortunát ábrázoló rajzokkal, emblémákkal”.⁶¹ Az antik és a humanista irodalmi mintákra visszautaló alkotások forrásvidékének részletes feldolgozását azonban Klaniczay nem végezte el. Ez elmaradt Kovács József Lászlónak a régi magyar irodalom Fortuna-képét számbavevő tanulmányában is.⁶²

Ennek a „tartózkodásnak” a kutatástörténeti tényezőkön kívül egyéb okai is vannak. Az antik eredetű humanista irodalmi toposzok – mint amelyekből a magyar Fortuna-irodalom legnagyobb része áll – hagyományozódásakor a 17. században már nagyon nehéz meghatározni az átvétel folyamatát. Egy-egy szöveg háttérének feltérképezésekor a kutatás a számba vehető lehetőségek összegyűjtése után rendszerint újabb választások és kérdések elé kerül. Így például a némi valószínűséggel Illésházy Istvánnak tulajdonított *Ferendum et sperandum* (1604) című, sztoikus hangvételű versben a Fortuna vitrea típus tűnik fel. A „*Ferendum et sperandum*” kifejezés emblémamottóként szerepel például Saavedra Fajardónál (1640), a „*Fortuna vitrea est cum splendet frangitur*” kifejezés pedig Catsnál (1627). Illésházy tehát mindkét mondást más, közelebből nem meghatározható forrásból merítette.⁶³ Kérdés, hogy ez irodalmi vagy képzőművészeti forrás volt-e. A „*Ferendum et sperandum*” lehetséges forrásaként a kritikai kiadás Bornemisza, Bocatius és Rimay műveire utalt.⁶⁴ Jacopo Ligozzi *Fortuna vitrea*-festményét és az ehhez hasonló témájú képeket Illésházy valószínűleg nem ismerte. Tanulmányaiból jól ismerhette viszont a 17. század elejére irodalmi toposzá vált mondásokat – akár mint Empedoklés mondását, akár mint a Macrinus imperátorok jelmondatát – és a különböző szentenciagyűjteményeket. Azt sem szabad kizárni, hogy forgatta a Minoes (Mignault)-féle kommentált Alciato-kiadást (1. kiadás: Antverpiae, 1574), s ebből, azaz emblematikus közegekből merítette a kifejezést.⁶⁵

Hasonlóképpen nehéz dönteni az emblematikus összefüggésben álló képi ábrázolásokról. A Wathay-énekeskönyv „*Fronte capillata post haec est occasio calva*” mottóval

60 Például: MAJLÁTH Béla, *A sorsvető könyvek és egy ismeretlen XVI. századi magyar Fortuna*, MKSz, 12(1887), 1–46; TURÓCZI-FRÖSTLER József, *Ének a barátságról: Egy fejezet az európai allegorizmus történetéből*, Bp., 1937; LENGYEL Dénes, *A szerencse a régi magyar költészetben*, Műhely, 1938, II, 70–77, 87–91.

61 KLANICZAY Tibor, *A fátnak és szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., 1947, 9–19.

62 KOVÁCS József László, *i. m.*, 1982, 637–644.

63 *A tizenöt éves háború, Bocskai és Báthori Gábor korának költészete*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., 1959 (RMKT XVII/1), 80. sz., 354–356, 611–614; Diego de SAAVEDRA FAJARDO, *Idea de un Principe político Christiano*, Monachii, 1640, Nr. 34; Jacob CATS, *Proteus*, Rotterdam, 1627, 19, 2. Vö. még ACS Pál, *Rimay – mint Botyógó János*, ItK, 82(1978), 1–15.

64 RMKT XVII/1, 613.

65 Jacopo LIGOZZI, *La Fortune*, Firenze, Uffizi, Nr. 8023; ALCIATUS ... *cum commentariis Minois*, i. m., 1621, „Vergilii 5. Aeneid.”, 191a. Vö. KOVÁCS József László, *i. m.*, 1982, 642, 13. j.

ellátott, kezében borotvát tartó Fortuna–Occasiója például a bal és a jobb oldal felcserélésével nagyon közel áll a Principio Fabrizio *Delle allusioni, imprese et emblemi* című művében „Ars Fortunae comes” mottóval megjelent embléma Fortuna-alakjához. Egy 1589-ben Nicolaus Bassaeus frankfurti nyomdájában kiadott szentenciagyűjtemény végén, nyomdászjelvényként ugyanolyan Fortuna–Occasio ábrázolás látható, mint a Wathay-énekeskönyvben, ugyancsak a jobb és a bal oldal felcserélésével. Itt a mottó is azonos: a „Fronte capillata est post haec occasio calva” Cato-disztichon, amely a forrás megnevezése nélkül a kötetben latinul és németül is olvasható:

Fronte capillata, post est occasio calva.

Kompt dir ein Glück so nimb es an

Sonst es gar bald weg wandern kan.⁶⁶

Nagy valószínűség szerint ez utóbbi lehetett a forrás, az azonban kétséges, hogy a nyomdászjelvény készítője és az énekeskönyv ábrázolásainak alkotója ismerte volna a szentencia Catóig visszanyúló eredetét. Azt is csak valószínűsíteni lehet, hogy a *Fortuna* című, magyar nyelvű sorsvető könyv elején megjelentetett, fametszetes Fortuna-ábrázolásnak az a részleteiben is hasonló, „Fortuna” felíratú fametszet volt az előképe, amely a *Catonis disticha Moralia cum scholijs Erasmi Roterodami* címmel 1533-ban kiadott kötet címlapján látható.⁶⁷

A Fortuna-gondolat jelen van Rimay életművének szinte minden rétegében. Mivel különböző költeményeiben és prózai írásaiban nem egyszerűen a *Hitető szerencséiben* összegzett gondolatokat variálja, hanem feltűnnek a szerencsével, annak természetével kapcsolatos további megállapítások is, érdemes Fortuna-felfogását az egész életmű alapján összegezni.

Rimay szemléletének alapja a jó és a gonosz szerencse kettőssége, megkülönböztetése és szembeállítás. A Rimay által összeállított és kinyomtatásra szánt, Klaniczay Tibor által rekonstruált verseskötetben a második rész első verse előtt álló argumentum kifejti, hogy az emberi élet vidám és gyönyörködtető dolgai a jó, a szomorúságok viszont a gonosz szerencsétől származnak.⁶⁸ Talán nem tévedünk, amikor azt állítjuk, hogy a jó és a gonosz szerencse párhuzamba állítása az örömmel és a szomorúsággal Petrarca *De remedii utriusque Fortunae*jének ismeretére utal. Petrarcanál ez a gondolat már az első könyv 1. dialógusában megtalálható.⁶⁹ Rimay megállapítása korántsem jelenti a kétféle szerencse egyenrangú elismerését. A sztoikus Rimay a Fortuna mala képviselője; szerinte még a Fortuna bona sem jó, hiszen akit a szerencse kedvel, azt a többiek irigylük:

66 RMKT XVII/1, képmelléklet a Wathay-énekeskönyvből: 44a; Principio FABRIZIO, *Delle allusioni, imprese et emblemi*, Rome, 1588, 179; *Proverbiales – Sententiae*, Francofurti, 1589, K7/a

67 *Fortuna*, (Kolozsvár, 1599–1600), RMNy 916. sz.; MAJLÁTH, *i. m.*, 1887, 1–46; CATONIS *Disticha Moralia cum scholijs Erasmi Roterodami*, Coloniae, 1533, címlap. Az ilyen típusú szövegek kezelésének nehézségeit már SZERDAHELY György is felismerte, aki a *Silva Parnassi Pannonii* (Vindobonae, 1788, 181–183) című kötetében megjelent, *De Fortuna* című tízsoros költeményét antik előképekre és szövegforrásokra utaló jegyzetekkel látta el. Vö. még Johann Gottfried HERDER, *Nemesis: Ein lehrendes Sinnbild* = Uö., *Zerstreute Blätter*, Zweite Sammlung, Gotha, 1796, 221–284.

68 KLANICZAY, *i. m.*, 1957, 293–296; RÖM 33. sz., 77–78.

69 PETRARCA, *i. m.*, 1595, Liber I, Dial. I.

Irégségnek helye
 Hogy rajtam már nem lehet,
 Kit az jó szerencse
 És kincs magán viselhet⁷⁰

Szembetűnő az is, hogy Rimaynál teljesen hiányzik a jezsuiták (pl. Jan David) által kidolgozott és kedvelt, 17. század eleji bona Fortuna, bona Occasio elképzelés.⁷¹

Rimay Fortuna mala-alakja különféle, a 17. század elején közismert külső és belső attribútumokat hordoz. Ezek közül leggyakrabban a már említett antik „locus de varietate fortunae” tűnik fel. Az inconstabilitas jól ismert mobilis, varia, levis hármasa Rimaynál a „Szerencsénk mint forog”,⁷² a „...nincs helyben állásod”,⁷³ a „Forgandó szerencse...”⁷⁴ kifejezésekben és az állandó jó hiányának⁷⁵ említésében ölt testet. Rimay megszemélyesített Fortuna–Occasiójáról a „...kit te szülsz...”⁷⁶ kitételből csak közvetve tűnik ki, hogy női alak. Ez a szerencse a 16. századi Fortuna–Occasio sajátosságait hordozza: fél lábbal golyóbison áll, vállain szárnyak, homlokán haj, a fej a homlokától hátrafelé kopasz, az egyik kezét előre, a másikat hátra nyújtja. Arca sápadt, karjai gyengék, szeme vak, kezében ajándék, s alakjához kötődik valamilyen – Rimay által homályban hagyott – formában a forgó kerék és a zászló. Ez a Fortuna–Occasio – a Nemesistől való megkülönböztetésként – zablá nélküli féket tart, ami mutatja a Fortuna–Occasio és a Nemesis alakok 16. századi együttes jelentkezésének és részleges összeolvadásának az ismeretét.

A külső attribútumok belső vonásokkal és további tulajdonságokkal egészülnek ki. A szerencse hitető, csalárd, kétséges, álnok, vakmerő,⁷⁷ ezenkívül erős⁷⁸ és gazdag.⁷⁹ A gazdag és nagy szerencse⁸⁰ bemutatására Petrarca külön dialógust készített.⁸¹ A szövegösszefüggések hasonlósága arra utal, hogy ez Rimayt is ösztönözte. A látszólag gazdag szerencse azonban kiszámíthatatlan, mert

Nem mind jó, mit frissen
 Sokszor szerencse nyújt⁸²

Rimay felfogásában az ember kiszolgáltatott a szerencsének, mivel csak a Fortuna találhat rá, ő hiába keresi. Ezért írta a Balassi-epicédium első versében:

70 RÖM I/I. sz., 141–144. sor.

71 DAVID, *i. m.*, 1603; Uő., *i. m.*, 1610.

72 RÖM I/VII. sz., 2. sor.

73 RÖM 65. sz., 2. sor.

74 RÖM 65. sz., 10. sor.

75 RÖM 65. sz., 36. sor.

76 RÖM 65. sz., 23. sor.

77 RÖM 65. sz.

78 RÖM 2. sz., 34. l.

79 RÖM 61. sz., 108. sor.

80 RÖM 61. sz., 108, 129. sor.

81 PETRARCA, *i. m.*, 1595, Liber I, Dial. XVII, 58–59.

82 RÖM 61. sz., 133–134. sor.

... szerencse
Rá csak gyengén sem akad⁸³

A Fortunát lehetetlen befolyásolni, kegyét nem lehet kiérdemelni, mert nincs tekintettel az erényekre. Erre utal Rimay az id. Darholcz Kristófhöz intézett ajánlásban⁸⁴ és az epicédium hetedik versében:

Csakhogy az rossz szerencse
Nem fizet érdemre,
Oszt jót embertelenre⁸⁵

Ezek a sorok Horatius Maecenashoz intézett III, 29. ódájának gondolatát idézik:

Transmutat incertos honores,
Nunc mihi, nunc alij benigna⁸⁶

Rimaynál feltűnik a középkori uralkodó Fortuna-képzet is. Ez a Fortuna hatalmas, erős, kormányoz⁸⁷ és rendelkezik.⁸⁸ Ezért is tanácsos, ha az ember törekszik felismerésére:

Nagy szerencséjéből
Soknak kis jó sem jut⁸⁹

Rimay szerint erre Balassi Bálint sem volt képes, amint az kitűnik a Balassi-versek tervezett kiadásához készített előszóból: „...szerencsédben való hosszabbodásodat nehezen tudtad mind ismerni s mind becsülni...”.⁹⁰ Ez egyben utalás Fortuna hatalmára a háborúban.

Rimay pesszimista Fortuna-szemléletéből fakad, hogy szerinte az embernek tudatosan szembe kell szállnia a szerencséivel. A Fortunával vívott harc antik toposzának megfelelően állítja, hogy nem szabad korlátlan uralmat engedni neki, s felül kell emelkedni csapásain.⁹¹ Ezt elősegíthetik az erények: egyrészt a törekvés a mediocritasra,

Rossz szerencséjében ez jobbot vár s reméni,
Jó szerencséjében alázatosson él,⁹²

83 RÖM 1/I. sz., 52–53. sor.

84 RÖM 2. sz., 33, 36. l.

85 RÖM 1/VII. sz., 31–33. sor.

86 Quintus HORATIUS Flaccus, *Carmina ... ex fide atque auctoritate veterum codicum manu scriptorum emendatus*, Lugduni, 1566, 104.

87 RÖM 2. sz., 34, 37. l.

88 RÖM 12. sz., 7. sor. – PIRNÁT Antal, *Rimay Epicédiumának latin kíséző szövegei*, ItK, 70(1966), 197–208; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Rimaiana*, ItK, 86(1982), 660–667.

89 RÖM 61. sz., 129–130. sor.

90 RÖM 3. sz., 43. l.

91 RÖM 2. sz., 36. l.

92 RÖM 62. sz., 16–17. sor.

másrészt az elkülönülés a rossz udvari társaságtól, amire a *Sibi canit et musis* verscím és ugyanebben a versben a szerencse négyszeres szerepeltetése utal.⁹³

A Fortunával kapcsolatos helyes magatartás Rimay szerint többféle lehet. Egyszerűen vissza lehet utasítani:

... nem kell ajánlásod⁹⁴

Megfelelőbb azonban a tartózkodó viselkedés:

Ne fuss szerencsének
Híres vásárára⁹⁵

Széles szerencsére
Te se törekedjél⁹⁶

További lehetőség követni a Rimay által latinul idézett „intésecské”-t:

Si fortuna sonat caveto tolli:
Eadem si tonat caveto mergi.⁹⁷

Ezt a forrása szerint eddig nem azonosított két sort Rimay nagy valószínűséggel a Balassi-előszóban felsorolt szerzők között első helyen álló Ausoniustól merítette. Erre utal, hogy a két sor Ausoniusnál is szentenciaként tűnik fel. Ausonius-tanulmányában Borzsák István említést tett a görög epigrammaköltészet „ausoniusi variációi”-ról. Ezek egyik sorozata az Ausonius-életművet kiadó Scaligertől a *Septem Sapientium sententiae, septenis versibus ab eodem Ausonio explicatae* megjelölést kapta. A sorozat harmadik verse a *Periander Corintheus* címet viseli. Periandertől 18 egymondatos gnóma ismert, s a fenti két sor Periander egyik gnómája, amit Ausonius a vers végéhez illesztett.⁹⁸ Rimaynál Ausonius szövegéhez képest csupán egy szónyi eltérés van: a „iuvat” helyett a „sonat” igét használta.

Rimay egyik önvallomás értékű sora szerint tanácsos félni a szerencsétől:

93 RÖM 61. sz., 105–110, 121–122, 129–130, 133–136. sor. – A „sibi canit et musis” kifejezés kapcsán Eckhardt felhívta a figyelmet Balassi 24. énekére (RÖM 212). A kifejezést Balassi ugyancsak verscímként alkalmazta: *Sibi canit et musis: az hét planétához hasonlítja Júliát* (BALASSI Összes művei, i. m., 1951, I, 61. sz.). Az antik toposz egyik változata (*Sibi canit et orbi*) Camerariusnál emblémamóttóként tűnik fel (Joachim CAMERARIUS, *Symbola et Emblemata*, Centuria III, Nürnberg, 1596, 23). Rimay a kifejezést antik keletkezőstörténetével együtt Erasmus (ERASMUS, i. m., 1617, 603) közvetítésével éppúgy megismerhette, mint az Erasmus által forrásként használt szerzők munkáiból (pl. CICERO *Brutusa*, latinul és magyarul, ford. POSCH Árpád, Bp., 1903, Cap. 51, 187, 120–121).

94 RÖM 65. sz., 1. sor.

95 RÖM 61. sz., 105–106. sor.

96 RÖM 61. sz., 121–122. sor.

97 RÖM 33. sz., 78. l.

98 BORZSÁK, i. m., 1983, 241–247; AUSONIUS, i. m., 1588, 110–111.

Én is, ki sok jómban gyakran rettegtelek,
Zászlód árnyékában forogván féltelek⁹⁹

Fortuna hatásának ellenszerét, kiegyenlítőjét Rimay az okosság és isten segítségével látja. Az okosság képes átlátni a szerencsén,¹⁰⁰ az isteni kegyelem pedig mérsékelni tudja a hatását.¹⁰¹

A Fortuna-téma kapcsolatban áll Rimay költészetének más kedvelt motívumaival, így például az udvarisággal. Erre utal az a körülmény, hogy megszerkesztett verseskötetében a *Hitető szerencse* előtt (*Sibi canit et musis*) és után (*Laus mediocritatis*) egy-egy, az udvariság gondolkörében mozgó vers kapott helyett.¹⁰² Ez utóbbit elemezve Csipák Lajos kimutatta, hogy a 33 soros vers 28 sora antik előképekre vezethető vissza. Az átdolgozás jellegzetességeit összegezve rámutatott arra, hogy Rimay nem követte a minták sorrendjét, hanem Horatius két, hasonló tárgyú ódáját (II, 10. és II, 16.) összeolvasztotta. A nem Horatiustól származó öt sor (18–21, 30) Csipák szerint a horatiusi gondolat variálásával és kiegészítésével keletkezett.¹⁰³ Ebből az öt sorból négy szoros kapcsolatban áll Rimay Fortuna-felfogásával, ezért ezeket külön is megvizsgáltam.

Balassihoz hasonlóan (S jó gonosz szerencsét csendessen viseljek – *Szarándoknak vagy bujdosónak való ének*, 19. sor¹⁰⁴) Rimay is egyforma távolságtartással kezelte a jó és a rossz szerencsét (*Laus mediocritatis*, 16–17. sor). Ezt a magatartást a fenti két sort követő, forrása szerint eddig azonosítatlan négy sorban magyarázza, indokolja és megerősíti:

Alacsonra esvén hamarban is felkél.

Magasra ne hágjon, ki nem tud röpülni,
Mert mikor az tetőn akarna leülni,
Kezd ág romlásával halálban merülni.¹⁰⁵

A fenti sorokból a 18. feltűnően összecseng Petrarca *De remediis utriusque Fortunae libri duo* című munkájának egyik részletével. Az első könyv XVII. dialógusában, amikor Ratio és Gaudium a *De origine fortunata* témáról beszélget, Ratio idézi Horatius II, 10. ódájából a 9–12. sort, ami a *Laus mediocritatis* 7–9. sorában tűnik fel. Ezt követően Ratio megállapítja: „*lamprimum ex alto graves lapsus, et magno rara quies in pelago est, nec in imo praecipitium metuas, nec naufragium in sicco*”.¹⁰⁶ Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a Rimay-vers 18. sora a „...*nec in imo praecipitium metuas*...” kifejezés szabad átültetése. Ezt a részletet a Petrarca művét közel száz évvel később szemelvényesen lefordító László Pál így tolmácsolta: „...az alsó helyen

99 RÖM 65. sz., 40–41. sor.

100 RÖM 65. sz., 31–32. sor.

101 RÖM 45. sz., 12. sor; 64/I. sz., 171–172. sor; 65. sz., 37–38. sor.

102 KLANICZAY, i. m., 1957, 293.

103 CSIPÁK Lajos, *Horatius hatása az ó- és újklasszikus iskola költőire*, Kolozsvár, 1912, 21–22.

104 BALASSI Összes művei, i. m., 1951, I, 74. sz., 117.

105 RÖM 62. sz., 18–21. sor.

106 PETRARCA, i. m., 1595, 58–59.

az eséstől te ne fély”.¹⁰⁷ A közvetlen Petrarca-ismeretet a Rimay által tervezett Balassi-kiadás előszavának utalásán kívül a XVII. dialógus szövegösszefüggései is tanúsítják. Petrarca és Rimay egyaránt a horatiusi laus mediocritatis-gondolatra épített, mindketten Horatius gondolatait variálták és értelmezték, s Rimay a horatiusi gondolatsor magyarázataként építette be versébe a Petrarcától szabadon fordított sort.

A 19–21. sorban Florentius Schoonhovius *Emblemata, partim moralia partim etiam civilia* című összeállításának közvetlen vagy közvetett ismerete feltételezhető. A mű 12. számú, a vakmerő, veszélyes feltörekvést bemutató emblémájának picturáján egy fa tetejéről fejjel a föld felé zuhanó, kezében a letört ágot szorító ember látható. A mottó (Medio tutissimis ibis) Ovidius *Metamorphoses*-éből származik (Mors Phaetonis, II, 137), s összecseng a laus mediocritatis-gondolattal. A Rimay által szabadon átültetett kétsoros explicatio szorosan a képhez kötődik:

In medio fueram tutus; dum prendere summa
Nitor; in adversum culmine dejicior.¹⁰⁸

A mottó, a kép és az explicatio együtt valószínűsíti, hogy Rimay ismerte Schoonhovius emblémáját vagy annak változatát (1. kép).

A három különböző forrásból merített részlet egybekapcsolása mintegy kicsiben mutatja Rimay alkotómódszerének egyik fő sajátosságát, a kombinációs technikát, egyben figyelmeztet a körültekintő megközelítés szükségességére.

1. kép

107 Nagy emlékeztető Petrarcha Ferencnek *A jó, és gonosz Szerencsének Orvoslásáról* írott két könyvecskeje... Magyarra fordított László Pal ... által, Kassán, 1720, 33.

108 Florentius SCHOONHOVIUS, *Emblemata, partim moralia partim etiam civilia*, Goudae, 1618, Nr. 12.

Rimay Fortuna-képe tehát többszörösen összetett, döntően antik és humanista előképek alapján megformált szemléletet tükröz. A már említett Fortuna–Occasio–Nemesis kapcsolaton kívül áttételesen megjelenik benne az egyik legkedveltebb 16. századi változat, Tempus és Fortuna együttese is:

Elváltozott idők, háborgó esztendők különbségeket hoznak,
Kinek bűt, kárt, gondot, kinek viszont hasznot, szerencsés napot adnak.¹⁰⁹

Fortuna túlnyomórészt sztoikus, negatív szemlélete mellett alkalomszerűen feltűnnek a jó szerencsét közönséges értelemben használó nyelvi fordulatok is:

Asztalnál vitézek...
... sok jó szerencsét ők egymásnak kívánnak¹¹⁰

vagy

Jó szerencsés legyen
Hozzám jövedeled¹¹¹

Műfajtörténeti összefüggések

Rimay *Hitető szerencse*... kezdetű verse az irodalomtörténet eddigi felfogásában manierista emblémamagyarázat, melyben a magyarázat nagyobb teret foglal el a kellesténél.¹¹² Bán Imre szerint a „szerencse embléma... picturáját a költő az argumentumban leírja”, s „...az embléma magasabb, szimbolikus értelmet sugárzó-sugalló minőségi...” különbsége „...Rimay moralizálásában, mindent kimondó bőbeszűdésében ... elvész”.¹¹³ Kovács József László úgy vélte, hogy a „terjengős vers tulajdonképpen a fortuna-szerencse és occasio-alkalom kettősségét illusztrálja”. Kovács „összeötvözött emblematisztikus figurá”-ról írt, s megállapította, hogy a költemény nem felel meg „az európai emblematisztika ekkor használatos kritériumainak”, mert túlméretezett, nem subscriptio jellegű.¹¹⁴ Zemplényi Ferenc utalt arra, hogy feltehetően Rimay is forgatta a neolatin epigrammatikusokat, ugyanakkor megjegyezte, hogy az Eckhardt által közölt Alciato-embléma nem lehet a vers alapja. A költemény képes emblémamagyarázatként való meghatározását a Rimay-szövegkiadások sem vonták kétségbe, ugyanakkor megjegyezték, hogy ilyen képi ábrázolást nem sikerült találni.¹¹⁵ Mindezt jelzi, hogy a kutatás nem kételkedett a Rimay-versnek megfelelő,

109 RÖM 30. sz., 26–27. sor.

110 RÖM 30. sz., 19–20. sor.

111 RÖM 66. sz., 17–18. sor.

112 KOMLOVSZKI Tibor, *Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője*, ItK, 70(1966), 85–105, itt: 87.

113 BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom = Uő., Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1976, 168–185, itt: 177, 180.

114 KOVÁCS József László, *i. m.*, 1982, 638–639.

115 ZEMPLÉNYI, *i. m.*, 1982, 607–608; RÖM 215–216; RIMAY Írásai, *i. m.*, 1992, 300.

egykorú kép meglétében. A költemény emblémaexplicatio (subscriptio) jellege azonban megkérdőjeleződött, s elmaradt Rímás és a neolatin epigrammatika kapcsolatának feltárása.

Közismert, hogy az antik epigrammaköltészet egyik fontos tematikus csoportját alkotják a képzőművészeti alkotásokra írt epigrammák, s hogy ezek az ún. imago- (kép-) epigrammák az egész epigrammaköltészetnek egyik legfontosabb ösztönzői.¹¹⁶ Az antik képepigramma fő forrásai a magyarázó felirat és a művészi szignatúra, fő részei a leírás (bemutató) és a kommentár (értelmezés). A képepigrammában a „kép” és a szöveg különböző viszonyban állhat egymással, s a szöveg nem minden esetben kötődik szorosan egy konkrét ábrázoláshoz. Gyakran előfordul, hogy a költő a megnevezett tárgynak csak egy részét vagy részleteit ábrázolja, illetőleg annál többet és mást is bemutat. Az ekphrasis alkalmazása révén az antik képepigramma több ponton érintkezik a mitológia, a történelem és az irodalom allegorikus szereplőivel kapcsolódó epigrammák típusaival.¹¹⁷

A szimbolikus, allegorikus műalkotásokra írt képepigramma egyik legismertebb példája Poseidippos többször említett epigrammája Lysippos Kairosára, melyben maga az ábrázolt alak válaszolja meg a néző kérdéseit az egyes attribútumok jelentésére vonatkozóan. Poseidippos költeménye az *Anthologia Graeca* más képepigrammaival együtt jelentős ösztönzést adott a latin szerzőknek. Ezek az átköltések – köztük mindenekelőtt Ausoniuséi – az eredetit többnyire csak kiindulásként használják, a konkrét műtárggyal való kapcsolat elhomályosul, s a képleírás helyett a retorikai szentenciák és az értelmező megjegyzések ügyes megfogalmazása lép előtérbe.¹¹⁸ Az első keresztény epigrammaszerzők kezén a műfaj tovább módosult: a bemutatott képek (leggyakrabban bibliai jelenetek) nem önmagukban álló műalkotások voltak, hanem önmagukon túlmutató jelek, amelyek alapul szolgáltak az elmélkedéshez és a tipológiai értelmezéshez.¹¹⁹

A képzőművészeti ábrázolásokat direkt vagy szimbolikus módon rögzítő reneszánsz-maniérista képleíró költészet több irányból közelíthető meg. Az alapvető nehézséget az okozza, hogy az epigrammával és az emblematikával érintkező irodalmi formák a 16–17. századi költői gyakorlatban többszörösen összefonódtak, s megfigyelhető az epigramma-fogalom tág értelmezése, expanziója, valamint az eltérő hatások és más műfajok integrációja.¹²⁰ A 15. századi itáliai neolatin költészetben például nincs határozott elképzelés az epigramma lényegéről, melynek humanista változata általában laza szerkezetű. Az epigramma értelme a carmannel bővült, a 16. század közepének költői néha a szonettel felcserélhető terminusként használták,¹²¹ s a kifejezés fokozatosan különféle poétikai kisformák gyűjtőkategóriájává vált.

116 Gisbert KRANZ, *Das Bildgedicht in Europa: Zur Theorie und Geschichte einer literarischen Gattung*, Paderborn, 1973, 85–95.

117 Marion LAUSBERG, *Das Einzeldistichen: Studien zum antiken Epigramma*, München, 1982, 201, 245–286.

118 Franco MUNARI, *Ausonius und die griechischen Epigramme = Das Epigramm: Zur Geschichte einer inschriftlichen und literarischen Gattung*, hrsg. Gerhard PFOHL, Darmstadt, 1969, 187–194.

119 LAUSBERG, i. m., 1982, 219.

120 Leicester BRADNER, *Das neulateinische Epigramm des fünfzehnten Jahrhunderts in Italien = Das Epigramm...*, hrsg. Gerhard PFOHL, i. m., 1969, 197–211; Jutta WEISZ, *Das deutsche Epigramm des 17. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1979, 56–79.

121 Rosalie L. COLIE, *Small Forms: Multo is Parvo = Uő., The Resources of Kind: Genre-Theory in the Renaissance*, ed. Barbara K. LEWALSKI, Berkeley–Los Angeles–London, 1973, 67–75.

Az epigramma poétikájára vonatkozó szórványos elméleti kezdeményezések (Franciscus Robortello, Thomas Sébillet, Antonio Minturno) után az első rendszeres s minden további epigrammaelméletnek alapul szolgáló leírást Julius Caesar Scaliger készítette.¹²² Scaliger antikvitásból kiinduló, a 16. századi gyakorlatot is figyelembe vevő kettős megközelítése szerint ha egy költő egy szobor vagy kép felirataként készített epigrammát könyvbe illeszt, az ábrázolás és a szöveg eredeti kapcsolata megfordul, s a szobor (kép) válik az epigramma inscriptiójává. Scaliger Ausonius Rufus rétor szobrára készített költeményét hozza példaként, ami egyben utal a Scaliger által felismert „ausoniusi variációk” előkép-szerepére.

Scaliger megkülönbözteti az epigramma simplex (poema breve) és az epigramma compositum formát. Míg az előbbi valaminek egyszerű bemutatására szolgál, az utóbbi hosszabb poéma is lehet, melynek fő jellemzője az argutia. Fontos megállapítása, hogy az epigramma a költészet minden genusát befogadja (recipit): a dialógust és a dramatikus ugyanúgy, mint az elbeszélőt és ezek ötvözetét. Scaliger felveti az epigramma genusainak többféle osztályozási lehetőségét, de végül kijelenti, hogy az epigramma genusainak száma azonos az előadott tárgyakéval. Külön kiemeli Girolamo Angerianót, aki az *Anthologia Graeca* hatására „fecit arguta multa epigrammata, sed parum argute”.¹²³

Már ennyiből is látható, hogy Rimay *Hitető szerencséje* összhangban áll a scaligeri elmélettel. A vers nem más, mint egy, az antikvitásban rendkívül kedvelt, majd a neolatin költészetben ismételten újrafogalmazott képzőművészeti, irodalmi és mitológiai konvenció feldolgozása és értelmezése „epigramma compositum” formában, az argutia-elv figyelembevételével. A verset Rimay beleszerkesztette kinyomtatásra szánt verseskötetébe, s ezáltal a szöveget tudatosan elszakította a képi ábrázolástól, a képet mintegy a költemény mögé helyezte.

Rimay versének ez a meghatározása nem áll ellentétben az első önálló epigrammatrak-tatást készítő, s abban jórészt Scaligerre támaszkodó Tommaso Correa elméletével sem. A Magyarországon már 1577-ben forgatott traktátus példaanyagában néhány Horatius-óda is epigrammaként szerepel. Correanál az epigramma, melynek elsődleges feladata szerinte a költő tehetségének dicsőítése, gyűjtőkategória, „rei inscriptio ... seu dictum, sententia, iudicium honoris ...”, illetve „breve poema”. Az epigramma két általánosan elfogadott sajátossága, a brevitás és az argutia közül az utóbbit tartotta fontosabbnak: „Forma epigrammatis quasi anima, et spiritus, est argutia: sine qua iacet et languet ... Si vero epigramma Argutia caret, epigramma non est ...”.¹²⁴

Correa elméletét Jacobus Pontanus beledolgozta *Poeticae Institutiones*ének harmadik kötetébe (1. kiadás: Ingolstadt, 1594), ami ugyancsak ismert volt Magyarországon. A *De*

122 Vö. Ilse REINEKE, *Julius Caesar Scaligers Kritik der neulateinischen Dichter: Text, Übersetzung und Kommentar des 4. Kapitels von Buch VI. seiner Poetik*, München, 1988.

123 Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem – Sieben Bücher über die Dichtkunst*, hrsg. L. DEITZ und G. VOGT, Stuttgart–Bad Cannstatt, Spira, 1994–1995, Liber III, *Epigrammata*, Caput CXXV, 202–217. Scaliger ugyanebben a munkájában külön fejezetben szól Fortunáról: Liber III, *Fortuna*, Caput XXI.

124 Thomas CORRAEA, *De toto genere eo poematis genere, quod epigramma vulgo dicitur, et de iis, quae ad illud pertinent*, Libellus, Venetiis, 1569, 25–26, 36–39, 77–79. – Az Egyetemi Könyvtár Ha 4r 66/coll. I jelzetű példányának címlapjára 1577. január 27-én Monoszlay András pozsonyi prépost írta be a nevét. Vö. még Peter HESS, *Epigramm*, Stuttgart, 1989, 30–40.

epigrammate dialogo című fejezetben Pontanus kiemeli, milyen fáradságos munka a dialogizáló epigramma elkészítése. Annak bemutatására, hogy a dialogizáló epigrammában valóságos vagy elképzelt személyek szerepelnek, többek között Ausonius Occasio-versét hozza példaként. A költők Pontanus szerint gyakran fiktív személyeket szólaltatnak meg, akiket az emberek közel éreznek magukhoz. Ezek a fiktív alakok különböző tulajdonságokból állnak össze egy személlyé, melyek alapján osztályozni lehet őket.

Ezt a fajta epigrammát Pontanus határozottan elkülöníti a dialogismustól. Ez utóbbi szerinte olyan figura, melyben valaki önmagával beszél. Pontanus megemlíti azt is, hogy az antik görögség meghitt viszonyt alakított ki a dialogizáló epigrammával, a régi latin szerzők viszont ezt a formát nem kedvelték. Szorosan ide tartozik, hogy Pontanus az emblémát az epigramma egyik alkategóriájaként tárgyalta.¹²⁵

A Scaliger elméletét *Tractatio de Poesi et Pictura* (1. kiadás: Lyon, 1595) című művébe kivonatolva beépítő Antonio Possevino teóriája sem zárja ki a Rimay-vers 16. századi értelemben vett epigrammajellegét. Possevino a *pictura* és a *poesis* hasonlóságát (*similitudo*) tárgyalva egy újabb szempont, a képiséget hordozó epigramma céljára (*finis*) utal.¹²⁶ Nem mindegy ugyanis, hogy egy konkrét kép leírását (*ekphrasis*) keressük-e a versben vagy pedig egy megszemélyesített szimbolikus alak magyarázatoként értelmezzük. Úgy véljük, Rimay versében inkább az utóbbiról van szó, mivel az *ekphrasis* alapvető jellemzője, a konkrét kép megnevezése és pontos leírása hiányzik. Az eltérés különösen szembeüt, ha egymás után olvassuk Rimay *Hitető szerencséjét* és az 1. századi névtelen traktátus, a *Tabula Cebetis* *ekphrasis* jellegű Fortuna-leírását.¹²⁷

A 16–17. századi neolatin irodalom antik elemeinek problematikájában külön témakört alkot az *Anthologia Graeca* képepigrammáinak hatása, az ókori latin előképek felhasználása és európai elterjedése.¹²⁸ A képepigramma reneszánsz kori felvirágzását a neolatin, az újjörög és a nemzeti epigrammaköltészetben alapvetően befolyásolta az *Anthologia Graeca* hatása és az antik műalkotások felfedezése.¹²⁹ A görög epigrammák humanista parafrázisaiban, valamint az antik, illetve a kortárs műalkotásokra írt epigrammákban, így például az ún. panegirikus portréversekben a leírt tárgy – a késő antik deklamációs költészethez hasonlóan – többnyire csupán az alkalmat szolgáltatta a költők saját elrendező művészetének bemutatására.¹³⁰ A 15. századi itáliai epigrammatikusoknál az antikvitás imitációja alapvetően két síkon figyelhető meg. Egyrészt a hangvétel hasonlóságában, másrészt a konkrét szövegrészek beépítésében.

125 Jacobus PONTANUS, *Poeticarum institutionum libri III, ed. tertia cum auctario, et Indice hactenus desiderato*, Ingolstadii, 1600, 183–190, 418–419. L. még Gisbert KRANZ, *Das Bildgedicht: Theorie, Lexikon, Bibliographie*, Köln–Wien, 1981, 252–264.

126 Antonius POSSEVINUS, *Bibliotheca selecta de Ratione Studiorum*, Coloniae, 1607, Liber XVII, Qui est de Poesi et Pictura Ethnica, 408–484.

127 EPICTETI *Enchiridion... Item CEBETIS Thebani Tabula... Graece et Latine*, Hieronymo WOLFIO interprete, Basiliae, 1561, 115–117. L. még Sigismondo FANTI, *Triumpho di Fortuna*, Venezia, 1527.

128 Wilfried BARNER, *Vergnügen, Erkenntnis, Kritik: Zum Epigramm und seiner Tradition in der Neuzeit*, Gymnasium, 92(1985), 350–371.

129 HUTTON, i. m., 1935; James HUTTON, *The Greek Anthology in France*, Ithaca/N. Y., 1946; ROTHBERG, i. m., 1956.

130 KRANZ, i. m., 1973, 88.

Az epigrammatika által alapvetően inspirált emblematika felé fordítva a figyelmet, ebben az összefüggésben azt érdemes kiemelni, hogy az emblematika részben ugyanabban az ut pictura poesis-formulával jelzett művészetelméleti hagyományban gyökerezik, mint ami a képvers (képepigramma) fejlődését is befolyásolta.¹³¹ A 16. században az embléma olyan új kifejezésforma, amely három önálló „műfaj”, az adagium/szentencia (mottó), az epigrammatikus szöveg (explicatio) és a kép (pictura) kölcsönös érdekből végbement egyesítéséből jött létre. Az epigramma tartalmi sokrétősége az emblematikában találkozott a humanista emblémaszerzők alapvetően didaktikus, a variatio elvét előtérbe állító, az adott témát minden oldalról megvilágító tendenciájával. A bemutatás és az értelmezés itt nem az epigrammában, hanem az embléma különböző részei között megosztva és kölcsönhatásban történik, ezért a subscriptio nem tiszta leírás, sem pusztá értelmezés.¹³² Az emblematikában megszűnik az epigramma önállósága, szorosan a képhez és az inscriptióhoz kapcsolódik, s ezzel közeledik eredeti, értelmező „felirat” funkciójához.¹³³ Az embléma subscriptiója nem más, mint az epigramma funkcionális formája. További sajátosság, hogy a bemutatás és az értelmezés szerkezeti modellje alapvetően közös az emblémában és az epigrammában. A két kifejezésforma között kezdettől fogva több rétegű kölcsönhatás és cserefolyamat ment végbe, az epigrammatikusok gyakran emblémaszerzők is egyben, s a 16. század végétől fokozott mértékben megfigyelhető az emblematikus motívumok behatolása az epigrammába.¹³⁴ Az emblematika hatása a költői gyakorlatra kettős szinten ment végbe: 1. jelentéssűrítése fokozta a költői képek intenzitását, 2. az olvasótól elvárt erőfeszítés a rejtett jelentés feltárására módosította a nem speciálisan emblematikus költemények kifejezés-módját.¹³⁵

A 16–17. századi neolatin és újjörög költészetben, illetőleg az emblematikában divatossá vált a képleíró epigramma mindkét (ekphrasis, illetve fiktív kép alapján készült) formája. A manierista írók különösen fogékonyak voltak erre, s az antik és a kora reneszánsz előképeket egyaránt ismerték, felhasználták. Rimay is együtt építette be verseibe az antik mintát, a 15–16. századi irodalmi megfogalmazások, valamint az emblematikus kiadványok részleteit. Elemzett költeménye annyiban rokon az emblémaverssel (explicatióval), hogy egy elképzelt ábrázolást, annak szimbolikus részleteit magyarázza, és ezen keresztül fejti ki morális elképzelését.

Mint már említettük, a képleíró költészetre egyaránt hatottak az ut pictura poesis-tradíció által alakított allegorikus képek és szövegek, az emblémák és az újonnan felfedezett antik képzőművészeti alkotások. Amikor Gisbert Kranz és Marion Lausberg áttekintette és rendszerezte a képleíró költemények, illetve a képzőművészeti alkotásokra írt epigrammák típusait, poétikai szempontból legfontosabbnak az a változat bizonyult, amikor a költemény hatása az egész szöveget uraló költői képre épül.¹³⁶ Ez utóbbi egyaránt lehet megszémé-

131 KRANZ, i. m., 1973, 91. L. még Francis THYNNE, *Emblemes and Epigrams*, ed. F. J. FURNIVALL, London, 1876.

132 HESS, i. m., 1989, 24.

133 Jürgen NÖWICKI, *Die Epigrammtheorie in Spanien vom 16. bis 18. Jahrhundert: Eine Vorarbeit zur Geschichte der Epigrammatik*, Wiesbaden, 1974, 75.

134 THYNNE, i. m., 1876; WEISZ, i. m., 1979, 67–70.

135 COLIE, i. m., 1973, 37–38.

136 KRANZ, i. m., 1973, 66–79; KRANZ, i. m., 1981, 173–344; LAUSBERG, i. m., 1982, 191–245.

lyesítés, metafora vagy szimbólum. A vers ilyenkor nem egy valóságosan létező, hanem a nyelv által az olvasó elé állított, fiktív képpel foglalkozik. A kép anyagában nem látható, s csupán a nyelvben, a nyelvi imagináció által jön létre. Az említett sajátosságok miatt Kranz az ilyen típusú versek megkülönböztetésére bevezette az imago-vers fogalmát. Ez az imago-vers több szálon kötődik a rokon formákhoz, így többek között az emblémavershez, s az átmenetek és a kevert formák számos változata jött létre.

Rimay *Hitelő szerencséje* sem tiszta imago-vers. A típuson belül azt a – retorikusnak nevezett – változatot képviseli, amikor a költő közvetlen beszédben egy fiktív képet mutat be és annak ösztönzésére elmélkedik.¹³⁷ Ezen túlmenően megfigyelhetjük a 15–16. századi epigrammára alapvetően jellemző polifunkcionalitást. A költői szándékot figyelembe véve, a verset az antik eredetű képepigramma didaktikus-morális, magyarázó típusához sorolhatjuk. Fő jellemzője a szimbolikus, allegorikus kép magyarázata, az „én”-formula alkalmazása a dialógusban (a költő kérdez), valamint az attribútumok értelmező kifejtése. Az antik képepigramma kedvelt motívumai közül értelemszerűen hiányoznak azok, melyek konkrét műalkotásokhoz kapcsolódnak: így a művész, az anyag, a felállítási hely és a természetűség említése.¹³⁸

Ha konkrét kép egyáltalán ösztönözte a költőt, a versben ez eltűnik, helyette a leíró elképzelés, a tárgy bemutatása lép előtérbe. A *Hitelő szerencse* olyan kommentáló költemény, amely elszakadt a képtől. Rimay azért írja le a vizuális elemeket, hogy az olvasó emlékezetébe idézze azokat. Ilyen módon önállósult a képi motívum Gerda Schwarz szerint Ausonius már említett *Occasio*-epigrammájában is.¹³⁹ A neolatin költők antikvítás-imitációja mellett fontos közvetítő szerepet játszottak az antik történelem és mitológia képi és szöveges bemutatását tartalmazó ikonológiai, mitográfiai összeállítások. Vincenzo Cartari *Immagini degli Dei Antichi* című, hat különböző Fortuna-ábrázolást tartalmazó összeállításában például az illusztrációk jelentős része az *Anthologia Graeca* szövegei alapján készült.¹⁴⁰ Az emblematika, azon belül az alciatói epigramma és a későbbi háromrészes emblema közvetítő szerepéről már szóltunk. Alciato *Emblemata*-jának számos epigrammája – köztük az *In Occasionem* című – például ugyancsak az *Anthologia Graeca* epigrammáinak átültetésével, imitációjával készült. Mindezek a hagyományközvetítők együtt, egymással szoros kölcsönhatásban alapvető, mértékét tekintve azonban jelentősen különböző hatást gyakoroltak a nemzeti nyelvű irodalmakra.

Szerkezeti és stílusbeli sajátosságok

Szerkezetét tekintve a vers ciklikusan egymásra épülő, egymást folyamatosan meghaladó és tovább építő, jól elhatárolódó részekből áll.¹⁴¹ Mindegyik rész túllép az előzőn, s a költemény ezáltal a problémafelvető bemutatástól, a szimbolikus alak külső attribútumainak magyarázatától a költő álláspontjának közlésén át jut el a zsoltáros hangvételű,

137 KRANZ, i. m., 1981, 192–245.

138 LAUSBERG, i. m., 1982, 192–245.

139 SCHWARZ, i. m., 1975, 254–255.

140 CARTARI, i. m., 1609, 336–359; Üö., i. m., 1674, 221–239.

141 RÖM 65. sz.

emelkedett befejezésig. Ez a makroszerkezet közeli rokonságot mutat a 16–17. század fordulóján kialakult, a tanítást a legfontosabb célnak tekintő, szimbolikus-didaktikus jezsuita költészet explicatiós technikájával (pl. Jan David, Nicolaus Caussin, Charles de La Rue¹⁴²).

A vers öt, különböző hosszúságú szerkezeti egységre tagolódik. Az első a prózai argumentum, amely összegzi a külső megfigyelés eredményeit, s felsorol hét, vizuálisan is megközelíthető attribútumot. A szimbolikus attribútumok sorozatos kérdés formában történő megfogalmazása egyúttal kíváncsivá tesz. Az „írják ... az képirók” megjegyzéssel Rimay a szerencseleírást belehelyezi a hagyomány folyamatába, az „itt megtanulhatod” kifejezés pedig az elsődlegesen oktató célra utal. A prózai bemutatás az olvasóban egyértelműen felidézte Fortuna–Occasio közismert alakját. Ezt tovább erősíti az ír ige két alakja (írják, írnak), ami általános hivatkozási formula, s egyben utal a meg nem nevezett forrásokra.

A második részt az 1–9. sor alkotja. Itt megismétlődnek az argumentumban felvonultatott külső attribútumok, mégpedig úgy, hogy az argumentumban harmadik helyen álló tulajdonság („homloka hajas, hátul pedig kopasz az feje”) kettéválik a negyedik sor „Hajtalan kopaszság” és a hetedik sor „Rút hajas homlokod” kifejezésére. Ez a szétválasztás a belső sajátosságok árnyaltabb megközelítése miatt vált szükségessé.

Ugyanitt a szerencse bemutatása egy további külső attribútummal, a meghatározatlanul hagyott „kezed ajándékja”-val bővül. A rész további újdonsága, hogy a szerencse külső attribútumait Rimay értelmezi: a szerencse hitető, állandóan változik, múló az áldása, csalárd, kétségeset mutat, álnok és vakmerő. Ezek a sajátosságok lehetővé teszik, hogy a versbeli szerencsét pontosabban elhelyezzük a korabeli Fortuna–Occasiók között. A felsorolt sajátosságok egyértelműen mutatják, hogy Rimay a mala Fortuna–Occasióról írt. Ebben a kilenc sorban jelenik meg a költő egyéni, a semleges, értéktelétől mentes argumentumhoz képest elutasító állásfoglalása („nem kell ajánlásod”; „nem csuda ha...”).

A vers harmadik, leghosszabb szerkezeti egysége a 10–30. sor, ami hét, három soros szakaszból áll. Itt – részben más sorrendben – újra feltűnnek az előző részben is szereplő szimbolikus attribútumok, s egy kilencedikkel bővülnek:

Zabla nélkül hagyod tartania féked.

A belső tulajdonságok közül csak egy, a forgandóság ismétlődik a rész elején, hangsúlyos kérdés keretében. A külső attribútumokhoz kapcsolódva általános hivatkozás értelemben újra szerepel az „írják” és a „látszik” ige. A rész további újdonsága, hogy a kérdésekre (miért, nem azért-é, mit) a válaszok is adottak. Ezek a kérdések már konkrétak, nem költőiek, mint az argumentumban. Rimay Fortunához fordul, s a megszemélyesített alakot ismételten megszólítja (pl. „így miért íratál”). A külső attribútumokra irányuló kérdésekre azonban – a korabeli hasonló párbeszédés Fortuna-leírások többségétől eltérően – nem a megkérdézett, a művész vagy a néző válaszol, hanem maga a költő. E sajátosság alapján a

¹⁴² DAVID, *i. m.*, 1603; Uő., *i. m.*, 1610; Uő., *i. m.*, 1605; Nicolaus CAUSSIN, *De eloquentia sacra et humana libri XVI*, Coloniae, 1626; Charles de LA RUE, *Carminum Libri quattuor*, Lutetiae Parisiorum, 1688, Lib. III, 151–189.

költemény – Kranz terminológiájával – az ún. aposztrofáló típusú retorikus képversek közé sorolható.¹⁴³

Ez egyrészt jelzi, hogy Rimay beágyazott a versbe egy szabadon átformált, dialógus formájú antik epigramma-imitációt, melyben a kérdés-felelet forma legfontosabb poétikai funkciója a feszültségkeltés, a figyelem ébrentartása. Másrészt a válaszok mutatják, hogy valójában nem akarta megszólaltatni Fortuna–Occasióját. Ennek egyik oka lehet, hogy a szerencse itt negatív alak, aki csalárd, ezért eleve nem adhat hiteles választ. A másik lehetséges magyarázat, hogy Rimay költői céljával, a tanító, tudós manierista verssel nem tartotta összeegyeztethetőnek egy szimbolikus alak közvetlen megszólaltatását. Ezt a feltételezést alátámasztani látszik, hogy az attribútumok szimbolikus értelmét magyarázó részekben különösen gondos a nyelvi megformálás. Erre utalnak a választékos igék („csusz, fogy, inog, száll”), a csattanós válaszok:

Mert tanultál rajtok idestova menni,
Nem szoktál vacsorát, hol ebédlesz, enni.

és az ellentétek:

... kit te szülsz, kényes fejedelem,
Értéke koptával lesz végre ál helyen.

Szembetűnő továbbá, hogy ebben a részben a külső attribútumok és egy belső tulajdonság megismétlése, a látens hivatkozás, a kérdések és a magyarázatok jelenléte mellett hiányzik Rimay értékítélete, nyílt állásfoglalása.

A negyedik rész a másodikhoz hasonlóan kilenc sorból áll (31–39. sor). A szerencse külső attribútumai közül itt egy sem ismétlődik, de számuk egy tizedikkel, a forgó kerékkel bővül. A belső tulajdonságok közül az állandó jó hiánya újra megjelenik, ami a változékonyság újabb megfogalmazása. Itt hiányoznak a kérdések és a magyarázatok, s Rimay álláspontja szorosan kötődik Fortuna változékonyságához. Ismét előtérbe lép a formulaszerű utalás a vers forrásaira:

Így írt az okosság régen meg tégedet,
Mely megmértéklette mindenben képedet,

Ez a rész új fordulattal, Istenhez intézett fohással végződik, ami egyben átmenet a vers befejező részéhez.

Az utolsó kilenc sorban (40–48. sor) megjelenik egy újabb külső attribútum, a zászló. Rimay a rész elején önvallomás értékű, személyes megjegyzést tesz („Én is, ki sok jómban gyakran rettegtelek”), majd újra Istenhez könyörög a Fortuna–Occasio negatív hatásainak elhárítása érdekében.

143 Vö. KRANZ, *i. m.*, 1973, 77.

Mindez jelzi, hogy a költő tudatosan, szinte mértani pontossággal komponálta meg a verset. A gondolatok következetes felsorakoztatását, szigorú megszerkesztettségét aláhúzza a gondos nyelvi megfogalmazás. A tartalmilag meghatározó leghosszabb rész a harmadik, a 21 sorból álló tudós magyarázat. A verset azonban mégsem ez, hanem a szimbolikus alak tulajdonságainak sorozata íveli át és tartja egybe. Az első három rész ismétlődő attribútumai a vers végére fokozatosan tizenegyre bővülnek. Mindezek a sajátosságok összhangban állnak a korabeli irodalmi Fortuna–Occasio-ábrázolásokkal, azok megszerkesztettségével, tartalmi és formai jellegzetességeivel.

A vers költői párhuzamait keresve például a harmadik és negyedik rész, illetőleg Philippus Beroaldus major *Fortuna ad Minum Roscium* című elégiájának 2–17. sora között nem egyszerűen az azonos témából fakad a hasonlóság. A rokon nyelvi szerkezetek és a két vers egymáshoz közel álló tartalmi elemei a Fortunáról való közös tudásra és ennek toposszerűen hagyományozódó elemeire utalnak.

Omnia vertuntur, nec regum regna ducumque
 Stare queunt, celeri sors trahit ista rota.
 Sicut terra vices mutat rerumque colores:
 [...]
 Sic homines fortuna rotat: quodcumque
 Larga manu dederas: mox inimica rapit.
 Caeca, vaga, inconstans, incerta, volubilis, illex
 Comis, blanda, potens, trux, violenta, rapax
 Haec dea non stabilis: varia est lubrica et omni
 Mobiliior vento mobiliorque polo.
 Hanc pedibus prisci vates finxere carentem:
 Inque pila stantem pennigeramque deam.¹⁴⁴

Claude Rousselet *Erotematicon in Fortunam pictam* című epigrammája ugyanúgy párbeszédre épül, mint Rimay versének harmadik része. Rousselet – Rimayhoz hasonlóan – nem engedi, hogy Fortuna megszólaljon. A költő kérdez, a megszemélyesített alak hallgat, a festő pedig egyes szám harmadik személyben megadja a Fortunára vonatkozó feleleteket.

Visa tibi pictor Fortuna est foemina: visa est
 Cur? Quia foemineo lubrica more fluit.
 An dea, dic sodes? Dea nota utcumque per orbem.
 Cur globulo insistit? Labilis instar aquae est.
 Cur oculis captam pinxisti? Non videt illa,
 Vel quibus aspirat, vel quibus ipsa nocet.
 Cur pars una vacat, pars plena est altera barba?
 Eius subsit sexus uterque pedi.
 Cur nudam? Quod quicquid habet pueroque, senique

144 Philippus BEROALDUS major, *i. m.*, 1517, Fol. LXX–LXXXI.

Inconsulta etiam donet, adusque cutem.
Et cur pennigeram? Vehitur quicumque favore
Illius, ex humili scandit ad astra loco.¹⁴⁵

A nemzeti nyelvű példák közül elsőként La Perrière Poseidippos-imitációját idézzük. A fiktív dialógusban a költő kérdéseire – ugyanúgy, mint Rimaynál – maga a költő válaszol:

Quel est le nom de la presente ymage?
Occasion, ce nomme pour certain.
Qui fut l'auteur? Lysipus fist l'ouvrage.
Et que tient elle? ung rasoir en sa main.
Porquoy? pourtant que tout tranche soubdain.
Elle a cheveux devant, et non derriere?¹⁴⁶

Corrozet emblémaexplicatiójában először az attribútumok jelentését tudakoló három kérdést sorolja föl, ezt követi Fortuna válasza a magyarázattal:

Dy moy (fortune) à quelle fin tu tiens
Ce mast rompu duquel tu te soustiens?
Et pourquoy c'est aussi que tu es paincte
Dessus la mer de ce long voile sceincte?
Dy moy aussy pourquoy n'a quelle fin
Soubz tes piedz sont la boulle et le dauphin?
C'est pour monstrar mon instabilité
Et qu'en moy n'est aulcune seureté.¹⁴⁷

Alciato epigrammájának Wolfgang Hunger által készített német átköltése az eredetitől eltérően nem kérdés-felelet formájú, hanem monológ, melyben maga Occasio mutatja be attribútumait és fogalmazza meg a tanulságot:

Gottin Bequemheyt bin ich gnant,
Mich machtt also Lysippus hannd:
Die kugel rund macht mich unstet,
Ein yeder winnd mein flugel whet.
Das scharsach zaygt, das ich durchdrig
Wo ich anklopff, mich helt kayn ding.
[...]
Der maister hat mich also gmacht,
Das yeder mein natur eracht:

145 ROUSSELET, *i. m.*, 1537, 54–55. Vö. még: Joannes SAMBUCUS, *Emblemata... cum emendatione et auctario copioso ipsius auctoris*, Antverpiae, 1566, Fortuna-epigramma: 265–266.

146 Guillaume de LA PERRIERE, *Le Theatre des Bon Engins*, Paris, 1540, 15r.

147 CORROZET, *i. m.*, 1543, FVIIb.

Und denck wo im kumbt gluck mit fueg
Das er seiner schantz eben lueg.¹⁴⁸

Utóljára említjük Whitney epigrammáját, amelyben a költő kérdéseire Occasio válaszol, s a dialógusformát az eltérő betűtípus és a tipográfia is hangsúlyozza. Ezenkívül a lapszálon Whitney egy Fortunával kapcsolatos Horatius-idézetet fűzött a vershez:

What creature thou? *Occasion I doe showe.*
On whirling wheel declare why doste thou stande?
Bicause, I still am tossed too, and froe.
Why doest thou houlde a razor in thy hande?
That men maie knowe I cut an ouerie side,
*And when I come, I armies can deuide.*¹⁴⁹

Alkotómódszer, hagyományrétegek

1629. május 25-én kelt, I. Rákóczi Györgyhöz intézett levelében Rimay utalt arra az aprólékos műgondra, amivel írt: „Most irogatok, raggatok ... egy ... írást”. Ez a munkamódszerre utaló vallomás összecseng a manierista stilisztika egyik fő sajátosságával. Rimay igen gyakran mozaikkövekként illesztette egymáshoz a tudatos válogatásból eredő elemeket, melynek során átültette, összemosta, egymáshoz kötötte és újra beágyazta azokat. Mindezzel elsősorban morális, didaktikus és magyarázó célt követett. Az említett levélben is utalt erre: „Abban az írásomban magyarázom im ez Verseket...”, „Rhitmusos Versecskékkel is így magyaráztam meg ezeket” – írja.¹⁵⁰

A Rimay-vers manierista stílelemeit számba véve Komlovszki Tibor részletesen bemutatta a kontaminációs folyamatból származó sajátosságokat. Ezek közül kiemelte a harmonikus hatás eltűnését és a különleges asszociációk megjelenését. A Rimay-vers kulcskérdése szerinte a költői kép s a képben megfogalmazott új képzetkör. Komlovszki megállapítása szerint, amivel teljes egészében egyetértünk, Rimay költői képei – melyek nem Rimay fantáziáját, hanem tudatos választását és költői szándékát tükrözik – befolyásolták a kompozíciót és meghatározták a költemények karakterét.¹⁵¹

Felvetődik a kérdés, hogyan közelíthető meg ennek az enigmatikus, „gondos technikájú”, „saját ízlése szerint” formált költészetnek¹⁵² a forrásanyaga, azaz hogyan jelenik meg a versekben felhasznált humanista tudás?

Amikor Eckhardt Sándor mint lehetséges képi és szöveges előképre utalt a Minoes (Mignault) által kommentált, 1621-es Alciato-kiadás Occasio-emblémájára, nem vette figyelembe sem a vers tartalmi, formai és stíláriis jellegzetességeit, sem Rimay manierista

148 ALCIATUS, *i. m.*, 1542, (Nr.) XVI, 49.

149 WHITNEY, *i. m.*, 1586, 181.

150 RÖM 439.

151 KOMLOVSZKI Tibor, *Rimay és a Balassi-hagyomány*, ItK, 86(1982), 589–600, itt: 591–592; vö. MERÉNYI VARGA László, *A manierista stíluseszmény Rimay levelében*, ItK, 74(1970), 503–507.

152 ECKHARDT, *i. m.* = RÖM 3–4.

alkotómódszerét, sem pedig a téma összetett előtörténetét. Az sem tudatosult kellőképpen, hogy Alciatónál nem egy tartalmában és formavilágában eredetien új költeményről, hanem Poseidippos Kairos-epigrammájának imitációjáról van szó, amelyet Alciatón kívül a 16–17. században még nagyon sokan készítettek. Nem véletlen, hogy Minoes az Eckhardt által idézett kiadásban a Poseidippos-epigrammán és ennek Alciato-féle imitációján kívül további latin nyelvű verses változatokat is közölt, így például Sanctius (Gaspar Sánchez), Erasmus és a saját átköltéseit.¹⁵³ Ezen túlmenően a Rimay-versnek alapul szolgáló képi ábrázolás feltételezése és keresése is gátolta a szöveg irodalmi hagyományrétegeinek tisztázását.

A hagyományrétegek bemutatása előtt választ keresünk a kérdésre, hogy a vers mit jelentett Rimaynak? Mindenekelőtt lehetőséget nyújtott arra, hogy számot adjon és összegezze tudását. Ez egyrészt feltételezte az antikvitas Fortuna-képének beható ismeretét, a humanista ismeretanyag gyakorlott kezelését, s alkalmat adott a 15–16. századi irodalomban és nem utolsósorban a divatos emblematikában való jártasság bizonyítására. Másrészt alkalmat kínált egy manierista Fortuna-értelmezés megfogalmazására, továbbá arra, hogy a költő elmondja saját véleményét. Mindezt Rimay egységben látta, forrásait együtt kezelte és mozgatta, s ma ezek szétfejtése okozza a legnagyobb nehézséget.

A vers keletkezési ideje nem ismert pontosan. Klaniczay Tibor meggyőzően bizonyította, hogy 1628 előtt kellett készülnie.¹⁵⁴ Ez egyben azt is jelenti, hogy a hagyományrétegek időbeli elkülönítése nem lehetséges. Ennek oka a datálatlanságon kívül a 17. század elejére felhalmozódott tudásmennyiség, a közvetlen és közvetett hagyományozódás azonos lehetősége, összefonódása, valamint Rimay forráskezelési és alkotómódszere.

Nem tudjuk meghatározni azt a konkrét irodalmi előképet sem, ami a legerőteljesebben formálta a verset. A lehetséges előképek sokasága, a kontaminált és beágyazott szövegek együttesen vannak jelen a költőre jellemző variációban. Rimay nem titkolta ezt, sőt inkább felhívta rá a figyelmet. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a verset átszövő külső Fortuna–Occasio-attribútumok száma viszonylag magas (összesen tizenegy), s ez a szám meghaladja az irodalmi művekben megszokott és a képileg ábrázolható sajátosságokat.

Annak bemutatására, hogy egy olyan képi ábrázolást találni, amin mindezek az attribútumok hiánytalanul megjelennek, és csak ezek jelennek meg, nem lehetséges, de nem is szükséges, csupán néhány példát idézünk. Rimay szerencséjéhez az általunk áttekintett 16–17. századi képzőművészeti Fortuna–Occasio-ábrázolások közül egy díszcímlapé áll a legközelebb. Ez Francis Bacon *Historia regni Henrici septimi Angliae Regis opus vere politicum* című historiográfiai munkájának némely kiadásában (pl. Leiden, 1642) jelent meg (2. kép). A Cornelis I. van Dalen (1602–1665) által metszett lapon a fél lábbal gömbön álló, meztelen női alakkal megszemélyesített Fortuna–Occasio vállain szárnyak, homloka hajas, feje kopasz, egyik keze előre, a másik hátra nyúl. Arca „halvány”, karjai gyengék, szeme vak, egyik kezében fedeles serleget és fék nélküli zablót tart, a másikkal ajándékokkal teleaggatott, forgó kereket mozgat. A kétoldalt álló alakok a Fortuna kegyeit keresők, illetőleg a vele küzdők csoportját jelképezik, azaz Fortuna itt mint a történelem irányítója

153 RÖM 140–141. közé kötött kép, 215–216; ALCIATUS, ...cum commentariis ... Minois, i. m., 1621, 523–528.

154 KLANICZAY, i. m., 1957, 293–296.

jelenik meg. A mű 1662-es amszterdami kiadásának díszcímlapján ugyanez az ábrázolás szerepel a jobb és a bal oldal felcserélésével (3. kép).¹⁵⁵ A metszet minden valószínűség szerint leideni és amszterdami előképekre megy vissza. Erre utal például John Barclay *Satyricon Partes quinque cum clavi* című munkájának díszcímlapja, amelyen az előbbi Fortuna–Occasíóval rokon ábrázolás látható (4. kép).¹⁵⁶

Említett munkájában Bacon – a Rimay-vers befejezéséhez hasonlóan – Fortuna káros hatásai elől Istenhez, az isteni providentiához fordul. Ez a motívum közismert volt a 16–17. század fordulóján. Megtalálhatjuk például Justus Lipsiusnál, továbbá Haechtenus Fortuna-explicatiójában és ez utóbbi Jacob de Zetter által készített korabeli német fordításában.¹⁵⁷ A Zetter-fordítás 1619-ben Frankfurtban jelent meg először, ahol – mint ismert – Rimaynak jó kapcsolatai voltak.¹⁵⁸ Az ebben található Fortuna-ábrázolás sem idegen Rimay feldolgozásától (5. kép). Ez nem más, mint a Hadrianus Junius-féle Fortuna sine pede-típus változata, amely vállain szárnyakat visel, s fél lábbal gömbön áll (6. kép). A Rimay-versben és Zetternél egyaránt meglévő további attribútumok a következők: az alak egyik keze előre, a másik hátra nyúl, arca halvány, karjai gyengék, szeme vak és zászlója van.

Rimay Fortuna–Occasíójának tizenegyedik, a Bacon-mű címlapján hiányzó külső attribútuma a zászló. A 16. században a zászlós Fortuna–Occasíó-típus is közismert volt, szerepel például Vincenzo Cartari említett munkájában. Itt Fortuna–Occasíó meztelen női alak, aki vakon, homlokából kinövő hajjal lovon ül, s egyik kezével a ló zabla nélküli fékét, a másikkal a lobogó zászló nyelét tartja (7. kép). Ez a zászlós Fortuna-típus ugyancsak antik eredetű: Quintus Fulvius Flaccus hispániai praetor keltiberek ellen vívott harcának Titus Liviusnál megörökített egyik részletére megy vissza.¹⁵⁹ Úgy véljük, e néhány példa elegendő annak bizonyítására, hogy a *Hitető szerencsében* szereplő attribútumok nem egyetlen Fortuna–Occasíó ábrázolásról kerültek át a versbe.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, mi az értelme a versben utalás- és hivatkozásszerűen többször használt „írják” és „képírók” kifejezésnek. A 16. századi emblémagyűjteményekben az embléma kifejezés alciatói, poétikai értelme még nem ment feledésbe. Eszerint az emblematiszti szerkezetekben a gyakran változó képi ábrázolás szerepe másodlagos, az csupán illusztrálja a kötött szövegű, irodalmi minőséget hordozó verset. Számos emblémagyűjtemény különböző kiadásainak képanyaga nem egynemű, variációk sorából áll, másfelől eltérő szövegekhez gyakran ugyanazt a metszetet kapcsolták. Így például az Alciato *In Occasionem* epigrammáját illusztráló metszetek az 1531-es, 1542-es és 1621-es kiadá-

155 BACON, *i. m.*, 1642; Uő., *i. m.*, 1662; vö. KIRCHNER, *i. m.*, 1970, 49–50.

156 BARCLAY, *i. m.*, 1629.

157 BACON, *i. m.*, *Faber Fortunae*, 1662, 310–321; Justus LIPSIUS, *De Constantia libri duo*, Antverpiae, 1599, 21–22; Nicolette MOUT, *Trost im Unglück? Justus Lipsius und Fortuna = Fortuna*, hrsg. Walter HANG, Burghart WACHINGER, Tübingen, 1995, 295–310; HAECHTENUS, *i. m.*, 1579, Nr. 21, Fij; Jacob de ZETTER, *Speculum virtutum et vitiorum*, Frankfurt, 1619, 20v–21r.

158 RÖM Prózái művek 2. sz., 226; R. J. W. EVANS, *The Wechel Presses: Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627*, Past and Present, Supplement 2, Oxford, 1975, 34.

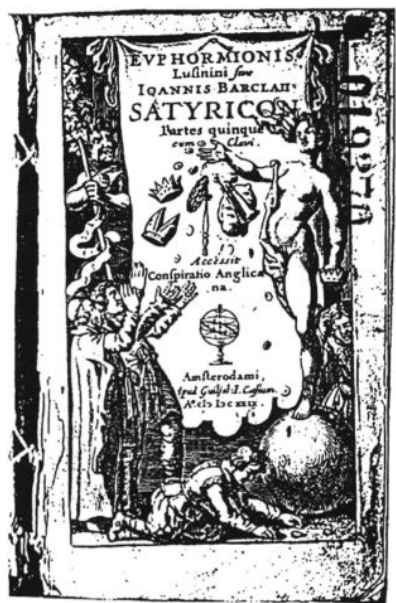
159 Titus LIVIUS, *T. Livii Patavini Historicorum Romanorum Principiis ... recognita ... a Jano GRUTERO*, Francofurti ad Moenum, 1612, Liber XL, 513; CARTARI, *i. m.*, 1609, 350–351; Uő., *i. m.*, 1674, 212; GYRALDUS, *i. m.*, 1580, Syntagma XVI, 442.

2. kép

3. kép

4. kép

6. kép

Pſalm. 90. verl. 7. 8.

Ob tauſent fallen zu deiner Seiten / vnd zehen tauſent zu deiner Rechten / ſo wird es doch dich nicht treffen. Ya du wirſt mit deinen Augen deinen Luſt ſehen / wie es den Gottloſen vergolten wird / 11.

5. kép

212

IMAGINI DEI DEI

Imagie della Fortuna à cauallo che velocemente corre, dal Fato, & dal Deſtino ſeguitata, dinotante la velocità di quella, & doue queſti ſono, quella non hauer poſſa ò fermezza alcuna.

7. kép

sokban egyaránt különböznek.¹⁶⁰ A „képfírók” kifejezést Rimay valószínűleg – bár tisztában vagyunk az „ír” korabeli speciális magyar jelentéstartalmával – a ’képet leírók’, az „írják” igét pedig ’írni’ értelemben használta – ezzel utalva arra, hogy nem kell valóságosan jelenlévő képre gondolni. Ugyanakkor Rimay ismerhette a képiséget, a képi hagyományt is, s nem akarta kizárni a közölni kívánt tanítás hatását fokozó vizuális kép felidézésének lehetőségét, ezért használta a „látszik” igét. Mindezzel – összhangban kora elméletével és gyakorlatával – ráirányította a figyelmet a versben megjelenő képiség és az irodalmi szöveg kapcsolatára. Ezt erősíti, hogy például Girolamo Ruscelli *Le imprese illustri* című munkájában (1. kiadás: Velence, 1566) a Fortuna-témáról írva együtt és egyenértékűen használta a „pittori”, illetőleg a „poeti” kifejezést.¹⁶¹

Mint említettük, a *Hitető szerencse* argumentuma a „szerencsének természetéről és állapotjáról” téma megjelöléssel kezdődik, s a Fortuna–Occasio hét attribútumának felsorolásával folytatódik. A Fortuna–Occasionak ez a megközelítése megfelel a pedagógiai célú allegorizálás példaként számon tartott *Tabula Cebetis* Fortuna-leírásában szereplő „Recte igitur signum eius naturam declarat” megjegyzésnek.¹⁶² Rimay is a szerencse jeleivel mutatta be annak természetét. Ez a megoldás szinte kötelező érvényű volt a 16. századi, 17. század eleji szerencseleírásokban. Ezt alkalmazta például Jacobus Typotius egyik Occasio-imprézájának prózai explicatiójában, ahol a „natura et vis occasionis exprimitur” kifejezés után az attribútumok következnek, magyarázatukkal.¹⁶³

A Rimay-argumentum „homloka hajas, hátul pedig kopasz az feje” részletének Catóig visszautaló eredetére Klaniczay Tibor mutatott rá. A „Fronte capillata, post haec occasio calva” kifejezés a 16. században közkézen forgó mondás volt. Egyaránt felhasználta például Erasmus és Gyraldus, de forrását egyikük sem jelölte meg. A kifejezés gyakran feltűnik a korabeli emblémakommentárokbán. Alciatót kommentálva például Minoes az *In Occasionem* embléma után említette meg, s hozzátette, hogy Sanctius (Gaspar Sánchez) ügyesen a „postica occasio calva” formára alakította át.¹⁶⁴

Egyéni meggyőződésének megfelelően Rimay a Fortuna–Occasio mala típust mutatta be. Emellett természetesen tudott a jó szerencséről, annak „ajánlásá”-ról és „áldás”-áról is. Közvetve erre utalnak a vers első és harmadik sorának utolsó szavai. A 17. század elején a jó Fortuna–Occasio jelenik meg például Jan David *Typus Occasionis* és *Occasio arrepta, neglecta* című emblematikus elmélkedésgyűjteményeiben, majd David nyomán Daniel Mannasser *Poesis tacens, pictura loquens* című emblémáskönyvében.¹⁶⁵ David művei a

160 ANDREAS ALCIATUS, *Emblematum liber*, Augustae Vindelicorum, 1521, A8; ALCIATUS, *i. m.*, 1542, Nr. XVI, 48–49; ALCIATUS ...cum commentariis ... Minois, *i. m.*, 1621, 523.

161 RUSCELLI, *i. m.*, 1584, 88.

162 EPICTETI ... Item CEBETIS Thebani *Tabula*, *i. m.*, 1561, 115.

163 TYPOTIUS, *i. m.*, Tom. II, 1602, 147.

164 KLANICZAY, *i. m.*, 1947, 25; ERASMUS, *i. m.*, 1617, 687; GYRALDUS, *i. m.*, 1580, 440; CATONIS *Disticha*..., *i. m.*, 1533, Liber II, C3/b; ALCIATUS ...cum commentariis ... Minois, *i. m.*, 1621, 526. Vö. még: *Libellus elegantissimus, qui inscribitur Cato*... – *Igen szép könyvetske, mely Catonak nevezetik*... – *Ein schön Büchlein, welches man Cato nennet*..., Claudiopoli, 1620, Ciiij/a.

165 DAVID, *i. m.*, 1603; Uő., *i. m.*, 1605; DANIEL MANNASSER, *Poesis tacens, Pictura loquens*, Dillingen, 1630; BÁRÓ WESSELÉNYI István, *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje*, s. a. r. TÓTH Margit, Szeged, 1990, 7–20.

17. század elején Magyarországon is ismertek voltak. Nála a krisztianizált, jó Occasio az evilági és a túlvilági boldogulást ajánlja, illetőleg nyújtja az erényes ifjaknak.

A 16–17. századi negatív Fortuna–Occasiók széles körű ismeretére utal Rimaynál a vers tizenkettedik sorában a mozgást, változást kifejező igék („csusz, fogy, inog, száll”) halmozása. Laurentius Haechtenus már említett Fortuna-versében a paradicsommadárral párhuzamba állított Fortuna Dea Smyrna-típust mutatta be. Az explicatio szerint „Sic incerta, levis, vaga, lubrica, mobilis, atque / Inconstans Fortuna ...”; Zetter fordításában: „Ist ungewiss, waltzend, nichtig, / Beweglich, schlüpferich, flüchtig”.¹⁶⁶ Az ilyen típusú halmozás a 17. század elején készült Fortuna-leírásokban megszokott formulának számított. Erre utalt Minoes Alciato-kommentárjában: „De Fortuna saevitia, perfidia et inconstantia pulchre Vergilius in epigrammate De Fortuna. Vaga, (ait Plinius) inconstans, incerta, varia, indignorumque faultrix”.¹⁶⁷ Mindezek alapján bizonyosnak látszik, hogy Rimay ismerte és tudatosan alkalmazta ezt az antikvitásig visszanyúló formulát.

Ugyancsak a reneszánsz által közvetített antik hagyomány felhasználását tanúsítja a vers tizenhetedik sora:

Mert mit elől nyújtasz, meg vissza te kéred.

Hasonló értelmű sor szerepel például Angiolo Poliziano *Elegia in Albieram* című epicédiumában: „Quas fortuna levi fertque refertque manu”.¹⁶⁸ Rimay versének 20–21. sora – „S mint vak javaidot nem érdemre adod, / Sőt az nem méltókot öblödben fogadod” – hangulatában és tartalmában szintén az antikvitásból eredő gyakorlatra épít. Horatius *Ad Maecenatem* (III, 29) című ódájában Fortunára vonatkoztatva szerepel két, hasonló értelmű sor: „Transmutat incertos honores, / Nunc mihi, nunc alij benigna”. A toposz Vergilius Fortuna-epigrammájában is szerepel: „Quod dignis adimit, transit ad impios”.¹⁶⁹

Talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a vers 31–32. sorában („Így írt az okosság régen meg tégedet, / Mely megmértéklette mindenben képedet”) Petrarca *De remediis utriusque Fortunae libri duo* című művének hatása ragadható meg. Itt az emberi életút és az életállapotok áttekintésekor a jó és a gonosz szerencsét az okosság (ratio) mutatja be. A jó szerencsét az örömmel (gaudium), a balszerencsét a fájdalommal (dolor) beszélgetve „méri meg” a ratio.¹⁷⁰

Feltételezésünk szerint a „rerum naturam permutet” Fortuna–Occasio-toposz visszhangzik a

Bizvasban várhatni nyarat hideg télben,
Avagy tiszta időt zúgó felhős szélben

166 HAECHTENUS, i. m., 1579, Nr. 21, Fij; ZETTER, i. m., 1619, 20v–21r.

167 ALCIATUS ...cum commentariis ... Minois, i. m., 1621, 514–515; Publius VERGILIUS Maro, *Poemata quae extant omnia*, Francofurti ad Moenum, 1579, *Epigrammata, De Fortuna*, Fol. 255; Gaius PLINIUS Secundus, *C. Plinii Secundi Historia Mundi, Libri XXXVII*, Lugduni, 1561, Liber II, Cap. VII, 6.

168 Angiolo POLIZIANO, *Omnia Angeli Politiani operum Tomus prior*. (Parrhisii), 1512, Fol. CVIII/a.

169 HORATIUS, i. m., 1566, 104; VERGILIUS, i. m., 1579, Fol. 255b.

170 PETRARCA, i. m., 1595, Liber I–II.

(34–35.) sorokban. A toposz feltűnik például Alciato *Emblematájának* Minoes-féle kommentárjában (vis occasionis): „ex voluptate tristitiam, ex damno lucrum, ex honesto inhonestum parturiat, et contra: breviterque rerum naturam permutet”.¹⁷¹ Ez egybecseng a Rimay-vers 36. sorával:

Hogynem állandó jót te természetedben.

Itt egyaránt hathatott az ovidiusi „constans in levitate sua” és a boethiusi „in ipsa sui mutabilitate constantiam” kifejezés.¹⁷²

* * *

A felsorolt szövegpárhuzamok és toposzok azt mutatják, hogy Rimay aprólékos műgonddal készítette el a verset, melyben meghatározó szerepet játszottak az antik és a humanista előképek, azok kombinációja. Egyaránt megtalálható a szó szerinti átvétel, a minták eredeti sorrendjének megváltoztatása, az átformált olvasatok és a szövegbetétek alkalmazása, valamint a szabad kontaminációk sorozata és az áttételes hangulati utalás. Bár feltűnnek az emblematikában is alkalmazott motívumok, a vers nem egyszerűen embléma-magyarázat. Miközben a költő összegezte a rendelkezésére álló tudást, saját élettapasztalatának megfelelően válogatott abból, s a kor irodalmi elvárásait figyelembe vevő és messzemenően kielégítő, egyedi alkotást hozott létre.

Rimay versében a Fortuna-téma egy olyan összetett, bonyolult rendszerű képi nyelven jelenik meg, amely a konkrét témához kapcsolódó, abból kiinduló bemutatást allegorikus és emblematikus elemekkel gazdagítja, s ezeket az antik és a humanista irodalomból vett szöveges és képi utalásokkal egészíti ki. Mindezeket egymásra vonatkoztatva Rimay jellegzetesen manierista, a maga teljességében jelentős szellemi erő kifejtéssel értelmezhető irodalmi alkotást hozott létre. Ez a művészi módszer a kései manierizmus művészi köznyelvével együtt kiválóan alkalmasnak bizonyult elvont eszmei tartalmak és egyetemes emberi problémák egyéninek tetsző megfogalmazására.

Éva Knapp

LES DIFFERENTS NIVEAUX DES TRADITIONS LITTERAIRES DANS LE POEME «FORTUNA–OCCASIO» DE JÁNOS RIMAY

Cette étude est un essai d'interprétation basée sur les résultats de l'emblématique littéraire du poème *Fortuna–Occasio* de János Rimay. Une approche d'histoire littéraire du poème mythologique, pseudo-classique et maniériste nous permet d'avoir une vue sur l'activité créatrice de János Rimay.

171 ALCIATUS ...cum commentariis ... *Minois*, i. m., 1621, 526–527.

172 BOETHIUS, i. m., 1580, Liber II, Prosa 1, 31; OVIDIUS, i. m., 1589, V, IX, 18. L. még P. OVIDII Nasonis *Operum quae extant tomus III*, ed. secunda, Lipsiae, 1590, 505–508; vö. Ambrosius MARLIANUS, *Theatrum politicum*, Dantisci, 1645, 341–342. A toposz feltűnik például Giovanni Battista Marino verses eposzának *Fortuna-cantójában* is: „Ne l'incostanza sua sempre costante”. Giovanni Battista MARINO, *L'Adone*, a cura di Gustavo BALSAMO-CRIVELLI, Torino, 1923, *Canto Primo*, *La Fortuna*, 50. versszak, 8. sor, 11.

Dans le poème le sujet de Fortuna est représenté dans une langue symbolique très complexe laquelle enrichit d'éléments allégoriques et emblématiques la présentation du sujet concret et les complète des allusions textuelles et figurées prises à la littérature antique et humaniste. Les parallélismes textuels et les *topoi* démontrent que Rimay avait préparé avec beaucoup de souci le poème dans lequel les antécédents antiques et humanistes ainsi que leur combinaisons avaient un rôle déterminant. L'on y trouve des emprunts mot-à-mot, des modifications dans l'ordre, des applications des interprétations et des parties modifiées aussi bien que des séries de contaminations libres et d'allusions d'atmosphère transférentielles. Le poète créa ainsi une œuvre littéraire maniériste typique dont la compréhension nécessite un effort intellectuel important. Avec la langue populaire artistique du maniérisme tardif, cette démarche s'avéra convenable pour formuler de manière individuelle des contenus abstraits idéologiques aussi bien que des problèmes humains universels.

FEJÉR ÁDÁM

HORVÁTH JÁNOS ÉS A KORSZERŰ PETŐFI-KÉP

Háromnegyed évszázada, hogy a Petőfi „fejlődésrajzának” bemutatására vállalkozó kötet megjelent. Bár azóta sokan sokféleképp vitatták, ez inkább a munka rendkívüli jelentőségét, megkerülhetlenségét jelzi, mintsem azt, hogy alapvető állításait az idő kikezdte volna. Egy szerves, átfogó és egészében hiteles felfogásból lényegében nem lehet elvenni, vagy többnyire nemigen lehet bármit is hozzáadni. A kritikai vélemények, a viták és a támadások végső haszna és tanulsága ilyen esetben nem annyira a továbblépés, a helyreigazítás, a felülvizsgálás, hanem mindenekelőtt az adott felfogás kikezdhetetlenségének belátása.

Az idő megmutatta, hogy Horváth János Petőfi-könyve magasan kiemelkedik a kérdés irodalmaként egybefogható írások sorából, mert jellegét tekintve más, mint amit az irodalomtörténet-írás szekundér irodalomként tart számon. Olyan szellemi alkotásról, a szó igazi értelmében vett műről van szó, mely a magyar kultúr- vagy gondolkodástörténetben elfoglalt helye alapján inkább Petőfi életművéhez hasonlítható, mint az annak megvilágításával reménytelenül kísérletező egyéb szakmunkákhoz. Hogy is lehetne másképp, amíg szelvében-hosszában hódít az az elképzelés, hogy a filológus, a monográfus, az irodalomtörténész feladata kora divatos, kurrens, érvényes nézeteit, elméleteit, ideológiáit gépiesen, kritikátlanul rávetíteni valamely halhatatlan életműre; amíg a szakma művelői magukkal és kortársaikkal elhítetik, hogy az efféle műveletektől az önálló gondolkodás szándéka és képessége nélkül a klasszikusok mind mélyebb és átfogóbb megértését lehet várni. Amíg a szekundér irodalom művelőjének mint szakembernek a szellemi terméketlenség megengedettik, vagy egyenesen előírják számára, mert az objektív, elfogulatlan szemlélet biztosítékát a teremtfőerő megnyugtató hiányában látják, addig mit lehet tenni: a tudomány olyan, magukat nem korlátozó, az alkotástól meg nem tartóztató művelői, amilyen Horváth János is volt, mindig más kategóriába fognak tartozni, mint a szakmai előírásoknak gondolatlanul engedelmeskedő, sőt fantáziátlanságukat, tehetségtelenségüket érdemüknek feltüntető társaik.

Ha ebből azt a következtetést vonnánk le, hogy Horváth János a kérdésben az utolsó szót mondta ki, akkor megint csak a szellemi pangás, a kultúrtörténeti egy helyben topogás rossz ügyét szolgálánk, a középszert indokolatlanul bátorítánk. Semmi kétség, századunk elején elért eredményeit meg kell haladnunk, az időközben feltárult látóhatáron kell értelmeznünk. Feladatunk megoldásához azonban nem az általa emelt építmény lerombolásán, hanem azoknak az ideológiáknak, előítéleteknek és fenntartásoknak az eltávolításán át vezet az út, amelyek teljesítményének jelentőségét így vagy úgy máig kétségbe vonják. Azzal a közkeletű vélekedéssel ellentétben, amely szerint a kézzelfogható adalékok téglái-

nak egymásra rakása révén halad előre a gondolkodás, és a hangyaszorgalmú szakemberek szívós erőfeszítése nagyobb távlatokban a szellem kiemelkedő eredményeit viszonylagossá teszi, azt kell mondanunk, hogy ellenkezőleg, a múltó idő ideologikus hordalékaihoz kötődő részmegoldások időnkénti kisöprése tárja fel azt az új távlatot, amelyről visszatekintve a legutóbbi jelentős teljesítmény egész gazdagságában felragyog, s amely ugyanakkor az alkotó erőfeszítés megújítására ösztönöz. Tanulni sok mindenből lehet, és az okos ember leginkább mások tévedéseiből tanul, mégis elferdült az a gondolkodás, amely az előbbre haladást a baklövéseket elkövetők érdemének tartja. Mindaz a lényegét tekintve méltatlan és értelmetlen bírálat, amelyet Horváth János Petőfi-képe az évtizedek során maga ellen kihívott, természetesen nem a bírálók ostobaságát dicséri, hanem azt a szellemi teljesítményt, amely őket számukra reménytelenül megoldhatatlan feladat elé állította, a gondolkodástörténetet pedig hosszabb távon hozzásegítette az így kirajzolódó problémák értelmezéséhez, megvilágításához.

Horváth János a szellemtörténet mint *életfilozófia lelki* jelenségeket leíró fogalmaival közelít meg egy szellemi-kulturális jelenséget, adja elő a Petőfi-életműre vonatkozó elképzelését. A jelen értekezés viszont, amely a művekben a *léti*gazság *kultúrtörténeti* vagy *szellemi* tapasztalásának tényeit látja, feljogosítva véli magát arra, hogy a szellemi-kulturális jelenségek mibenlétére közvetlenül rákérdezzen. Minthogy a műben ábrázolt élet- vagy lelki jelenségek nem tekinthetők többnek a mű témájánál, az ábrázolás, az alkotás során megformálódó, vagyis szellemi tartalommal telítődő anyagnál, nem tartja szükségesnek, hogy a szellemi alkotás organikus emberi szerepétől magát mesterségesen elidegenítve, az élet- vagy a lelki jelenségekből induljon ki, hogy gondolatait azok nyelvén vagy szintjén adja elő. Bár – más vonatkozásban részletesen megvizsgálandó történeti okokból – korábban nem volt szokás az alkotásnál lejártszódó és a műben megtestesülő szellemi-kulturális folyamatot intellektuálisan megvilágítani, aligha hozhatunk fel bármit is, ami ennek lehetőségét kizárná vagy komolyan vitatná. Ha az alkotás szabad, szuverén szellemi folyamat (mint ahogy, jól tudjuk, az), nem érthető, miért kellene bármely embert megfosztanunk attól, hogy ennek, az emberségét legteljesebben kinyilvánító eseménynek legalább utólagosan, polgári józan esze révén közvetlen, hiteles tanújává váljon.

Amikor Horváth János a Petőfi-életműre vonatkozó nézeteit a szellemtörténet egy évszázaddal ezelőtti időszerű szemléletmódjának megfelelően adta elő, arra nem nézeteinek vagy tárgyának természete kényszeríti. Félreértés lenne azt gondolni, hogy a lelki jelenségeknél megragadó, az élet polgári közegének túlságosan nagy jelentőséget tulajdonító szellemtörténet különösképpen megfelelt volna a magyar kultúra szellemi alapjait kereső és az ezen alapokat a leglenyűgözőbben feltáró életművet figyelme előterébe állító gondolkodásának. E gondolkodás sokkal inkább arisztokratikus volt abban az értelemben, ahogy a humanisták szellemi arisztokratizmusáról szokás beszélni, mintsem hogy polgári lett volna, vagyis az élet érdekei és a kedély hullámvázai számottevően korlátozták volna. Esetében a szellemtörténet nem divatos ruha, amelyben szívesen tetszeleg, hanem humanista felelősségtudata, az egyetemesség követelményének megfelelés komoly szándéka készíteti arra, hogy a kultúrtörténet rendje szerint *hittel* elfogadja az élet szellemi teremtmő erejéhez fűzött polgári illúziókat, miután a polgár akkor még szellemi feladatokra vállalkozott, s miután a kultúrtörténeti folyamat fenntartásáért, a végső kérdések megvilágításáért

felelős humanistának a felé nyújtott kezét, a partnerséget – akár jobb meggyőződése ellenére is – el kellett fogadnia.

Ma, amikor a humanistával versengni kívánó polgár szellemi vállalkozó kedve kiapadt, és abban az előnyös helyzetben vagyunk, hogy gondolkodásunkat többé nem kell – az egyetemességgel megsejtésétől tartva – a polgár önámításával korlátoznunk, amikor többé nem kényszerülünk a polgárral kialakítandó szellemi partnerség képzelgésének elfogadására, mert a polgár elvesztette korábbi, minden korlátoltságával együtt is tiszteletre méltó műértőkészségét, és feladta a lázadás irracionális logikája szerint az addig általa kikényszerített partnerséget, s következésképp a végső kérdések intellektuális megvilágításának, az egyetemesség tökéletes érvényesülésének többé semmi nem állja útját, főképp nem a polgár kétértelmű, a szellemi-kulturális látókört mindig megzavaró indulati és akarati megnyilvánulásai, ebben a helyzetben különösképp megértőeknek kell lennünk az elmúlt korok humanistái iránt. Az így megtisztuló látóhatáron mód nyílik arra, hogy Horváth János arisztokratikus, magát a humanista egyetemesség elvéhez tartó és mind a magyar, mind az európai kultúra sajátosságainak feltárásához jelentősen hozzájáruló nézeteit lényegüknek megfelelően fejtsük ki, és nem utolsósorban arra, hogy az ő megállapításaihoz kapcsolódva a Petőfi-életmű szellemi-kulturális jelentőségét az eddig lehetségesnél szélesebb látókörön ábrázoljuk.

Arisztokratikus beállítottságú, vagyis a magyar kultúra szellemi ösztönzéseit tökéletesen átfogó és az európai humanizmus hagyományaihoz teljes értékűen kapcsolódó természetesen Petőfi is, és magától értetődő, hogy ezt Horváth János is így gondolja. Jellemző, hogy a tárgya hiteles ábrázolásáért felelősséget érző irodalomtörténész komolyságával utasítja vissza Babitsnak azt a megállapítását, hogy Petőfi génusza a nyárspolgár álarcában mutatkozik. A Nyugat esszéíróját nem a tulajdonképpeni Petőfi-jelenség érdekli, számára az nem több, mint az önkifejezés alkalmá, amelyben a kultúra arisztokratikus szempontjával ellentmondásos viszonyban álló polgári szempont jogos igényét nyilvánítja ki. Nincs ez másképp Illyés Gyula esetében sem, aki a lázadó plebejusz, a parasztforradalmárt hajlamos Petőfibe belelátni. Az irodalomtörténész Horváth János úgynevezett konzervativizmusa az ő szépirói egyoldalúságukkal és elfogultságukkal terhelt Petőfi-felfogásukkal ellentétben nem elsősorban szemléleti korlát, hanem a kultúra tényleges arányait szem előtt tartó humanista elvi szilárdsága, aki az egyetemesség követelményét mindennél fontosabbnak tartja, és inkább kidolgozatlanul hagy bizonyos kérdéseket, mintsem hogy felvetésüknek a szilárd alapok elvesztése legyen az ára.

Annál inkább így van ez, mert a szellemtörténet eszköztárával dolgozó irodalomtörténészeknek csak személyes megérzései lehetnek a magyar és az európai kultúra tényleges arányaival kapcsolatban, szellemi tapasztalatainak elemző kifejtésére nincs lehetősége. Bármennyire magától értetődő például, hogy a magyar kultúrhagyomány egészét egybefogó és kifejtő Petőfi teljesítménye a német vonatkozásban ugyanazt tevő (igaz, hogy vele ellentétben egyben az európai gondolkodás egészének is új formát szabó) Goethe teljesítményéhez mérhető, csak vele egybevetve jellemezhető, ez az egybevetés vagy hozzámérés a Horváth János által vállalt „fejlődésrajz” keretei közé nem illeszthető be. Az irodalomtörténész, ha egyébként a szellemtörténeti iskola képviselője is, megmarad az úgynevezett irodalmi hatások (az irodalmi formák, stílusok, témák, motívumok, szerepek, hangvételek

átvételének) vizsgálatánál, és azt állapítja meg, hogy Kazinczy, Kölcsény, Bajza, Vörösmarty, Byron, Shelley, Heine, Shakespeare művei hogyan tükröződnek Petőfi életművében, tekintet nélkül arra, hogy mindez a hatás Goethe-re megy vissza (még Shakespeare esetében is, lásd a Goethe-kor Shakespeare-kultuszát).

Olyan alkotók tárgyalásakor, akik polgári beállítottságuknak megfelelően szellemi divatokhoz alkalmazkodnak, akiknek szellemisége jelentős mértékben az őket ért hatásokból levezethető, többé-kevésbé kielégítő lehet ez az eljárás. Petőfi esetében azonban, akit végeredményben közvetlen Goethe-hatás nem ért, s aki a német szellemóriástól inkább idegenkedett, mintsem vonzódott volna hozzá, az ilyen hatáskutatás nem lehet kielégítő. Szellemi arcélét ugyanis nem a közvetetten hozzá eljutó, a kor általános szellemi légkörét meghatározó és rá minden bizonnyal felszabadítóan ható Goethe-hatás alakítja, hanem az a magyar kultúrhagyomány, amelyet első ízben teljes értékűen megszólaltat. Mivel Horváth János Petőfi-könyvét ez a gondolat hatja át, úgy vélem, az ő szellemében járok el, amikor az ontikus kultúrtörténet adta lehetőségekkel élve és a hagyományt arisztokratikusan képviselő humanista szellemi tapasztalatát megszólaltatva, Goethe és Petőfi kultúrtörténeti, irodalomtörténeti jelentőségét egymásra vonatkoztatva kísérlem meg leírni.

Goethe volt az, aki a szellemi tekintélyeket elvető, a humanista arisztokratikus szerepvállalását kérdésessé tevő felvilágosodás teremtette kultúrtörténeti helyzetben és a nyomában kibontakozó polgári korban a gondolkodás olyan új formáját dolgozza ki, amely számol az igazságot képviselő arisztokratikus humanista és az azt alkalmazó, érvényesítő, segítségével az emberi létezést a természet és a társadalom dolgai közé ágyazó, a civilizáció intézményeit kiépítő polgár létében gyökerező, azaz örök érvényű kettősségével. A humanista Faust és a lázadó polgárt szimbolizáló Mefisztó szerződése, az a tény, hogy az „igaz ember” a nagy ügy sikere érdekében eladja lelkét az ördögnek, jelzi a humanizmus közelgő válságát. Goethe önkritikusan rámutat a nyugat-európai humanizmust fenyegető veszélyre, de miközben a veszélyt tudatosítja, bízik abban, hogy a humanistát háttérből mindig az általa kikövetkeztetett Örök Nőiesség kormányozza. A lázadás szellemi eltévelyedése mellett a szellemtelen közönségesség érvényét fölfedező orosz klasszikus, Puskin ébred rá, hogy az igazság megtapasztalásának föltételei vannak. A Goethe-koron belül maradó, a szellemi-kulturális értelemteljesülés addigi mintájára hagyatkozó Puskin előtt ugyanakkor rejtve maradt, milyen nehézségek támadnak abból, ha a humanista – helyesen – szellemi álláspontja tisztaságát föltétlenül megőrizni igyekszik. Még nem látta, miféle, a humanizmus korábbi történetében ismeretlen, a meglévő eszközökkel megoldhatatlan erőfeszítést igényel a kultúrközösséggel való azonosulásáról gondoskodó humanistától igazának személyes képviselete. Ez utóbbit – az anyegini Tatjana problémájának folytatásaként – Tolsztoj ábrázolja Anna Karenina alakjában.

Az a válság, amelybe a humanizmus félévezredes fejlődés után az ortodox hagyományú orosz kultúra bekapcsolódásával torkollott, nem e folyamat végét jelentette. Csupán annak megtapasztalását, hogy a különféle nemzeti hagyományok hosszú idő óta folyó önmeghatározása és egymásra való kinyílása ellenére még mindig nem fogadta magába az európai hagyomány teljességét, és ezért nem birkózhat meg a rá váró feladat egészével. Mégis látóköriünk lehatárolt marad, ha a társadalom kultúrközösséggé váló működésének föltételeivel nem számolunk, és ezáltal a közösségvállalás mozzanatát misztifikáljuk. El kell

ismerni, az emberiség mindig arisztokrata és polgár szellemi-kulturális kettősségében létezik. Ebből azonban nem következik, hogy tetteinket és gondolkodásunkat kizárólag e kettősségnek kellene meghatároznia, és az emberiség nevében föllépő humanistának mindig és mindenekelőtt engedményeket kellene tennie a polgár javára.

A Goethe által elért megoldás következményeinek az oroszok általi levonása csupán azt jelentette, hogy a polgárt a kultúrközösségbe bevonni szándékozó keresztény társadalom szempontja egyelőre beárnyékolta azt az egyetemesebb célt, amelyet az értelemteljesülésként felfogott történelem nézőpontja jelent. A modern civilizáció személytelen eredményeit elfogadó, de a keresztény kultúra személyes szellemiségét elutasító legújabb kori polgár láttán mind nyilvánvalóbb, hogy az Örök Nőiességnek csak a vele szembeállítható és hatását kiegyensúlyozni hivatott Örök Férfiasság mellett van értelme. Ez azt jelenti, hogy Jézus nem csupán az a Megváltó és Üdvözítő, aki a Golgotán a kereszten meghalt, és akinek feltámadásáról a húsvéti harangszó ad hírt például a *Faust*-ban is, hanem az a Krisztus király, Próféta és Főpap is, aki eljövendő lesz ítélni eleveneket és holtakat, és aki Országának nem lesz vége. Mind nyilvánvalóbb továbbá, hogy a kultúrközösségnek a polgár nem csupán a civilizáció megszentelésével, a gondolkodásnak az ő nézőpontjához közelítésével, tehát a szellemi és a társadalmi környezet hozzá igazításával lehet tagja (ahogy a múltban, a zárt keresztény társadalomban volt), hanem a kultúrközösség lehet oly módon is Isten népe, Izrael, ahogy az ószövetségi pátriárkák, próféták és igaz emberek egyáltalán nem nőies, hanem nagyon is férfias kultúrájában történt.

A magyar kultúra minden jel szerint Európa más népeitől eltérően előbb ismerkedett meg a kultúrközösség egységét megtapasztaltató bibliai hagyománnyal, s ebből adódóan az arisztokratikus kultúráképviselő szerepkörével, mint a civilizációnak a közösséget viszonylagossá tevő szempontjával és a polgár megváltásának, a kultúrközösségbe bevonásának feladatával. Kultúránk ezért hajlik arra, hogy a választott nép egykori képviselőihez hasonlóan, az Örök Nőiesség helyett úgymond az Örök Férfiasságban keresse a szellemi-kulturális egység biztosítékát, és ezt az egységet nem a kezdetben, a megváltás két évezreddel ezelőtti, hanem a vég egységének, a parúziának, Krisztus második eljövételének a jövőben bekövetkező eseményében remélje elérni. Petőfinek, a magyar klasszika első számú alkotójának úgynevezett népisége az Örök Férfiasságnak, az Istennel kötött szövetségben egybefogott választott nép prófétai szószólójának az isteni ígért, a messiási jövendő felé fordulásának jegyében áll.

Szerb Antal e kérdéskörbe tartozó megfigyelése pontos és lényeges: „Körülbelül Petőfi a szélső határlehetőség, ameddig a kor költészete, a nemesi költészet elmelehetett az alsóbb néposztályok érdekében. De figyeljük meg: Petőfi, ha mesét mond, ha bordalt énekel, szívesen beszél a néphez, a nép hangján, de amikor a nép jogairól beszél, szózatát a nemességhez intézi. Nem a néphez. Nem agitál. Nem szövetsézik a néppel a nemesség ellen. Nem is volna értelme, érzi jól, ő inkább a nemességhez tartozik, és a nemességet még ő sem hagyhatja cserben, nem árulhatja el. A világszabadság eszméje nem érinti magyar finitizmusát. Az internacionalizmusnak az árnyéka sem férhetett hozzá. Szabadságkultusz és magyar dicsőség összeolvadnak benne: a magyarságot is a szabadság jegyében látja és ítéli meg.” (*Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1947, 356.) Szerb Antal megfigyelése annak ellenére jelentős, hogy Petőfi sajátos, kultúránk lényegi vonását kifejező álláspontját

– bizonyos kétértelműséggel – egyben régiesnek és a mintának tekintett nyugati polgárosodáshoz képest esetlegesenek, idejétműltnek véli. Pedig Petőfi népisége nem a polgári osztály jogainak érvényesítését, nem is a polgári szempontnak az Örök Nőiesség jegyében a szellemi-kulturális közösségélménybe való bevonását jelenti. Kultúránkban a múlt század első felében egy azzal ellentétes folyamat tanúi vagyunk: azt tapasztaljuk, hogyan sikerül a nemzeti kultúrát képviselő arisztokratikus szellemiségnek az európai gondolkodás köz-helyeit és abból adódó osztályelfogultságát leküzdve, Berzsenyitől kezdve Kölcseyn és Vörösmartyn át szinte a kultúrközösség – mint afféle választott nép – egészét átfognia. A német és az orosz klasszikusoknak *nem sikerült értelmezniük* az arisztokratikus humanista és a polgár ellentétének *problémáját*. Petőfi Sándor, a magyar klasszika képviselője viszont, aki végső soron a német klasszikától ösztönzötteen talál rá a kultúrtörténeti léttapasztalásnak a nemzetet, a társadalmat szellemi-kulturális egységgé emelő mozzanatára, ebben az ellentétben egyszerűen *nem lát problémát*, benne minden ellentét megoldódásának végső biztosítékát ismeri fel. Hogy micsoda felszabadító erő rejlik Petőfi életművében, a szellemi látókör milyen tüneményes kitágulásához segít, azt többé-kevésbé minden olvasója tudja, és az is, aki az ő föllépésével kapcsolatban teljesen indokoltan 1848–49-re gondol, aki egy kicsit is érzékeli, hogyan vált a magyarság számára az utóbbi százötven évben Petőfi neve meg 1848–49 emléke éppen történelmünk legválságosabb pillanataiban az egység megújításának megteremtőjévé, gyorsítójává, katalizátorává.

A klasszika kora óta szellemi-kulturális életünk és – nem túlzás azt mondani – nemzeti történelmünk nem más, mint annak a feszültségnek az elviselése, amit a végső kérdések elrendezettségének az egész valónkat átható élményétől beárnyékoltan gondolkodásunk problémátlansága jelent. Illetve nem más azóta ez a történelem, mint abba az irányba mutató végletes erőfeszítések sora, hogy Petőfi ihletett álma megvalósuljon, és az általa kitűzött célhoz vezető út láthatóvá, járhatóvá váljon. Ha úgy igaz, ahogy az európai kultúrtörténet jelenségeit értelmezve nekünk tűnik, akkor Petőfi életművében az Örök Férfiasság, a parúzia, a messiásvárás nézőpontja azt ígéri, hogy az újkori humanizmusnak az Örök Nőiességbe, az arisztokrata és a polgár megosztottságába torkolló válsága megoldódik. De önmagában természetesen a magyar kultúra sajátosságának tekintendő szempont nem lehet elegendő. Kultúránkban meg kell tapasztalnia a saját fölfogása és az európai közgondolkodás közötti feszültséget, másodlagosan mégis be kell fogadnia gondolkodásába az arisztokrata és a polgár kettősségét. Ezt nálunk Ady teszi meg, aki a Nyugat, azaz Európa szellemi látóhatárán vette szemügyre a magyar kulturális egységélményt, dolgozta ki Petőfi úgynevezett problémátlanságával szemben az újkori Európa szellemi-kulturális közösségéhez tartozásunk problémáit. Kultúránknak a parúziára állíttósága, az arisztokratikus szempontot kizárólagosnak mutató prófétai, messiási szemlélete teszi lehetővé, hogy Adynak kultúránkat az európai közösség részeként felfogó költészete – az Örök Nőiességből kiábránduló és a kultúratagadó polgár rabszolgaerkölcse ellen fellázadó Nietzsche szellemi utódként is – a Nyugatért, Európáért lelkesedni tudjon, az általa prófétai dühvel Magyar Ugarnak nevezett földön a polgári értékek után sóvárogjon. Ugyanez a beállítottság óvja meg attól is, hogy az igazság önérzetes képviselőjét a kultúrközösség aláztos vállalását igénylő szellemi tapasztalás elé állító humanista nem kénytelen tartani a titanizmus vétsé-

gébe eséstől, hogy a Tüz Csiholójának prométheuszi szerepét a prófétai, messiási küldetés-től megemeltén vállalhatja.

Ady életműve úgy viszonyul a Petőfiéhez, ahogy Tolsztojé Puskinéhoz, az orosz klasszika képviselőjéhez. Ady nem kevésbé európai rangú, jelentőségű alkotó, mint Tolsztoj, és Petőfi sem, mint Puskin. Míg azonban az orosz regény révén az ortodox oroszokat és a katolikus-protestáns Nyugatot elválasztó szakadék egyszerre vált láthatóvá mindkét fél számára, áthidalása pedig minden gondolkodó embert foglalkoztató feladattá, a magyar kultúra, a parúzia népe és az európai gondolkodás jól bejáratott közhelyei közötti szakadék máig magyar nemzeti élmény maradt, a fenyegető nemzethalál, a büntető Istentől „méltán” ránk mért csapás prófétai látomása. Oka pedig nem az, hogy Ady Tolsztojnál kevésbé világosan, egyértelműen, meggyőzően és közérthetően fejezte ki, ami rábízott. Időközben a polgári kultúratisztelet kiapadása miatt a humanisták szellemi teljesítményének érvényesülése függesztődött fel. A helyzet megváltozása addig nem is várható, amíg műveiket be nem állítjuk a parúzia távlatába, kultúrtörténti reflexiójuk során nem világítjuk meg őket intellektuálisan, nem tesszük a bennük foglalt szellemi tapasztalatot a polgári józan ész számára megközelíthetővé, hogy az igazság többé ne csak tükör által homályosan, hanem színről színre is láthatóvá váljék. Puskin az arisztokratikus szempont tisztaságának védelme érdekében az igazság gyakorlati érvényétől tartózkodott, Tolsztoj viszont e tartózkodás aggasztó körülményeit fölismerve is úgy találta, nincs rá többé lehetőség. A parúzia prófétai, messiási nézőpontjából, az Ország eljövetelének távlatában azonban az eszmei és gyakorlati oldal közötti hasadás – a vele való reménytelen birkózást feleslegessé téve – kiküszöbölhetővé válik.

Horváth Jánost a 19. századi klasszikusok tanulmányozása közben a Nyugat-mozgalom szellemi forradalma nem foglalkoztatta, a maga részéről nem kívánta Petőfi teljesítményét a modern Európa jelenségeihez kapcsolhatósága szempontjából mérlegelni. Nem ideológus elfogultságok akadályozták ebben, méltatlan lenne azt állítanunk, hogy gondolkodását a magyar kultúra elszigetelésének szándéka vezette volna. Csupán azt ismerte föl: a kortárs költői mozgalom törekvéseit és a nemzeti klasszika eredményeit az ő jelenében nincsen mód az ész diktálta világos és határozott fogalmakkal összekapcsolni, és ezért neki, a fogalmi eszközökkel dolgozó, a jelenségek hiteles bemutatására hivatott irodalomtörténésznek választania kell. Nem a rohanó idő lázában kell égnie, nem a történelem elvárásainak kell megfelelnie (mint például Ady teszi, akit költői ihlete, váteszi elhivatottsága amúgy is a nemzeti kultúra Petőfihez hasonló képviselőjévé avat), hanem a nemzeti kultúrának első ízben Petőfinél kiteljesedő, örök érvényű, Ady génuszában is lényegében változatlanul megmutatkozó alapjait kell elemzően megragadnia, éppen egy eljövendő, az európai látókör egészének szem előtt tartását időszerűnek találó vállalkozás számára láthatóvá, megközelíthetővé tennie.

Kétségtelen, hogy a Nyugat mozgalmától való kényszerű és elvszerű elhatárolódása miatt (nemcsak a Nyugat, de Horváth János sem tehetett róla, hogy a költészet és a gondolkodás megújítása céljából a klasszika zseniális problémátlanságával szembe kellett fordulni), valamint annak érdekében, hogy a történelmi idő izgalmai ne zavarják a nemzeti kultúra örök értékeinek felmutatását, Horváth János hallgat a személyes szellemi problémáknak a korban óhatatlanul szemrehányásként hangzó hiányáról. Arról a modern érzé-

kenységről van itt szó, amelynek következtében (nem is elsősorban Ady, hanem) Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád versei, illetve az ő – főképp francia és angol – fordításaik varázsosán személyeseknek tünnek, alkalmasnak arra, hogy a polgári létezés hétköznapijait a szellem büvkörébe vonják, a kultúra és az igazság áramában megmerítsék, és eloszlassák az ürességnek azt a szorongató élményét, amely a klasszikusoknak a hétköznapi ember szükségletei iránt nem sok fogékonyságot mutató magaslatairól árad, s amelyben az igénytelenség, a szellemtelenség és a lélektelen utánzás olyan zavartalanul tenyészik. Anélkül, hogy e kényszerű elhatárolódás jelentőségét lekicsinyelni akarnánk, napjainkban, a neoavantgárd és a posztmodern korában nem mehetünk el szó nélkül amellett a tény mellett sem, hogy a Nyugat által szorgalmazott és a léttapasztalás élményéhez közvetlenül nem kapcsolódó személyes szellemi problematika lehetőségei sem bizonyultak kimeríthetetlennek, és ma egy másik, a múlt század végével ellentétes kifulladás tanúi vagyunk. Nincs okunk hallgatni arról sem, hogy az a gondolkodás, amely a jelen helyzet tapasztalataitól önkényesen eltekint, amely a Nyugat mozgalmát még ma is a nemzeti klasszika ellen hajlamos kijátszani, értelmetlenül választ, és az értelmesen választó Horváth Jánossal szemben ő az elfogult.

A személyes szellemi problémáktól való eltekintés másik előidézője Horváth Jánosnál (egyszerre lehetővé tevője és kikényszerítője) a német műfajelméleti gondolkodás, illetve a német költészet gyakorlata. Az alany–tárgy elvont kettősségében mozgó német felfogás szerint a líra nem annyira a kultúrjavak személyes, tartalmasan problematikus átfogásában fogan, mint a dolgok nyűgétől magát megszabadító szubjektivitás, a kedély, az érzelem, a hangulatiság kiáradásában. Petőfi életművének feldolgozása közben – az előtte álló feladat szempontjából helyesen, de az összefüggéseket mégis leegyszerűsítve – a kérdések egy részét homályban hagyva dönt, amikor szubjektivitás, alanyiség helyett minden további nélkül személyességet mond. A szavak fölcserélését akár üdvözölhetjük is, hiszen Petőfi nem romantikus német polgár, akit lírai elragadtatottsága az alanyiség, a kedély elvont és üres metafizikai terébe dob ki, s akinek alanyiséga kiélésének vagy védelmének görcsében merevedve, a kultúra bonyolult és tartalmas problémáiról nincs is fogalma. Ugyanakkor ha Petőfi személyességében a paradox szellemi-kulturális problémaszövevény teljességének közvetlen megnyilatkozását keressük vagy véljük megtalálni, akkor vagy csalódunk, vagy pedig kényszerűen eltekintünk attól a rendkívüli feszültségtől, amit a szellemi-kulturális tényezőkben a léttapasztaló népközösség egységének vallásos, prófétai élménye kelt, s amely az életmű tulajdonképpeni jellegét és jelentőségét megadja.

Hasonló kétértelműségekre és leegyszerűsítésekre vezet a népiségnek, a népdalnak és a zsánernek ugyancsak a német irodalomból és tudományból származtatott problémája. Főlöszleges volna vitatni, hogy a népies hangvétel, a népi formák és műfajok iránti érdeklődés első számú ösztönzője nálunk a német hatás, mint ahogy általában Petőfi líraisága, lírafelfogása is – legalább közvetve – német minták jegyében formálódik. Mégis indokolatlanul megköti kezét az irodalomtörténész, ha a német kultúrán belül kialakult és annak adottságaihoz szabott szemléletet – akár csak formálisan is – gondolkodása végső elvének tekinti. A népi formák, a naiv népi hang német kultusza a lelkiségét, alanyiségát a megmerevedett konvenciók szorításából kiszabadítani igyekvő és németségét is az elvont érzelmesség metafizikai terében megtaláló polgár önkifejezése. Petőfi népisége azonban –

mint egyébként aztán Horváth János számos fogalmi magyarázata és számtalan találó műelemzése is sejteti – merőben arisztokratikus: benne és általa az egész kultúrközösség szellemi egysége fejeződik ki, mégpedig nem utólagos, tudatos, művi megszerkesztettségében, tehát csak úgy-ahogy, felemásan és ellentmondásokba bonyolódva, hanem a léttapasztalás áhítatos emelkedettségében, a születés varázslatos pillanatában. Ezért Petőfi dala és zsánere a némettől eltérően nem stilizáció, hanem olyanfajta realitás, amelynek a mítoszt valóságnak felfogó antik görög világ után először nálunk van tényleges és teljes értelme, és amelynek semmi köze sincs a természet dolgai és a társadalom körülményei közötti megrekedést jelző naturalista gondolkodáshoz vagy a kultúra magasabb és bonyolultabb formái iránti érdeklődés szubkulturális elhomályosulásához, kihunyásához.

Horváth János Petőfi-könyvének egyik sarkalatos tétele, hogy nemzeti klasszikusunk „daltehetsége a legősibb művészi ösztön”, és „neki a népdal nem formai cél, hanem egész ekkori lírai egyéniségének legtermészetesebb kifejezése”. „Formai ösztöne, a művészi épség vele született érzéke” Horváth János szerint annyira megelőz minden más tényezőt, hogy „még fiktív lírai anyagból is egynemű, kerek egészet tud létrehozni.” El kell ismerni, lenyűgöző a sokoldalú kifejtésnek és hajlékony, beleérző elemzésnek az a gazdagsága, amellyel a kiváló irodalomtörténész kiinduló állításának termékenységet, s következőképp helyességét bizonyítja. Csupán az a zavaró, hogy az ösztön valamilyen, az elemzés számára megközelíthetetlen titokra utal, hogy a dalműfaj ideálformája olyan mesterséges elvontság, amely egészében értelmezhetetlen, amelynek önálló megvilágító ereje nincs, s a Petőfi-fejlődésrajz eredményeképpen előálló csodálatos építményt bizonytalan, lebegő helyzetben hagyja. Az ilyen helyzet bizonyára kevésbé zavaró az olyan kultúrában – tudjuk, ilyen a német –, amelynek ihlete hajlik a lírai és a filozófiai általánosságokra, mert önértészt szellemi-kulturális tapasztalatának jellegéből adódóan intellektuális alapon, intellektualista szerkezetekben megoldhatja. Petőfi a legnyilvánvalóbb bizonyítéka annak, hogy a magyar nem ilyen, és számunkra Horváth János munkája egészében azt tanúsítja, hogy ezt ő is érti, és az általa képviselt, de számunkra már meghaladott gondolkodástörténeti helyzethez alkalmazkodó tudóst önfegyelme készteti a szóban forgó ellentmondás vállalására.

Könyvében sokat olvashatunk arról, hogy különböző művekben, különböző műfajokban és azok számtalan változatában hogyan olvad egybe, vállal közösséget Petőfi tárgyával és műve olvasójával. Példaképpen egyet ezek közül a megállapítások közül: „Megvan benne az igazi jó népdal tárgyi igazsága: a dal és alanya jellemző összhangja; de megvan benne s esztétikai értékkel van meg az a ténybeli igazság is, hogy ezt a népdalt nem a nép, hanem egy művelt író költötte, megvan abban a benső lelki közösségben, mellyel a költő egyénisége vesz részt lírailag a *más ember* dalában.” Máshol, Kölcseyvel összehasonlítva: „Ő is idealizálja a népet, csakhogy Petőfivé.” Bízunk benne, nem fogunk mellé, ha a dalforma ösztönét ezzel a kivételes és lenyűgöző, mert szinte mindent egybefogni, az igazság egységébe fogni képes azonosulási készséggel kapcsoljuk össze. Azt is magától értetődőnek vesszük, hogy az életfilozófia sugallta pszichológiai szóhasználat dacára nem időtlen, kultúrtörténetileg semleges és jelentéstelen hajlandóságról van szó, hanem a magyar kultúrában lejátszódó, Csokonaitól és Kölcseytől Vörösmartyt át Petőfihez vezető szellemi folyamatról. Igen, ahogy Horváth János írja, Petőfivé, éppen Petőfivé idealizálja a népet.

Csak természetesen az a kérdés, mi Petőfi, mi az ő titka, mi van a dalformának azon a bizonyos ösztönén túl, miből fakad ez az ösztön?

Az azonosulás egy más formájára utal a fejlődésrajz szerzője a véleménye szerint többnyire ál-Petőfit bemutató, önálló versekkel kapcsolatban: „A jókedvű baráti kör ébreszti föl benne az önalakjával művészkedő lírikust, s ő a pajtási köröknek ezt a Petőfijét viszi ki változatlan fesztelenséggel a világ elé. A nagyközönség azonban – folytatja –, mely költeményeit egyenként olvassa, s minden önarcképben tárgyi igazságot keres, nem ismerheti őt még eléggé, hogy e költemények igazi mivoltát megértse; készpénznek veszi, amit a költeményben olvas, és fejcsóválva látja, mi mindennel dicsekszik ez a fiatalember.” E jókedvű baráti kör, a szellemi érdeklődésű és foglalkozású, az értelmiségi létet hivatásuknak tekintő emberek társasága a humanizmus kora óta a szellemes tréfa melegágya, amely az élet vulgáris oldalait játékosan megmutatja, és annak durvaságát a szellem erejével segít leküzdeni. A humanista szümpozion vagy bármely művészetkedvelő diákok társasága természetesen hisz az emberiség szellemi egységében, de általában érzékeli saját közösségének gyakorlati lehatároltságát, amit bölcs rezignációval tudomásul vesz. Annyira ide kívánczik, hogy föltétlenül megemlítendő az az egész életre szóló ihlet, amelyet Puskin, az orosz Petőfi számára a líceumi diákok közössége teremtetett. Horváth János megfigyelése azt tanúsítja, hogy ez a humanista hagyomány (egyebek között Csokonai példájához kapcsolódva) ismert Petőfi számára. De azt is, hogy ő tudatosan megsérti annak a polgári világtól való arisztokratikus elszigeteltségét, és abba az irányba tesz erőfeszítéseket, hogy abba ténylegesen bevonja a kultúrközösség egészét. Azok a nehézségek és átmeneti zavarok, amelyekről itt olvasunk, az újkori konvenciónak ebből a megsértéséből fakadnak, annak az európai kultúra egészét átható álomnak a merész és váratlan, a magyar kultúrhagyománytól ösztönzött időserűvé tételéből, hogy egyszer majd polgár és humanista – ontikus szerepük eltérő volta ellenére – mint egy és ugyanazon kultúrközösség tagjai, egymás szerepét kölcsönösen megértve és méltányolva egymásra találhatnak.

A népiségnek általában és a népies dalformának konkrétan van egy olyan, széles körben elterjedt, romantikus és polgári értelmezése, hogy egy hosszadalmas demokratizálódási folyamat végpontját, beteljesülését kell látni benne, és a polgár mint a nép tagja emelkedik be általa az egyetemes művelődésbe, emancipálódik szellemileg, kulturálisan. Magának Petőfinek az ars poetica megnyilatkozásai is ebbe az irányba mutatnak. Bár az igazság egyik – igaz, kisebbik – fele talán ebből a megfogalmazásból is kitűnik, megvan ennek a magyarázatnak az a gyengéje, hogy arisztokrata-, értsd: humanistaellenes, hogy a felvilágosodás ideológiájába bezárkózva, elfedi maga elől azt a tágabb, átfogóbb látókört, amelyet az újkori humanizmus félévezredes története biztosít, és amelynek a polgári társadalom két évszázados intermezzóján (vagy talán jobb azt mondani: interludiumán) túl a jövőbe mutató szellemi-kultúrtörténeti távlata van. Félreértés azt gondolni, hogy az a népiség, amely Petőfi életművét ugyan szokatlan mértékben hatja át, de amelynek Goethe és Puskin életművében is igen jelentős szerepe van, nem arisztokratikus, humanista kezdeményezésből, a humanista egyetemesség eszméjéből fakad, és a polgárnak kellene azt az arisztokratikus kultúra képviselőiből kikényszerítenie.

Petőfi nem lenne Petőfi, teljesítményének kiválósága révén Puskinhoz és Goethehez hasonlítható nagyság, ha holmi, magát mindenáron elismertetni kívánó népfiként kellene

rá tekintünk, ha pusztán a társadalmi igazságosság bajnoka volna, és ihlete nem az igazság szentségéből, az emelkedett lélek, a teljes egészében szellemi lény végső soron vallásos áhítatából fakadna. A saját törekvéseiről beszélő Petőfi azért nem tudja magát meghatározni, mert számára népiség és szentség, népiség és igazság összetartozása annyira természetes, hogy kijelentéseinek előfeltételét – amint az illik is hozzá – elfelejti tételesen számba venni. Akik műveinek naiv, önfeledt olvasói, többnyire értik, és anélkül, hogy tudnának róla, a bűvkörébe kerülnek. Akik viszont arra érzik magukat hivatottnak, hogy ítéletet mondjanak róla, akik tételes megállapításokat tesznek vele kapcsolatban, a népiséggel szorosan összeforrott igazságot többnyire nem képesek megragadni, és annál kevésbé sikerül ez nekik, mert a titkaikat nem könnyen kiadó legnagyobbaktól eltekintve, az élet közhelyeinek szintjén általában nem kapcsolódik e két tényező össze.

Horváth János legtöbbet vitatott, legtöbb értetlenséget kiváltó és a félremagyarázásoknak leginkább áldozatul eső fogalma a szerepjátszás problémája. Miután felfogásában a műköltő által írt népies dal, a népi figurákat megformáló zsáner- vagy a helyzetdal is egyaránt a szerepjátszás eredménye, a fejlődésrajznak a Petőfi népdalait és zsánereit oly sokra tartó írója egészen nyilvánvalóan nem kíván neki leértékelő vagy elmarasztaló jelentést tulajdonítani. Fölmerül tehát a kérdés, mi szüksége van erre a nehezen kezelhető, annyira kényes fogalomra, amely könnyen, alkalmazójának akarata ellenére is rásüti klasszikusunkra a kétszínű alakoskodás, az ostoba, szellemtelen magamutogatás bélyegét. Miért mutatja magát Petőfi lépten-nyomon a nép egyszerű fiának, egynek a nép közül, ha nem az? Miért színészi képességeit csillogtatja az, aki végül is a költői hivatást választotta, vagy miért egy színészinek mondható erényéért kell csodálnunk azt, aki vitán felül izzig-vérig költő? Az egyetlen kielégítő magyarázat, hogy az általa kidolgozott fogalommal Horváth János klasszikusunk polgári, emancipatorikus értelmezése ellen védekezik, azt a bonyolult poétikai játékot, a mesterségbeli trükköknek azt a végtelen sorát igyekszik minél pontosabban, hitelesebben bemutatni, amelyre a műköltő vállalkozni kénytelen, ha egyszerűnek akar mutatkozni, illetve ha egyszerűségét modern olvasója számára méltán érdekessé, figyelemre méltóvá, valóban jelentőssé akarja tenni. Állításainak, érvelésének félreérthetőségét viszont az okozza, hogy a nemzeti klasszikus arisztokratikus-humanista szerepét nem közvetlenül, hanem közvetve, a polgári, emancipatorikus szerep tagadásával állítja. A polgári kor problémaállapotához igazodó tudomány készíti erre, amely a szellem, a kultúra arisztokratikus jelenségét csak polgári vetületeiben, poétikai, pszichológiai lenyomataiban képes megragadni, amely a kagylóról jobb híján mézsváza alapján ítél. A Petőfi-könyv szellemtörténeti módszert alkalmazó szerzőjének nincs módja beszélni arról a konkrét szellemi folyamatról, amelynek során az arisztokratikusan hangolt humanista a Sínai-hegy csúcsán égő csipkebokor magaslatára emelkedik, hogy onnan alászállva népét Istenhez vezesse, a néppel a kultúrtörténeti léttapasztalás kultúrközösség-teremtő élményét megismertesse. Ehelyett mintegy kizárásos alapon arról beszél, hogy Petőfi nem részeges nőcsábász, nem bohém diák, nem számaron ülő juhász vagy egyáltalán nem a nép egyszerű fia, nem az emancipálódás vágyában égő polgár. Miután azonban nem találja annak módját, hogy megmondja, mi is, az a megtévesztő látszat adódik, hogy a költőben valamiféle átváltozóművészt, esetleg kóklert kell látnunk, aminek annak idején az önérzetes öreg Petrovics volt hajlamos fiát gondolni, vagy jó esetben a mesterségbeli fogások ügyes kezű

művelőjét tiszteljük benne, ami a polgárban persze elismerést kelt, de ami Petőfi prófétai költészetéhez mégsem méltó, és ami – teljesen nyilvánvalóan – Horváth Jánost sem elégtí ki.

A szerepjátszás tökéletes ellenpárjának mutatkozik a könyv fogalmi rendszerében a szabad személyesség, a szabad lírai realizmus fogalma. Ha nagyon leegyszerűsítve fogalmazunk, a költőnek önmagával és világával való tökéletes azonosulási hajlamát, illetve annak örvendetes eredményét jelenti. Míg a szerepjátszás mozzanata a pályakezdés, az önálló hang keresésének időszakában áll előtérben, a személyesség – anélkül, hogy az előbbi megszűnne, vagy Petőfinak a személyességre való hajlama nem lett volna kimutatható már korábbi műveiben is – az érett költő teremtette világot uralja. Róla a szerző így ír: „Neki a politikai gondolat nem lehetett múltó lírai inger, mert nem egyéb saját *egyénisége legősbibb tulajdonságának, a szabad személyességnek* eszmévé tisztulásánál. Petőfi most válik ugyan igazán politikai költővé; de neki a politika nem alkalmoszerű lírai téma, mint sok más politikai költőnek, sőt nem is csak időhöz kötött élmény, hanem legszemélyesebb lírai megnyilatkozása a maga valójának, *igazi önkifejezés*, egyenes, csak eszmeivé közvetített folytatása naivabb évei *jellemlírájának*, előfutári fontosságukat csak most igazán eláruló önarcképeinek. Nem múltó tünet, hanem fejlődésbeli beteljesedés. Innen a politikai gondolatnak olyan rendkívüli hatalma a *Felhők* utáni lírájában, hogy még a hamarosan fellépő vetélytárs, a nagy, az első-utolsó, igazi szerelem sem képes háttérbe szorítani, sőt annak természetes lefolyása, lírai kiélése után korlátlan uralomra tesz szert, s a *cselekvő ösztönt*, melyet *életjellemmül s emberi végzetül oltott a sors a csecsemő vérébe*, eljuttatja a cselekvő halál megrendítő végpontjáig.”

Közvetlenül ide tartozik Horváth János Petőfi-könyvének egy másik, alapvető jelentőségű kitétele: „Petőfi nagy elődeinek ihlete a kedélyi életnek csak egy-két kiváltságos jelenségére szorítkozik, a többi kifejezetlenül hagyja. Érzelmi életök a valóságban sokkal gazdagabb és változatosabb volt, mint költészetükben, de eseményei és állapotai közül csak kevésnek volt meg ihlet-erejű kifejezés-vágya; csak azoknak, melyek sűrűbben ismétlődően, egész életükön át egyénileg állandók maradtak. Petőfi ihlete ezzel szemben a folytonos, teljes önkifejezés ösztöne; minden pillanatának lírai készsége, kedélyéletének egyidejű szóba-másolása. Elődei ideális kedélykorlátozása után az ő fellépte *szabad lírai realizmust* jelent. Nála nem is beszélhetünk *csak* egyféle hangulatról, hanem igen sokféle lelkiállapot és kedvjelenség alkalmi megnyilatkozásáról... Tudvalévő, hogy Petőfi, kinek egész költészetét elsősorban cselekvő természete jellemzi, szinte örökös hullámmzásban él az érzelmi élet végletei között: a cselekvő, kifelé ható líraiság nagyobb izgalmi után el-elpihen, viszont merengő nyugalomból váratlanul cselekvő végletekbe riad át. Dévaj életkedv és méla halálvágy, embergyűlölet és apostoli eltökéltség, szerelmi boldogság és borongó sejtelem oly szomszédi közelségből lesik, váltják lelkében egymást, mint vihar és szélcsend, ború és derű a nagy természetben. Fejlődése menetében egész nagy korszakok követik így egymást az ellentét, sőt ellenhatás színeiben, de kisebb időközök, sőt pillanatok ihlet-világában, gyakran egyazon költeményében is az átriadások ösztön-elvére ismerünk.”

Vajon miért válik Petőfinél legalábbis elvileg minden hangulati rezdülés értékesíthetővé, szellemileg nevezetessé, és vajon mi az oka, hogy nem kevésbé nagy elődeinek csak bizonyos élménytípusai érdekesültek a költői értékesítésre, voltak alkalmasak arra, hogy a költőt az ihlet magaslataira emeljék? Akár azt tételezzük fel, hogy Petőfi – elődeihez

képe – igénytelenebb lett volna költői tárgya, témái tekintetében, akár azt gondoljuk, hogy az ő élményvilága nagy átlagát tekintve emelkedettebb, költőibb lett volna a Berzsenyiénél, a Vörösmartynál, képtelen eredményre jutunk. Úgynevezett lírai realizmusa nem ezekből a képtelen eshetőségekből, hanem abból a valóságos kultúrtörténeti tényből fakadt, hogy az újkori humanizmusnak a múlt század közepén bekövetkező nagy szemléletváltása: a polgári világ személytelen, intézményes megszervezésével kísérletező nyugati humanizmus erőfeszítésének föladata következtében az igazságképviselő kultúrközösség-teremtő élményét, a magyar kultúra ezen sajátosságát megszólaltató Petőfi személye, a szellem által megszállt, az ihlet magaslatára emelt egyénisége ezen élmény prófétai közvetítőjévé vált, csodálatos módon, tulajdonságai eredeti, egyébként való átlagosságának, hétköznapiságának dacára költészettel, szellemmel és igazsággal telítődött, a szó szoros értelmében megszentelődött. Petőfi egész költészete ennek a csodának a fényében ragyog, annak élménye, tudata hatja át, és az a szilárd meggyőződés, hogy a megrendítő színváltozás jó híre közvetlenül minden magyar embernek és általában minden jó embernek szól, hogy abból kívánsága szerint bárki bármikor részesülhet. Bármily kiváló és bármennyire csodálatra méltó az elődök teljesítménye, ők csak a régóta készülődő nagy esemény előhírnökei, akik a vele beköszöntő új koron értelemszerűen kívül maradnak.

A kultúrközösség egységélményét kifejező költészet természetes sajátossága a közéletiség, a politikai ihlet. Horváth Jánosnak a Petőfi-irodalom legtöbb művelőjével szemben abban tökéletesen igaza van, hogy Petőfi politikafelfogása merőben különbözik a polgári kor politikai elméletétől és gyakorlatától, sőt bátran állíthatjuk, hogy olyan politika, amelyről ő a szó legnemesebb és legkomolyabb értelmében – a nem e világi igazság valóságáról és érvényesítendőségéről meggyőződve – álmodott, eddig még nemigen volt. De azt is, hogy a kultúrtörténet legkiválóbb közéleti teljesítményeiben – Dávid és Salamon királyságában, Periklész demokráciájában, a művelt világot a jog emberies elveivel egybefogni törekvő római birodalomban, a kereszténység által keresett Isten államában, a Medicek arisztokratikus köztársaságában – ez az álom, a kultúrtörténet beteljesülésének üdvtörténeti távlatát munkált. Az irodalomtörténész tehát helyesen jár ugyan el, amikor Petőfi politikai törekvéseit a kor politikai irányzataitól megkülönbözteti, de mégis – pusztán esztétikai, műértelmezői szempontból nézve is – téved, amikor politikai jellegüket kétségbe vonja, amikor a politikát kora reálpolitikájával azonosítja, amikor a higgadt tudós szerepébe kényszerítve magát, elhatárolódik a Petőfi életművében feltáruló kultúrtörténeti távlatoktól. Indokoltan emeli ki, hogy a politika e rendkívüli költőnél igazi önkifejezés, naivabb évei jellemírójának eszmévé közvetített folytatása, de téved, amikor kétségbe vonja, hogy a politikának ilyennek kell lennie, vagy kishitűen kételkedik abban, hogy a politika lehet igazi önkifejezés, a személyiség szentek szentjéből is fakadhat.

A humanista, az arisztokratikus beállítottságú költő világosan látja azt, amit a nem kevésbé humanista és nem kevésbé arisztokratikus beállítottságú, de a polgári világ fogalmi korlátaival számot vető tudósnak nincs módja olyan világosan kifejezni: a közélet irányát megszabó elveket annak kell megadnia, aki igaz emberként szemét a nem e világból származó, de azt értelmessé tenni egyedül képes igazságra függeszti, és a polgár akkor felelhet meg feladatának, lehet a közélet méltó résztvevője, ha ezeket az elveket elfogadja, és következetes, kifogástalan érvényesítésükön fáradozik. Petőfi Horváth János által okkal

hangoztatott cselekvő ösztöne abból fakadt, hogy a kultúrtörténet végpontját belátó gondolkodóként és annak élménnyé emelésére, megtapasztalására hivatott lírikusként nem érezte feladatának a hozzájuk vezető út hosszúságát és buktatóit mérlegelni, és számára – az övé volt a nagyobb igazság – az igazság föltétlensége, és nem jelenbeli részleges gátoltsága volt a fontos. Az a kitétel, hogy ezt az ösztönt életjellemül s emberi végzetül oltotta volna a sors a költő vérebe, életrajziségében, tényszerűségében bármennyire igaz, túl romantikusan, azaz túl polgárian hangzik. Petőfi mindig tudta, milyen rendkívüli ajándékkal látta őt el az isteni kegyelem, mindig büszke volt rá, és többnyire igen boldog volt tőle. Az a föltételezés, hogy ez az ajándék végzetesen kétértelmű, csalfa lett volna, a bőkezű istenek irigységéről is árulkodó, akik a másik kezükkel visszaveszik azt, amit az egyikkel adtak, a görög sorstragédiának a romantika által megújított világát idézi. A prófétáló költő azonban a világ jelenbeli elfogadhatatlan állapotát ábrázolni hivatott időnkénti vadromantikus megnyilatkozásai mellett a bibliai hagyomány, a keresztény üdvtörténet vonzáskörében élt, gondolkodott, és mindig képes volt érzékelni, hogy tragikusan heves sodrású, tragikusan rövid élete nem értelmetlenül szakad meg, hanem csodálatosan gyorsan teljesedik ki, éri el értelmes végpontját.

De hogyan fér meg Petőfi szabad személyessége, szabad lírai realizmusa szerepjátszá-sával, illetve ez hogyan tételezi fel amazt? Lehet valaki egyszerre érzelmeinek, hangulatainak közvetlen áradását szabadon engedő és egyben szerepekhez igazodó, mintákat követő ember? Azt kell mondani, lehet, sőt nem túlzás azt állítani, a kettő csak együtt lehetséges. Föltéve, ha nem ragaszkodunk ahhoz a szentimentális és romantikus konvencióhoz, amely szerint az őszinteség és a közvetlenség, a nyíltszívűség és az igazságban élés az ember *természetes*, magától adódó, mintegy ajándékba kapott tulajdonsága, ha nem tartjuk az embert a felvilágosodás ideologikus tételéhez igazodva *természeti* lénynek. Ha hajlandóak vagyunk emlékezni az ember szellemi lény voltát szem előtt tartó humanista hagyományra, tudhatjuk, hogy nem a természetben, hanem kultúránkban létezőnk, és ezért emberségünk minden alkotóeleme személyes teljesítményünk, amely annak ellenére nem mesterséges, művi képződmény, hogy nem az érintetlen, szűzi természetből ered, hogy nem személytelenül, génjeinkbe kódoltan örököltük. Amikor majd az újkori humanizmus kitűzte célok beteljesedéseként a szellemi ember és a polgár kultúra és civilizáció szempontjainak egybehangolódása mellett egymásra talál, amikor a harmonikus és gazdag emberi személyiség a kultúrhagyomány egészének hiteles értésétől fölverteztten ezen értékek öntudatos és eredményes képviselőjeként léphet fel, s amikor a benne megtestesülő igazságot lényé legkisebb rezdüléseiben is látható erőfeszítések nélkül, szakadatlanul sugározza világában, akkor egyáltalán nem lesz problematikus szerepbetöltés és személyes közvetlenség egy-mozzanatúsága.

Tudjuk természetesen, hogy Petőfi nem ebben a korban élt, mint ahogy még mi, másfél évszázad elteltével sem abban a korban élünk. De anélkül, hogy e kultúrtörténeti tényállás-ról megfélekedett volna, a korabeli Európa szellemi áramlataiból és mindenekelőtt a magyar kultúrhagyományból jó érzékel egy olyan készletet vett kiolvasni, hogy nekünk, magyaroknak, de az egész európai kultúrközösségnek elemi érdeke fűződik ezen, ki tudja, mely eljövendő században beteljesülő ígéret édes ízének jelenbeli megköstöléséhez, egy majdani állapot alkotó, új szellemi erőket felhalmozó megálmodásához. Ezért magától

értetődően feladatának megoldását a kor lehetőségeihez szabta. Ahelyett, hogy tehetetlenül, romantikus módjára eszmény és valóság fájdalmas elszakitottságára panaszkodott volna, mint a jó színész vagy a jó rendező, arra törekedett, hogy az általa keltett illúzió tökéletes legyen. Így talán még Berzsenyihez és Vörösmartyhoz, ezen ugyancsak magyar típusú szellemi nagyságokhoz képest is visszalépve, lemondott arról, hogy a kultúrtörténet paradox problémáit reflexíven megélő gondolkodóként, valamiféle magyar Faustként mutakozzon. Petőfi szabad személyessége, érzelmeinek, hangulatainak szabad áradása tehát a legkisebb mértékben sem a gondolatok és a problémák híján lévő embernek a természetes állapota, hanem tudatos, programszerű szerepvállalás eredménye, a humanizmus jövőbeli, a polgári kor lezárultát követő megújításának záloga. Nemzeti klasszikusunk tudatosan lemond valamiről, megtilt magának valamit, rendkívüli szellemi erőfeszítések árán megtagadja magától a szellem intellektualizált, az ész által közvetített formáját, hogy önmegtartóztatása révén annak tulajdonképpen, tiszta forrásához jusson el, juttasson el bennünket. Szerepjátás ez? Igen, mert semmiképpen sem „természetes” romantikus önkifejezés, és nem is a Petőfi által ismert és elismert humanista emberideál megvalósulása, de semmiképpen sem mimeskedés, hanem szintiszta költészet.

Ennek belátása azonban akkor válik lehetségessé, ha nem a német líraelmélet és nem a német költői gyakorlat felől közeledünk e költői teljesítményhez, ha nem az érzelmek és a hangulatok közvetlen áradásában keressük a költészetet, és ha nem nyugszunk bele abba, hogy – eljárásunk fogyatékoságát jelezve – a szerepjátás mozzanata amattól zavaróan elválik. Akkor járunk el helyesen, ha az önkifejezés gyönyörűségébe belefeledkező polgári (romantikus) lírikus maszkja mögött fölfedezzük a nemzeti kultúrájának szellemét megidéző humanistát. Igaz, Petőfi szerepet játszik, programszerűen belehelyezkedik egy, a költészet számára általa fölfedezett, de a magyar társadalomban a múlt század közepére teljes mértékben kialakult szerepbe, amelyet minden bizonnyal a leghitelesebben az Alföld önérzetes, de különösebb egyenlősítő, forradalmi indulatoktól nem fűtött parasztpolgárai játszottak, s amelynek ihletője az az élmény volt, hogy minden ember Isten rendelése szerint egyforma, és ez annyira így van, hogy annak zavartalan kiélése érdekében nem is szükséges a magukat a polgárnál ostoba módon többre tartó nemeseket és arisztokratákat egy fejjel megkurtítani. E parasztpolgári világ, társadalmi szerepét cáfolva, nem polgári és nem paraszti, hanem a rendi társadalomban elfoglalt szabad státusából adódóan tulajdonképpen arisztokratikus beállítottságú volt, és már-már a homéroszi világ derűjével, problémátlan-ságával és naivitásával egyesítette magában a szellemi és a gyakorlati, a kulturális és a civilizációs, az arisztokratikus és a polgári beállítottságot. Mindezt persze önmagában véve szórakoztató különlegességnek tekinthetnénk, amelyet a sors szeszélyes fordulatai, a történelem minket különösen próbára tevő viszontagságai alakítottak ki, ha mi, magyarok nem tudnánk, hogy mindaz, ami velünk történt – a középkori magyar állam széthullása, a törökvész és ugyanakkor az arisztokratikus osztályok, a rendiség fönmaradása, a nemzeti önrendelkezés igényének e lehetőségekhez szabott fenntartása –, az „bűneink miatt”, azaz érdemeink szerint, Isten bölcs akaratából, kultúránk eleve adott sajátosságainak következményeként történt. Mindezt, tudjuk, Petőfi is így gondolta, és nyilván azért jutott arra a belátásra, hogy tövéig visszametszett kultúránk legjobb, leghitelesebb kifejeződését ismerje fel e parasztpolgári világban.

Petőfi nem annak a humanistának a problémáját, érzéseit, gondolatait fejezi ki, aki költészetében e parasztpolgári világba való belehelyezkedése révén kultúránknak az európai szellemi látóhatáron nélkülözhetetlen tapasztalatát juttatja szóhoz. És nem is önmagának mint származását tekintve e parasztpolgárok egyikének a gondolkodás- és érzésmódját ábrázolja. Ehelyett arra készíti magát, hogy ezen beállítottság tökéletes lírai átélése, megjelenítése révén betöltse humanista hivatását, minden ember számára érzékelhetővé tegye, milyen csodálatos, felszabadító élmény az emberlét problémáinak kiegyenlíthetőségéről megbizonyosodni. Petőfi nem oldhatta meg azt a feladatot, amelynek megoldása a kultúrtörténet jövőjéért várható, nem foghatta át az egyetemes emberi kultúrának a történelemben feltáruló összes kérdéseit, de szerepét azzal is betöltötte, hogy élő valóságában megjelenítette, ihletett személyes átélésével előadta, eljátszotta e parasztpolgári világ kultúrtörténeti szimbólumértékű szubkultúráját. Amikor szubkultúrát mondunk, nemcsak a népdalra, a népies műdalra vagy általában a mindenki számára könnyen elsajátítható dalformára gondolunk, hanem a rigmusoknak, a pohárköszöntőknek, az ízes szólásformáknak a retorikus alakzatokkal díszített és a szónokiasság szellemétől, a közszereplés, a mulattatás, a társas együttlét legkülönbözőbb helyzetektől ihletett azon megnyilatkozási rendszerére is, amely e világot annyira jellemzi. Arra az „ami a szívemen, a számon” beállítottságra, amelyben a beszélés folytonosságának fenntartása, a teljes és közvetlen személyes jelenlét percről percre megújuló bizonyítása és a kultúra (e sajátos szubkultúra) képviselésére, művelésére való hajlandóság és képesség kinyilvánítása egymást kölcsönösen feltételezve mutatkozik meg. Petőfi lírai énjé, a szellemi szerepvállalását betöltő humanista problématudata szinte soha nincs egyedül, szinte soha nem hallja önmagának a lélek mélyéről feltörő hangját, hanem teljes egészében a társas szóbeli megnyilatkozás közegeiben fogant, szakadatlanul annak reflexeit, figuráit, mintáit alkalmazza a legteljesebb elevenséggel, a teljes szabadsággal, a tökéletes otthonlét élményével.

A mítosz nem mese, nem önkényes kitalálás vagy – egészen nyersen fogalmazva – nem hazugság, hanem szent dolog, benne az isteni mutatkozik meg. De a mítosz nem is a mindenható és az ember világbeli életének értelmét biztosító, a kultúrtörténet rendjét megszabó egy igaz Isten közvetlen, személyes megnyilatkozása. A parasztpolgári világgal közösséget vállaló Petőfi, aki nem egy sajátosan karakteres környezettel, hanem a magyarságnak ebben a közegben megtestesülő mítoszával azonosul, annak az ódiumát, annak a távolságnak a szellemi terhét is magára vállalja, amely a magyarság mítoszát az egyetemes kultúrtörténet áramába bekapcsolódás magasabb rendű állapotától elválasztja. Szerepe abban az értelemben volt prófétai vagy apostoli, hogy ezt az addig mítosza boldog öntudatlanságában élő népet az egy igaz Istenhez vezető útra állította. Egyébként nemcsak neki, de 1848–49-nek is ez volt az értelme, és az a szép az egészben, hogy a költő és kora tökéletesen megfelelt egymásnak.

Kétségtelen, hogy a pálya első részében, Horváth János megjelölése szerint a lírai szerepjátszás korában, Petőfi még nem lényegült át a magyar mítosz megszólaltatójává, egyelőre inkább e világ kuriozitása, különössége vonzotta. Azt is meg kell mondani, hogy az átlényegülést követően, a második, nagyobb szakaszban, Horváth János szóhasználatára szerint a lírai személyesség korában éppen azért, mert átlényegült, mert a személyes önkifejezés látszatát vállalja, szó sem lehet arról, hogy a magyar világnak önnön mítoszába

feledkezését tudatosítaná, bírálná. Az azonosulás tökéletességének bizonyítékaként és a lírai hitel zálogaként ugyanis nem lát számottevő távolságot e világ és saját humanizmusa, prófétai hivatása és apostoli küldetése között. Aki ebből arra következtet, hogy Petőfi a látszatok foglya lett volna, és részlegesen megrekedt volna a szellemileg elszigetelt helyzetben lévő magyarságban, az nem tudja, mi a hit, mi a kultúrtörténet, az az emberi dolgok alakulását – eléggé nem kárhoztatható módon – csak előregyártott halott elméletek alapján képes elképzelni. Ami a hitet illeti, a Mózes korabeli zsidóság és az egy igaz Isten között sem volt kisebb a távolság, mint a mi esetünkben, és Mózes csak azért nem adta fel az igazság ügyét, mert hitt a zsidóságban. Ami pedig a kultúrtörténet igazságát illeti, a próféták is lépésről lépésre, számos keserű tapasztalás révén, a megrendítő történelmi megrázkódtatásokban való személyes részvétel árán következtették ki Isten egyáltalán nem könnyen kifürkészhető útját. Petőfi nem tévedett, azt tette, amit kellett, vezette népét a kultúrtörténeti tapasztalatszerzés útján, és ez akkor is így van, ha a nép korántsem mindig, mindenben követte, ha gyakorlati útmutatásai a civilizáció bábéli viszonyai között nem is mindig voltak megfogadhatóak, s ha testi valóságában őt magát is elnyelte a népét a szellem napvilágától egyelőre elválasztó szakadék.

Horváth János, a maga illetékességét józan belátásból a nemzeti klasszika kérdéseinek tisztázására korlátozó irodalomtörténész úgy találja, hogy a prófétáló költő elragadtatottsága a magyar népjellemtől elszakad, és legalábbis bizonyos jegyeit zavaróaknak, az életmű egységét megbontóaknak, esztétikai kisiklásokat előidézőeknek tartja. Ami esztétikai ítéleteit illeti, többnyire rájuk bízhatjuk magunkat. Szinte mindig meggyőzően, elfogulatlanul érvel azzal kapcsolatban, hogy a költői megoldásokban mi mennyire tekinthető telitalálatnak, mi jelenti gyöngébb oldalát e rendkívüli életműnek. (*Az apostollal kapcsolatban ugyan nincs igaza, bár téveset ott sem állít, csupán a mű kétségtelen hiányosságait – egy szándékosan elnagyolt „librettó” könnyen kifogásolható fogyatékosságait – állítja indokolatlanul előtérbe, és a művet szervező elemet, a rendkívüli nyelvi erőt, a szenvedélyes sodrású gondolati ihletet mellékesen, mintegy zárójeles megjegyzésként közli.*)

Horváth Jánostól ugyan idegen a nemzeti karakter romantikus bálványozása, látókörének a tudományos követelmény jegyében való lehatárolódása miatt nem talál igazán fogódzót Petőfi általa is elismert humanista ihletének kifejtésére és méltatására. Bár nyilvánvalóan és indokoltan a nemzeti klasszika hangját megteremtő Petőfi génuszát az annak klasszicizálására, egyenletlenségeitől megszabadítására vállalkozó Arany Jánosénál (minden elismerése mellett) többre tartja, mégis mivel bezárja magát a klasszika problémáiba, Petőfi-fejlődésrajza – a költő egyéniségének elismerése ellenére is – úgy fogható fel, mint annak módszeres sorravétele, mi hogyan lenne kiigazítható, kiteljesíthető a lehetőségeivel tudatosan számot vető klasszikán belül. Az irodalomtörténész az általa tudós alapossággal és lényegét tekintve kifogástalan ítélőképesseggel elemzett életművet befejezetlennek tartja, mert mintegy azt szeretné, ha Petőfi, a lánglelkű költő maga klasszicizálná saját stílusát. Az életmű kétségtelen jövőre nyitottsága azonban nem a költő számára biológiaiilag elérhető közvetlen jövőt, a század második felét jelenti, hanem váteszhez illően a távolabbt, talán Ady korát vagy azt a kort, amelynek még mi is előtte állunk. Horváth János nem akarja tudomásul venni azt a még az ő korában is leküzdhetetlen szakadékot, amely Petőfi alkotásait a nemzet majdani önmagára találásától elválasztja, és feladatának

– a maga nemében tiszteletre méltóan – azt tartja, hogy kora magyarságával együtt minden tőle telhetőt megtegyen mélységének csökkentése érdekében.

Nagyon kockázatos művészi alkotások esetében az esztétikai megítélés jelentőségét leértékelni, és formátlan indulatok, ideologikus elfogultságok kedvéért egyáltalán nem is szabad. Mégis azt kell mondani, a fejlődésrajz szerzője időről időre túl tanárosnak, túl pedánsnak mutatkozik, mintha nem venné észre, hogy ebben az életműben az esztétikai megformáltság időnkénti fogyatékoságai ellenére ihletett szellemi magaslatokon mozgunk. Petőfinek ebben az értelemben, mondhatni, mindent szabad, de persze csak Petőfinek szabad mindent. Neki bizonyos formátlanságokat, nyerseségeket tudnunk kell megbocsátanunk. Az azonban igen helyes, ha a dolgokat a nevükön nevezzük, és nem magyarázunk bele ott értékeket a szövegbe, ahol ilyesmiről nincs szó.

Különösen a pálya két szakaszára vonatkozik ez: egyfelől a *Felhők* és a *Cipruslombok* ciklusokra, amelyeket mint a korább említett két nagy korszak közötti átmenetet Horváth János *A lírai személyesség forrongása* címszó alatt hoz, másfelől az 1848 márciusától kezdődő szakaszra, amelyet a pálya – véleménye szerinti – lezáratlanságára utalva egy újabb átmeneti szakasznak fog fel, és *A cselekvés izgalmai között* címmel tárgyal. Elismernedő, hogy a különböző elfogultságokkal vagy a nagy költő iránti föltétlen, de gondolatlan áhítattól tartózkodva e műveket tényleges esztétikai értékükre igyekszik leszállítani. Kár viszont, hogy a már említett okokból nem ismeri fel az életmű egészen belüli sajátos jelentőségüket. Így a *Felhők* és a *Cipruslombok* esetében túlhangsúlyozza az önálló költői megszólalását kereső fiatalember gyötrő élményhiányának magánjellegű és az életkor vegetatív mozzanatához kötődő szempontját. Jól megragadható az is, hogy túlértékeli a személyességhez fordulás jelenségét, és a költői önarcképét tudatosan építő lírikusról elhiszi, hogy korábbi szerepjátzásával felhagyva most már tényleg a saját alanyiságát kifejezve fog megszólalni. Nem érti, hogy Petőfi itt szánja rá és készíti fel magát arra a prófétai szerepre, amelyet humanista hivatástudatától vezetetten ettől kezdve tölt be teljes értékűen, s amelynek rettenetét, üstökösszerű felröppenését és gyors kihunyását e látszólag naiv és gyanútlan álmodozó minden idegszálával érzi. Hogy ez a valóban vallomásos fogantatásúnak lenni akaró ciklus miért nem teremthetett kiemelkedően jelentős értékeket, arról már szoltunk. Ami utolsó évének jelentős részükben agitatív, vagy ahogy régebben, helyesebben mondták, izgató, a harc gyakorlati igényei szerint mozgósító, a megélt események közvetlen közelében maradó, azokat személyesen, művésziileg kellőképpen megemelni talán nem mindig tudó verseit illeti, látnunk kell, hogy a népe kultúrközösségének élményét és annak minden nép számára valóságát teljes erővel megélt költő zseniális eszméjének földadása, elárulása és meggyalázása nélkül nem tartózkodhat az elragadtatottságnak tetteiben, a gyakorlatban való kinyilvánításától, holott mint ép elméjű és ép érzésű ember, tudhatja, ezen eszmék érvényesítésének ideje még nem jött el, mellettük még csak tanúságot tehet, csak a vértanúságot vállalhatja. Ugyanakkor arról is meggyőződhattunk, hogy az ő költészete nem az a költészet, amely a vesztes csatában bekövetkező mártírhalál lírai megjelenítésében lenne hivatott elmerülni, s amely ilyen úton aknázná ki a szűkebb értelemben vett esztétikai lehetőség teljességét. Itt ismét érzékelhetjük, hogy a cél nála nagyobb, mint az iskolás értelemben vett esztétikai, mint amit pusztán formailag kiegyensúlyozott művek alkotásával szokás mérni.

Ebben az összefüggésben kell értelmeznünk egyebek között republikánus, királyellenes, a forradalmi terror képeitől és indulataitól áthatott verseit. Hiszen ezek az érzelmek sem az általa megemelt, a nemzet képviselőjévé tett parasztpolgári beállítottsággal, sem magával a humanista szerepvállalással nem egyeztethetők össze. De nem indokolja őket a közvetlen gyakorlati helyzet, illetve annak – az elvekre tekintet nélküli – megoldására törekvés sem. A bennük megnyilvánuló elragadtatottságot egyedül a kultúrtörténeti céllal való tökéletes azonosulás és az akadályok leküzdésének beláthatatlan távolságára, a már többször emlegetett szakadékra rádöbbenés magyarázza, annak megsejtése, hogy bár a magyar kultúrmitosz mindenki számára szól, a magyarság saját látókörén belül maradva, e mítosz intellektuális megközelíthetőségének biztosítása, az európai kultúrközösségbe beillesztettségének a józan ész fényében való megvilágítása nélkül nem lehet képes az egyetemes kultúrtörténeti cél elérésére. Petőfi tehát és 1848–49 nem emeli ki a magyar nemzettudatot szellemi önmagára állítottságából (azt majd Ady és a Nyugat-mozgalom teszi), de nem is hagyja meg a nemzetet az önmagával való elégedettség állapotában: a magyarságmitosznak a kultúrtörténeti folyamatba bevonása, szentségének felmutatása révén a kultúrközösséggel drámaian megéletheti a rá váró feladatok nyomasztó beláthatatlanságát.

Ádám Fejér

JÁNOS HORVÁTH ET UNE IMAGE MODERNE DE PETŐFI

Quoique ce ne fût pas à János Horváth d'avoir le dernier mot au sujet de l'œuvre de Petőfi, les recherches doivent être basées sur sa conception bien solide. Apparemment ce n'est pas son étroitesse d'horizon qui nécessite une nouvelle réflexion concernant l'œuvre de Petőfi, mais ses limites de sa méthode de *Geistesgeschichte*. A la différence de celle-ci se limitant à saisir des éléments de vie ou de caractère psychique l'auteur considère que les processus intellectuels et culturels y peuvent être également mis à au jour d'une manière crédible. Selon lui une approche dépassant les phénomènes bourgeois convient particulièrement à la représentation du caractère aristocratique d'un Petőfi inspiré à la fois par les traditions de la culture intellectuelle hongroise et de l'humanisme européen.

La spécificité de ce poète classique ainsi que celle de la culture hongroise consiste à considérer la réflexion et le comportement comme basés sur les principes prophétiques de la masculinité, et la société comme une collectivité culturelle, comme un peuple élu – contrairement aux modèles contemporains allemands et russes recherchant un équilibre bourgeoisie–aristocratie, civilisation–culture lequel est, selon la métaphore de Goethe de caractère féminin. Le populisme de ce Petőfi humaniste saisissant les caractéristiques principales de notre culture est essentiellement aristocratique. Il exprime la situation, l'état d'âme non pas d'une classe sociale, mais de notre société entière, d'après son inspiration prophétique, en simplifiant dans une certaine mesure la situation réelle il représente cette société comme une collectivité intellectuelle. C'est en suivant cette piste que l'étude fait l'interprétation des concepts de l'œuvre poétique, tels les rôles, l'intimité personnelle, le réalisme lyrique et l'importance artistique de la poésie politique si importants dans la monographie de János Horváth.

GONDOLATOK AZ ARANY-BALLADA POÉTIKÁJÁRÓL

Az Arany János-i balladisztikát értelmezni próbáló kutatónak először is a lehetőségek zavarba ejtő, elbizonytalanító bőségével kell szembenéznie. Hogyan kezdje, mihez is kapjon? Az egybevetés, a műfaji összehasonlítás útjára lépjen? A népballadát vegye alapul és innen gombolyítsa végig a maga gondolatfonalát? Vagy a német költészethez, Goethehez, Schillerhez, Bürgerhez kapcsolja a vizsgált verscsoportot? Netán a mi magyar műballadagyományunk legyen az összehasonlítási alap – Kölcsey, Kisfaludy, Vörösmarty, Garay, Czuczor munkássága –, hogy annál inkább kiderüljön az Arany-művek sugárzó eredetisége? Vagy a hősénekbe, a balladát közvetlenül megelőző műfajba kapaszkodjék, annak vonalszerűségét, cselekménycentrikusságát használja megvilágító kontrasztként a ballada poétikai máságával szemben? Netán a balladánál világosabb árnyalatúnak, derűsebbnek, folyamatosabbnak mondott románccal állítsa párba a maga műfajcsoportját? Vagy a műnemi sajátosságokat, a líra–dráma–epika lenyomatait hívja elő, értelmezze, értékelje? A drámaiság, e metaforikus kifejezés jelentéstartományait igyekezzon kijelölni? Az elbeszélés módzatait kommentálja? A tematika lehetséges szintjeit nyomozza, világítsa át? Vagy a klasszifikációkat áttekintve és kommentálva próbálja a maga elképzeléseit kirajzolni?

Önmagában mindegyik út követhetőnek tűnik, s mindegyik rálátást biztosító pontra visz el. Az anyag várhatóan szétbontakozik majd, belső szervezetét, viszonyrendszerét feltárja, de e szerveződés a választott útnak megfelelően mindig másként-másként fog megmutatkozni. A kategóriák, a kiindulópontok, a gondolatmenet-választások, a következtetések más és más jelentést, jelentőséget fognak kapni, a hierarchikus összefüggések majd egyik, majd másik arculatukat mutatják meg.

De hát választani mégiscsak kell. Az értelmező legfeljebb abban bizakodhat, hogy nézőpontválasztása elég széles problémahorizontot rajzol majd ki, és az adott korpussszal kapcsolatban fölvetett legitim kérdéskörök nagyjából fel fognak villanni a tárgyalás során. Jelen sorok írója is azt reméli, hogy a fentebb jelzett alapvető dilemmák többségükben előkerülnek majd dolgozatában, ha a maga nézőpontjának sajátosságával megterhelve is.

Ismétlem, választani muszáj. Vegyünk fel tehát egy lehetséges kiindulópontot, és kezdjük el gombolyítani a töprengések fonalát. Mondjuk talán azt, hogy az 1852–53-ban kifomálódó Arany János-i balladisztika egy karakteresen kirajzolódó emberi, lélektani, poétikai, esztétikai igény kiváló színvonalú és igen-igen „tudatos”¹ megjelenítése, kielégítése. A vizsgált verscsoport – így szól első definícióm, munkahipotézis-alapom – voltaképen

1 A „tudatos” szót természetesen nem csupán és nem is elsősorban a kognitív, megértő tudatosság értelmében használom, sokkal inkább az igény eleven, többoldalú, intenzív „megértésére”, befogadására, és az adekvát poétikai módzatok kiterjedt, széles körű kimunkálására utalnék általa.

pen a szilárd keretek evidenciáját szétfeszítő modern, újkori lelkeség dinamizmus- és intenzitásgényét fejezi ki. S itt sietek előrebecsíteni, hogy a dinamizmus-, intenzitásgényt központi magyarázó elvként elgondoló alapállás nem értelmetlen, haszontalan akkor sem, ha a népballadát próbáljuk megérteni. Vargyas Lajos, a műfaj legjelentősebb hazai kutatója a ballada vitathatatlan tematikus újdonságait egyértelműen a 13. század közepétől kezdődő változashoz, az életfeltételek lassú átalakulásához, a középkori világkép repedezéséhez, megroppanásához köti, s a genezist illetően többoldalú, hiteles magyarázattal szolgál. Hirtelen megnövekedett biztonságérzetről beszél, olyan életkörülményekről, amikor a kérdés már „nem a fennmaradás pusztá ténye, nem a külső veszélyek elhárítása”, hanem az „emelkedettebb életszínvonal, magasabb anyagi és szellemi igények” közepette kitermelődött problémaegyüttes, a parasztság „élettel szemben támasztott igényeinek” növekedése az évezred második harmadától kezdődően. „Ez az idő – írja Vargyas Lajos – meglepően egybeesik a nagy változással, ami a 13. század közepétől kezdve tapasztalható a magyar és a nyugat-európai parasztság életében [...]. Ennek a gazdasági folyamatnak nyilván megvoltak a társadalmi-érzelmi velejárói is, s ezt tükrözi a balladaköltészet is. Például azzal, hogy mit ábrázol tragikusnak. A tragédia azáltal, hogy részvétet támaszt, tulajdonképpen tiltakozást is ébreszt okozói ellen. Így például a nagycsalád fejének korlátlan hatalma elleni lázadást jelzik azok a tragédiák, amely[ek]ben a családfői hatalommal férjhez kényszerített lány iránt keltenek részvétet; vagy az anyós ellen, aki menyével kegyetlenkedik, vagy az anya ellen, aki szerelembe esett lányát kivégezteti. [...] vajon ez a probléma felvethető volt-e ott, ahol lehetősége már eleve ki volt zárva, akár egy századdal is azelőtt? Sőt ahol igénye fel sem merült?”²

Az élettel szemben támasztott igények megnövekedése, a statikus elfogadást felváltó dinamikus hozzáállás, olyan emberi élethelyzetek konfliktusként való megélése, amelyekkel kapcsolatban korábban a beletörődő passzivitás kínálkozott az egyetlen lehetséges attitűdként – a népballada tematikus vizsgálata meggyőzően igazolja a megváltozott szituáltságot és az újszerű problémahorizontot.

S hogy az elevenség, a dinamizmus- és feszültségigény a ballada poétikai létformáját tekintve is meghatározó, arra nézvést már Vargyas idézett könyvében is kutatói megfigyelések sokasága szerepel. „A közvetlen valóság helyett a *sűrített* valóság mozgatta meg a balladát alkotó közösség képzeletét. A valóság képe csak legjellemzőbb és legfontosabb vonásaiban jelenik meg benne: részletezés, leírás helyett a ballada *stilizál*, azaz kiemel, sűrít és összefoglal [...]. Ezért épül a ballada egyetlen bonyodalomra [...]. Kimarad minden, ami nem drámai mozzanata a cselekménynek.” „Nem adja elő a tettet, mert sokkal hatásosabb, ha utólag sejtjük meg anya és fia drámai párbeszédéből.” „Már beletartozik ebbe a stílusba a téma stilizált előadása is, a tipikus helyzetekben, kihagyással, párbeszédes formában lefolyó cselekmény, a belső forma fogásai” – kommentál *A magyar népballada és Európa szerzője*.³

S a vele lényegében egybehangzó vagy megerősítő-kiegészítő megjegyzéseket szinte tetszés szerint lehet felsorakoztatni mind a magyar, mind a külföldi szakirodalomból.

2 VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, I, Bp., 1976, 98–101.

3 *I. m.*, 18–19.

„A mély erkölcsi alapeszmét, hogy a rossz még jó célból sem szabad, a legmozgalmasabb, legélénkebb drámai cselekmény érzékíti. Mennyi gyors színváltás mindjárt a dal elején” – jellemzi a *Fehér Anna*-balladát Greguss Ágost.⁴ „Ha tömör rövidség és sietősség nem volna a ballada kelléke, a már tisztán szegénylegényi *Szomorú nótát Barna Péterről* szintén a balladák közé sorolnók. Izgatott hangja, sejtelmes és szakgatott előadása, drámai eleven-sége csakugyan balladának mutatja, de terjengőssége s ömlengései a románcz bélyegét nyomják reá” – határozza meg a balladaspecifikumot ugyanő a drámai eleven-ségben, és határolja el a műfajt a kevésbé dinamikusnak tartott románctól.⁵ „A műfaj minden művészi leleménye arra irányul, hogy a törtéetésnek közvetlenséget és intenzitást kölcsönözzön és hogy a tetőpont emocionális hatását emelje” – szögezi le a ballada meghatározását teljes egészében a dinamizmus, az intenzitás gondolati centruma köré szervező enciklopédia-szócikk is.⁶

Persze a 14. és a 19. század között sok víz lefolyt a Dunán. Ami a népballadában kezdetben még talán csak ösztönösen, rátalálásszerűen van jelen, azt az Arany-balladában teljesen kifejtett, a poétikai teret betöltő, esszenciális sajátásként látjuk viszont. A dinamizmus-, az eleven-ség-, a feszültségigény a 19. század második felére az újkori pszichikum nélkülözhetetlen, leválaszthatatlan részévé vált. A freudi dinamikus személyiségkonceptió, az ego, a felettes én és az ösztön-én állandó feszültségét kodifikáló elmélet csak mintegy betetőzése (és abszolutizálása) annak a 14. században elkezdődő és a 17. századtól egyre nagyobb léptekkel előrehaladó folyamatnak, amelynek során a személyiségdinamika igénye és ennek esztétikai, poétikai következményei az európai művelődés-, eszme-, művészet- és irodalomtörténetben mind meghatározóbbakká válnak.⁷

A hősének ismétlődő formulái még a megszokott dolgokat igénylő recepciós mentalitás, a *ráismerésszerűséget* kitüntetett hermeneutikai sajátásként kezelő gondolkodás és világkép jegyében jöttek létre, a szilárd hagyomány és kultúra igazsága, a „viselkedés szilárd kódja” még biztos Hinterlandként álltak az epikai személytelenség, a folyamatos, akkurátus, részletező cselekményvezetés, az egyértelműsítő esztétikai gesztusok mögött, de a ballada műfajpoétikája immáron egyértelműen az újkor megváltozott feltételrendszerével kapcsolható össze.⁸

Az Arany-balladisztikával foglalkozó recepció – már a kortársi is – a maga jellegzetes, gyakran emlegetett téziseiben rendre e feszültséglelváró, dinamizmusigényű lélektani-poé-

4 GREGUSS Ágost, *A balladáról*, Bp., 1907, 134–135.

5 *I. m.*, 136.

6 *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, ed. Alex PREMINGER, Princeton, New Jersey, 1974, 62.

7 Az eszmetörténet szempontjából igen alaposan és tanulságosan írja le a folyamatot Franklin L. Baumer. A 17. századtól 1950-ig terjedő időszakot átfogó nagy művében az újkor eszmetörténetét a *Being és a Becoming* metaforák segítségével *létszerűség, szilárdság, állandóságigény és dinamikus változás, bomlás, alakulás* kettősségében, harcában, az utóbbi fokozódó dominanciájában ragadja meg. Franklin L. BAUMER, *Modern European Thought: Continuity and Change in Ideas, 1600–1950*, New York–London, 1977.

8 „A hősköltészet olyan társadalmakban virágozik, amelyekben az élet szilárd öntőformákat követ, a gondolkodás megszokott nyomain jár [...]. A hőségeket hallgató gyülekezet közös tudattal rendelkezik, nem csupán abban az értelemben, hogy mind ugyanazt az előadást élvezik, de abban az értelemben is, hogy többnyire ugyanazon érzelmekkel reagálnak; mert életük olyan mindennapi szabályokhoz illeszkedik, amelyekhez nem tudatosan és épp ezért nem is kritikailag viszonyulnak” – jellemzi a hősének hallgatóságát klasszikus monográfiájában Bowra professzor. C. M. BOWRA, *Heroic Poetry*, London, 1952, 476.

tikai gondolkozás különböző vetületeit, árnyalatait rajzolja ki, fogalmazza meg. A feszültségtulajdonítás, a dinamizmustulajdonítás szolgál alapul a ballada románctól való elkülönítéséhez is. „Ballada. Megvan benne az indulat izgalma, nyugtalan, téveteg lüktetése, a rövid, hézagos, sietős előadás, a beszélgető forma eluralkodása, borus, komor, sötét hangulat, gyászos esemény gyászos vége.” „Az előadás maga is nagyobbára balladás, izgatott, sietős és szakadozott”. „Románcznak mondjuk e költeményt, mert az elbeszélés benne, bár eleven, mégis kényelmes és folyamatos, nincsenek benne hézagok és ugrások, de annál inkább részletességek” – jellemzi Greguss az *V. Lászlót*, a *Mátyás anyját* és a *Szibinyáni Jankot* egyféle románc- és balladameghatározást is adva.⁹

A terjedős, hagyományos epika részletező vonalszerűsége és az Arany-ballada dinamikus jellege közötti ellentét jelzése szintén állandó kritikai toposz a szakirodalomban. „Csakhogy míg ott az epikus nyugalomával kerekíti képeit, itt a ballada idegességével vázol, de a természetben is mindenütt az emberi szívet fejezi ki” – szögezte le már a Gyulai-emlékbeszéd.¹⁰ „Az előadás izgatott sietése már a költő felindulásának kifejezése, mintegy saját első világának, érzéseinek nyilatkozása az elbeszélésben” – írta 1909-ben Beöthy Zsolt.¹¹

A „forma” és a „tartalom” alapvető, feszültséggerjesztő, dinamizmusképző ellentéte a lényege Greguss szállóigévé vált – igazából korrekciókkal, szövegváltozatokkal körülbástyázott – balladameghatározásának: „tragédia dalban elbeszélve”.¹² „A legfőbb nehézség az, hogy hatalmas és végletes szenvedélyek katasztrofális összefüggéseit kell beleszorítani egy-két rövid jelenetbe, nagy és főnséges tragédiát röpke dalban elbeszélni. A fenség elengedhetetlen alapja a nagyság – a ballada pedig kisterjedelmű” – írja körül részletesebben, kifejtettebben az alapsajátságként adott dinamikus kontrasztot Császár Elemér,¹³ talán öntudatlanul is annak a német romantikus esztétikai gondolkozásnak a nyomvonalán haladva, amely „tartalom” és forma” viszonyában az ellentétképzést először fedi fel esztétikai lehetőségként, és nem hibaként, problematikus megvalósulásként.

A dinamizmusigény érvényesítéséhez kapcsolható az a kritikai tény is, hogy a drámaiság központi szerepet kap az Arany-ballada műnemi sajátosságai kijelölésekor. Szakirodalmunk Goethe nyomán a lírai, az epikai és a drámai vonásokat egyaránt fölfedi *A walesi bárdok* szerzője műveiben. De korántsem egyenlő súllyal, jelentőséggel. „A ballada drámaisága a legfontosabb a három elem közül” – Tompos László kijelentését¹⁴ Arany csaknem minden kutatója osztja Gyulai Páltól, Greguss Ágosttól Heinrich Gusztávon, Riedl Frigyesen, Császár Eleméren át Sötér Istvánig és Keresztury Dezsőig. Sőt a szakirodalom a Gyulai-emlékbeszéd híressé vált kijelentését alapul véve a líraibbnak, epikusabbnak tartott Goethe–Schiller-balladisztikával szemben éppen az intenzívebb drámaiság miatt adja Aranynek a pálmát.

Más kérdés, hogy a „drámaiság” összefoglaló fogalma mögött elég sokféle, hol inkább létszemléleti, hol kultúrtörténeti, hol esztétikai, hol kifejezetten elbeszéléspoétikai sajátás-

9 GREGUSS Ágost, *Arany János balladái*, Bp., 1877, 34, 45, 26.

10 GYULAI Pál, *Arany János emlékbeszéd*, Bp., 1891, 43.

11 GREGUSS Ágost, BEÖTHY Zsolt, *Magyar balladák*, Bp., 1909, 9.

12 GREGUSS, *A balladáról*, i. m., 180.

13 CSÁSZÁR Elemér, *Arany János* (egyetemi előadás), Bp., 1938, 118.

14 TOMPOS László, *A magyar ballada története*, Kolozsvár, 1909, 40.

gok rejlenek. Magának a tragikusságnak és a drámaiságnak az elkülönítése is többnyire homályos, tisztázatlan. A balladaelemzők többségénél a tragikus, sötét tónus mintegy egybemosódik a drámaiság fogalmával. Gyöngyösi László és Keresztury Dezső elhatárolásai viszont körültekintőbb végiggondolásra mutatnak. „Arany tudta azt, hogy a ballada lényege nem az, hogy okvetlenül tragikus esemény legyen benne elbeszélve, mint inkább a szerkezet drámai sajátossága, a mely egy kis mozgalmas drámává alakítja az elbeszélő költeményt, legyen tárgya akár tragikus, akár komikus” – nyit utat Gyöngyösi kijelentése olyan – általam is vallott – balladafelfogás felé, amely a tragikumot és a sötét tónust nem tekinti az Arany-ballada föltétlen, lényegi sajátosságának.¹⁵ „A *Mátyás anyja*-nak meg a *Szibinyáni Jank*-nak egyszálú történetét izgatottan s nem egészen elbeszélő módon, erős drámaisággal adja elő: mindenképpen virtuóz technikával, a drámaiságon nem a »konfliktusosság«-ot, a bűn és az elégtétel hangsúlyait, hanem a jelenetezés mozgalmasságát értve” – használja a *drámaiság* műszót poétikai (elbeszélés-poétikai) értelemben, helyénvaló, tisztázó distinkciót téve Keresztury.¹⁶

Valójában az Arany-szakirodalom nagy része, ha drámaiságot mond, a történet balladai kezelésének különleges, sajátos módjait érti; ha úgy tetszik, a fabula és a szűzsé rendkívül nagy (az átlagos elbeszélő irodalomban szokásost sokkalta meghaladó) különbözőségére utal. A „drámaisághoz”, az elbeszélő mód intenzitásának növeléséhez tartozik a folyamatos történetet főlzaggató, hézagos, kihagyásos cselekményvezetés, a párbeszéd súlyának az elbeszélő és leíró részek rovására történő megnövelése, cselekménykirajzoló funkciójának tudatos erősítése, a történetmegjelenítés intenzív, nagy szimbolikus készségű szcénákkal, szituációkkal való megoldása. A leírás magában nem poézis, a lírai áradozás egységromboló hatású, a drámai párbeszédes forma viszont emeli a cselekmény elevenességét – konstatálja Gyöngyösi László. Schiller túlságosan sokat beszél maga, szereplői rovására – jegyzi meg neheztelőleg Greguss Ágost. A ballada nem eshet szét összefüggő történet nélküli külön-külön képekre, de nem lehet egyöntetű cselekményfolyás sem, a történet „értelmező” jelenetek a műfaj nélkülözhetetlen részei – fejtegeti Kisfaludy, Czuczor, Kölcsey, Vörösmarty ürrügyn ugyanő. Már a korai Arany-balladák jeleneteket idéznek fel, egy-egy drámai folyamat döntő mozzanatait villantják fel, s nem folyamatos történeteket beszélnek el – állapítja meg Keresztury Dezső.¹⁷

A megvilágító értelmű, fontos szituáció kiválasztása, „a legtermékenyebb pillanat képbe rögzítése”¹⁸ esztétikailag ható elvként feltárása sem a kortársi, sem a századeleji recepcióban természetesen nem független a Lessing-esztétikától. A „fruchtbare Moment”-re hivatkozik Tompos László; a költészet minden művészi ágat helyettesíteni képes sajátosságát emeli ki Greguss arról szólva, hogy „a feltüntetett drámai mozzanat mintegy magaslat, a honnan mind a hátul mint az elől terjedő sikon végig nézhetünk.”¹⁹

Nem itt a helye, hogy mindeme poétikai sajátságokat az Arany-balladisztika egyes konkrét mozzanataival rendre illusztráljam, a felhasználó finom, szinte tévedhetetlen

15 GYÖNGYÖSI László, *Arany János élete és munkái*, Bp., 1901, 275.

16 KERESZTURY Dezső, *Mindvégig*, Bp., 1990, 312.

17 GYÖNGYÖSI, i. m., 275; GREGUSS, *A balladáról*, i. m., 148, 146–156; KERESZTURY, i. m., 157.

18 CSÁSZÁR Elemér, *Arany János*, Bp., 1927, 16.

19 TOMPOS, i. m., 38; GREGUSS, *A balladáról*, i. m., 33.

esztétikai érzékét, intenzitásteremtő képességét újra és újra felmutassam. Azt a kínálkozó lehetőséget sem használom ki, amit a Kölcseyvel, Kisfaludyval, Garayval, Czuczorral, Vörösmartyval való részletesebb egybevetés kínálna e tekintetben. Csak a végső konklúzió közlésére szorítkozom. Arany balladisztikájában mindez „művészileg végiggondolt”, kialakult, amazoknál részleges, tudattalan, esztétikailag szórványos, spóraszerű.

Azt azonban mégsem tudom megállni, hogy néhány, a dinamikus intenzitás poétikáját illusztráló, szép példánál ne álljak meg egy percre. A párbeszéd síkváltó, nézőpontváltó, jelenethalmozó mozgalmasságának nagyszerű exempluma például az apród fiúk és a török küldönc diskurzusa a *Szondi két apródjában*. A szolga állandóan ismétlődő közbevágásai nemcsak hatásos jelenetekre tagolják az ostrom történetét (a keresztény hitben eltökélt kapitány elutasító gesztusa, a halálra készülődés, a paripák, a kincsek elpusztítása, a végső harc szilárd elszántsága), de a váltakozó próbálkozások, a mindig más-más oldalú manipulációs gesztusok állandó feszültséget tartanak fenn a költeményben. A közbevágások dinamikus komikai energiáját használja ki a *Pázmán lovag*. A mű kiválóan szellemes második részében a király helyét elfoglaló bolond félreértelmező közbeszólásai élenkítik menetrendszerűen az élemedett vitéz szólamát, annál ingerlőbb, ellenállhatatlanabb komikai felhanggal, mert e félreértelmezés mindvégig kétértelmű: felfoghatjuk ügyefogyott, sete-suta értetlenkedésként és a történeteket már jól sejtő, bennfentes partner játékos kötekedéseként is. A kihagyás, az elhallgatás tudatos alkalmazására, energianövelő erejének kihasználására is idéznék egy szép példát: a *Zách Klára* nagy, vallomástevő jelenetét, ahol a hatalmas, patriarchális, ősz atya és a „megszeplősített” hajadon találkoznak. Az elbeszélő a történet lényegét ezúttal teljességgel elburkolja, elhallgatja. Az apa unszoló, csitító szavai („Hej lányom, lányom! / Mi bajodat látom? / Jöszte, borulj az ölemre, / Mond meg édes lányom”) és a leány rettegő vonakodása után („Jaj atyám! nem – nem – / Jaj, hova kellennem! / Hadd ölelem lábad porát, – / Taposs agyon engem...!”) már csak a vért kívánó, „Rettenetes, bosszúálló” kardot markoló Feliciánt látjuk viszont. A megértő szeretet kerekedett fölül végül az apában, vagy a megmásíthatatlan patriarchális szokásjog tisztelete bizonyult erősebbnek? Vigasztalta, csitította az ifjú Klárát, vagy kérlelhetetlen zordsággal taszította el magától? Nem tudhatjuk. A dinamikus képzelet így is, úgy is kiegészítheti, lezárhatja a jelenetet.

*

Föltétlenül szólni kell még pár szót arról is, hogy a párbeszéd történésfeltáró, viszonylatmegjelenítő szerepe, a cselekmény szaggatottsága, kiegészíthetősége, jelenetező, szituatív megszervezése a cselekmény sugallatos, szimbolikus jellegének erősödése és a lelki érdekeltség érvényesíthetősége felé mutat az Arany-balladában. Az elbeszélő történet a hősnének, a „heroic poetry” akció- és cselekménycentrikus karakteréhez képest, de akár a magyar verses epika és balladisztika korábbi gesztusaihoz képest is nagyon erős jelentésdúsuláson megy keresztül, a lelki érdekeltség előtérbe nyomul, s uralkodóvá válik. Voltaképpen Arany alapvető igénye teljesedik itt be, a verses epika lelki érdekűvé formálására irányuló törekvés, az a gesztus, amely már a *Toldiban* is oly karakteresen, oly meghatározóan volt jelen, s amely azután a költő egész pályáján végigvonul. (E törekvés leginkább

figyelemre méltó előzményeként a mi verses epikánkban Vörösmarty *Szép Ilonkáját* emliteném, ahol szinte minden történelem, szituáció egy lelki dráma mozzanataként méltó a figyelemre. A leánykézből elszállt pillangó a sorsszerűen érkező érzés keltette hirtelen riadalomból, a nyugalmas házat felverő zajgó nyugtalanság a hajadonban fölébredő érzés hatalmas erejéből, a „gond-sújtotta nyommal” elballagó csüggedt kettős a helyzet reménytelenségére rádöbbenő bús pár elesettségéből villant fel valamit.)

Persze a ballada minden más kisepikai műfajnál alkalmasabb arra, hogy az elbeszélés „puszta történéselvűsége” zárójelbe tétessen. Keresztury Dezső az egyéb kisepikai műfajokat éppen a történetelvű elbeszélés dominanciája mint negatívum alapján választja le a balladáról. „Előfordult, hogy a költeményben a történetre esett a fő hangsúly; nem egyet nevezett »regé«-nek vagy egyszerűen »elbeszélés«-nek” – írja monográfiájában.²⁰ Maga Arany pedig alighanem mindenkinél pontosabban írja körül a problémát ismert balladatiológiájában. „Természete a balladának [...], hogy nem a *tényeket*, hanem a *tények hatását* az érzelm-világra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragicumát fejezi ki, mennél erősebben. Magokból a tényekből, a járulékaikból, mint idő, hely, környezet, csupán annyit vesz föl, a mennyi multhatatlanul megkívántatik.”²¹

A dinamizmus-feszültségigény poétikai elve mellett az Arany-ballada vizsgálatakor föltétlenül utalnom kell egy másik fontos sajátságra is, mely a *megnövekedett individualizációs igény, a forma és esztétikum fokozott egyénítése* címszavával volna megragadható. Nemcsak a hősének tematikus toposzaihoz, panelszerű, ismétlődő formuláihoz, hanem a népballadához képest is alapvetően új ez a sajátság. A népballada-kutató poétikai leírásában még joggal beszél a stilizálásról és tipizálásról mint alapvető műveletekről, jogosan utal a meghatározó jelzők, az egyes szerkesztési fogások formulaszerűségére, jogosan vezeti le a forma egyes elemeit (például a strófaismétlődő formát) „valami ősi, primitív eljárásból”, és okkal beszél olyan poétikai műveletekről, amelyek segítségével „már-már sablonszerűen lehet a valóságot átalakítani költészetté a ballada szellemében.”²²

Az Arany-ballada viszont igit-vérgig individualizált. Megszólító, megnevező formulái színesek, jelentésgazdagok, szerkesztési eljárásai mindig mások-mások. A ráismerésszerűségből, reprezentációs elvből kibontakozó, individualizációs elvárást, igényt támasztó újkori, modern esztétikai gondolkozás fejeződik ki bennük. „Aesthetica utam az individualizálás elve, minek az ember csak a nevét tanulja meg az aestheticából, a többi maga csinálja. Én legalább azt hiszem. Az embernek magába kell szállani s onnan fejteni ki a mit tud stb. stb.” – fogalmazza meg ezt az igényt a költő már pályája elején Szilágyi Istvánnak írott 1847-es levelében. Erdélyi Jánosnak küldött önérzetes és fölényesen okos üzenetében pedig egy rímjáték körüli szóváltás kapcsán az alkotás művészetét „az előadás általi festés”, azaz mai kifejezéssel az átszemantizált, átszimbolizált forma (ingardeni, hartmanni terminológiával az egyes rétegek sajátos áttűnése, egybeolvadása) körében keresi. „A nagy többség ezt úgy érti, hogy *nem sült* a vers, azért szakasztottam meg a szót: holott én *magát az állapotot festem az előadás által*. Csekélység, elismerem, de azt hittem, hogy

20 I. m., 311.

21 ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XI. Bp., 1968, 203.

22 VARGYAS, i. m., 27, 28.

némelyek mégis megértene, s hol *művészileg gondoltam alkotni*, nem ütnek a körmökre, mint tanulatlan ficzkónak”.²³

A „művészileg alkotás”, a forma individualizálása, a „megjelenési viszony” egyediségére való igény, a más-más formaelv Arany jellegzetes, nagy balladáiban rendre kimutatható. A *Bor vitéz*ben Imre László a pantum versforma jelentőségét abban látja, hogy „az ismétlődés vad, fékezhetetlen áramlást idéz elő, mely minden evilági, racionális tényt és látványt nehezen megfoghatóvá tesz, eltörli a határt valóság és álom között [...] és megteremti a vers alapélményét, a szédületet, a hipnotizáltságot.”²⁴ A *Zách Klára* elburkoló, elfátyolozó, eufemizáló, körülíró gesztusának végső, formanyelvi értelmét magam a tapintat kategóriájában véltem fölfedezni: a krónikás-költő nem akarja hallgatóságát a brutális valósággal sokkolni, letiporni, a megszelídítő, eufemizáló tapintat által létesít vele kapcsolatot. A *Szondi két apródja* egyszerű, ellentétező szerkezete a magyar költészet egyik legszebb, legsugallatosabb szerkezeti víziója. Az egymást el nem érő, el nem érhető két párbeszédszólam, a küldönc próbálkozásai, reflexiói és a fiúk monoton, rendíthetetlen, bezárkózó monológja, történetmondása a hűség (az identitáshoz, a saját költői szólamhoz ragaszkodó emberség) és a struktúraelvű, játszmaelvű életvezetés mélységes összeférhetlenségét szimbolizálja.

Végül az Arany-balladisztika megértése szempontjából az előzőekkel azonos fontosságú utolsó sajátságként a *tárgyi hitel föltétlen igényének, az esztétikai megformáláshoz nélkülözhetetlen tárgyi igazolás elvárásának* az elvét emelném ki. A gondolkört természetesen megint csak igen sok értékes szakirodalmi megközelítés metszi át. Föltétlenül említendők e szempontból Németh G. Béla észrevételei, amelyek az Arany János-i költői személyiséget egzisztenciális érvénnyel érintő válság jelentőségének figyelembevételét szorgalmazzák. A *Türelmetlen és késlekedő félszázad* szerzője nagymértékben elégtelennek tartja azt a felfogást, amely Arany válságtudata szempontjából kizárólag 1849-et veszi figyelembe motivációs tényezőként. A megközelítés indokolt és termékenyen továbbgondolható. Kétségtelen ugyanis, hogy a problémaérzékelő válságtudat a költőnél már 1849 előtt is jelentős világképalkotó és poétikaformáló tényező, gondoljunk csak *Az elveszett alkotmány*, a nagy, lendületes pályakezdő mű agresszíven dekonstrukciós karakterére, ellenműfaj jellegére. E problémaérzékenység biográfiai és művelődéstörténeti gyökerei is eléggé kitetszenek: a hajdúközösségből kiszakadt, szegény, gyenge egészségű honorácior-értelmiségi²⁵ különös fogékonyssággal engedi magán áthullámozni a modern 19. század alapvető emberi, individualizációs, művelődéstörténeti dilemmáit.

A válságérzetlet *poétikai vetületű átgondolása* szempontjából egy másik elemző, Baránszky Jób László gondolatai látszanak különösen hasznosíthatónak. Baránszky *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye* című, 1957-es könyvében vörös fonálként húzódik végig a költő poétikája összetettségének és tárgyiasságának hangsúlyozása mint Vörös-

23 ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XV, Bp., 1975, 137; XVI, Bp., 1982, 754. (A két utóbbi kiemelés tőlem – Ny. B.)

24 IMRE László, *Műfajok létfarmája XIX. századi epikánkban*, Debrecen, 1996, 104.

25 A szalontai gyermek és ifjú kívülállására, kiszakadtságára, a reflexió, problematizálás, önmeghatározás kulturális szempontból termékeny adottságára, kényszerére már Schöpflin Aladár is utal a századelőn gondolatgazdag, méltán híressé vált Arany-esszéjében. SCHÖPFLIN Aladár, *Válogatott tanulmányok*, Bp., 1967, 331–341, különösen: 334–335.

martyhoz és Petőfihez képest is jelentősen új sajátosság. „Arany lírai előadásmódjának újsága abból származik, hogy [...] nincs lehetőség az érzés jövőt építő közvetlen lendületére [...]. Ennek az ellentétpárnak dialektikus feloldása olyan tükrözés, amely verstesttel való közlés. Nem belső folyamatok közvetlen áradása nála a líra, hanem éppolyan objektivált mű, mint egy ballada, vagy mint egy szobor vagy kép.” „Petőfi arra alkalmas korban úgy alkothat tipikus lírai remekeket, hogy a nemzeti kedélykaraktert e nemzet népdalának művészi fokra emelésével fejezi ki [...]. A formanyelv egyszerre közvetíti, biztosítja az átélés frissességét, de az érzéseknek az érzékelés egészében történő objektivációját is. [...] Aranynak éreznie kellett [...], hogy ezzel versenyezni lehetetlen [...]. Ez azt az összetett stílt jelenti, amelyben egész másfokú objektivitás érvényesül. A hangszerelés az egész verstest valóságosabb, reálisabb jelentése által az egyéni mondanivalót teljesen tárgyias hangszerelés segítségével – nyelvi egyénieskedés helyett népnyelvi kincsek feltárással – a »szubjektív hangulatiságot objektív jellegzetességgel« képes fölváltani”. „Arany közlésmódja intenzitásban halhatatlanul sokat nyer azáltal, hogy szerkezeti tényezőkre, a közvetlen szemléleti elemekre bízva a mondanivalót, a hitelesség nem csökken, mint a jelképes beszédnél, hanem nő a realitásfok skálájának világos érzetetésében, szinte meggyökerezik a valóságban, s onnan szívja erejét, szökken a költészet hangulati légkörébe, átítatva azt eleven illatával” – írja Baránszky Jób Arany lírájáról,²⁶ ám az összetett lírai nyelv legteljesebb, legautentikusabb példáit keresve végül is egyértelműen a balladisztikához érkezik meg. A balladák lesznek a lírikus Arany közvetett stíljének legnagyobb igazolásai, e költemények a legnagyobb lírai remekek, a tárgyiasítás teljességét leginkább megtestesítő darabok a kutató-esszéista számára.²⁷

Baránszky Jób László terminológiája, meglehet, nem mindenben kellően tisztázott, fogalmai gyakran egybemosódnak, könyvében ma is érvényes esztétikai elvek és a hatvanas évek irodalomtudományi elvárásrendszeréhez alkalmazkodó megfogalmazások keverednek. De az „összetett stíl”-nek, a „mondanivaló közvetlen szemléleti elemekbe” való plántálásának, a „verstesttel való közlés”-nek a hangsúlyozása az Arany-költészet igencsak fontos karakterszálait érinti.

„Az érzelmenek művészi formában való kifejezése csakis a »megfelelő tárgy« megtalálása révén lehetséges; vagyis olyan tárgycsoportra, helyzetre, eseménysorra lelvén, mely ennek a bizonyos érzelmenek a formulája lesz” – írja Eliot 1919-es *Hamlet*-esszéjében az érzések „tárgyi egyenértékeseit” keresve, s a tárgyias költészetről is lényegi sajátságokat feltárva.²⁸

Nos, Arany János balladisztikája az 1852-es *Rozgonyinétől* kezdve egyre fokozódó tudatossággal keresi és találja meg a maga „tárgyi egyenértékeseit”, azokat a szituációkat, élethelyzeteket, tárgycsoportokat, természeti jelenségeket, párbeszédelemeket, amelyek a tárgyias hitelt biztosítják. Ha úgy tetszik, e tárgyias hitelt biztosító elemek az Arany-ballada művészi metaforái. *A költészet rászorul a tárgyiasság hitelére, az esztétikumnak a „tárgyi ekvivalensek” által kell igazolnia, újraérvényesítenie önmagát* – Kölcsey lírai áradozásait vagy Garay szónoki pátozát nemigen zavarták meg efféle meggondolások; a ballada náluk

26 BARÁNSZKY JÓB László, *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*, Bp., 1957, 33, 48, 50, 89.

27 *I. m.*, 89.

28 T. S. ELIOT, *Káosz a rendben*, Bp., 1981, 77–78.

a maga tárgyias hivatásához – ha szabad ezt a kifejezést használni – még nemigen nőtt föl. A bizonyosságokat sóvárgó, sokféle hitelt kereső Arany azonban mélyen átérzi a ballada-műfajban rejlő, abból kibontható tárgyi esélyt és lehetőséget.

A „tárgyi megfelelés” illusztrálására természetesen ismét példák sokaságát lehetne citálni, ezúttal csupán mutatóba gyűjtök egy csokorra valót. Ismeretesen erősen szuggesztív, implikáló, vízió- és viszonylatkifejtő szerepet kap az Arany-balladisztikában a természet és a tárgyi világ. A minden oldalú elrendezettséget, létbizalmat sugárzó *Rozgonyinéban* „lebke szellő” lebegteteti a szépasszony öltözkését, a vidám fények gyémántos csillogásban játszanak, az *Ágnes asszonyban* a babonás holdfényben baljósan villan a fehér sulyok, az *V. Lászlóban* dühöngő szél csikorgatja a szélkakast, tűz- és vízáradat patazkik a felhőből. A férjét óvó, védő amazon és a szép hódító asszony – a tradicionális nő – szerepötvözése a kétféle szerephez tartozó homlokzati elemek, jelmezek egymásra montírozása pontos tárgyi egyenértékesei révén jelenítődik meg: a szép Cicelle „Gyöngyös arany fejkötőjét / Sisakkal borítja, / Karcsu fűzött selyem vállát / Páncélba szorítja”. A *Szent Lászlóban* a legenda naiv hiperrealizmusát olyan zseniális tárgyi „ötletek”, „ekvivalensek” támasztják alá, mint hogy a László-szobor érclova a megelevenedett szentet tombolva köszönti, s „hamis gazdáját”, a kőszobrot hátáról levetve csinál helyet a lovagkirálynak, meg hogy a hős „boldog teste” három napi távollét után „átizzadva” találta meg újra a sírboltban.

Rendkívül tudatos Arany balladái szituációalkotása: a szereplők számára megalkotott helyzetek jelentésgazdagok, szuggesztíójelzők, viszonylatsűrítők: Edward gúnyoló, kötekedő szavai után „Szó bennszakad, hang fennakad”, szinte vágni lehet a feszültséget; a *Szondi két apródja* indító vershelyzete, a fenn és lenn, a megindult térdepelés és a zsigibongó, kavargó, érzéki ünnep felvillantásával két világ kibékíthetetlen ellentétét exponálja.

Tudatossá, jelentésgazdaggá válnak Arany balladáiban a Kölcsey-nél, Kisfaludynál, Czuczornál még formális, mechanikus megnevező, megszólító formulák is. „Mit keresnél gyöngye asszony”, „Azt keresem, hív magyar nő” – jelöli meg férj és nő a maga elképzeléseinek megfelelő referenciacsoportot a *Rozgonyinéban* – a kiemelés tölem: Ny. B. –, „Elöl, elöl Rozgonyival / Kedves élet-párja, / Hív szerelme, Szép Cicelle, / Szentgyörgyi leánya” – jelzi a hármas meghatározás, hogy mind az érzés frissessége-elevensége, mind a házasság társas szövetségjellege, mind a társadalmi egymáshoz illés adott a gróf és hitvese esetében, azaz az alapvető világviszonylatok mind-mind rendben vannak.

Végül azt is elmondhatjuk, hogy az Arany-balladisztikában nemcsak a szituációk, párbeszédek, környezeti, természeti tárgyak, homlokzatok, jelmezek szemantizálódnak át, hanem igen gyakran (a Baránszky-féle „verstetttel közlés” értelmében) maga a szerkezet, a műstruktúra is. Mint már említettem, a *Szondi* versszerkezete a két szembenálló pólus közti kibékíthetetlen ellentétet szimulálja, a *Zách Klára* eufemisztikus, kihagyásos versépítése az elhallgató tapintat gesztusához kapcsolható, a *Bor vitéz* variálói ismétlései a kábult révület állapotát érzékeltetik.²⁹

29 A *Rozgonyiné*, a *Zách Klára* és a *Szondi két apródja* elemzésére l. bővebben: NYILASY Balázs, *A szó társadalmi lelke*, Bp., 1996, 219–242. A *Bor vitéz* sajátságosságára különösen Imre László mutat rá, s a *Szondi két apródja* kettős helyszíne axiológiai jelentését is ő emeli ki részletes verselemzésében: IMRE, i. m., 102–122.

Természetszerűleg merül fel az eddigiek után a kérdés: mennyiben tekinthető egységesnek az Arany-balladisztika műcsoportja. Koherensnek mondható-e az a vershalmaz, amelyet *Arany János-i balladák* címszó alatt szoktak összefoglalni vagy több, külön-különféle költeménytípusra esik szét? Jogosult-e a tradicionális kettős bontás, amelyben a körülményesen leíró, az esemény részleteit kiszínező, derűs – a déli klíma és környezet lenyomataként felfogott – románctípus áll szemben a szaggatott, sietős, sötét tónusú balladával?³⁰

Netán az utóbbi évek egyik legfőlkészültebb kutatójának, Imre Lászlónak van igaza, aki az Arany János-i balladisztikát hat verscsoportba sorolja (népi, shakespeare-i, a reformkori történelmi kisepikához kapcsolható, románcos, romantikus, anekdotikus), egyértelműen jelezve, hogy az összetartozást biztosító ballada elnevezést jórészt csak fikciónak tudja tekinteni („célszerűnek mutatkozik azt a tényt venni alapul, hogy a balladák közé sorolt epikus költemények meglehetősen különböző műfaji, tematikai és élményi inspirációra születtek, ezért látszólag kevésbé összetartozó művekkel van dolgunk”).³¹

A választ talán nem is olyan nehéz megadnom. Mindenekelőtt a kettős, sőt a többféle bontás lehetőségét és logikáját is elismerhetőknek, sőt akceptálандónak tartom. A *Rozgonyiné* folyamatossága, világos, tiszta derűje valóban egyértelműen szembeállíthatónak látszik az *V. László* szaggatott, foszlányos, zaklatott, éji világával, s Imre Lászlónak is vitathatatlan igazsága van: az Arany-balladák *genezise* meglehetősen sokféle oldalról képzelhető el. De az én műfajfelfogásom ezúttal *funkcióközpontú*. Az Arany-balladisztikában olyan műfajcsoportot látok, amely a 19. század közepén – második felében karakteres, fontos igények, a *dinamizmus*, az *intenzitás*, az *individualitás*, az *esztétikummal szemben támasztott tárgyi hitel igénye* betöltésére szolgáló poétikai formaként jött létre.

E gondolati logika alapján – az előbbi példánál maradva – a *Rozgonyiné* és az *V. László* esetében nem az összeférhetetlenség, hanem az összeférhetőség dominál, az előbbi dinamikus, tárgyas víziója, alapvető lelki érdekeltisége, viszonylatsűrítő karaktere rokoníthatónak látszik az utóbbi mű nagyon is hasonló vonásaival. Az Arany-balladisztika műfaji határát magam aszerint jelölném ki, hogy mennyire „tudatos”, kiterjedt a megjelölt funkciók betöltésének szándéka, mennyire teljeskörűen kialakult az új esztétikum. A zsánertől, a drámai monológtól elhatároló „folyamatos” cselekmény mint minimumfeltétel mellett ezt tekintem az Arany-ballada műfaji specifikumának. A *Rege a csodaszarvasról*, a *Pázmán lovag*, a *Rozgonyiné*, a *Szibinyáni Jank*, a *Mátyás anyja*, a *Szent László* ebben az értelemben mind „balladák”, *A varró leányok*, *A méh románcza*, a *Török Bálint*, *Az egri leány* a spóraszerű megvalósulás, a funkcionális tisztázatlanság, a viszonylagos kialakulatlanság miatt csak részben azok.

Persze nem tagadható, hogy az előbb említett művek (*Rege...*, *Pázmán*, *Rozgonyiné*, *Szibinyáni Jank*, *Mátyás anyja*, *Szent László*) az egész Arany-balladisztikán belül külön vonulatot, sajátos halmazt képviselnek. Ha az Arany János-i verscsoportot eddigi

30 „A skót, skandináv éjszak fiai, a hegyi lakosok, kik fáradtságosan élnek és sokat fáznak, sietve, röviden mesélnek, s örökké anyagi gondjaiktól zaklatva rá nem érnek a részletek mellett hosszabban elidőzni” – adja a ballada genezisének a korban divatos klimatikus-topografikus magyarázatát Greguss Ágost; GREGUSS, *Arany János balladái*, i. m., 13. A klimatikus-topografikus magyarázatra l. még: GREGUSS-BEÖTHY, i. m., 13; TOMPOS, i. m., 11–12.

31 IMRE, i. m., 51–52.

gondolatmenetem szerint a modern válsághoz, az újkori ember problematizálódott léthelyzetéhez való viszonyulásként fogjuk fel és az Arany-balladák csoportosítását ennek alapján kíséreljük meg, akkor a fentebbi műveket egyféle tudatos világteremtésként, a krízissel szembeni „ellenvilágként” értelmezhetjük. A naiv hősidill műfaját alkotja a költő újjá játékos alakító gesztusokkal. A lét a gondviselés által elrendezett e költeményekben, az animisztikus hit totemállatai, a legendák szentjei sietnek bennük az ember segítségére. Az eposzok, hősénekek évezredes, szakralitáshordozó értékei, a hősiesség, az erő, a bátorság, a dicsvágy kikezdetlen, reflexiónak, erózióknak nem alávetett normarendszert alkotnak. Az emberi pszichikum egységes és harmonikus, morális tudatosság és ösztön-én összesimulnak, egységet alkotnak. A művekben megjelenő társadalom kiegyensúlyozott, meleg-patriarchális, elidegenedésmentes, az emberi bensőség maradéktalanul diadalmaskodik bennük a hierarchiaelv, a ceremónia-, a játszmaközpontú életalakítás, a struktúrák, a szerephomlokzatok, a jelmezek felett. Az Arany-szakirodalom mindmáig nem tárta fel eléggé e verscsoport karakterét, kapcsolódási pontjait, értékeit. Tulajdonképpen az összetartozást sem tudatosította a költeményekkel kapcsolatban, hol anekdotát, hol románcot, hol legendát, hol patriarchális, naiv történelmi tablót emleget. Az 1950-es évektől szinte máig érvényben levő realizmuscentrikus beállítódás, amely a *Toldi estéje* írója művei közt tallózva mindig is elsősorban a „realisztikusát”, a mindennapias, a „földies”, az összetett pszichológiai ábrázolást, a „regényszerű komplexitást” kereste, preferálta, pláne szem elől tévesztette e „naiv” balladákat, nem vette észre játékos művészségüket, anyagkezelésük giottói, preraffaelita szépségeit, érdekességeit.

Ha a krízishez való viszony alapján csoportosítjuk az Arany-balladákat, a második vonulatot a *Szondi két apródja*, *A walesi bárdok*, az *V. László*, illetve *A hamis tanú*, az *Ágnes asszony*, az *Árva fiú*, *Az ünneprontók*, az *Éjféli párba*, a *Tetemre hívás*, *A kép-mutogató* alkothatják. Az első három mű mintegy a csoporton belüli első alcsoportnak tekinthető. A minden oldalú elrendezettség bennük már felbomlik, az utópikus-patriarchális társadalomkép helyébe hatalmi erőszak, zsarnokság kerül. A helytálló ember imázsa azonban itt is diadalmas értékérvénnyel tud kiemelkedni a kísértő káoszából, a győzedelmes morál (mártírmorál) szavatolni tudja a lét értelmességét. A második alcsoportban a hősi elvet már a nagyot vétkező vagy bűnösen, ostobán mulasztó ember képe váltja fel, de a lét értelmességét garantáló igazságszolgáltatás itt is működőképesnek bizonyul. Ritkábban közvetlen isteni elrendelésként nyilvánul meg (*A hamis tanú*, *Az ünneprontók*), gyakrabban a lelkiismeret pszichikumot szétziláló, szétbontó, démoni ereje által fejt ki működését (*Ágnes asszony*, *Árva fiú*, *Tetemre hívás*).

Végül az utolsó vonulatban (*Zách Klára*, *Bor vitéz*, *Tengeri-hántás*, *Hid-avatás*, *Népdal*, *Vörös Rébék*) a morális garancia egyre jobban elhalványul, s egy gondviselés nélküli, kaotikus, otthontalan – mind démonibb – világ víziója rajzolódik ki. Bűnök ugyan rendre kimutathatók e költeményekben is. Zách Felicián túlságba viszi a visszatorlást, Pörge Dani rossz könnyelműséggel választja meg házastársát, és indulata hevében leszámol ellenfelével, a nagyváros öngyilkos zsánerei mind tartalmatlan, üres életet élnek, Ferkó és Eszti vétének a közösségi norma ellen... De az egyén felelőssége itt, e balladacsoportban már nem a korábbiakhoz mérhető tiszta, morális instanciaként jelentkezik. Felicián iszonyú történet hallatán indul fel, Danit a boszorkány bűvöli, hajtja, hajszoja bele az útonállásba

és a gyilkosságba, a *Hid-avatás* öngyilkosai szerencsétlen, minden oldalról megnyomorított, segítséget sehonnan sem kapó emberroncok, a *Vörös Rébék* hártó formulája tehetetlen az igazságtalan és értelmetlen démoni akarattal szemben.

(Persze mint minden tipológia, ez a csoportosítás is inkább csak tendenciákat jelez. A morális instanciaként felmutatott bűn és a démoni kaotizmus voltaképpen az utóbbi két balladavonulat szinte minden darabjában „együtt állnak”, keverednek, bár esetenként más-más arányban. A *Zách Klárában* például éppenséggel tehetjük a hangsúlyt a *meggondolatlanság*, az „eszélyességet” *legyűrő hirtelenség* bűnére is, és a sorsszerű görgeteget e bűn következményeként kezelve a költeményt fölcúsztathatjuk a második csoportba. A *Tetemre hívás* kacér, játékos vétkét és rettenetes következményét viszont felfoghatjuk az *arányt, méltányosságot nem ismerő végzet gonosz, rosszakaratú játéka*ként, s a verset a *Vörös Rébék*-, a *Hid-avatás*-féle balladacsoporthoz, a kaotikus, gondviselés-idegen, méltányos törvény nélküli világot megjelentítő balladákhoz kapcsolhatjuk...) ³²

32 Természetesen az általam javasolt klasszifikációs alap nem zárja ki a más szempontú balladafelosztásokat. Hogy az Arany-balladisztika egyes csoportosítási kísérletei a lényegkifejező érvényesség és a tartalmatlan semmitmondás közötti széles skálán hol, merre helyezkednek el, azt nyilvánvalóan minden esetben körültekintően kell mérlegelni. A románc–ballada kontroverziával szemben például korrekciós ellenvetésként lehet felhozni, hogy a „románc” terminusnak így általánosságban nincs meghatározható jelentése – a spanyol románcirodalom darabjai a *Cid*-ciklustól a lorcai cigányrománokig meglehetősen tarka összképet mutatnak –, s mint írásomban fejtettem, a szembeállítás lényegi poétikai sajátságok hasonlóságát, azonosságát fedi el. (Érezhető egyféle bizonytalankodás a szakirodalomban is. Nemcsak a magyar balladáról könyvet író Tompos László vagy Heinrich Gusztáv, de még olyan igényes balladaelemző, mint Greguss is afirmatív és visszavonó, elutasító vélekedések zavaros vizein evickél románc és ballada ügyein gondolkozva.) Az időrend-centrikus felosztást sem lehet alap nélkülinek nevezni. A balladák kettős, hármas csoportosításából (Nagykörös előttiék, nagykörösiek, *Őszikék*) kétségkívül kiviláglik, hogy a művek létérzékelése a harmóniától a kaotikus világkép felé tart, de az időrend központi elvvé emelése e tendenciát mintegy dogmatikusan, az ellenmozgásokat homályban hagyva rajzolja ki. A szerkezetelvű felosztások jogosultsága megint csak nem vonható kétségbe, de a gyakorlatban általában nem kellően kifejtettnek bizonyulnak és a felosztás értelmét, a poétikai funkciót nem mindig világítják meg. Nem tudom például tisztán értelmezni az egyenes vonalú történetmegjelentéssel szembeállított „körköröséget”, s az egyszálú–többszálú cselekményvezetés felmutatását is csak a *poétikai funkció elemzésével együtt* érezném meggyőzőnek. A forrás szerinti felosztás (régí krónikákból építkező versek, Tinódiból merítő, az életből vett tárgyak, a képzeletben megfogantak) még a szokásosnál is formálisabbnak, a funkciót és a mélyebb értelmet tekintve indifferensnek tűnik. Jórészt hasonló a helyzet a tárgy szerinti osztályozással (történeti tárgyú költemények, népiélet, hősmondák, külföldi tematika), hiszen a „tárgy” a felhasználás számára jórészt csupán lehetőségeket kínáló anyag. Másrészt a tematikát úgy általában sohasem lehet rögzíteni. A *Szondi két apródja* felfogható a magyar honvéd hősiessége megjelenítéseként, a puritán-keresztény felfogás keleti hedonizmussal szembeni fölénye megnyilvánításaként, költőnek és hatalomnak – a romantikus témavilágban oly népszerű – szembeállításaként vagy éppen automata-konform és identitáskereső emberség összecsapásaként. Végül utolsóként néhány szóban egy, a *közös felosztási alapot nélkülöző* csoportosítási kísérletről. Imre I. ászló balladaklasszifikációjáról is megemlékeznék. A külön utakon járó rendszerezés elvileg kétségtelenül clmarasztalható, gyakorlati hozadéka azonban alighanem minden eddigi kísérleténél jelentősebb. Mint jeleztem, szemléltetően mutat rá egy eleddig homályban maradt sajátásra: az Arany János-i balladisztika genetikuss sokféleségére, rendkívüli különbözőségére.

L'étude traite des *balladas* de János Arany à partir de son fonction poétique, en révélant trois caractéristiques de ce genre. Premièrement, l'auteur précise que les *balladas* du poète de *Vörös Rébék* expriment un dynamisme et une intensité modernes, dépassant les cadres rigides des évidences de son époque. Deuxièmement, l'auteur attire l'attention sur le fait que le poète vise une plus grande individualisation, au niveau de la forme et de l'esthétique. Troisièmement, il souligne l'importance de la fiabilité matérielle. La logique de cette approche modifie les hypothèses préalables sur plusieurs points. Elle donne de nouvelles réponses aux questions du genre «Quel est le rapport entre la *románc* et la *ballada*?»; «En quoi la *ballada* est-elle spécifique?»; «Quel est le classement optimal des œuvres étudiées?»

Balassi és Buchanan Iephtese

Illyefalvi István *Jephtha tragoediája* című históriás éneke manapság nem önmagának köszönheti a feléje forduló érdeklődést. Nevezetessé tehetné az is, hogy latin nyelvű címlapja szerint¹ Illyefalvi annak a Georgius Buchananusnak a művét fordította magyarrá, akit kortársai gyakran illettek a „hujus saeculi poetarum facile princeps” jelzővel.² Mégsem ezért kelt most a históriás ének különös érdeklődést, hanem azért, mert Balassi Bálint – akit méltán nevezhetnék „poetarum Hungaricorum facile princeps”-nek – verseinek fennmaradt kéziratot másolatában a következő, eredetileg feltehetően magától Balassitól származó megjegyzés olvasható: „Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magátul is szerzett, ki mindenestül is tíz, azok más könyvben vadnak, nem is adja azokat ki, meddig több psalmust nem fordít meg azokhoz. Azért e világi éneket a Jephthes históriájátul elválva, ki még nem kész...”³ S itt megszakad a mondat!

Kezünkben tehát Balassi 1589-es vallomása arról, hogy dolgozik, vagy legalábbis tervezi Jefte históriájának elkészítését, s kezünkben van egy szöveg, egy históriás ének szövege 1590-ből, amelynek címe *Jephtha tragoediája*, s ráadásul annak a Buchanannak a drámájából foglalták magyar versekbe, akitől Balassi is lefordított egynéhány psalmust. Logikus következtetés volna tehát, hogy a magyar *Jephtha* Balassi műhelyéből költ írás. Csakhogy a história mindkét ismert kiadása⁴ Illyefalvi István nevét viseli, aki ha nem is túl neves szerző, de a *Jephthán* kívül még egy latin nyelvű gyászvers is maradt fenn tőle 1593-ból. Fiktív névnek, olyan fiktív névnek tehát, amely mögé Balassi elbújhatott volna, semmiképpen sem tekinthető. Nem vall Balassira a *Jephtha* metruma sem, amely egyezik az *Eurialus és Lucretiáéval*. Sőt mindkét kiadása címlapján olvasható az „Ad notam Lucretiae” megjegyzés. Négy Balassi-versben fordul elő ez a metrum, valamennyi a *Maga kezével írt könyve* első részében található, tehát a *Jephtha* keletkezésének idején Balassi már aligha használta ezt a versformát.⁵ A história stílusa, amely még részletes elemzésre vár, általában véve nem áll közel Balassi stílusához.

Két kérdés mégis feltehető ebben a helyzetben is:

1. A fennmaradt históriát mindennek ellenére nem fűzi-e mégis valamiféle rejtett kapcsolatot Balassi tervezett *Jephtese*hez?

2. Miért tervezte Balassi Jefte históriájának elkészítését?

1 *Jephtha, sive tragoedia Iephte, ex Georgio Buchanano Vngaricis versibus reddita in gratiam spectabilis ac magnifici d. d. Francisci Kendi de Rhadnot, filiolaeque eiusdem festiuiissimae Sophiae Kendi... Stephano Illyefalvino interprete*, Colosvárat, 1590 (RMNy 645).

2 Paul BERG, *George Buchanan and His Influence in Hungary*, Bp., 1944, 6. – Az angol szakirodalmi szövegek fordítását Heltai Pálnak köszönöm.

3 BALASSI Bálint *Versei*, kiad., jegyz. KÖSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi Kiadó, 1993, 127.

4 A második kiadás 1597-ben jelent meg Kolozsvárott (RMNy 805).

5 A metrumról írottakat lásd HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982, 116–117, 264–265.

Buchanan a maga *Iephtes*-ét a bordeaux-i iskolában eltöltött tanári éve alatt írta 1539 és 1542 között.⁶ A kollégium valamennyi tanárának kötelességei közé tartozott, hogy évenként egy-egy színjátékot írjanak a diákok könnyebb fajsúlyú művek felé forduló érdeklődését ellensúlyozandó. A skót költőt magával ragadta Jefte jellemének nagyszerűsége, s így született meg a főként euripidészi mintákat szem előtt tartó tragédia, amely az európai neolatin irodalom gyöngyszemének bizonyult. Kinyomtatására jóval később, 1554-ben került sor, amikor Buchanan a humanista műveltségű Charles du Cosse, neves francia hadvezér, Brissac grófja fiának házitánítója volt Párizsban. A darab ekkor indult el diadalútján, s gyakran jelent meg egybekötve Buchanan ugyancsak népszerűvé vált zsoldárparafrázisaival.⁷

A tragédia tárgyát a *Bírák* könyvének 11. részéből merítette. Tartalmát a szöveg élén álló argumentum tömören összefoglalja: „A Gileádból való Jefte atyja halála után testvérei elűzték otthonról, mivel nem tartották igazságosnak, hogy fattyúgyermek letére egyenlővé tétessék az atyai örökség elosztásában. Ezért a szükségstől szorongatva sereget gyűjtött maga köré, martalócságból élt és vitézségéről is erős bizonytságot tett. Először rokonai, azután a többi héberek is vezérükké emelték az ammoniták ellen, akik majd húsz éven keresztül nyomorgatták őket a legsúlyosabb szolgaságban. Mikor tehát a csatába indult Jefte, megfogadta, ha győztesként tér haza, Istennek áldozza azt, aki házából elsőként jön elébe. Mikor a csatából visszatért, egyetlen lánya futott elsőként elébe. Istennek áldozta őt.”⁸

Buchanan tragédiája tizenöt jelenetből áll. Mondanivalóját egységbe foglalja Isten angyalának prologusa, aki elmondja, hogy az Úr szövetséget kötött népével. Az emberi lélek azonban, ha jól megy a dolga, hamar felfuvalkodik, ezért Isten járvánnyal, éhséggel, háborúkkal bünteti azokat, akik parancsait megszegik. De ha ismét hozzá fordulnak, mértéket szab büntető haragjának. Most is szabadítót küldött az ammoniták igája alatt nyögő Izraelnek, de nem gazdagot, nem hatalmasat, nehogy újra elbizakodhassék a gögös nép, hanem alacsony sorsú, megvetett embert. És hogy a győztes hadvezér se tulajdoníthasson magának semmit a dicsőségből, olyan fogadalmat tesz, amely gyásszal borítja el önmagát is.

Ezek után minden történés egyetlen cél felé halad, hogy Isten dicsősége növekedjék, abból emberi érdem semmit el ne vegyen, Isten akarata minden pontjában következetesen beteljék. Ebből a szemléletből fakad a katarzis is, hisz a szenvedések, ha egyénileg súlyosak is, ha az egyes ember összeroppan is súlyuk alatt, mégis Isten dicsőségét szolgálják. Buchanan darabjának nincs kimondottan felekezeti jellege, mégis az egészet nagyon határozott kálvinista szellemiség hatja át.

6 A Buchananról írottakról lásd: D. MACMILLAN, *George Buchanan: A Biography*, Edinburgh, 1906, különösen 101–102; John Edwin SANDYS, *A History of Classical Scholarship*, II, Cambridge, 1908, 243–246.

7 Például Antwerpen, 1567; Párizs, 1580; London, 1580; Genf, 1590; stb.

8 Munkámhoz az Országos Széchényi Könyvtárban található kiadást használtam: *Psalmorum sacrorum Davidis libri quinque duplici poetica metaphrasi...* (trad. Théodore de BEZE, George BUCHANAN), illetve George BUCHANAN, *Tragoedia [...] Iephtes*, Morgiis, 1581 (jelzete: Ant 6865). Az argumentum itt az 1005. lapon olvasható: „Iephtes Galaddi filius patre defuncto a fratribus domo pulsus est, quod negarent aequum esse ut nothus cum legitimis filiis in haereditate paterna dividenda aquaretur. Is quum ob inopiam collecta manu latrocinio viveret, ac fortitudinis magnum specimen dedisset, primum a cognatis, deinde a reliquis Hebraeis dux factus est adversus Ammonitas, qui viginti prope annorum grauiissima seruitute eos presserant. Profecturus igitur in expeditionem, vovit, se, si victor reverteretur, qui primus domo sua egrederetur, eum Deo sacrificaturum, prima revertenti occurrit vnica filia: eam Deo immolat.”

Az argumentumban előrebocsátott események lepergése, Jefte győztes hazatérése után három nagy jelenet áll a tragédia középpontjában. Jefte vitái Symmachusszal (az írói fantázia szülte név jelentése: bajtárs), majd a főpappal, végül feleségével, Storgéval (jelentése: szeretet) és lányával, Iphisszel (jelentése: erős).⁹ A párbeszéddek között a chorus betétei tagolják gondolati, érzelmi reflexiókkal az események menetét, és értelmezik, magyarázzák a szereplők lelkében dúló viharokat, kavargó indulatokat. A pergő párbeszédekkel indított, majd hosszabb szenvedélyes monológokká duzzadó viták Isten és ember viszonyának alapkonfliktusairól szólnak. Jefte a fogadalma miatt ránehezedő lelki gyötrődések közepette arról vív szópárbajt barátjával, vajon akkor boldogabb-e az ember, ha nagy dolgokat bíz rá Isten, úri állapotba emeli, népe vezérévé teszi vagy ha a pórnép egyszerű élete jut osztályrészéül. A főpappal két nagy kérdés körül csapnak össze érveik: a fogadalom betartásáról szóló parancs vagy a „Ne öl!” törvénye erősebb-e? És vajon ki ítélhet Isten ellentmondásosnak látszó utasításai között? Jefte szerint okoskodásainkkal nem bírálhatjuk felül Isten nyilvánvaló parancsait. Az egyszerű nép egyenes gondolkodásának megfelelően kell teljesíteni azokat. Aki fogadalmat tett, állja meg. A főpap figyelmezteti Jeftét, hogy a makacsság tévútra viszi, ilyen körülmények között szükséges az okos mérlegelés. Isten törvénye ugyanis semmiképpen sem kényszerít gyermekgyilkosságra. Megátalkodott tudatlanságból senki sem emelheti magát a törvény fölé, és nem tüntetheti fel saját kegyetlenségét Isten akarataként. Storge a szülői szeretetre hivatkozik Jefte eltökéltségével szemben, s a házastársak gyermekeikhez való egyenlő jogára. A feloldhatatlannak tűnő konfliktust Iphis oldja fel azzal, hogy önként vállalja magára az áldozatot. Jefte mégis megtörik tettének súlya alatt, zokogva takarja el arcát, mikor a máglya ég. Storge, az anya, bár emberi fájdalommal nem enyhül, mégis vigasztalást találhat az áldozat nagyszerűségében.

Buchanan latin szövege 1437 sor, Illyefalvi históriája 312 strófa.¹⁰ A két szöveg azonban csak részben fedi egymást. Az 1437 sorból csupán 754 gondolatmenetét követi Illyefalvi, de ezeket is hol erősen tömörítve, hol az eredetinelő bőbeszédűbben fogalmazza meg, s a latin szöveg képeit is gyakran átalakított formában használja fel. Lássunk most – a rövidség kedvéért – csupán egyetlen példát. Storge baljóslatú álmától félve így szól:

Utinam secundis audiam rumoribus
Virum reversum, sospitemque exercitum
salva familia.¹¹

Illyefalvi így magyarájt:

Vajha Isten adná – asszony mondja vala –,
hogy én jó hírt hallhatnék,

9 A nevek értelmezését és a Jefte-történet eddigi legrészletesebb elemzését lásd: HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957, 442–445.

10 Munkám során az Illyefalvi-szöveg eddigi egyetlen modern szövegkiadását használtam: ILLYEFALVI István, *Jephtha tragoediája* = Balassi Bálint és a 16. század költői, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1979, II, 775–837.

11 George BUCHANAN, *Tragoedia...*, i. m., 1009. Magyarul: Bárcsak hallanám már vidám zajongás közt, hogy férjem visszatért, hogy ép a hadsereg, s családunk megmenekült.

Hogy egész had népe urammal megjöve,
ellenség levágnék,
Itthon azonközben valami oly dolog
házam táján ne esnék.¹²

Látható tehát, hogy a latint szorosabban követő részek is inkább tekinthetők szabad parafrázisnak, mint fordításnak.

A 754 többé-kevésbé megfeleltethető soron kívül további 198 elemei lelhetők fel Illyefalvinál kompozicionális változtatások miatt széttörve. Azaz az 1437 sorból 952 van meg a magyar szövegben, 485 pedig nincs. Mindez Illyefalvinál 247 strófa, vagyis 65 strófa az önálló betoldás. Illyefalvi munkája tehát semmi esetre sem tartható fordításnak, hanem Buchanan művének viszonylag szabad adaptációja.

A legszembeütőbb változtatás, hogy a históriás énekekben, a műfaj adta lehetőségeknek megfelelően, nincs kórus, ezért a magyar szöveg kevésbé reflexív. A párbeszédes részek közti átmeneteket harmadik személyű narratio helyettesíti. Elmaradt a prologus is, ezért nincs meg a históriának az a transzcendens erőtere, amelyben Buchanan tragédiájának feszültségei kisülnek, konfliktusai értelmeződnek. Jefte sorsa a szerencse forgandóságának példájává válik, így jellemének, helyzetének ellentmondásos jellege, tragikuma elhalványodik, a győzelem utáni önhittsége és makacssága büntetését szenved csupán. A Symmachusszal és a főpappal folytatott vita azonban még így is sok mindent megőriz az eredeti mondanivaló súlyosságából.

További lényeges különbség is számba veendő. Buchanannál az áldozati szertartás lefolyását a hírnök beszéli el Storgénak, s az ő érzelmi hullámváza értelmezi az eseményeket, azaz az utolsó három jelenet főszereplője közösen ő és Iphis. Illyefalvinál nem tizenöt jelenetre, hanem két részre tagolódik a történet. Az első hőse – a latinnal egyezően – Jefte. Az utolsó három jelenetből gyúrt második részben azonban az atyjáért és hazájáért hozott áldozata révén Iphis válik főszereplővé. Magatartásában a gyermeki engedelmisséget magasztosítja fel Illyefalvi. A feszültségeket a máglya kihunytaival hazatérő nép beszélgetése oldja fel: Jeftét, az anyát és Iphist is boldognak tartják, mivel áldozatukat az országért, a közösségért hozták. Ez a megoldás, vagyis hogy Storge szerepét a nép veszi át, egész más, bizonyos értelemben tágabb dimenzióban helyezi el az egész történetet, mint Buchanan befejezése.

Térjünk vissza ezek után alapkérdéseink közül az elsőhöz: Nem fűzi-e valamiféle rejtett kapcsolat a fennmaradt históriát Balassi tervezett *Jephteséhez*?

Az összehasonlító elemzés azt mutatta, hogy roppant nehéz feladatra vállalkozott Illyefalvi. Megoldása nem sikerült tökéletesen, de az eredmény mégis bizonyosság arra, hogy nem akármilyen tehetségű költő nyúlt az anyaghoz. A műfaji különbségekből adódó kompozicionális nehézségeket csak súlyos veszteségek árán sikerült áthidalni, de ha veszített is erejéből a tragédia, ha a cselekmény kicsit fontosabbá is vált a gondolati tartalom rovására, a buchanani mondanivaló jó részét mégis sikerült átmenteni a magyar szövegbe, különösen a dialógusok esetében. A második részben pedig, bár Illyefalvi változtatásai megtörik a szerkezeti és gondolati egységet, érdekes és a magyar viszonyokra jobban utaló

12 ILLYEFALVI, *i. m.*, 782.

átértelmezését nyújtják a történetnek azzal, hogy az individuális sík helyett a közösségi szférába viszik át a megoldást.

Nem feledkezhetünk el arról sem, hogy a históriás énekforma megfelel Balassi szándékának, hiszen idézett megjegyzése egyértelműen históriáról, és nem tragédiáról szól. Fontos az is, hogy a bibliai tárgy ellenére a *Jephtha* nem bibliai história.¹³ Kétséges sem lehet, hogy Buchanan és Illyefalvi egyaránt távol állnak a *Bibliát* sokkal szorosabban követő, didaktikus célú bibliai históriáktól. Személyes tragédiáról, a bibliai miliőből a fikció világába átemelt történetről van szó.

Illyefalvi személye gyakorlatilag ismeretlen. A históriát latin címe Kendi Ferencnek és leányának, Zsófiának ajánlja. Nem világos azonban még az sem, hogy arról a Kendi Ferencről van-e szó, akit később, 1594-ben kivégeztek, vagy másodunokaöccséről, akinek első felesége Bebek Judit volt, Balassi egyik fiataalkori versének címzettje. Zsófia nevű leányát azonban Nagy Iván csak az előbb említett Ferenc ugyancsak vérpadra jutott testvérének, Sándornak említi.¹⁴ A Zsófia név kétszer bukkan fel Balassi ekkortájt szerzett verseiben. A *Nyolc ifjú legénben* az Ekhóhoz ötödikként szólónak, Credulus atyjafiának szerelmese Zsófia. A kódex ötvenkilencedik darabja pedig Zsófi nevére íródott. Persze ennek ellenére túlzott merészség volna egyértelműen Kendi Zsófiára gondolni. De figyelemre méltó, hogy az 58. vers utolsó strófája így szól:

Hideg lévén kívől, égvén penig belől,
Julia szerelmétül,
Jó hamar lovakért járván Erdély földét
nem nagy fáradság nélkül,
Ezt összerendelém, többé nem említvén
Júliát immár versül.¹⁵

És itt meg kell állni. A bizonytalan adatok nem engedik meg a határozott következtetéseket. De valószínű, hogy a *Jephtha tragoediája* olyan környezetben született, ahol Balassi ismerős volt. Nem zárható ki, hogy Illyefalvi ismerte Balassit, sőt, amint azt már Horváth Iván megpendítette, egyike lehetett a „nyolc ifjú legénynek”.¹⁶ Mindenképpen tudós költőről van szó. Nem mond ennek ellene, hogy a históriásének-szerzők modorát utánozva a *Jephtha* második strófájának végén inni kér, hiszen magyarul és latinul egyaránt jól verselt.¹⁷ Ha mégis szárnyára bocsátom fantáziámat, feltehető az is, hogy be volt avatva Balassi irodalmi terveibe, sőt talán ezt-azt figyelembe is vett belőlük. A *Jephtha* témáját, ha Balassi 1589 folyamán tényleg járt Erdélyben, esetleg éppen őtöle kapta.

13 Vö. HORVÁTH Iván, *i. m.*, 116.

14 NAGY Iván, *Magyarország nemes családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, VI, Pest, 1860, 199–202; HORVÁTH János, *i. m.*, 442–445.

15 BALASSI, *i. m.*, 120.

16 HORVÁTH Iván, *i. m.*, 264.

17 Latin verselési készségét bizonyítja másik fennmaradt műve: ILLYEFALVI István, *Carmen funebre ad tumulum... Ladislai Kemény...*, Claudiopoli, 1593 (RMNy 722).

Térjünk át ezek után a második kérdésre: Mi kelthette fel Balassi érdeklődését Buchanan *Jephthes*é iránt? A szakirodalomban tudásom szerint kizárólag az akadémiai kézikönyv Gerézdi-Klaniczay-féle fejezete tett burkolt célzást erre nézve: a *Szép magyar komédia* után, amely „a Júlia meghódítására irányuló utolsó kísérletnek tekinthető, Balassi fél évvel később, 1589 nyarán írt tragédiája viszont már helyzete reménytelenségét fejezte ki... Jephthe, a bibliai jeles vitéz okatlanul, saját meggondolatlan hibájából azt veszítette el, akit a világon legjobban szeretett. Balassi átdolgozása azonban elkallódott – lehet, hogy nem is készült el teljesen.”¹⁸

E célzásnál határozottabb válasszal én sem szolgálhatok, de amit a latin és a magyar Jephthéből, a *Jephthes*re utaló megjegyzésnek a kompozícióban való elhelyezéséből és a későbbi versekből lesűrhetőnek látok, az más irányban sejteti a megoldást.

A válasz megkísérlésére egy-egy tartalmi elemet ragadok ki a két szövegből. Az első Buchanannak Charles du Cosse-hoz intézett praefatiójából néhány gondolat: „Neque enim inter rei militaris et litterarum studium ea est, quam plerique falso putant, discordia, sed summa potius concordia, et occulta quaedam naturae conspiratio. [...] Omnes enim omnium aetatum imperatores, qui res praeclaras gesserunt, aut ipsi doctissimi fuerunt, aut viros doctrina illustres summo amore persequuti sunt [...] Contra vero, qui omne suum studium in eo posuerunt, ut perfectae virtutis imaginem sibi ad imitationem proponerent [...] eos laetitia affectum iri putemus, si eius, quam tantopere animo persequuntur, vivum et spirans simulacrum [...] nacti fuerint? Sed et praeter hanc [...] accedit utilitatis etiam mutuae quaedam species. Nam ut illustrium facinorum autor non immerito eum suspicit, quem virtutis tradendae magistrum et illustrandae artificem esse videt”.¹⁹

A gondolatkör, amelyben Buchanan előszava mozog, vagyis Pallas és Mars titkos és szoros egysége, ha nem is a nagy hadvezér és az udvari humanista személyes kapcsolatát tükröztetve, de 1588–91 táján többféle formában is felbukkan Balassi műveiben. Hiszen Balassi katoná és költő! Pallas és Mars egységének élő megtestesítője! Mintha csak a Buchanan-előszó illusztrálására készült volna a *Szép magyar komédia* prologusának következő passzusa: „Ha atyánk Mátyás királynak, Károly császárnak nem volt kárára, sőt nagy hasznára az diákság, astrologia, azonképpen, ha Cortes Ferdinandusnak, ki jeles versszerző volt... nem hozott szégyent, sem kárt az diákság, mi időnkben Swendi Lázárnak ha nem ártott, sőt használt az philosophia, geometria, mi miért írtóznunk úgy az jó s bölcs tudomántól, ha látjuk, hogy azkinek az Isten az bátor szív mellé az jó tudománt is adta, annak nem tompítja, hanem igen megjobbítja szabljája élet véle.”²⁰

18 *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964, 476.

19 BUCHANAN, i. m., 1003–1004. – Magyarul: „Ugyanis nincs akkora ellentmondás és az irodalom között, mint igen sokan helytelenül vélekednek, sőt teljes összhangban állnak egymással, és természetuk titkos módon egybekapcsolódik..., mert minden kor minden olyan hadvezére, aki ragyogó tetteket vitt véghez, vagy maga is igen művelt volt, vagy a legnagyobb szeretettel bánt a tudós férfiakkal..., és viszont, akik minden igyekezetüket arra összpontosították, hogy a tökéletes erény képését tartsák szemük előtt, elképzelhetjük, mekkora boldogság fogja el őket, ha annak, kit oly elszántan kerestek, megtalálják élő és lélegző képését. Ehhez járul... bizonyos kölcsönös haszon is. Mert a kiváló tettek véghezvivője méltán tiszteli azt, akiben erénye megörökítésének mesterét és feldíszítésének igazi művészt látja meg.”

20 BALASSI Bálint, *Szép magyar komédia*, kiad., jegyz. KÓSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., 1990, 11–12.

Megemlíthető még a Célia-versek közt található *Júlia szózatját*... kezdetű ének hatodik strófája is:

Immár uram is más, Pallas és vitéz Mars,
kik mentenek tüzedtől.²¹

E gondolatok persze túlságosan közhelyszerűek, nem kapcsolhatók kizárólagosan Buchananhoz. Ezért bizonyítani nehéz, sőt lehetetlen – mégsem kerülhető el, hogy legalább meggondolandó lehetőségként fel ne vessem, hogy Buchanan hatása a Balassi-életmű olyan pontjain is megcsillanhat, amelyekre korábban nem is gondoltunk. A katonaköltő-lét rangjának határozottabb felismerésében, tudatosodásában, a tudós poézis és a vitézség egységének határozottabb vállalásában.

A másik kiemelendő részlet az exilium gondolata. A latin szöveg élén álló, idézett néhány soros argumentum csupán megemlíti Jefte száműzetésének tényét. Illyefalvi históriája azonban a *Biblia* alapján a magyar szöveg legönállóbbnak tekinthető első tizenyolc strófájában hosszasan tárgyalja:

Felserdült öccsei kezdék őt bolygatni,
ily szóval háborgatni,
Hogy fattyú gyermeknek atyja marhájából
nem illenék részt venni,
Atyjafiaitól azért elbúdosék,
jobb földön kezde lakni.²²

Ugyancsak hosszabban írja le Illyefalvi, ismét csak a *Bibliára* támaszkodva a Jeftéhez küldött követség ügyét, amely felkéri őt az ammoniták elleni vezérségre. E részlet a históriában öt strófa, s további négy strófa fűz hozzá moralizáló megjegyzéseket.²³ Buchananál mindez csupán az argumentum fél sorát tölti ki. Ellenvethetné itt valaki, hogy Illyefalvi jobban kötődik a bibliai történethez, de nem így van! Ellenpélda is akad. Jefte az ütközet előtt békekövetséget küld az ammonitákhoz. Ezt Buchanan a *Bibliára* támaszkodva negyven sorban beszéli el, ami rendes körülmények között tíz-tizenkét magyar strófának felelne meg, ám Illyefalvi csupán egyetlen sort szentel az egész ügynek:

Ammon fiaihoz követeket küldé,
meg nem alkhattak vala...²⁴

Jefte sorsa tehát a száműzetésből a hadi dicsőségen át emelkedik a fejedelemségig. Még hozzá száműzetésének az az oka, hogy rokonai méltatlan indokokkal kiforgatták az atyai vagyonból, s becsületében is meggyalázva rablónak kellett állnia. Mikor a feltehetően

21 BALASSI *Versei*, i. m., 158.

22 ILLYEFALVI, *Jephtha tragoediája*, i. m., 776.

23 *Uo.*, 777–779.

24 *Uo.*, 783.

Balassitól származó megjegyzés megfogalmazódott, Balassi vagyonából rokonai által kiforgatva elbujdosni, azaz száműzetésbe készült menni Lengyelországba, mivel, mint Jeftének,

Vitéz módra termett, bátor szüve neki,
erős férfiú vala,

s mivel idehaza:

Sok jámbor vitéznek nincsen tisztessége,
mikor ninkell az gátra,
Sípszóra, cifrára sokkal többet költünk,
nincs fizetés a kardra,
Elkél az jó legény, ha megbódul ország
Jephta példát ad arra.²⁵

S mi a lengyelországi kibujdosás sejthető célja? Beállni Zamoyski kancellár török elleni seregébe, s hadi tettekkel szerezni vissza az elveszett vagyont, s szerezni újra vitézi hírnevet és tisztességet. Talán még az sem véletlen, hogy a sokat emlegetett bejegyzés a *Végek dicsérete*, a vitézi élet himnusza, megdicsőítése után olvasható a kódexben? Hiszen nem végleges elbujdosásra indul Balassi. Néhány hónap múlva a *Pusztában zsidókat...* kezdetű énekben egyértelműen vall erről:

Hogy budosásom ideje tölte után
Én édes hazámba térjek esmét vígan.²⁶

A szentháromságról szóló második himnusz még félreérthetlenebb:

Régenten Dávidot, juh mellől az pásztort
víd királyi felségre...

Jó Makkabéusnak, Jeftének, Sámsonnak,
Gedeonnak, Juditnak
Eszet bátorságot adál diadalmot,
hogy vitézül járnának, ...

Az te nagy nevedben én is most, Istenem,
kötöttem fel szablyámat,
Sok jó szerencséket várok csak tetőled,
s vitézlő sok szép jókot,

²⁵ Uo., 776–777.

²⁶ BALASSI, i. m., 135.

Mert nem fizetésért, sem gazdag prédáért
járom, tudod, utamot,

Hanem szent nevedért s az szép tisztességért,
kiben megkisebbítél...

Orcámról töröld el szép vitézségekkel
szégyent, kit mégis vallok...²⁷

És most tegyük fel még néhány kérdést. Vajon nem szándékosan töredékes-e a bejegyzés? Hogyan lehetne kész a *Jephtes históriája* az ammonitákkal vívandó ütközet előtt? Vajon be kell-e fejeznünk a félbemaradt mondatot?

Előrebocsátom, nem megállapításnak, még csak nem is hipotézisnek szánom záró soraim, még akkor sem, ha megfogalmazásuk a retorikai hatás kedvéért kissé határozottabb a kelleténél. Ha igaz, amit sejtetni próbálok, akkor nem a votum miatti veszteség, nem Júlia elvesztésének bizonyossággá érlelődése ihlette Balassit, hanem a lírai önéletrajz folytatásának egész más irányú lehetősége ragadta meg Jefte alakjában. Dacosan programot fogalmazott volna, hogy a méltatlanul alacsony sorba került vitéz kardjával Isten szolgálatában kereshet felemelkedést. Jefte életét élte, gondoljunk kétes üzleti ügyeire, és Jefte életére készült. A programot tetteivel akarta beteljesíteni, hiszen a költői és vitézi létforma nem idegenek egymástól, hanem szorosan összetartoznak.

Heltai János

Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija

A hazai szerkesztésű 17. századi irodalomelméleti kézikönyvek szellemi háttérében fontos szerepet töltenek be a ráinizmus különféle változatai. Ramus hatása Magyarországra két fő irányból jutott el: a mester angol és holland követői és a század első évtizedeinek német gondolkodói egyaránt igyekeztek érvényt szerezni Ramus tanításainak, más-más módon egyeztetve azokat a régebbi hagyományokkal.

A magyarországi puritanizmust meghatározó tényezők között első helyen szokás említeni az angol–holland befolyást. Kétségtelen, hogy Tolnai Dali János, Medgyesi Pál és sok kortársuk angol és holland egyetemeken ismerkedett meg az ottani rámisták munkásságával. Az irodalomelméleti kézikönyvek értékelésénél is kézenfekvő ezeknek a hatásoknak a vizsgálata, hiszen a hazai kompendiumok magyar szerkesztői leggyakrabban angol és holland mintákra hivatkoznak.

A kutatás kevesebb figyelmet fordított a német közvetítés irodalomelméleti vonatkozásaira. Magyarország és Erdély 17. századi eszmetörténetében a heidelbergi kálvinizmus képviselői hagyományosan a haladás kerékkötőiként jelentek meg. Néhány évtizede kialakult az a kép, mely szerint a század közepe táján a reakciós ortodoxia ellenében a haladó kultúraért a puritánusok vívták kemény küzdelmüket, elszántan harcolva a feudalizmus ellen. A valóságban azonban a képlet talán még az eszmetörténetben sem ilyen egyszerű; az irodalmi gondolkodás jellemzőinek meghatározására pedig semmiképpen sem alkalmas önmagában a vallási meggyőződés, a felekezeti hovatartozás. A század kézikönyveinek vizsgálata ugyanis azt mutatja, hogy sokszor az egymástól legtávolabb eső eszmei irányzatok képviselőinél jelennek meg a retorikai közgondolkodás azonos elemei; máskor pedig közös szellemi alapokon álló szerzők teoretikus művei között találhatók irodalomelméleti szempontból lényeges eltérések.

1629-ben érkezett meg a Bethlen Gábor által alapított gyulafehérvári főiskolára az akkor már Európa-szerte ismert Alsted és veje, Bisterfeld; Piscator 1630-ban csatlakozott hozzájuk. A német professzorok korántsem helyezkedtek szembe olyan látványosan a Ramus előtti felfogással, mint a harciasabb angol vagy holland gondolkodók; ugyanakkor a maguk diplomatikusabb módján megpróbálták összhangba hozni a rámista szellemet az elfogadottabb nézetekkel. Gyulafehérvárott kiadott grammatikai, poétikai és logikai tankönyveik világosan mutatják, kinél hogyan valósultak meg a szinkretikus törekvések.

Különösen érdekes lehet azoknak a külföldön megjelent műveiknek a vizsgálata, amelyekben a szerzők részletesebben fejtik ki rendszerüket, mint az erdélyi diákok használatára összeállított kompendiumokban. Korábban már utaltam arra, hogy Bisterfeld Gyulafehérvárott megjelent dialektikája¹ csak tömör vázlata a szerző nagy logikai szintézisének, amit később Leidenben adtak ki.² Arra is felhívtam a figyelmet, hogy Magyarországon is található

1 *Elementa logica*, Gyulafehérvár, 1635, 1641, 1645 (RMK II, 499, 572, 657); Várad, 1649 (RMK II, 717).

2 *Johannis Henrici Bisterfeldii [...] Elementorum logicorum libri tres [...] accedit ejusdem auctoris Phosphorus Catholicus*, Leiden, 1657. A kötet tartalma:

- Henricus Verbiest, a kiadó ajánlása Wevelichovennek [3 lap]
- Adrianus Heereboord előszava az olvasóhoz, 1656. december 9-i dátummal [14 lap]
- *Discrimen Aristotelicorum et Rameorum ex Syntagmate Snellio-Rameo* [a szerző neve nélkül, 4 lap]

a kiadást tartalmazó kötetből.³ Szorosabban kapcsolódik az irodalmi gondolkodás történetéhez Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija, aminek hazai kiadására semmi sem utal; Hollandiában viszont megjelent, és jó háromszáz év elteltével hozzánk is jutott belőle példány.

Tanulmányozása azért nem érdektelen, mert Bisterfeld gyulafehérvári működése egybeesett Medgyesi Pál ottani tevékenységével. Azt is tudjuk, hogy a fiatal udvari pap élvezte a német professzor jóindulatát, talán még barátságát is. Nehéz volna azt feltételezni, hogy az egyik első magyar nyelvű egyházi retorika szerzője ne ismerte volna Bisterfeld akkor még csak kéziratban lévő ars concionandiját. A munka összevetése a *Doce nos orare, quin et praedicare*⁴ megfelelő részeivel számos egybeesést mutat; ez aligha lehet véletlen.

Abba a körbe, amelyben a főiskola német professzora és az udvari pap mozgott, beletartozott az erdélyi reformátusok püspöke, Geleji Katona István is. Prédikációinak szerkezete és az egyházi beszéd felépítésére vonatkozó megjegyzései fontos adalékokkal szolgálnak a kor irodalmi gondolkodásának történetéhez. Homiletikai elképzelései ugyan-csak érintkeznek a német professzor rendszerével. Számos hasonló vonást lehet találni Bisterfeld szintézise és a század későbbi magyar elméletíróinak munkái között.

Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija nyomtatásban Leidenben látott napvilágot 1654-ben. Akárcsak a szerző több más művének leideni kiadását, ezt is Adrianus Heereboord, az egyetem filozófiaprofesszora gondozta. Az Országos Széchényi Könyvtárban egy három darabból álló kolligátum első részében tanulmányozható.⁵ Ebben a kötetben Bisterfeld két értekezését követi az ars concionandi. A szerző az egész kötet címlapján gyulafehérvári professzorként szerepel;⁶ a prédikációelmélet belső címlapja hangsúlyozza, hogy a munkát szerzője annak idején Gyulafehérváron adta elő tanítványainak.⁷ A szerzőhöz címzett előszavában Heereboord leírja: magyar diákoktól értesült róla, hogy Bisterfeldnek kiváló munkái kéziratban hevernek, ezért most kiadja őket.⁸

– Bisterfeld: *Elementa logica* [1–89. + táblázatok]

– Bisterfeld: *Phosphorus Catholicus* [1–32.]

– Bisterfeld: *Consilium de Studiis faeliciter instituendis* [1–14.]

3 Budapesti Egyetemi Könyvtár, az Fa 4043. jelzetű kolligátum 2. darabja.

4 Bártfa, 1650 (RMK I, 832).

5 A kolligátumot RMK I, 889a. szám alatt sorolták a régi nyomtatványok közé. Az RMK I-hez való kapcsolását annak köszönheti, hogy a Bisterfeld-kötet első disputációjában a 24–26. lapon magyarul olvasható egy történetke egy meg nem nevezett jezsuitával való hitvitáról. A kolligátum ettől eltekintve teljes egészében latin nyelvű. Második darabja 14 ars concionandit tartalmaz különféle „igen tudós férfiktól” (Leiden, 1668), a harmadik Bucanus *Ecclesiastes*-ének egy korai kiadása (Genf, 1608).

6 *Scripturae Sacrae Divina eminentia et efficientia [...] in duabus disputationibus a [...] Bisterfeldio, Theologiae ac Philosophiae in Illustri Schola Albensi Professore, proposita. Accedit ejusdem Authoris, Ars Concionandi*, Leiden, 1654.

7 *Ars Concionandi ab Excellentissimo Viro, Johanne Henrico Bisterveldio, [!] Theologiae, ac Philosophiae, in Illustri Schola Albensi Professore Celiberrimo [!], ibidem Olim nernose [!] proposita*. Az ars concionandinál a lapszámozás újra kezdődik: a munka az 1–132. lapokon olvasható.

8 „Utinam alia divini tui ingenii *meletémata* ex scrinis, in quibus latent, exilire tandem aliquando permittas *eisz phath* éeliszio. Intellexi ex multis Ungaricae Nationis Studiosis, quam praestantissima adhuc *keimélia* apud te recondita servantur. Noli invidere tanta posteris profutura bona. Si typi, si Typothetae, si operae commodae, desint, omnium hic (ex divini numinis gratia) apud nos est ubertas, & *kerasz Amaltheiasz*. [...] Sed ne tua quoque commoda morer, sisto calamum, si prius veniam petiero, quam, pro tua humanitate, haud gravate dabis, quod, Artem Concionandi, hactenus ineditam, Phosphoro tuo & duabus hisce Disputationibus, adjunxerim.” BISTERFELD 1654, 2v–3v.

A német elméleti irodalomban Bartholomaeus Keckermann erős rámista hatás alatt rendszerezte újra a humaniorákat. Ezt olyan tapintatosan tette, hogy a heidelbergi ortodoxia hívei sokáig benne tisztelték az igazi tudományosság letéteményesét. Széles körű népszerűségének lehetett a következménye, hogy a század közepe táján a radikális angol és holland rámisták hívei közül sokan éppen Keckermannnt kiáltották ki a túlhaladott nézetek legfőbb képviselőjének. Ugyanakkor tagadhatatlan hatása a század későbbi teoretikusaira, köztük – nem lehetetlen, hogy éppen a Gyulafehérvárott működő német professzorok munkásságán keresztül – a magyar elméletírókra is.

Bisterfeld ars concionandija a szinkretizmus jegyében a rámista „methodust” ötvözi a keckermanni „systemával”. Ennek eredményeként felosztásának aprólékosága a szerző professzortársainak kézikönyveihez hasonlítható. (Függeléként közlöm a munka vázlatos áttekintését; alaposabban részletezem a retorikai szempontból fontosabb helyeket.)

A szinkretikus irányzatok képviselőinél az ars concionandi két fő része Keckermann óta a prédikáció elkészítése és előadása: Keckermann egyházi retorikájának első könyve „de formandae concione”, a második „de habenda concione” szól.⁹ A két fő rész tartalmát vizsgálva figyelhető meg a lényeges különbség a „tisztn” rámista retorika és a klasszikus hagyomány egyeztetésével kísérletező törekvések között. Az alapvető felosztás elve mindkét esetben a dichotómia. Ramusnál és követőinél a retorika két része az elocutio és az actio. A rámista felfogásban az inventio és a dispositio a dialektikára tartozik, a memoriára külön részként nincs szükség, így a retorika voltaképpen az elocutio és a pronuntiatio tárgyalásában merül ki. A szinkretikusok nemcsak a profán, hanem a szakrális retorikába is „visszacsempésszik” a hagyományos szerkezeti egységeket: a formatióba beletartozik az inventio, a dispositio és az elocutio (exornatio), a „de habenda concione” szóló részben pedig a memoria (impressio) és a promulgatio (actio) tudnivalóinak kifejtésére kerül sor.

Keckermannénál differenciáltabb rendszerében Bisterfeld a szerkezet negyedik szintjén jut el a „formandi conciones” és a „habendi conciones” tudnivalóinak szétválasztásához. Ars concionandiját a gyulafehérvári professzor a generális és a speciális tudnivalókat tárgyaló egy-egy könyvre osztja. Az első könyv, az „Ars Concionatoria Generalis” három dolgot tárgyal, ezek közül a legrészletesebb a prédikátor eszköztárának kidolgozása, amellyel célját megvalósíthatja. Ez ismét generális és speciális részre oszlik. Retorikai szempontból a legfontosabb a „specialia” két része, a „media formandi conciones” és a „media habendi conciones”. Az előbbi részben kerül tárgyalásra az inventio, a dispositio és az elocutio, az utóbbiban pedig az impressio és a promulgatio. Az igazi felosztás az egyes egységeken belül kezdődik: a téma egyszerű előrebocsátása és a részekre osztás (propositio simplex és multiplex) például a formatio hetedik szintjén jelenik meg.

Még egy példával megvilágítom, milyen differenciáltan építi fel rendszerét Bisterfeld. A rámista utilitarizmust valló puritánusoknál az ars concionandi fontos része a hasznok felosztása. A különféle megoldások közötti eltérések jelentőségéről több más alkalommal írtam. Bisterfeld értékeléséhez e tekintetben elegendő az angol–holland vonulat legnagyobb hatású képviselőjének, Amesiusnak a megoldására utalni. Az angol szerzőnél a hasznok két

9 *Rhetoricae Ecclesiasticae, sive artis formandae et habendi conciones sacras, libri duo* = Bartholomaei KECKERMANNI Dantiscani in Gymnasio Patrio Philosophiae Professoris eruditissimi *Operum omnium qui extant Tomus I-II*, Genf, 1614, II. kötet.

csoportja az *usus theoreticus* és az *usus practicus*. Az előbbi informatióra és reformatióra, az utóbbi institutióra és correctióra bontható.

Bisterfeld első felosztásában a hasznok között *usus theoreticus* és az *usus energeticus* kell megkülönböztetni. Az előbbi *didacticus*ra és *elencticus*ra, míg az utóbbi *practicus*ra és *poeticus*ra osztható. A hasznok harmadik szintjén az *usus practicus* két fajtája a *paedeuticus* és az *epanorthoticus*, a *poeticus* pedig nem kevesebb mint négyfelé osztható: ezek az *usus paracleticus*, *euticus*, *eucharisticus* és *phobeticus*.

A prédikáció elméletével foglalkozó irodalom egyik sarkalatos kérdése a közönséghez való alkalmazkodás. Ez Bisterfeldnél többféle összefüggésben is szóba kerül. Retorikai szempontból különösen érdekes a *propositio* tárgyalásának már említett második aspektusa, a *simplex* és *multiplex* megoldás. (Első megközelítésben a *propositio* textuális vagy dogmatikus.) A *propositio simplex*-szel a *multiplex* állítható szembe, ezt Bisterfeld *partitió*nak nevezi; funkcióját illetően pontosan megfelel a középkori *ars praedicandi* *divisiójának*.¹⁰

A második könyv bevezető fejezetében Bisterfeld a prédikációk sokféleségének általános jellemzése során szól a szubtilis és a populáris metódusról. Az előbbi esetben akár a köznép számára felfoghatatlan grammatikai, logikai és metafizikai terminusokat is lehet használni; mindezekről a közérthető beszédre törekedve tartózkodni kell.¹¹ A későbbiekben kiderül, hogy a beszédek különbözősége három dologból ered: a tárgyalandó anyagnak, az előadás módjának és az érintett személyeknek a sokféleségéből.¹² A hallgatóság rétegeinek felsorolásánál előkerülnek az eltérő lelki szükségletek, de a műveltségbeli különbségek is. Az utóbbi esetben nem marad el a bibliai eredetű hasonlat, amelyben a műveltségi szint az életkorhoz kapcsolódó körülményekkel kerül párhuzamba: a tudatlanokat tejjel kell táplálni, a tanultabbak viszont szilárd ételt is kaphatnak.¹³

Bisterfeld gyulafehérvári *ars concionandi*jának mindössze néhány jellemző vonását villantottam fel. Ezzel a német hatás két aspektusára szeretném felhívni a figyelmet. A magyarországi és erdélyi elméleti irodalom vizsgálatánál a 17. század második felében a gyakran emlegetett angol–holland orientáció mellett érdemes tekintettel lenni arra is, hogy a rázmizmus rövidebb úton is eljutott hozzánk. A Párizs–Cambridge–Franecker–Sárospatak ív mellett a Párizs–Heidelberg–Herborn–Gyulafehérvár tengely nemcsak földrajzilag létezett.

10 „*Propositio simplex est, cum uno axioma summa textus proponitur. Haec, praesertim si non subdividatur protinus, est rarior. Partitio est propositio variis partibus seu axiomatibus constans.*” BISTERFELD 1654, 40–41.

11 „*Possunt autem hae methodi vel subtiliter & Scholastice, vel populariter & Oratorie proponi: subtiliter proponuntur, cum vel notionalibus, vel a vulgari hominum captu remotioribus terminis cfferuntur; ut Grammaticis, Logicis, Metaphysicis obscurioribus: Populariter proponuntur, cum notionibus primis ac vocibus omnium captui accommodatis explanantur; ut, terminis Metaphysicis, clarissimis quaestionibus, ac vocibus Symbioticis.*” BISTERFELD 1654, 69–70.

12 „*Varietas concionum oritur vel a rebus tractandis aut disserendis, vel a modo disserendi, vel denique a personis tractantibus seu disserentibus.*” BISTERFELD 1654, 75.

13 „*Auditores, sunt fideles vel infideles, humiles, securi, vel bene constituti, infirmi in fide vel firmi, vitae laudatae, vel illaudatae, indocti vel docti. [...] Infideles humanitate sunt alliciendi, fideles confirmandi, humiles ac desperabundi solandi, securi terrendi, et bene se habentes confirmandi, infirmi dirigendi, firmi magis magisque incitandi, vita integra commendandi, improba corrigendi, indocti lacte, docti vero cibo solido pascendi.*” BISTERFELD 1654, 130.

Ugyanakkor az irodalmi gondolkodást vizsgálva finomítanunk kell a heidelbergi ortodoxia és az angliai puritanizmus követőinek éles szembeállításáról hirdetett nézeteinket – legalábbis ami az irodalomelméletet érinti. A magyar szerkesztésű kézikönyvek tanúsága szerint ugyanis a század második felének legfontosabb munkáiban a heidelbergi–herborni szinkretizmus elemei is megtalálhatók. Így az 1630-as, 40-es években a gyulafehérvári főiskolán tanító német professzorok is hozzájárultak ahhoz, hogy az európai szellemi élet sokfélesége a magyar irodalmi gondolkodásban is jelen legyen.

Még ha a fordított irányú hatás nem is ilyen jelentős, azért azt sem hagyhatjuk említés nélkül. Nem túlzás azt állítani, hogy a 17. századi Európában százával jelentek meg irodalomelméleti kézikönyvek: minden valamirevaló iskola tanárai elkészítették és kinyomatták az egyes tudományágak rendszerezését saját feldolgozásukban. Nem szabad lebecsülnünk Leiden szerepét a kor művelődésében. Elégedetten vehetjük tudomásul, hogy ebben a szellemi központban olyan könyv is jelent meg, amelyben egy gyulafehérvári professzor-ként bemutatott szerző rendszere vált hozzáférhetővé az európai olvasók számára.

Függelék

Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija

Liber I. – Ars Concionatoria Generalis

Tradit praecepta communia, docetque sapientiam concionatoriam. Agit

- de fine
- de subjecto
- de mediis concionatoris

Media concionatoria sunt, quibus Concionator scopum suum assequitur.

- generalia
- specialia
 - formandi conciones
 - habendi conciones
- Media formandi conciones
 - formatio
 - inventio
 - thematis (Textus)
 - argumentorum
 - dispositio
 - accessus ad tractationem
 - votum
 - indicatio scopi & causarum impulsivarum
 - hortatio ad Dei invocationem
 - invocatio divina
 - commodus accessus ad praelectionem textus
 - praelectio textus
 - votiva clausula
 - tractatio ipsa (vocatur dispositio)

- partes generales
 - collatio
 - connexio
- partes speciales
 - principales – faciunt ad concionis essentiam
 - propositio
 - 1. – textualis
 - dogmatica
 - 2. – simplex
 - multiplex (partitio)
 - propositionis tractatio
 - theoretica (notificatio textus)
 - explicatio
 - confirmatio
 - practica seu pathetica
 - usuum deductio
 - usus theoreticus
 - didacticus
 - elencticus
 - usus energeticus
 - practicus
 - paedeuticus (institutio) – exhortatio ad virtutes christianas
 - epanorthoticus – dehortatio a vitiis
 - poeticus
 - paracleticus (consolatio)
 - euticus
 - eucharisticus
 - phobeticus
 - usuum applicatio
 - minus principales – faciunt ad excellentiam, possuntque abesse
 - exordium
 - successivum
 - abruptum
 - peroratio
 - repetitio
 - concitatio
 - recessus a tractatione
 - transitio a concione ad preces
 - preces solennes
 - agenda ecclesiasticae
 - clausula votiva (benedictio)
- elocutio (exornatio) petitur

- ex Lexica & Grammatica
- ex Rhetorica
- Media habendi conciones
 - impressio
 - media logica
 - media medica
 - promulgatio (actio)
 - vocis moderatio
 - gestus moderatio

Liber II. – Ars Concionatoria Specialis

Praecepta specialia tradit, docetque prudentiam concionatoriam.

I. De Varietate Concionum in Genere

II. De Varietate Concionum ratione Thematum

III. De Varietate Concionum ratione Modorum disserendi

IV. De Varietate Concionum ratione personarum Disserentium et Circumstantiarum

Bartók István

József Attila és a romantika

Hogy József Attila kései költészete két vonulatra szakadt, s a belőle kirajzolódó én kettős arccal bír, az egyre nyilvánvalóbbá kezd válni a kutatás számára. A korábbi, klasszikusnak mondható, egységes én helyett 1933-tól, majd karakteresebben 1935-től kettős (vagy egyszerűen: két) én szólal meg. Néhány kivételes helyzetű verset leszámítva az ének egy versen belül nem keverednek egymással. Ha a két ént – s a költeményeket, amelyekben hangot kapnak – értelmezni kívánjuk, külön-külön kell szemlélni őket, majdnem úgy, mintha más-más költő alkotásai lennének. Jelen dolgozatban *A Dunánál* című versről elnevezett vonulat jellegzetességeit szeretnénk számba venni.¹

Ezt olvassuk *A Dunánál*-vonulat egyik versében:

S mert a nemzetekből a szellem
nem facsar nedves jajokat,
hát egymás ellen uj gyalázat
serkenti föl a fajokat.
[*Ős patkány terjeszt kórt...*]

Érdeemes felfigyelni arra, hogy a szóhasználat és a stílus mennyire Vörösmartyra emlékeztető.² A hasonlóság Vörösmartyval és általában a romantika lírájával azonban – mint azt a dolgozat folyamán bizonyítani igyekszünk – sokkal alapvetőbb. Azt is mondhatjuk, hogy e vonulatában József Attila költészete romantikus vonásokat mutat. Ha a romantikát Szegedy-Maszák Mihállyal egyetértve irányzatnak, és nem korstílusnak tekintjük,³ s így bizonyos romantikus jellegzetességeket nem egy adott korszakhoz kötünk, könnyebben elfogadható lesz, hogy egy huszadi századi költő is lehet bizonyos tekintetben „romantikus”.

József Attila *A Dunánál*-vonulata esetében elsősorban a történelemszemlélet mutat párhuzamokat a romantikával. A következőkben előbb a vonulat névadó költeményét kívánjuk röviden értelmezni, majd Vörösmarty költészetével próbálunk párhuzamot vonni.

A költemény első részéről szólva Németh G. Béla felhívja a figyelmet a *mint, mintha* kötőszók sorozatos ismétlésére.⁴ Mindez magyarázó, mondhatnánk tanáros jelleget kölcsö-

1 A másik vonulatról részletesen: JANZER Frigyes, *Tudod, hogy nincs bocsánat: Versértelmezés és motívum-értelmezések*, It, 1993, 894–915; a két vonulat problémájáról valamint a köztes helyzetű versekről: JANZER Frigyes, *A „két vonulat”, a Flóra-versek és az Óda = „A Dunánál”: Tanulmányok József Attiláról*, szerk. TASI József, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 3), 35–55.

2 Csak egy idézettel illusztráljuk most ezt:

Egy újabb szellem kezd felküzdeni,
Egy új irány tör át a lelkeken:
A nyers fajokba tisztább érzeményt
S gyümölcsözőbb eszméket oltani,
(*Gondolatok a könyvtárban*).

3 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai* = Sz-M. M., „Minta a szőnyegen”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 119.

4 NÉMETH G. Béla, *A klasszikus óda megújításának mesterpéldája (József Attila: A Dunánál)* = N. G. B., 7 *kísérlet*, Bp., Tankönyvkiadó, 1982, 214–215.

nőz a versbeszédnek. Az állandó hasonlítás a köznapi tudat számára távoli dolgokat akar egymáshoz közel hozni: a végtelen idő, a történesek, a történelem szimbólumát, a hatalmas folyót és (hasonlítottként) a munkát, az egyéni élet legfontosabb személyét: az anyát,⁵ szemlélődő önmagát, s végül – az első rész utolsó versszakában – újra az anyát, a születést s a halált. A fenti felsorolás minden eleme meghatározó szerepet kap majd a versen belül. Itt elsősorban arra a különös harmóniára érdemes figyelni, amely ezek között a távoli fogalmak között kialakul. A – nehezen megszülető – harmónia e vonulat minden versének sajátossága. Nagyon erőteljes az első részben a látszat („fecseg a felszín”, „zavaros”, „mitarka volt”, „másra gondoló anyának ölén”) és a valóság („hallgat a mély”, „bölc és nagy volt a Duna”, „A Duna csak folyt”) szembeállítás, ez az állandó ütköztetés az utóbbi dominanciáját sugallja.

A költemény második része – már jelen időben – az előbbi felsorolás egyes elemei közötti kapcsolatot teremti meg. Az egyes elemek azonban részben konkretizálódnak: kisgyermek helyett „Én”-ről van szó; részben általánosabb színezetet nyernek: az anya helyett az ősökről olvasunk. Az előbbi részben még meg nem nevezett kisgyermeket, önmagát helyezi el nagyobb időbeli távlatban a költő. Az öröm és a bánat, az utódnemzés, a születés és a halál, a gyilkolás – a hétköznapi tudat számára annyira ellentétes – fogalmi keverednek egymással a legnagyobb természetességgel: „kapáltak, / ölte, ölelte, tették, ami kell.” Érezhető, de még a második rész folyamán sem kimondott, megfogalmazott erő, tudás teszi harmonikussá az egyébként ki nem békülő elemek egymás mellett létét. Itt még rejtélyes, s az olvasóban várakozást keltő módon keveredik a költő személyében az összes ő, a világ, valamint az előbb felsorolt cselekedetek. A költő léte, tudása révén a halál tragikuma semmissé válik, feloldódik.

A megoldás a költemény harmadik részében fogalmazódik meg. Előbb azonban itt éri el a vers a legmélyebb, leginkább tragikus pontját is. Az anyáról és az apáról olvassuk:

Mikor mozdulok, ők ölelik egymást.
Elszomorodom néha emiatt –
ez az elmúlás. Ebből vagyok. „Meglásd,
ha majd nem leszünk!...” – megszólítanak.

Az idézetben – az előző részhez hasonlóan – újra összekötődik a gyermeknemzés: az ölelés és a halál: az elmúlás. Itt azonban az utóbbi nem oldódik fel az előbbiben, hanem éppen ellenkezőleg, az egyéni élet mulandósága (a szülőké és a költőé egyaránt) lesz a versszak végső kicsengése.

A harmadik rész második versszakától azonban újra a második rész diadalmasabb hangja tér vissza, azzal a különbséggel, hogy itt már magyarázatot is kapunk arra, hogy miképpen

5 Így ír Tverdota György a „S mint édesanyám, ringatott, mesélt / s most a város minden szennyesét” sorokról, különösen az utóbbiról: „Ha észleletnek tekintjük, akkor a várost átszelő folyamra vonatkozik. Ha emlékloldalát vesszük figyelembe, akkor az édesanyára értendő. A percepcióba költözött emlék, az emlékekkel telített percepció szerves egységét és kétarcúságát a hasonlat struktúrája biztosítja. Az optimális grammatikai formát pedig a múlt idejű igealakok sora jelenti, amelyek egyenlő mértékben utalnak a folyóra és az édesanyára.” (TVERDOTA György, *A Dunánál, az emlékezés verse*, ItK, 1994, 658.)

oldható fel a tragikum. A szakasz a pátosz felé tartva, egyre gyorsabb ritmusban bontakozik ki. Az első sorok hosszabb szavai után a szakasz két utolsó sora már szinte csak egy-két szótagos – a megoldás megtalálása miatti izgalom fiziológiai tüneteit jól kifejező – szavakból áll. Az előző versszak utolsó szavával („Megszólítanak”) indul ez a szakasz is. Ami azonban ott az egyén a halállal szembeni tehetetlenségére figyelmeztető felszólítás volt, abból itt a halállal szembeni diadal felé vivő gondolatsor első lépése lesz. A megoldás több síkon is jelentkezik. A második szakaszban egyfajta biologizmusban oldódik fel a feszültség. Az ősök génjeik átörökítése révén az utódban folytatódnak, aki így nem csak a szülők, hanem a legtávolabbi ős létét is továbbviszi. Itt lesz teljesen érthető a vers első részének különös harmóniája, amely szerint mint

a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sirköves, dülöngő temetők.

Már a második versszakban érződik, hogy az egyén számára felelősséggel is jár a genetikai hagyomány hordozása: „mert ők én vagyok már”. A következő szakaszban azonban ez a felelősség meg is fogalmazódik. E szakasz nem a genetikai alapú érvek felsorolását folytatja, hanem a történelem síkján kíván választ adni. Részben a genetikai rokonságra építve, részben azonban ettől függetlenül is („a meghódoltak kínja meggyötör”) a világ centrumában érzi magát az én, aki egyébként nem emelkedik ki a többiek közül;⁶ az ősök folytatásának felelőssége és feladata minden egyén számára egyformán érvényes. A minden (nem csak genetikai értelemben vett) őst magában hordó egyén révén az előző szakaszban kibékült az élet és a halál, ebben arra láthatunk törekvést, hogy kibéküljön a gyilkos és az áldozata. Erre adja meg a lehetőséget *A Dunánál*nak és egész vonulatának egyik kulcsfogalma, a jövő. Láttuk a múlt és a jelen jellemzését, s az egyén helyét:

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.

Hogy ebből a múltból és jelenből hogyan fordul át a történelem egy egészen más jövő felé, az a költemény talán legnagyobb kérdése. Erre a fordulatra – s vele *A Dunánál* utolsó versszakának értelmezésére – majd Vörösmarty egyik versének, s rajta keresztül a romantikus történelemszemléletnek a jellemzése után térünk vissza. Most csak arra hívjuk föl a figyelmet, hogy a fordulat megtörténik, legalábbis ennek lehetősége felvetődik.

Mind a biologizmus, mind *A Dunánál*-vonulat más verseire inkább jellemző történelemszemlélet csak úgy jelenthet megoldást, úgy oldható fel a harmadik rész első versszakának mély tragikuma, hogy a vers énje eltekint egy értéktől, semmissé nyilvánítja azt. Ez az egyén pótolhatatlanságának, életének önmagában való értéke. A második versszakból ural-

⁶ Ezt jelzi az utolsó előtti versszak két zárósora mindenkinek szánt felszólítása és az utolsó versszakban domináns többes szám első személy használata.

kodó szemlélet csak úgy tud továbblépni, hogy ezt zárójelbe teszi. E gesztus nélkül az érvek sorozata önmagában nem bírt volna meggyőző erővel, hiszen az egyén mulandósága a következő versszakokban is tény marad: „az Ős vagyok, mely sokasodni foszlik”, illetve: „A honfoglalók győznek velem holtan”. Feltételezhetően ez a zárójelbe tétel nem megy olyan könnyen, ez látszik abból is, hogy a harmadik rész első szakaszában az én saját halálának tragikumára rádöbbenő mondatai („Elszomorodom néha emiatt – / ez az elmulás. Ebből vagyok”) után a következő szakaszokban soha nem az én, hanem mindig az ősök halálára adott válaszokat látunk.

Szegedy-Maszák Mihály így ír Vörösmartyról: „Az 1820-as és 40-es évek között hihe-tőleg két olyan szerzőnk van: az önkeresést célnak tekintő Széchenyi és a történelembölcse-leti látomásokat megfogalmazó Vörösmarty, kiket könnyűszerrel be lehetne venni egy olyan körképbe, mely a romantika leglényegesebb vívmányairól adna számat.”⁷ Vörösmarty Mihály *par excellence* romantikus költő, így a vele való mély párhuzam József Attila most tárgyalandó vonulatának természetéről, helyéről is sokat mond. Ha Vörösmarty történe-lemszemléletét vizsgáljuk, mellőzhetetlen a *Gondolatok a könyvtárban*. Lukácsy Sándorral egyetértve⁸ úgy gondoljuk, hogy a *Gondolatok a könyvtárban* nem a kultúrakritika verse, hanem antropológiai ítélet, vagy kissé másként fogalmazva: történetfilozófiai vízió. A vers-ben szerkezetalakító, sőt meghatározó tényező egyik oldalról a múlt és a jelen, másik oldalról a jövő szétválasztása. Előbb a történelem egész eddigi menetének értékelését kapjuk:

Leírva áll a rettentő tanulság:
„Hogy míg nyomorra milliók születnek,
Néhány ezernek jutna üdv a földön,
Ha istenésszel, angyal érzelemmel
Használni tudnák éltők napjait.”

Hasonló ez *A Dunánál* indításához. József Attila e versében azonban a történelem negatív elemei – mint láttuk – már a költemény elején mint nem lényegi erők jelennek meg. Ez *A Dunánál*nak meglehetősen egyedi vonása József Attila költészetén belül, hiszen a vonulat más versei általában Vörösmarty költeményéhez hasonlóan mélyről, a történelem értelmetlenségének képével indulnak:⁹

Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott
hazafelé menet?

(Levegőt!)

7 SZEGEDY-MASZÁK, i. m., 125.

8 LUKÁCSY Sándor, *Tenni, túlni, küzdeni*, Holmi, 1992. augusztus, 1117.

9 Idézhetjük volna még a következő versek indítását: *A város peremén*, *Elégia*, *Majd emlékezni jó lesz*, [*Ős patkány terjeszt kórt...*], *Hazám*. Az első pillanatban talán nem idetartozónak látszik az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról*. Itt azonban mintegy a másik negatív történelmi ítéletére válaszul hangzanak el az első szavak. Kissé késleltetett a történelmi mélypont képe a *Thomas Mann üdvözlésében*: „az emberségen, mint rajta a rák, / nem egy szörny-állam iszonyata rág.” *A Dunánál* c. versben megfigyelthez hasonló a *Születésnapomra* és az *Ars poetica* megoldása: a pozitív cselekvés sejteti a kevésbé hangsúlyosan kimondott negativitást: „Én nem fogom be pörös számat.”

Majd néhány versszakkal később így foglalja össze tapasztalatát:

Óh, én nem így képzeltem a rendet.
Lelkem nem ily honos.
Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet,
aki alattomos.
Sem népet, amely retteg, hogyha választ,
szemét lesütve fontol sanda választ
és vidul, ha toroz.

A „rettentő tanulság” azonban nem a *Gondolatok a könyvtárban* végső szava. Lassan, nehezen, de alapvető fordulat áll be a versben: „Oh nem, nem! amit mondtam fájdalom volt”. Ezt követően az indulat még egyszer visszarántja a verset a kétségbeesésbe, majd a fordulat a vers későbbi menete folyamán többszörösen is nyomatékosítva visszavonhatatlanná válik:

És mégis – mégis fáradozni kell.
Egy újabb szellem kezd felküzdeni,
Egy új irány tör át a lelkeken:
A nyers fajokba tisztább érzeményt
S gyümölcsözőbb eszméket oltani,
Hogy végre egymást szívben átkarolják,
S uralkodjék igazság, szeretet.

Meg kell említeni, hogy mind Vörösmarty, mind József Attila a világ, a világtörténelem, illetve minden ember problémájára keresi a választ, s érdekes módon mindketten a nemzeti sorsban találják meg azt. Amit Szegedy-Maszák Mihály a *Gondolatok a könyvtárban* kapcsán ír, akár *A Dunánálra* is igaz, s egy újabb, még fontosabb problémát is felvet: „A vers utolsó részében Vörösmarty először meglehetősen bizonytalan, immanens pozitív értéket mutat fel: a küzdésre hivatkozik, mint előtte, a harmincas években – feltehetőleg a Sturm und Drang idején elterjedt vitalisztikus felfogás hatására – az országgyűlés negatív tapasztalatait átélő s a cselekvő rezignáció magatartását felvevő Kölcsey, az Athenaeum némely szemleírója, vagy mint évtizedekkel később *Az ember tragédiája* szerzője [...]. Ezután Vörösmarty még egy pozitív értéket is megnevez, a küzdés lehetséges eredményét. Ez kizárólag a nemzeti létre vonatkozik, a *Gondolatok* korábbi része pedig a világtörténelem egészének a célját vonta kétségbe. A zárlat tehát nem olvasható úgy, mint a feltett kérdésre adott válasz. A költeménynek csak befejezése van, megoldása nincs, s a megoldás hiánya nem csorbítja a nagy vers szerves egységét.”¹⁰

A megoldás hiánya azonban talán nem is elsősorban ebből következik, hiszen a nemzeti létre vonatkozó bizakodóbb jövőkép önmagában sem tűnik racionális, megokolt jellegűnek.

¹⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása (Az Előszó helye Vörösmarty költészetében)* = Sz.-M. M., *Világkép és stílus*, Bp., Magvető, 1980, 195.

A fordulat nem a gondolatmenet következménye; éppen az utóbbi elfogadhatatlansága provokálja ki azt. A fordulat pusztá *akarása* révén következik be. Vörösmartynál éppúgy, s szinte ugyanazokkal a szavakkal, mint József Attilánál:

S mégis, magyarnak számkivetve,
lelkem sikoltva megriad –
édes Hazám, fogadj szivedbe,
hadd legyek hűséges fiad!

(*Hazám*)

A vén cigányban majd nem azt olvassuk, „És mégis”, hanem azt, „de még se, – hagyj békét a húrnak, / Lesz még egyszer ünnep a világon” – a fordulat intenzitása, hite talán kisebb lesz ebben az 1854-es versben, de jellege megmarad. A jobb jövő lehetősége vagy legalább *akarása* mindkét költő hasonló verseinek alapvető sajátossága. Így *A Gutenberg-albumba* páratlan számú sorai mindig úgy kezdődnek: „Majd ha ...”, ezzel is a jövőt állítva megoldásként. A *Szózat* is az akarat pusztá ereje által megszülető jobb jövő:

Az nem lehet, hogy ész, erő,
És oly szent akarat
Hiába sorvadozzanak
Egy átoksúly alatt.

Még jöni kell, még jöni fog
Egy jobb kor [...]

vagy legalább a méltó gyász képét rajzolja meg:

S a sírt, hol nemzet süllyed el,
Népek veszik körül,
S az ember millióinak
Szemében gyászköny ül.

A „Még jöni kell, még jöni fog” logikája vagy inkább *akarása* érvényesül József Attila romantikus vonulatának minden versében.

Szegedy-Maszák Mihály imént idézett mondatai a *Gondolatok a könyvtárban*ról utalnak a küzdés szerepére is. Ez is rokonítja *A Dunánál*-vonulat verseit (többnyire azok végét) ezzel és más Vörösmarty-költeményekkel. A fordulathoz szorosan, többször is hangsúlyozottan kapcsolódik ugyanis a *munka* motívuma: „Rakjuk le, hangyaszorgalommal, amit / Agyunk az ihlet órákban teremt”; „Mi dolgunk a világon? küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbékért”, de utalhatunk a vers záró szavaira is: „Ez jó mulatság, férfi munka volt!” Nem idézzük, csak utalunk a munka-motívum néhány nagyon hasonló megjelenésére a 40-es és 50-es évek verseiből: *Fóti dal*, *Keserű pohár*, *Hymnus*, *A sors és a magyar ember*, *Az ember élete*. Úgy tűnik, hogy maga a munka, a tevékenység az, amely minden racionális

megfontolástól függetlenül – sőt azokkal ellentétesen – lehetővé teszi a versek jövőképét. Itt újra segít a Vörösmarty-vers *A Dunánál* utolsó szakaszának értelmezésében, itt térünk vissza lezáratlan gondolatmenetünkhöz. Az ott (és más József Attila-versekben) megjelenő jövő lehetősége szintén a munkába vetett hiten alapul: „...Én dolgozni akarok”, majd a vers legvégén: „s rendezni végre közös dolgainkat, / ez a mi munkánk; és nem is kevés.” Gyakran jön létre ez a kapcsolat más versekben is; így van ez a következőkben: *A város peremén*, *Elégia*, *Alkalmi vers a szocializmus állásáról* és talán a *Thomas Mann üdvözlésében*, az *Ars poeticában* és a *Hazámban* sincs másként.

Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, ezért csak megjegyezzük, hogy különös módon, akárcsak József Attila esetében, Vörösmarty költészetén belül sem egyeduralkodó az előbb jellemzett történelemszemlélet. Nagyon régi témája a Vörösmarty-irodalomnak a költő pályáját megosztó kettősség, a „két Vörösmarty”. Schöpfung Aladár 1908-as Nyugat-beli cikkében azonban kronológiai alapon különíti el egymástól a kettőt, s a másik Vörösmarty megszületését 1848 utántól számolja. Babits két 1911-es tanulmányában három Vörösmartyt ír le, de ő is 1848-ban látja a fordulópontot.¹¹ Meglátásunk szerint a kettősség azonban egy időben, már jóval 1848 előtt is fennállt, s az 50-es években is fennmaradt. Olyan versek, mint az *Országháza*, [*Sétél eszmék borítják...*], [*Fogytán van a napod...*], *Az emberek* egy másfajta, a nihilbe hajló történelemszemlélet hordozói. Ezekben a versekben nincs semmiféle fordulat, József Attila *Kiadtozás*-vonulatához hasonlóan nem találjuk a nehezen kiküzdött jobb jövő képét. *Az emberek* zárását idézhetjük:

Az emberfaj sárkányfog-vetemény:
Nincsen remény! nincsen remény!

Szabó Magda a [*Fogytán van a napod...*]-at és a [*Karóval jöttél...*]-t állítja egymás mellé:¹² a párhuzam találó, a hangnem hasonlósága több mint meglepő.

Visszatérve *A Dunánál*-vonulat verseire, itt is találunk további hasonlóságokat Vörösmarty költeményeivel. Bár az *Előszót* sokan *Az emberek* folytatásának tartják,¹³ lényeges különbség van e versek egyik döntő pontján, a befejezéskor. *Az emberek* utolsó szavait az imént idéztük. Az *Előszó* viszont a mélypont után valamiféle nagyon ironikus és távoli bizakodással zárul:

Majd eljön a hajfodrász, a tavasz,
S az agg föld tán vendég-hajat veszen,
Virágok bársonyába öltözik.
Üveg szemén a fagy fölengedend,

11 SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty*, Nyugat, 1908. június 1., 582. Babits két tanulmányának legutóbbi közlése: BABITS Mihály, *Az ifjú Vörösmarty* = B. M., *Magyar irodalomtörténet arcképekben*, szerk. és összeáll. FRÁTER Zoltán, Bp., Ferenczy Könyvkiadó, 1996 (Válogatott Mesterek), 54–75; *A férfi Vörösmarty (A második és a harmadik)* = Uo., 76–109.

12 SZABÓ Magda, *A lepke logikája. Szinképelemzés: Vörösmarty-költemények*, Bp., Argumentum Kiadó, 1996, 87.

13 Így vélekedik SZEGEDY-MASZÁK, i. m. (1980), 202. Más-más antropológiai ítéletet lát azonban a két versben: LUKÁCSY Sándor, *Vörösmarty: Az emberek*, Holmi, 1991. március, 292.

S illattal elkendőzött arcain
Jó kedvet és ifjúságot hazud:
Kérdjétek akkor ezt a vén kacért,
Hová tevő boldogtalan fiait?

Éppen annyira indokoltnak látjuk egy olyan értelmezés lehetőségét is, amely a fenti sorok iróniáját olyan erősnek érzi, hogy az kizárja bármiféle pozitív jövő esélyét. Valamelyest talán egyértelműbb a kép József Attila bizonyos verszárlatai esetében. Ezekben is nagyon erőteljes iróniával találkozunk, a felvázolt jövőbe vetett hit létezése mégis – minden szándékoltan utópisztikus vonás ellenére – hihetőbb. Ezen versek utolsó versszaka – az *Előszó*hoz hasonlóan – a „majd” szóval indítva festi a jobb jövő képét. Utalunk a *Majd emlékezni jó leszre s az [Ős patkány terjeszt kórt...] végét* idézzük:

S mégis bizom. Könnyezve intlek,
szép jövőnk, ne légy ily sivár!...
Bizom, hisz mint elődeinket,
karóba nem húznak ma már.
Majd a szabadság békessége
is eljön, finomúl a kín –
s minket is elfelednek végre
lugasok csendes árnyain.¹⁴

Ahogy Vörösmartynál is kicsi a távolság *Az emberek* és az *Előszó* szemlélete között, ezeket a József Attila-verseket is kevés választja el a *Kiáltozás*-vonulat költeményeitől.

Kissé elszakadva a Vörösmarty-párhuzamtól, egy újabb romantikusnak mondható vonásra hívjuk fel a figyelmet József Attila költészetében. Már-már közhelynek számít a szakirodalomban, hogy a költő számos, ún. gondolati költeményét a tájba helyezett önmaga leírásával indítja. Péter Ágnes M. H. Abrams nyomán mint a romantika meghatározó építkezési elvét írja le ezt a magatartást, s értelmezi Wordsworth *Sorok a tinterni apátság felett* című költeményét: „A költő először kifelé fordul, a természet, a valóság tényeit veszi számba, majd a valóság és saját lelkiállapota közötti feszültségtől indítva, belső világából építkezve elindul egy képzeletbeli utazásra, s ennek során olyan meditatív tapasztalatokra, intuitív felismerésekre jut, hogy amikor a vers zárószakaszában visszatér a természeti tájhoz, a valósághoz, emelkedettebb szemlélettel, mélyebb megértéssel tudja elrendezni azokat az elemeket, amelyekből a tájat a vers elején megalkotta.”¹⁵

A tájba helyezett költő szemlélődése, a meditatív szakasz és a harmadik fázisban egy, a tájhoz immár magasabb tudással visszatérő¹⁶ én útja kínálkozik *A Dunánál* jellemzésére. Annál is inkább, mert a tapasztalás nehéz útját végigjárta én képe a vonulat más verseiben

14 Úgy tűnik számunkra, hogy Petőfi *Nemzeti dalát* is ironizálják ezek a sorok.

15 PÉTER Ágnes, *Roppant szívárvány*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996, 94–95. Számos példát ad erre a verstípusra a szerző.

16 Megjegyezzük, hogy a tájhoz való visszatérés lehet csupán jelzésszerű is, így van ez Wordsworth versében és *A Dunánál* esetében egyaránt.

is hasonlóan jelenik meg. Ezt tapasztaljuk a következő költeményekben: *A város peremén, Elégia, Alkalmi vers a szocializmus állásáról, Levegőt!, Hazám*. Azt is látni kell, hogy a táj szemlélésétől induló költő képe mindig *A Dunánál*-vonulat verseire, s még néhány különleges, köztes helyzetű költeményre (*Óda, Eszmélet*) jellemző, s soha nem találjuk meg a másik vonulatban.

A Dunánál-vonulat bizonyos tekintetben az 1930–32 közti munkásmozgalmi időszak költeményeinek folytatása. A vers értelmezéséből is világos volt, hogy az akkori, az egyén értékét a közösséggel szemben teljesen háttérbe szorító, a jövőben egyáltalán nem kételkedő történelemszemlélet alaposan megváltozott, mégis némely versben 1933, sőt 1935 után is nyomát látjuk az akkori felfogásnak. Ezekben kevésbé vagy egyáltalán nem érvényesül az általunk romantikusnak nevezett jövőkép nehezen kiküzdhető volta. Mintha mélypont, törés, küzdelem nélkül jutna el a költő a vers utolsó szakaszában kimondott bizakodásig. A vers ellentétbe kerül a vonulat egy másik tagjával. A *Thomas Mann üdvözlésében* a *mese* mint a valósággal ellentétes, az igazsággal rokon fogalom, egyértelműen pozitív képzetet hordoz. Ugyanez a motívum – újra a „valódi”-val párban – így jelenik meg az *Ars poeticában*:

Az idő lassan elszivárog,
nem lógok a mesék tején,
hörpintek valódi világot,
habzó éggel a tetején.

Bár az „Én túllépek e mai kocsmán, / az értelemig és tovább!” sorok utolsó szava olyan, a racionalitáson túllépő gondolkodásmódot sejtet, amely korántsem volt jellemző a harmincas évek legelejére, a vers egésze, a szinte töretlen bizakodás mégis rokonítja azokkal, s bizonyos mértékig eltávolítja vonulatának más tagjaitól. Hasonlóan látjuk az 1935-ös, a *Nagyon fáj* kötetbe fel nem vett, utópisztikus, éteri *Május* című vers helyét.

Ha összefoglalásképpen jellemezni akarjuk azt a történelemképet, amely *A Dunánál*-vonulat verseit áthatja, joggal idézhetjük M. H. Abramst,¹⁷ aki úgy írta le a romantika történelemszemléletét, mint amely szerint az emberiség végső célja immár nem egy transzcendentális Istennel való újraegyesülés, hanem az én és a nem én közti ellentét legyőzése, az objektum és a szubjektum harmóniájának megteremtése, a szellem önmagára találása. Ezt a József Attilánál is megtörténő önmagára találást, az egész addigi történelem betetőzését (gondoljunk csak például *A Dunánál* harmadik részére) úgy írták le a romantikusok, mint az ember tudatában végbemenő folyamatot. Mindez a romantika irodalmában értelmet ad a korábbi szenvedéseknek. Ez történik meg József Attila most tárgyalt vonulatának verseiben, s talán éppen ez az a jellegzetesség, amely leginkább ellentétes a másik, a *Kiáltozás*-vonulat verseivel, ahol a szenvedés nem tud értelmet nyerni, s így indokolatlan bűnösségérzetként egy egészen másfajta József Attila-i költészet kiindulópontja lesz.

Janzer Frigyes

17 M. H. ABRAMS, *Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature*, New York, W. W. Norton, 1973, 187–188.

TVERDOTA GYÖRGY

KLASSZIKUS ÁLMOK

Dekadencia és antikvitás Babits első korszakának verseiben

Az 1920-as évek utolsó harmadában az avantgárd utolsó fóruma, a Dokumentum beszüntette működését. Az írástudók az izmusok bukásáról, az avantgárd alkonyáról értekeztek. Babitsnak, aki 1916-os, Kassákkal folytatott vitája óta komoly kritikai figyelmet szentelt a formabontó és hagyománytagadó irodalmi törekvéseknek, úttörő szerep jutott annak az új irodalmi iránynak a kimunkálásában, amelyet kritikátörténeti kutatásaimban modern klasszicizmusnak nevezek.

Babits volt az egyik kezdeményezője a tradícióhoz való visszafordulásnak, az avantgárd „formauntsága” után a műfaji, prozódiai szabályok újabb keletű tiszteletben tartásának. Amikor úttörő szerepről beszélek, akkor közvetlenül elsősorban olyan, a húszas évtized derekához, második feléhez köthető teljesítményekre gondolok, mint az *Ezüstkor*, illetve az *Új klasszicizmus felé* vagy *Az írástudók árulása* című írások vagy az *Oidipusz király* és az *Iphigenia Tauriszbán* fordításai. Ezekhez a szövegekhez fűrtszerűen még sok egyéb publikáció kapcsolható.

A rövidség kedvéért leegyszerűsítve, saját szavaimmal summázom azt a szellemi alapállást, amely a felsorolt és utalt közlemények szerzőjét jellemzi. A kort, amelyben élünk, Babits az új barbárság korának tekinti. Olyan korszaknak, amelyben a háromezer éves európai kultúrát a pusztulás veszélye fenyegeti. A ma hőse többé nem a szent, a művész, a bölcs, hanem a boxbajnok. A veszedelmes világnézetek, az értelmetlen tömegmészárlások idejét éljük, amikor a művészet önként az élet igájába hajtja fejét. Az írástudók kötelessége, hogy megpróbáljanak gátat vetni az új barbárság eme áradatának. A költő a megszentelt hagyományok folytatása, a megnemesítő poétikai törvények tiszteletben tartása révén válhat a veszélyben forgó európai kultúra bajnokává.

Ez a szerepvállalás kétségkívül új fejlemény Babits pályáján, s úgy tűnhet föl, magától értetődően egyszerű döntés következménye. Tudjuk azonban, hogy ez csak látszat, költőknél az egyszerű, sima homlokzatok mindig a mögöttük feszülő, egymás ellen ható erők egymást kiegyensúlyozó „játékának” eredményeként létrejött architektúrát takarják. Kívlőről lépcsősor vezet föl, gyönyörködünk a tympanonban, a metópékban, áthaladunk az oszlopcsarnokon, s belépve, hirtelen szédítő gótikus csúcsívekkel találkozunk, majd másféppen szédítő kupola alá kerülünk, a díszítésből bizáncias pompával és merevséggel csillogó mozaikok sem hiányoznak, de ebben az együttesben, szinte az álom logikájának megfelelően, valahogy mégis minden a helyén van, nem érzünk eklektikát és historizálást, hanem korok egymást gazdagító természetes egymásba épülésére, egymásra rétegződő

jelenbe érése eszmélünk. S ez az épület természetesen kultuszhely is, ahol ma is áldozatot mutatnak be valamely istennek.

Illik talán konkrét példát is hozni szemléltetésül. Utalnék Rába György elemzésére, amelyet a *Húsvét előtt* című versről adott. „Igazi threnosz, zabolátlan gyászének” – olvassuk itt a versről, a pindaroszi hagyomány babitsi felélesztéséről írott fejtegetés közepette. Majd később a magyarázat hatalmas kanyarral az avantgárd felé kénytelen kitérni: „az önkívület csúcsán szilánkokká hasadt versbeszéde már az expresszionista szóköltészet rokona” – hangzik a megállapítás. Egyet lapozunk, s szemünk erre a mondatra téved: „Most szava, fordulata a falusi ünnepek rigmusait, lakodalmi köszöntők hangulatát teremti meg.” Gondoljuk meg: pindaroszi hagyomány, expresszionista szóköltészet és lakodalmi köszöntők egyetlen versben, s ez csupán néhány felvillantott részlet az elemzés egészéből.¹

Ezzel érkeztem meg az engem foglalkoztató probléma megfogalmazásához. Egy ilyen építményben az idegenvezető, vagy – elszakadva az áttételes nyelvezettől – egy ilyen szövegben az egzegéta, úgy mutatja be a különböző összetevőket, mondjuk: részletszépségeket, mintha eleve oda lettek volna rendelve, mintha egy számukra fenntartott üres helyet töltenének be. Holott létrejöttünk valójában az alkotó személyes történetének különböző, nemegyszer fájdalmas fordulataihoz, tervek meghiúsulásához, kudarcokhoz, önkorrekciókhoz, újrakezdésekhez köthető. Egyik-másik falba rögzített, környezetébe harmonikusan belesimuló díszítményről tudható, hogy tűzvészből kimentett, katasztrófától megkímélt töredék.

A húszas évek kultúrát védő, nemesen klasszicizáló, keresztényien áhitatos vagy keresztényien önostorozó, a szenvedő emberrel hitelesen együttérző, az önfegyelemre példát adó, s egyúttal fegyelmet követelő magatartása hosszú belső harcok, átalakulások eredményeként született, s ugyanilyen harcok árán maradt fenn. Nem állítható, hogy az antikvitás örökségének vállalása, a klasszikus formák vonzása, kétségbevonhatatlan példaképek tisztelete nem kíséri végig megszakítás nélkül Babits pályáját a gimnázium padjaitól, az egyetemi klasszika-filológiai vizsgákon, a szegedi tanórákon leadott és megkövetelt ismeretanyagon át egészen haláláig.² Kétségkívül hézag nélküli, kényelmes verslépcsőn juthatunk el az *In Horatiumtól* a *Laodameián*, a *Május 23. Rákospalotán* című versen, majd az *Atlantison* át a *Medve-nótáig* és a *Mint különös hírmondóig* az antik ihlet körén belül maradva.

A folytonosságnak ebben a megnyugtató benyomásában mégis van valami fals elem. Az alakulástörténetből hiányzik a dinamizmus, azaz a disszonancia. József Attila, Babits elleni

1 RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 498, 503, 505. Babits Mihály antikvitás-élményének elemzése során nagy mértékben támaszkodtam Rába György idézett művének, különösen a *Klasszikus álmok* című fejezetnek ide vonatkozó megállapításaira (i. m., 287–312). – Hozzászólásom publikált változatának megfogalmazása előtt módom nyílt elolvasni KELEVÉZ Ágnes „*Hiszem az ezer istent*” című tanulmányát, amelyet – különösen a fiatal Babits „politeizmusáról” írott fejtegetéseket – nagy haszonnal forgattam. Stauder Máriának köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Babits Mihály műveinek kritikai kiadásán dolgozó szakemberek által készített bibliográfiát és segített a témát érintő tételek kiválasztásában. Az idézetekben és a művek szövegére tett utalásokban megtartottam Babits írásmódjának és a különböző szövegkiadásoknak a következtetlenségeit.

2 BELIA György, *Babits Mihály tanulóévei*, Bp., 1983; APRÓ Ferenc, *Babits Szegeden*, Szeged, 1983.

támadását igazolandó, emlékezősek szerint azt hangoztatta, hogy ellenfele, türhetetlen módon, múzeumot csinál a magyar költészetből. A *Magad emésztő...* kezdetű versében ezt a téves elképzelést korrigálja, amikor a babitsi pálya megszakítottságára helyezi a hangsúlyt: „Botot faragtál, ábrákkal tele, / beszélt a nyele, / aztán meguntad. Így volt? / S eldobtad, ahogy az égbolt / az unt csillagot ejti le.” Aztán később: „S hallottam, említ / az a szó isteneket, / kik nem hajolnak ezután neked. / Pedig / te nem szolgálsz többé nekik.” Ez a felismerés közelebb vagy legalább olyan közel jár az igazsághoz, mint például a Devecseri Gáboré vagy a Keresztury Dezsőé, akik közös nevezőre hoznak, s a húszas évektől kezdődő időszak értékvédő Babitsára ruháznak mindent, ami versformában, toposzban, műfajban az antikvitásra vezethető vissza.³

Ahogy én látom, csak egy árnyalattal különbözik attól, ahogyan a Babits-kultusz megteremtésén fáradozó kortársak beállították. Nagyobb hangsúlyt tennék az antikvitásélmény rétegezetségére, s a rétegződést nem vagy nemcsak ülepedésként, hanem tektonikus erők munkája gyanánt fognám föl. Leegyszerűsítve a képletet, három nagy kéregmozgást különböztetnék meg. Az alaprteget nyilván a gyermekkorban kezdődő, s az iskolák által mederbe terelt és mederben tartott erudíció képezi. A *Laodameiát* olvasva tűnődtem el azon, hogy a hős Prótesilaos mozgását pusztán topográfiailag követni Phylakéből Trójába, nem éppen látványos, de annál szilárdabb történeti földrajzi ismeretekre volt szüksége a szerzőnek, amelyek első palántáit alighanem a pozitivisták klasszika-filológián képzett tanárok ültették el a nebulók fejében. Az Othrys-hegy aljából Ilionba a legrövidebb út Euboiára és a Sepias-fok megkerülésével vezet. Közbeeső pihenő Lemnos a Myrina partján. Imbrosznál már megláthatják a hajósok Phrygia partjait, Sigeum vizének csillogását. Majd Masturia foka tűnik föl, jobbról Tenedos ködlik, míg végül megpillanthatják az acháj hősök Priamos várát.

A következő réteg kialakulásához már az iskolák falain kívül szerzett, zivataros élmények, a tudás tiltott gyümölcsei, zavarba ejtő szellemi tapasztalatok szükségeltettek, amelyek alaposan meggyűrték és összetördelték a gyermek- és ifjúkorban felhalmozott ismereteket. Mivel ennél a rétegnél hosszabban szeretnék megállapodni, most csak nevekkal utalok az itt működésbe lépő tektonikus erőkre: Nietzscheével, Baudelaire-ével, Georggével, Wilde-ével, Swinburne-ével és másokéval. A harmadik hullám megszeli a földet, megkezeszeli, az intellektuális katolicizmus erőzójának folyamataival lecsiszolja, lesimítja az előző szakaszban képződött krátereket, szakadékokat, fenyegető sziklaormokat. A korai évek pogány politeistájából értékörző kultúrhérosz bújik elő.

A *Babits Emlékkönyv* vagy akár *Az európai irodalom története* távlatából visszatekintve aztán ez a végeredmény kicsit az egész korábbi folyamatra rávetül. Holott a művészi teljesítmény terén nincs folyamat, nincs fejlődés, nincs végeredmény, csupán hullámhegyek és hullámvölgyek lehetségesek. A *Zsendül már a tavasz* nem tökéletesebb, mint a *Himnusz Iriszhez*. Az *Óda a bűnhöz* alkaiosi strófájában lehet több ifjúkori verstani szabadoosság, mint a sokkal szabályosabb *Medve-nótáiban*, ahogy Vekerdi József részben más példákkal is szemlélteti, de az utóbbi ettől költőileg nem érettebb, mint az előbbi.⁴

3 DEVECSERI Gábor, *Babits és az antikvitás = Babits Mihály Emlékkönyv*, Bp., Nyugat, 1941, 28–32; *Klasszikus álmok: A magyar költészet klasszikus hagyatéka -- Anthológia*, vál., magy. BALÁZS János, bev. KERESZTURY Dezső, Bp., Parthenon, 1943.

4 VEKERDI József, *Antik versformák a modern magyar lírában*, ItK, 1969, 435–453.

Nem tökéletesebb, nem érettebb, de más. Hogy ez a másság megfelelő hangsúlyt kapjon, nem tudom, nem kellene-e kissé rehabilitálni a Babits-értelmezésben a dekadencia fogalmát. Tudom, hogy a „dekadens” jelzőt megbélyegző minősítés gyanánt ütötte rá a jó gyomrúan egészséges konzervatív, a harsány, fiatalos kurjantásokkal egészséges avantgárd, végül a mi iskolai éveinkben kötelezően egészséges marxista kritika a századelő túlfinomult, holdkóros és amorális irodalmára. Azt is tudom, hogy a tudatlíra, az objektív költészet fogalmaival operáló újabb kutatás olyan fontos eredményekhez jutott el, amelyek az elefántcsonttorony és a dekadencia szűk és nem mindig szakszerű fogalmi keretei között mozgó kritika számára megfogalmazhatatlanok lettek volna. De azt se feledjük, hogy a „dekadens” az 1885-ös nemzedék számára egykor stigmából dacosan vállalt önelnevezéssé vált, hogy őket követve a fiatal Babits leveleiben – eleinte még Kosztolányi ellenkezésén is túltéve magát – a dekadencia mellett tett hitet. Még *Az európai irodalom történetében* is ez a jelző kíséri mindazokat a moderneket, Baudelaire-től Hofmannsthalig, akiket a költő mestereiként vagy társaiként vállalt.⁵

Babits klasszikus álmai, azaz korai költészetének antik kapcsolódásai – fogalmazzunk eleve óvatosan – szoros összefüggésben vannak a dekadencia jelenségkörével. Ha bizonyítékokat keresünk e tétel alátámasztására, legcélszerűbb a Nyugatban 1909-ben megjelent *Swinburne*-tanulmánynál kinyitnunk az *Esszék, tanulmányok* I. kötetét. Itt egy csokorra valót találunk belőlük.

Mindenekelőtt lássunk példát a dekadencia apoteózisára önmagában véve! „A nagy költők – kezdi a 4. alfejezetet Babits – ...Byrontól Wilde Oszkárig mind betegek és dekadensek.” A dekadenciát ezután a művészet inherens tulajdonságává általánosítja: „minden költészet, mert művészet, már azért dekadens.” Majd: „Minden nagy költő dekadens volt.” Ilyennek minősülnek, természetesen, a fiatal Babits magyar példaképei, a kései Vörösmarty és Arany is. A tanulmány külön hangsúlyt tesz az örök dekadencia egyik korra jellemző sajátosságára, a betegségre: „De e kor dekadens költői betegek is voltak. Betegségük a koré volt, s a neve talán pesszimizmus. S minden, ami a költők pesszimizmusával jár: a fájdalmas titkok, romantikus untság, megtévedt szerelmek. S Byron után, a Swinburne korában, a legdekadensebb, leglázázóbb s talán legköltőbb költő: a legbetegebb – Baudelaire volt.”

Az általános tétel természetesen az antik költőkre is ráillik: „Horatius nyelve nem dekadens-é?” – kérdezi Babits, majd a görögökre mutat: „A görög antológia legtöbb darabja modern nyelvre fordítva: dekadens költemény”. Így válhatott az az alkotó, aki a „legköltőbb és legbetegebb” Baudelaire tanítványa volt, s aki megírta az „*Atalantát*, a leggörögőbb angol tragédiát”, akiben tehát görögösség és dekadencia ötvöződött, Swinburne, a fiatal Babits választott példaképévé.

A szakirodalom közhelye, hogy a *Laodameia* nem közvetlen görög ihletésű, hanem Swinburne említett *Atalanta in Calydon* című „hatalmas tragédiájának” ösztönzésére született. Azt is szokás hozzátenni, hogy amint az angol költő – úgymond – „egymaga annyi új metrumot talált fel, mint kortársai együttvéve nem”, úgy magyar tanítványát a *Laoda-*

5 BABITS Mihály, *Az európai irodalom története*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 450–452.

meiában hasonló verstani és versmondattani ambíciók feszítették.⁶ Az általánosítás igazát csak fokozzuk, ha érvényét a prozódia területéről tágabb körökre terjesztjük ki.

Amit Babits görögösség és dekadencia összeötvözéséről Swinburne-nél elmond, az az ő különös tragikus költeményét és általában klasszikus álmait is jellemzi. Mint angol mestere, ő is a „tüzes vágy, az emésztő szenvedély költője” kíván lenni, Prótesilaos és hitvese történetében ő is „fölkeres egy antik szerelmi mítoszt, a szenvedély mély szimbólumát”. Mint Swinburne „antikizáló költeményeiből”, úgy a *Laodameidából* is szerzőjének „saját égő lelke szól”. Az ő művének témája ugyancsak „az emésztő, az átkos szenvedély lesz”. Babits „klasszikus álmai” egyszerre tesznek eleget görögösség és dekadencia követelményének.

Ezt a baudelaire-i „sötétvörös erotikát” már nem tanulhatta, és feltehetőleg nem is igen taníthatta középiskolás fokon, mint a prótesilaosi hajóút állomásait. Ez a görögségkép élesen elütött attól, amilyenek eladdig a hellén világot látni volt szokás: nem derűs, nem gondtalan, nem életörömet sugárzó, nem iskolapéldaszerűen mértékletes, s nem áll a világrend pártjára a morbid szerelmű királynővel szemben. A Swinburne-tanulmány utolsó alfejezete pontosan megjelöli, hol kell keresnünk ennek a másfajta görögségképnek a forrását: „Ha elfogadjuk Nietzsche felosztását a költészetről: Swinburne költészete majdnem kizárólag dionüszoszi, míg kortársaiban, Browningban, Tennysonban sok az apollóni elem... Swinburne lendületesebb, nyugtalan, lázas költő.”⁸

„Ha elfogadjuk Nietzsche felosztását...” A *Nietzsche mint filológus* című tanulmányból kitűnik, hogy Babits *A tragédia eredete* műfaji felosztását, az apollóni és a dionüszoszi költészet megkülönböztetését sokkal mélyebbnek ítéli minden korábbi, hagyományos műfaji osztályozásnál. S ha már a *Laodameiánál* állapodtunk meg, akkor szögezzük le, hogy ezzel a művével Babits nem kevesebbre vállalkozik, mint a nietzschei eszmény megközelítésére, a dionüszoszi költemény megalkotására. A viszonyt, amely a költőt a filozófushoz fűzi, nem könnyű meghatározni. Én különösen két nehézséget érzékelek. Az egyik az, hogy Babits említett Nietzsche-tanulmányának tanúsága szerint a költő az egész életműben otthonosan mozgott, márpedig – mint ismeretes – *A tragédia eredetét* és – mondjuk – a költőre ugyancsak elemi hatást gyakorló *Zarathustrát* egy világ választja el egymástól. Ha választani kell, én úgy látom, hogy a fiatal Babits esztétikai nézeteire és művészi ambíciójára a korai Nietzsche-mű gyakorolt befolyást. A dekadencia kérdéskörével, a „beteges”-sel való dacos közösségvállalással, a pesszimizmus megbecsülő hangsúlyú említésével mindenesetre leginkább a Schopenhauerhez még közel álló *A tragédia eredete* mondanivalója egyeztethető össze.⁹

A másik nehézség abból ered, hogy Nietzsche a műfaji hierarchia csúcsára a görög tragédiát állítja, s a líra csak úgy jön számításba, mint a tragédiához vezető út egy állomása. A német gondolkodó tehát megcsillantja a dionüszoszi út lehetőségét, de lezárja a sorom-

6 BABITS Mihály, Swinburne = B. M., *Esszék, tanulmányok*, I. Bp., Szépirodalmi, 1978, 35–37.

7 Uo., 36; George F. CUSHING, *Babits és az angol klasszika-filológiai hagyomány*, It, 1984, 595–606, különösen a Swinburne-re vonatkozó részek: 599–605.

8 BABITS, i. m., 36.

9 Friedrich Nietzsche művének Fülep Lajos által készített fordítását vesszük alapul, mert annak nagy bevezető tanulmányát Babits feltehetőleg ismerte.

pókat közvetlenül a legméltóbb cél előtt. A *Laodameiát* az teszi különösen tanulságossá, hogy a költő itt tud legkevésbé ellenállni a nietzschei csábításnak. Szinte még lírikusi bőrből is hajlandó kibújni. Mivel az őt fascináló teória szerint a tragédia a dionüszoszi dithürambikus kórusból fejlődött ki, Babits mintha ezt az állapotot akarná tetten érni, azaz olyan művet alkotni, amely líra és tragédia határán egyensúlyoz, ahol a kettő útja szétválik. A tragédia elemi formái jegyeit, a kórus és a hős, sőt egy ízben két hős versengő párbeszédét felmutatja, de a tragikus cselekmény csak csíra formájában, mintegy balladai méretekben moccan meg.

A Szilárd Léna érdekes tanulmányában kifejtett tipológia értelmében Babits költeménye más kelet-európai Laodameia-feldolgozásoknál kevésbé aknázza ki a mitikus történet nyújtotta lehetőségeket. Véggövetkeztetésével szemben mégis azt kell mondanom, hogy a magyar *Laodameia*, másképpen ugyan, a szó nietzschei értelmében, de nem kevésbé dionüszoszi természetű, mint Wyspiański vagy Annyenszkij drámája. Ez a tragikus költemény a költő legkonzekvensebben nietzschei, leggörögösebb alkotása.¹⁰

A *tragédia eredete* szerint a lírai költemény a tragédiához hasonlóan a zene szelleméből született, benne is megtalálható az akarát közvetlen megnyilatkozása. A tragédiáiróhoz hasonlóan a lírai költő ugyanúgy keresi a mámorosan kiáradó zenének legjobban megfelelő apollói álmképeket. A költői mű a két elv közötti eme ide-oda mozgás végeredménye. Babits fiatalkori költészetét bizonyosan mélyen érintette ez az esztétikai koncepció. A görögös vagy tágabban: antikizáló versek, s köztük a *Klasszikus álmok*-ciklusba rendezett darabok, ezen túl még annyiban is kapcsolatba hozhatók a jelzett teóriával, hogy témaválasztásukban is felfedezhető a német gondolkodó iránymutatása. Nietzsche szerint a dionüszoszi elemnek, a zenei áramnak legjobban megfelelő szimbólumok, álmképek a görög tragikus mítoszokban lelhetők fel. A *Klasszikus álmok* cikluscím a két elv, az álom és a mámor közül az egyiket, az apollói elemet, az álmot emeli ki, hiszen a mámor elve, a dionüszoszi elem kiteljesedett formájában csak a tragédiában érvényesül. Márpedig igazi tragédiával Babits csak közvetve, Szophoklész fordítójaként érintkezhetett.

Ami ezekben a versekben dionüszoszi faktornak nevezhető, az megfelel annak, amit más vonatkozásban a „dekadens” jelzővel illetünk, s ez ugyanakkor arról is árulkodik, mit ért Babits dekadencián. Nem annyira enerváltságot, életre való alkalmatlanságot, hanem az átlagerkölcös kereteit áthágó, a végzetet kihívó „tüzes vágyat”, „emésztő szenvedélyt”, „sötétvörös erotikát”, „fájdalmas titkokat”, spleent, „arisztokratikus finomságokat és megutálásokat”. Ha szabad paradoxonnal élnünk, a nietzschei ihletésű babitsi változat: túzról pattant dekadencia volt. Dekadencia a Tannhäuser-fajtaból.

Felbukkan ebben a görögös dekadenciaélményben egy sajátos, Babitsot rögeszmeszerően üldöző téma, amely bizonyosan nem független a nietzschei örök körforgás gondolatától. Ennek szenteli a költő *A Danaidák* című versét, *Az örök folyosót*, a Ritoók Zsigmond által elemzett *Odyseus és a szirének* című novellát,¹¹ ez munkál az *Esti kérdés* mélyén, sőt árulkodóan a felszínre is bukkan a „s a felhők, e bús Danaida-lányok / s a nap, ez égő sziszifuszi kő?” sorokban. Feuermann László még a *Halálfiaiban* is felfedez egy erre utaló

10 SZILÁRD LÉNA, *A Laodameia-mítosz a XX. században*, FK, 1979, 246–262, főként 259–262.

11 RITOÓK ZSIGMOND, *Babits és az antikvitás: Odyseus és a szirének*, It, 1984, 586–594.

mondatot.¹² Nem vagyok a felületes analogizálás híve, mégis megkockáztatok egy előre-
utalást. A dekadenciából az egyik kiút a lét abszurdításának megalkuvás nélküli átélése, az
örök körforgásból adódó konzekvenciák bátor levonása volt. Babitsnak ez a „métaphore
obsédante”-ja, a Danaidák, az újra útra kelő Uliisses, Sziszüphosz mítosza ebbe az
irányba, előre, Camus felé mutat. Ebben az irányban Babitsnál Kosztolányi jutott tovább.
Babits útja, mint tudjuk, másfelé vezetett. József Attila kifejezésével élve: „magát emésztő
szikár alak” maradt, de – mint az *Új klasszicizmus felé* című tanulmány alcíme mondja –
„töprengését” a húszas években „valami oltárnál” folytatta, ugyanakkor, amikor ifjúkori
barátja makacsul egy pogány császárhoz, egy sztoikus gondolkodóhoz intézte hitetlen
fohászait.

12 FEUERMANN László, *Babits: A Danaidák*, It, 1971, 155–166, főként 162–165.

MELCZER TIBOR

BABITS MIHÁLY BAJAI VERSEI

A *Levelek Iris koszorújából* 1914-ben megjelent második kiadása elé írt bevezetőjében mondja Babits Mihály: „E versek legnagyobb részét Baján írtam, 1905/6. telén, huszunkét esztendőm koromban.”¹

Állításával szemben a kötet harminckilenc verséből mindössze öt keletkezett Baján, s ha idesoroljuk az itteni ihletésű, ám a karácsonyi vakáció idején, Szekszárdon írott *A halál automobilont*, akkor is elgondolkodtató a költő tévedése. S ha esetleg együtt gondolt a *Levelek Iris koszorújából* mellett a *Herceg, hátha megjön a tél is!* és a *Recitativ*-kötet néhány bajai vagy részben bajai versére, akkor is magyarázatra szorul a több mint pontatlan kijelentés.

Feltételezésünk szerint az ok a költő bajai helyzetében keresendő. Ahol éppen korábbi, nagyra törő poétai szándékai valósulhattak meg legkevésbé. Zalai Béla 1905. október 10-i levelében írja: „Kosztolányi azt mondja, hogy (...) ön vég-remete lett”.² S ha ez persze túlzás is, de tény, hogy a milió nem kedvezett a maradandónak tudott verseknek. Erről Babits vall az öt remeteséggel gyanúsító barátjának, 1905. október 31-én: „Írni (...) annyira nem tudok, hogy Hegedűs és Mohácsi felszólítására a Tűznek sem tudtam semmit kicsiholni agyvelőm korán kiégett taplójából.”³

Költőiségével való elégedetlenségéről panaszkodik az 1905-ben, vélhetően Baján írt [*Szegény külön poéta...*] kezdetű versében,⁴ s az egész bizonyosan Baján keletkezett [*Verseim bírálta egy bagoly...*] kezdetű, kiadatlan költeményben is ezt érzékelteti.⁵

Arra kell tehát gondolnunk, hogy a bajai tanári gyakorlóév során oly nagy esemény-számba ment egy-egy, utóbb kötetben is vállalható költemény, hogy ezek emléke a költő szemében utólag számbeli nagyságnak is tűnhetett. Hiszen helyzete ellenére születtek meg ottani, jelentős művei.

*

1 Bp., 1914, 3.

2 OSZK Kézirattár, Fond III/1393/2.

3 OSZK Fond III/96/1. Megj.: *Babits-Juhász-Kosztolányi levelezése*, s. a. r. BELIA György, Bp., 1959 (a továbbiakban: Lev.), 103–104. Hegedűs-Bite Gyula és Mohácsi Jenő az egy számot megélt Tűz c. szépirodalmi folyóirat szerkesztői.

4 BABITS Mihály, *Aki a kékes égbe néz: Kötetektől kimaradt versek és töredékek*, s. a. r. MELCZER Tibor, Bp., 1985, 30–31; BABITS Mihály *Összegyűjtött versei*, s. a. r. KELEVÉZ Ágnes, Bp., 1993, 494.

5 OSZK Fond III/1728/23–27, 1. f. verzó.

Midőn Babits Mihály 1905. szeptember 22-én – tanárjelöltként – elfoglalta a Ciszterci Rend Bajai Katolikus Főgimnáziumának helyettes tanári állását, egészen bizonyosan két lélek lakozott benne.⁶

Egyik énjét jól ismerte a városi intelligencia csakúgy, mint – kicsit másképpen ugyan – az iskolapadokban szorongó diákjai. Ez az ifjú tanárjelölt portréja. Akitől a diákok csakúgy kaptak megértő szeretetet, mint gyorsan a tanári noteszbe kerülő szekundákat. Aki ott lakott Szuper Mihály uramék házában, gyönyörködött a negyedholdnyi rózsakertben (amelyből kései elbeszélésében hatholdasat varázsolt), s aki ügyefogyott volt a társasági érintkezésben csakúgy, mint a hétköznapi apró-cseprő dolgaiban. S akinek félszegségéről a bajai emlékezet még az 1950-es években is legendákat szövögetett.

Ám érkezett Bajára egy *másik* Babits Mihály is. Akit nem ismertek. Akiről legfőljebb csak annyit tudtak, hogy a tanár úr több nyelven beszél, meg hogy olasz verseket fordít. De hogy költő lett volna, az ekkor itt még titok maradt.

Pedig Babits Mihály – ha még messze nem is a nagy nyilvánosság számára, de tudjuk, hogy – érett költőként érkezett Bajára. Zsengéi számát is szaporította itteni tanéve során, de újabb nagy versek is heverték már íróasztalfiókjában. Így ekkori önarcképéhez csakúgy hozzátartozik az, amit Kosztolányinak írt 1905. október 31-én, említett levelében – „Vesszekszem a gyerekekkel / (...) és iszom a papokkal” (mindkettőre bőven volt alkalma) –, mint az, amit *Névjegyemre* című versében fogalmazott meg 1906 januárjában, itt, Baján, önnön világáról.

Nem kisebb, semmit, sőt az ég s föld
között valókkal még nagyobb;
s mindenképp más a tieteknél:
én nektek idegen vagyok.

S világom tág, de idegennek
belé a bemenet tilos:
jaj, mért egy örök idegennek
jelzé nevét e papiros?

Szuper Mihályék házában nagyszobájában írta ezt, s noha teljes életérzését, idegenségét a világtól fogalmazza meg benne, de rávilágít arra is, hogy idegen, ismeretlen volt itt, legalábbis ami legbensőbb, költői énjét illeti. Igaz, versei, fordításai itt-ott már megjelentek, és ugyancsak helyettes tanár barátja, Palotai Irén János még arra is emlékezni vélt, hogy egy-két versét nyomtatásban olvasta volna, de Babits költő voltára ő sem gyanakodott.

Jobb is, hogy nem tudtak erről az atyák. Mert noha – zömükben ők sem lévén társaságkerülő emberek – azt még bizonyára elnéző mosollyal fogadták volna, hogy fiatal kartársuk ügyetlen udvarló verseket fabrikál Kollár Gizikéhez (a talán az ő ihletésére megkezdett *Baba* című vidám hősköltemény elkészült részeivel már nemigen békültek volna); az

6 A bajai időszakról legteljesebben: BELIA György, *Babits Mihály tanulóévei*, Bp., 1983, 209–248. Az életrajzi adalékokat innen vettük. L. még: KÜLLEY Lea, „... lengve int búcsút a kert...”, Szekszárd, 1990.

Anyám nevére írott szép önvallomásaért talán meg is dicsérik; de mit szóltak volna, ha tudják, hogy a diploma előtt álló, félszeg ifjú, már jóval idekerülése előtt ilyen sorokat írt le: „hadd dalolok soha / nem hallott verseket ma, múzsa / papja, erős fiatal füleknek” (*In Horatium*). S Horatius mértékén himnuszát dallja „a soha-meg-nem-elégedésnek.” Sőt jó ideje már, hogy ódát írt magához a bűnhöz is, amelyről bajai tanártársai aligha tudhatták volna, hogy az építő, az álerényeket romboló lázadás nevében történik mindez, s hogy például a vers jegyzetében Babits emlegette Giosuè Carducci – e szent ügy érdekében – egyenesen a Sátánt hívta segítségül, amint ezt majd Thomas Mann is idézni fogja *A varázshegyben*: „O Salute, o Satana, o Ribellione, / o forza vindice della Ragione...” (Ő üdvözlégy, ó Sátán, ó Lázadás, / Ó Értelmem diadalmas ereje...).⁷

Mindez értelemszerűen csakúgy titok maradt, mint az, amit szerelem dolgában, legalábbis versben, már ideérkezése előtt elkövetett. Nem ismerhették „az égi és földi szerelem” erotikáját a *Strófák a wartburgi dalnokversenyből* párversében. S nem tudhatták, hogy Babits – akinek ha nem is válságok nélkül fejlődő, de alapvetően meghatározó katolicizmusa révén „Erős és a Megfeszített” kettőssége örök költői-emberi vonása marad – milyen kísértés ellenében kérte már évekkel azelőtt, a *Vérivő leányok* ragyogó soraiban a Szent Szűz segítségét.⁸ Nem is szólva az egykori *Imáról*, a szintén idekerülése előtt írott *Példabeszédről* vagy az 1906 januárjában, már Baján papírra vetett *Tüzekről*, amelyben nem kevesebbet állít önmagáról, igaz, némileg Baudelaire hatása alatt, mint hogy:

Az oltárok tüzét, gonosz, te rég leköpted,
a harci tűz, amely templomot gyujtogat,
rég elhamudott tebenned. Kőd mögötted,
előtted köd – bukott! megadhatod magad.
(...)

A pokloknek tüze – ó, pokol tüze mind!
a döglött csillagok! a dugult kályha gáza!
a szörnyű szerelem, mely törvényt nem tekint,
színpadi, kárpadi dicsvágyad gyáva gyásza (...)

7 CARDUCCI, *Himnusz a Sátánhoz*; vö. RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., 1981, 38. Babits Carduccira történt utalása, az *Óda a bűnhöz* kapcsán, a *Levelek Iris koszorújából* második kiadása Szilasi Vilmosnak ajánlott példányában (a továbbiakban: *Iris*²), 8. Lelőhelye: OSZK Fond III/2357. Vö. KELEVÉZ Ágnes, *Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről*, ItK, 1994, 743–757. – Thomas Mann Settembrinivel mondhatja el a két sort és vele értelmezteti, *A varázshegy Satana* c. fejezetében (Thomas MANN, *A varázshegy*, Bp., 1960, I, 85).

8 A keresztény lelkiség és irodalom győzelmét az antik „pogány” felett *Erős és a Megfeszített* címmel tárgyalja majd *Az európai irodalom története* nevezetes fejezetében (Bp., 1936, 121–125). Tágabban ezen értendő a középkori költészet, kivált a himnuszköltészet, mint – Babits szavaival – „a vallás erotikája”. L. *Az európai irodalom története*, i. m., 159. Ugyanez tükröződik *Amor Sanctus* c. himnuszfordítás-gyűjteményének (Bp., 1933) kísérőtanulmányában. Ez ambivalenciáról BABITS *Aki a kékes égbe néz* c. hivatkozott kötetének utószavában (116–118), valamint *Magdolna szeretője* c. szövegközlésében (Vigilia, 1983, 933–934) szóltam részletesebben.

(Amihez a teljesség kedvéért hozzáteendő, hogy a megírásához közeli időben Kosztolányinak Pascal *Gondolatai* és Szent Ágoston *Vallomásai* olvasásáról számol be, az utóbbit zseniálisnak tartva.)⁹

A *Tüzekre* jellemző fülledt, erotikus töltés ott van – ha nem is egyeduralkodóan – abban a *Páris* című nagy fantáziaversében, amely az eladdig nem látott metropolisz hatalmasságát, szabadságát, bujaságát és – Ady módján, bár Kosztolányihoz írott szavai szerint nem őt utánozva – a sivár magyar valósággal történő szembeállítását hozza elénk.¹⁰ Ám Párizssal szemben nemcsak egy elvont magyar táj, még kevésbé egy meghatározhatatlan magyar város áll, hanem – a vers dátuma, 1906. január–február, ebben eligazít – az ellentétül állított város Baja, a vers megszólítottja pedig nem lehet más, mint Kollár Gizella.

Más vidékre vágyol innen, szemmel látom néha rajtad:
jelzi színnel sápadt arcod, biggyenéssel néma ajkad,
únalom-szőnyegre hímzed álmokból a kézimunkád,
nem hevít meleg kedélyünk, nem hat fesztelen szavunk rád.
Új városunk friss hangjai ködfátyolképek előtted,
mik a régi magyar róna únt borújára vetődtek,
és a villany kék lángjai s kocsicsengők, szent harangok,
mélák mint a pásztortüzek, tompák mint a nyájkolompok.

És az ellentét:

Messze szőke Szajna mellett feketül egy híres város,
nappal ugyan feketül, de este mint az ég sugáros, (...)

S így tovább, az egész hatalmas látomásköltemény. Amely itt, Szuper Mihály uram házában keletkezett. S talán nem is keletkezhett volna – ugyanígy – másutt.

(Az, hogy az Ady-féle magyar ugar „alapmegfigyelést” igaznak tartja, ám a tárgyalás módját, vagyis a magyarság ostromozását kárhoztatja, s ezért Kosztolányihoz írt 1906. február 21–22-i, Adyt gyalázó levelében a *Párist egykori* versének nevezi, nehogy véletlenül is a valójában 1906 január–februárjában, az *Új versek* megjelenése után írott művét Ady-utánérzésnek tartsa a költőtársukat mélyen megvető jó barát; utóbb pedig egyazon levélben annyit beismer, hogy „*egykori* versét” egy-két másikkal együtt szeptember óta írta, ám a *Párist* Ady olvasása után kedve volna megsemmisíteni; majd mikor március végén valahára elküldi versét Kosztolányinak, ott már a valóságnak megfelelően datálja; 1916-ban pedig az akkorra már nemcsak nagyra tartott, hanem harcostársának tekintett Ady *Új versek* utáni némi hatását a *Levelek Iris koszorújából* Szilasi Vilmosnak ajánlott példányában saját kezűleg elismeri; mindez már külön történet.)¹¹

9 A *Tüzek* Baudelaire-hatásáról: *Iris*² 19. – Babits levelei Kosztolányihoz: Pascalról, Baja, 1905. okt. 31., OSZK Fond III/96/1, Lev. 104; Ágostonról, Baja, 1906. febr. 21–22., OSZK Fond III/96/12, Lev. 115.

10 Babits Kosztolányihoz, id. levél, Baja, 1906. febr. 21–22., Lev. 113.

11 Id. levél, Lev. 113, 115; a *Páris* Kosztolányinak elküldött kézírata: OSZK Fond 253/920, 11. f. rektó–verzó, 12. f. rektó. Ady hatásáról: *Iris*² 16. A Lev.-ben a febr. 21–22-i levélből az Adyt illető legsúlyosabb kitételek

Ugyancsak a szerelem – igaz, *torz* formában – hívta életre Babits bajai haláltáncverseinek első darabját, *A halál automobilon* látomását. Igaz, a költeményt a karácsonyi vakáció idején, Szekszárdon írta, s a vénleány-probléma régen foglalkoztatta.¹² Ám a bajai kötődést jelzi, hogy ott Szuper Mihály felesége, Ilka néni és szövetségesei kezdték szövögetni körülé azt a hálót, amely ha összezárul, hát ott marad, a nála idősebb Wzentek Irén mellett – botcsinálta férjként. Első – tisztán irodalmi – ellenállása ez a vers. Rába György méltán sorolja a költemény Terézáját, a *vénlányt* Babits költői *perszonái* közé. Akinek magányos vergődését a költő valóban drámaian hozza elénk.¹³ Ám a vers ettől még nem válna haláltáncá. Kevés ehhez a házban haldokló fiatalember személye is, akinek *megélt* élete áll szemben a vénlány magányával. Ám van ennek a versnek még egy perszonája. A címadó, *a halál automobilon*. Ha a szobor – Michelangelo Babits fordította *Szonettje* szerint – a fölőslégnek a kőből történő eltávolításával készül, úgy a költő a halált hasonló módszerrel hozza elénk. Csak éppen nem a követ, hanem az emberi arc egyes részeit távolítja el, a negatív festés általunk kiemelt eszközeivel.

Nem szól: csak foga van, *nincs* neki szája –
 Messze az éjbe ki villog kaszája.
 Nem alszik, nem is hall, *nincs* füle sem,
 szemvédő mögül *hiányzik* a szem.

A halál automobilon úgy is mint német metszetek alapján tervezett haláltáncciklusának első darabja, sokat foglalkoztatta. Utóbbi művei legjobb darabjának tartotta, írja március végén Kosztolányinak, elárulva költeménye verselését is: hangsúlyos, ad notam: *Fortuna szekeren okosan ül*.¹⁴ Ám itt is lappang titok. Rába György szerint önnön éjszakai álmatlan hányódásai is ott lehetnek a vénlány, Teréza gyötrelmeiben.¹⁵ Amihez hozzátehetjük: a vers kulcsmondata – „átkozott csak, ki nem élt sohasem: én” – megnyilatkozik Babits személyes lírájában is. Az ugyancsak Baján, 1906. március 1-jén írt *Anyám nevére* soraiban, ahol – Kosztolányi Rába György idézte véleménye szerint – nem édesanyja, hanem *ő* a főszereplő,¹⁶ a vers orgonapontjaként írva áll:

Síromra, ha meghalok, ez jön:
 „Itt nyugszik az, ki nem élt:
 Nem nyúlt az eléberakotthoz,
 jöhetetleneket remélt. (...)”

kimaradtak. – Az Ady–Babits viszonyról I. *Babits Adyról*, dokumentumgyűjtemény, szerk. GÁL István, Bp., 1975.

12 Iris² 89.

13 RÁBA, *i. m.*, 195–200.

14 OSZK Fond 253/920, 6. f. verző–7. f. verző.

15 RÁBA, *i. m.*, 196.

16 RÁBA, *i. m.*, 58. Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Szövegmagyarázat, Anyám nevére*, A Pesti Hírlap Vasárnapja, 1934. okt. 7.; Uő., *Írók, festők, tudósok*, Bp., 1958, 260.

És játékosabban ugyan, de az élethiány szólal meg a *Márciusi reggelen* soraiban, s erről szól, már a bajai tanév után, 1906 nyarán a *Nyári idill*ben is, műzsáját egyenest *vénlányhoz* hasonlítva.

Ám mindezt nem szabad egészen komolyan vennünk. Udvarló versei sokszor színpompások, s az egyéb ellenpélda is gyakori. Mint *Anapestus* című négyesorosa is jelzi:

Mégis csak szép ez az élet,
Most nyílik az almavirág –
A királlyal sem cserélek,
Fiatalnak áll a világ...¹⁷

Baján írja másik haláltáncversét, a *Régi szállodát* is, noha a bajai szálló hátborzongató legendáját Budára teszi. S a haláltánc – mint Rába György mondja – valóban Arany *Hid-avatására* emlékeztet.¹⁸ Kivált a vers zárásában. S ugyancsak a halál arat abban a *Golgotai csárdában*, amelyet szintén itt írt 1906 márciusában, s amelynek több sorát – hacsak a katonabakók durva szavai mögött föl nem ismerik a költő mély Krisztus-szeretetét – a paptanárok lehet, hogy megrovóan fogadták volna. Bár éppen Kosztolányi írja Babitsnak róla: „Felolvastam egy pap-barátomnak. Nagyon tetszett neki is.”¹⁹

Babits – ha az Irén-ügy miatt menekülésszerűen hagyta is el Baját – mégsem csupán sötét víziókkal távozott. Úgy tűnhet, az 1906 májusában írott *Strófák Gizikéről* soraival búcsúzott el a költő a várostól és itteni szerelmétől. Akkor is, ha Belia Györgytől tudjuk, hogy egy részben itt írt, Kollár Gizella ihlette versét 1911 tavaszának végén, kora nyarán már egy másik szerelem bűvöletében újítja meg, az első négy sor átvételével Fogarason (*Miként szélcsendben a hajó*). S [*Hol fürge véna...*] kezdetű, 1906 augusztusában írt versében is Gizi szépségét dicséri.²⁰ Ám Babits 1906 kora nyarán már van oly jelentős költő, hogy bajai szerelmétől – meghiúsult szerelmétől – közvetettebb módon is búcsút vegyen. Így 1906 júniusában akár részben még Baján, akár egészében már Szekszárdon írja meg gyönyörű versét, a *Gretna Green*,²¹ a mű felfokozott szerelmi vágya, idilli menyasszonyszöktetése, majd végső elborulása az igazi költői búcsú a Gizi-szerelemtől. Mert a bajai rózsakert pünkösdi képe ragyog a versben.

Kék az ég ma, zöld az ág –
milyen messze, más világ!
mennyi rózsá, lám a pünköszt –
Ámor röpdös négy szemünk közt
(...)

17 OSZK Fond III/1728/23–27, I. f. verző.

18 RÁBA, i. m., 133.

19 Kosztolányi Babitshoz, Szabadka, 1906. márc. 25.–ápr. 4., MTA Kézirattár, Ms 4621/49, Lev. 123.

20 BELIA, i. m., 236–237.

21 A Szilasinak ajánlott *Recitativ*-kötet jegyzetének elnagyolt datálása, „1905–6. Szekszárd”, bajai kezdetre és szekszárdi befejezésre engedhet következtetni, míg Szabó Lőrincnek a szekszárdi keletkezést részletezte. L. OSZK Fond III/2357, BABITS, *Recitativ*, Szilasi Vilmosnak ajánlva, 37; ill. Szabó Lőrinc feljegyzése: GÁL István, *Babits egyes verseinek keletkezéséről*, ItK, 1975, 450–451.

– mennyi illat, mennyi szín!
szép az útag, Gretna Green
mennyi róza, mily tavasz
báránnyfelhő rány havaz.
(...)
Szökken a kocsim: világom
kő borítja s légy nedv,
lankad útazó virágom,
bennem is a régi kedv
– mennyi harc és mennyi kín!
Messze még a Gretna Green
s szempillámat – ő de kár –
ólom-álom üli már.

Bizonylyal a *Gretna Green*ben érzékeltetett fájdalmas búcsú tette vigasztalanná a Fogarason befejezett *E komor június havon* első, bajai strófáját is,²² amellyel az egykorinak mondott és érzett, ám vélhetően az épp elmúlt pünkösdeknek (és a *Strófák Gizikéről* örömteli májúsának) szép emléke áll szemben. Amihez évek múltán is ragaszkodott.

E komor június havon
mely mord akár a november,
emléked mely tájakra von,
te mord novemberi ember?
Emlékszel, egykor, mint folyott
pünkösöd két napja vidáman,
s az örömkre, miket ott
alig vettél vala számon?

Keresd most őket együvé (...) ²³

*

Babits mindvégig szívében hordozta bajai esztendejét. Bizonyosság erre nem csak a *Hatholdas rózsakert* „falusi komédiájában” is ott sugárzó lírája vagy – mint Belia György mondja – a *Timár Virgil fia* paptanár főhőse, más szereplői és a helyi miliő ottani

22 A két keletkezési helyről: a *Recitativ* Szilasi-példányában, 50–51.

23 „Pünkösöd két napja” 1906-ban június 3-ra és 4-re esett. Ám a júniusi komorság, a szerelmi idill végső elborulása – a *Hatholdas rózsakert* tanúsága szerint is – a június végi rózsaszüret, a „virággyilkosság” idejéhez közelre tehető. Ekkorra vált számára oly komorrá június hava, hogy a nemrég pünkösdi vidámságot egykorinak érezhette. Sőt már az Irén számára történő groteszk „vőlegényfogás” estéjén a Babits-alteregő Gruber Franci mint *távoly mültra* emlékezik az aznap délutáni pajkos-szerelmes összesimulásra Gizivel. L. BABITS Mihály, *Hatholdas rózsakert*, Bp., 1937, 58, 70–71, 45–46.

tülkröztetése, hanem – ugyancsak Belia figyelmeztet rá – az 1925 tavaszán írott *Utca, estefelé* emlékfoszlánya is.²⁴

Mennyi
este és mennyi bogár, a Tibullus latin
pilléitől, melyek bácskai szerelmes
alkonyaimon az óriás rózsakert
illatában kábultak (...)

És tanúbizonyság erre a bajai tanév után negyed századdal később – 1930 áprilisában – írott *Abból a kikötőből...* című emlékező költeménye is.

Abból a kikötőből, a tornácból, ahol
ifjúságomban az ifjúság madarai, lánykacagások
csapódtak a joviális fehérszín oszlopokhoz –
óh kövér nevető ház! akiből annyiszor
indultam szürke hajnalban; aludt még aranyos
Ilka néni; sápadt színekkel, lengve intett búcsut a kert...

²⁴ BELIA, *i. m.*, 245–246, 215.

BABITS MIHÁLY FOGARASI LAKÁSAI

Babits Tomiban töltött éveinek a fogarasi születésű Bisztray Gyula volt az első, máig a legfontosabb – mert értő és alapos – kutatója. A Babits-biográfiában megkerülhetetlen tanulmányában¹ maga rögzíti, hogy a fogarasi évek feltárásának szándéka vezette már 1928-ban is, amikor először kereste fel az író, s a negyvenes években ugyanezen okból látogatja meg Török Sophie-t, majd Ambrózy Pált, Babits fogarasi tanártársát és barátját. Az 1956-ban megjelent terjedelmes tanulmányban – melyet maga részint visszaemlékezésnek, részint adattárnak nevez – így láthatóan negyedszázad munkája ölt testet. A Babits-levelestárra, a gimnáziumi értesítőkre, a Fogaras és Vidéke lapra, valamint Babits, Török Sophie, Ambrózy és más tanártársak visszaemlékezéseire alapozva a helyi színek, a regényalakok vonatkozásában élet és mű gazdag kapcsolatrendszerét tárja fel, a biográfia tényeitől indulva vezet el olvasóját a költészetig, egy-egy rész kérdésben pedig – mint a fogarasi versek listája vagy az Emma-szerelem – mintaszerű alapvetést ad.

Mindezt azért tartottuk érdemesnek előrebocsátani, mert Babits fogarasi lakásainak pontos megnevezésével e tanulmány adósunk marad. (Okairól csak hipotézisünk van, ezt később vázoljuk.) Bisztray tanulmányából annyit tudhatunk meg, hogy „Babits [...] az első évben a Bethlen utca egyik mellékutcajában lakott”, másutt: „Előbb (1908–9) a Lenkert utcában lakott, egy följegyzés szerint a 30. sz. házban.” A följegyzés Ignác Rózsa visszaemlékezése:² „A Lenkert-utcában lakott, ami azt jelenti, hogy abban az utcában, amelynek kertjei a mélyen lent folyó Olt füzeséig nyúlnak el. Úgy hallottam, a 30-as szám alatt bérelt egy utcai szobát. A 30-as az utca közepén volt...” Végezetül a második lakásról: „Ambrózy Pál szerint a két utolsó évben »a Malom-patak mellett lakott, a Papírmalomhoz vezető utca utolsó bal oldali saroképületében. Ebben a világos, földszintes házban bérelt egy csinosan berendezett szobát.«”

1969-ben Marosi Barna, az író kutató Fogarason, tisztázandó Babits fogarasi tartózkodásának homályos pontjait. A kutatás eredménye a *Fogarasi napló* lesz, egy kitűnő, hol szociografikus, hol biografikus esszé,³ amelyben – szépírói invencióval, újságírói találékonysággal és irodalomtörténeti alapos-sággal dolgozva – számos tényt és adatot pontosít. Forrása Babits *Keresztül-kasul az életemen* kötete, tájékozási alapja, vagy ahogyan ő nevezi, „megbízható irodalmi térképe” Bisztray előzőekben említett tanulmánya volt. Babits lakásairól – helyi adatközlések alapján – a következőket rögzíti: „...itt írta Babits az *Esti kérdést*, a néhai Lenkert utca 9. szám alatti házban, özvegy Tomskóné, született

1 BISZTRAY Gyula, *Babits fogarasi évei*, ItK, 1956, 300–310, 431–446.

2 IGNÁCZ Rózsa, *Babits száműzetése*, Új Idők, 1, 1947, 364–365.

3 MAROSI Barna, *Fogarasi napló = Megbolygatott világ*, Bukarest, Kriterion, 1974, 49–76.

Olmitzer (sic!) Ida lakásán, a tágas utcai szobában, amelyet férje halála után az asszony mindig gimnáziumi tanároknak adott ki...” Másutt: „Amíg a Bethlen utcai régi épületben tanít, alig két lépésre lakik, amint már említettük, a Lenkert utca 9. alatt, Tomskónénál. A ház frontja azóta se változott, tetőzetét megemelték, de a bordópirosra festett gipsz oszlopfelek sértetlenek, mint ahogyan a 6 x 5 méteres utcai szoba is megvan. Tomskónéval néha eldiskurál. (Az asszony már halott.)

A gimnázium Berivoj-parti új épületét 1909 nyarán adják át, ősszel már ott kezdődik az iskolaév. Babits átköltözik az új épület mellé (a mai Iskola utcába), »egy világos, földszintes házban bérelt csinosan berendezett szobát«. Ezt a házat azóta lebontották...” (NB. A Marosi idézte rész a Bisztray által rögzített Ambrózy-visszaemlékezésből való, a hely megjelölése azonban egészen más.)

Babits fogarasi lakóhelyeinek tisztázásában hivatalos – vagy annak tekinthető – dokumentumok nem segítenek. Az 1995-ben általunk fellelt 1908. évi főgimnáziumi irattári anyag⁴ a tanárok lakóhelyéről semmiféle kimutatást nem tartalmaz. Pontos adattal nem segít a költő levelestára sem, hiszen a fogarasi évek során minden küldemény a főgimnázium címére érkezett. Történt ez azért, mert a költő más címet senkinek meg nem adott. (Nem volt ez így korábban Szegeden – ahol a levelek egy részét a főreáliskolába, más hányadát a Vitéz utcai lakásra címezték –, sem a későbbiekben.) Ennek kapcsán joggal vetődik fel bennünk az okot firtató kérdés is, a válaszok azonban csak hipotetikusak maradhatnak: a privát levélcím egyfajta otthonosságot sugallna. Ezzel szemben bírhat jelzésértékkel a főgimnáziumi cím, azt hivatván kifejezni, hogy Babits e kényszerű száműzetést csak átmenetinek, s lehetőség szerint minél hamarabb megszüntetendőnek hajlandó csak tekinteni. (S nem ez lenne az egyetlen jel, amely a fogarasi évek alatt az ideiglenességhez való ragaszkodást mutatná!) Török Sophie *A második ének* előszavában éppen Fogarassal szemben fogalmazza meg az újpesti honosságot: „Rákospalotán már saját könyvtára van, könyvespolcokat csináltak, rézagyat vesz, bőrfotelt, saját lakás, saját bútort, otthon!”⁵ De természetesen az a lehetőség sem zárható ki, hogy a főgimnáziumi cím használatának magyarázata a postaküldemények helyi kézbesítésének akkori szokásrendszerében rejlik, vagy hogy Babitsot praktikus ok – a küldemények korábbi kézhezvételi lehetősége – vezette.

Nincs adatunk arra sem, hogy a költő bárkinek is nyilatkozott volna fogarasi lakóhelyeiről. Bisztray Gyula – korábban már említett – 1928-as adatgyűjtése során ezt a kérdést valószínűleg nem tette fel, máskülönben nem hagyatkoznék a lakások dolgában egyrészt Ignác Rózsa cikkére, másrészt Ambrózy Pál 1943-as visszaemlékezésére. S itt térnénk vissza arra a kérdésre, hogy Bisztray nagy lélegzetű tanulmánya miért nem tisztázza, tisztázhatja a lakások pontos helyét. Feltételezhető, hogy Bisztray helyismerete – lévén fogarasi születésű – igen alapos, s ha Ambrózy lacím nélküli körülírását nem váltja át utcára és házszámra, annak oka csak az lehet, hogy azt ellentmondásosnak tartja. Ambrózy helymegjelölése – „a Papirmalomhoz vezető utca utolsó bal oldali saroképületében” – ugyanis nem tűnik helytállónak. A fogarasi földhivatal egyetlen, ma is használt, 19. század

4 A Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium dokumentumai, PIM Növ. n. sz.: 96/2/2/25.

5 BABITS Mihály, *A második ének*, Bp., Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt., 1942, 12.

végi helyrajzi térképe alapján ez a rész beépítetlen terület, s – Bertleff András, a fogarasi házak és utcák kiváló ismerője szerint – még Babits idején is az volt. Valószínű tehát, hogy Ambrózyt – több mint harminc év távlatából, hatvankét évesen – megcsalta emlékezete. Nem lehetetlen, hogy Bisztray tanulmányának összeállítása idején éppen azért kereste ismét, hogy a bizonytalan pontokat tisztázhassa, de – mint említi – már nem találta életben.

Hasonlóan fontos – bizonyító értékű – dokumentum lenne az a Babits által írt, ám eltűnt vagy lappangó levél (netán csak levélmelléklet), amelyről Babits Angyal leveléből tudunk: „Örültünk, hogy a multkor lerajzoltad a szobád berendezését, az iskolai utadat stb. Bimbis csak avval a magyarázattal kísérte, hogy úgy látszik, Fogarason mindig részeg vagy, mert nagyon görbe utakon jársz.”⁶ A Babits által naponta bejárt út – az iskola mellett az abonált ebéd és vacsora helyszínére, a Mexikó vendéglőre, a fogarasi Casinóra, netán a Ciba cukrárszára, valamint a Berivoj patak fölötti hidak sorára gondolva – valóban bonyolult rajzolatot eredményezhetett.

Az író első lakásáról mégis van első kézből származó adatunk, Babits ugyanis *Az én kísértethistóriám* címmel megírja Fogarasra érkezésének és szállásfoglalásának történetét. A novella Az Est 1923. május 20-i számában jelent meg, s kötetbe csak 1987-ben került.⁷ Ezért szinte bizonyos, hogy Bisztray sem ismerte. A novellából a következőket tudhatjuk meg: Babits estefelé ért Fogarasra, azonnal jelentkezett a direktoránál, akit még ily későn is hivatalában ért. Az igazgató „tudott egy szobát”, ahová az író azonnal elvitette a poggyászát, majd maga is a szállásra ment. A szállásadónő, „egy öreg zsidó asszony” fogadta. „A szoba egyenest az udvarból nyílt”, kettős bejárati ajtóval, „magányos udvarból, különálló, öreg épületben. A szoba nagy volt, kongó, mint egy terem, különös barna szín falakkal, alig egypár bútor ácsorgott benn.” A spalétás ablakokon át a havasok sötétlen néztek be.

Fogarasi kutatásunk során természetesen mi is megkerestük az Ignác Rózsa által rögzített, majd Bisztray által is említett Lenkert utca 30-as – ma bizonyítható módon Lenkert utca 32-es – számú házat. Az idős, román Turburea házaspártól megtudtuk, hogy a házat rokonaik egy magyar családtól vásárolták, s az évek során némileg átalakították. A hosszanti elrendezésű, nyeregtetős épület utcai szobájának két magas, spalettás ablakát egy háromszárnyú ablakra cserélték, meghagyták viszont a szoba udvari ablakát. Az első szoba az udvarról, kettős ajtón át volt megközelíthető, ezt az ajtót később befalazták.

Helene Tomek (született Helene Olmützer) visszaemlékezéséből – akinek személyéről a második lakás kapcsán később még esik szó – a ház korábbi lakóit is megismerhettük, s az átalakítások és tulajdonosok vázlatában egyúttal megtapasztalhattuk kiváló emlékező-képességét is:

„Abban az időben, 1908 környékén Tamás néni lakott ott. A Tamás a férje vezetékneve volt, a keresztnévére nem emlékszem. Öreg néni volt, özvegyasszony volt. Azt hiszem a világháború, az első háború előtt halt meg. A néni azért adta ki a szobát, mert szegény volt, a kertből élt, az ott termesztett zöldséget hordta a piacra. Férjet, gyermeket nem ismertem.

6 Babits Angyal – Babits Mihálynak, Szekszárd, 1908. nov. 2., OSZK Fond III/35/18.

7 BABITS Mihály *Novellái és színjátékai*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1987, 229–231.

A ház külseje nem sokat változott. Az utcai szoba az udvarra nyílt, mögötte is szoba volt, majd konyha, miegymás. Most az új lakók egy kicsit megváltoztatták. Elöl, az utcára két ablak nyílt, ezt befalazták, s középre tettek egy háromszárnyú ablakot. Az első szoba udvari ablaka a helyén maradt, de az első szoba udvarra nyíló ajtaját is befalazták.

Tamás néni után Molnár bácsiék laktak ott. Molnár János, úgy hívták. Szigyártó volt, a felesége pedig varrónő. Utánuk egy román család vette meg a házat, annak a románnak az unokahúga jött ide aztán Bethlenből, hogy vigyázzon a két öregre, és aztán ennek az asszonynak – aki most lakik ott – maradt a ház.”

A három rajzot összevetve nyilvánvaló, hogy ugyanazon ház ugyanazon szobájáról van szó. Babits leírásában azonban van két új elem is: a magányos udvar, különálló, öreg épületben, valamint a zsidó vallású házínéni. Későbbi tájékozódásunk során ez a két tény is igazolást nyert. Bertleff András ugyanis emlékezett arra, hogy a Tamás-ház összeköttetésben volt a Tordai-házzal, Ida Bosinceanutól (született Laur Idától) pedig azt tudtuk meg, hogy a Lenkert utca 30.-ban Tamás bácsi katolikus, a néni pedig zsidó vallású volt.

Babits levelestárában a lakásokra nézve további megerősítő adatokra bukkanunk. Bérczi Edének írt levelezőlapján⁸ rögzíti első lakásának fekvését: „Ablakomból látom a havasokat. De csak messziről...” Édesanyja leveléből⁹ pedig ismét bizonyosságot kaphatunk arról, hogy első szállásadója özvegyasszony volt: „Jó meleg e már a szobád? Lesz e eléggé szellőztetve, helyre állították e már a villanyt? Hát a fával csakugyan lefőztek, már most tanuld meg, mennyi az az öl, és ha be tudod bizonyítani, talán a háziasszonnyal [a kiemelés tőlem], hogy csak fél öl volt, úgy talán még mindig utána mehetsz...” Nyilvánvalónak tűnik, ha a háznál lett volna férfiember, az a csaló tűzifa-kereskedővel való szembeszállásra alkalmasabb lett volna, mint a háziasszony. Ezért az édesanya „talán” kitétele.

Tegyük még hozzá, hogy az utca, a ház rajza *A gólyakalifában* is számos helyütt felismerhető. Csak a legmarkánsabbak: „Mindennap a tislér mellett jártam el, iskolába menet.”¹⁰ „A műhely sötét volt, az ablakok magasról tekintettek alá...”¹¹ „A konyha előtt kellett elmennem, az alacsony, földszintes ház hosszában, hogy hátrajussak a félszerbe, ahol a köszörűkő állt.”¹²

Mindezek alapján joggal állíthatjuk tehát, hogy az első lakás helyét Ignác Rózsa, majd az ő nyomán Bisztray Gyula pontosan rögzítette. Babits ebben a lakásban 1909 májusáig lakik, amint erről édesanyja levele tanúskodik: „Csak azért lesz kellemetlen neked édes Misim, ha butor darabokat beszerzel, mert hát a hurcolkodás nehéz [...] ...hát most kiknél laksz? milyen emberek? hogy lehet velük egyezkedni, a vakációra nézve nem forognak veszedelemben a könyveid...”¹³

A bútortásárlás gondolatát láthatóan a lakásváltoztatás inspirálta, és Simon Gábortól, a barát Kontesveller Károly unokájától tudjuk, hogy egy pácolt diófa könyvszekrényt valóban vásárolt az író. Ez a szekrény ugyanis – Babits rendelkezésére – Fogarason, Kontesvellerék-

8 NYÍRÓ Zoltánné HAJDÚ Csilla, *Babits Mihály levelezőlapja Bérczi Edéhez* (Fogarás, 1908. szept. 3.), Irodalomismeret, 1991/1, 29–30.

9 Id. Babits Mihályné – Babits Mihálynak, Szekszárd, 1908. nov. 23., OSZK Fond III/179/23.

10 BABITS Mihály, *A gólyakalifa*, Bp., Athenaeum, é. n., 4.

11 *Uo.*, 36. A két részlet a Lenkert utcai Glantz asztalosműhelyt idézi. Az épület ma is áll.

12 *Uo.*, 37.

13 Id. Babits Mihályné – Babits Mihálynak, Szekszárd, 1909. máj. 10., OSZK Fond III/179/28.

nél maradt. Simon Gábor emlékei szerint a szekrény végül az alagsorba került, ekkor már élelem tárolására használták, s szolgálatának az Olt vize – mely egy áradás során előntötte az alagsort – vetett véget.

1909 májusától Babits tehát a Lenkert utca 9. szám alatt új szobát bérel. Kutatásunk igazolta, hogy Marosi Barna pontosan jelölte meg a helyet, noha a szállásadónő nevét hibásan rögzítette. A fogarasi temetőben található sírkő szerint az ugyancsak özvegy hölgy neve Ida Tomtschko, leánykori neve Ida Olmützer volt, 1872-ben született, harminchét évesen lett özvegy és 1938-ban hunyt el. Természetesen Marosi azt elvétette, hogy ez lett volna Babits első fogarasi lakása: a férj, Balás András Tomtschko 1909. február 7-én halt meg, s az özvegy a szobát csak férje halála után adta ki.

Mindezt a korábban már említett Helene Tomektől, az 1909. július 27-én született Helene Olmützertől tudjuk, akinek 1994. novemberi visszaemlékezését – a részletek fontossága miatt – szó szerint idézzük:

„Háromszor voltam házasságban, meghalt mind a férjem. Az utolsó Tomek Stefán volt, evangélikus.

Régen ez az utca, mikor Babits Mihály itt lakott, Lenkert utca volt. Én most a hetes szám alatt lakom, a mellettünk levő ház az apám testvéreinek a háza volt, Tomtschko Idáé. Ő volt Babits háziasszonya. A nagynéném volt, s a keresztanyám.

Mikor kisgyermek voltam – mesélte a keresztanyám –, engem mindig ide hoztak. Szép, virágos udvar volt, itt játszottam. Egy gang volt a tanár úr szobája előtt, a kapu melletti szobában lakott. Mikor én játszottam, a nagynéném mondta, hogy hallgass, a tanár úr alszik, hallgass, légy jó gyermek. Ezt mesélte a néném.

A nagynéném férje meghalt, özvegy maradt, nagyon kis nyugdíja volt, ezért azt a szobát kiadta a tanár úrnak, s azután is, lakóknak. A szoba berendezésére emlékszem, azután is az a berendezés maradt. Volt egy vaságy, fönt szép rézgombokkal. Az pont, ahogy az ember bement, az ajtó mögött volt. Utána volt egy szekrény, akkor volt az ablak az utca felé, két ablak volt. A két ablak között volt egy kis állvány, virágoknak, de könyveket is, mindenfélét tartott ottan a tanár úr. Egy asztal a másik falon. Ott volt egy közlekedőajtó is a másik két szobához, ahol a nénémnek volt még a két szobája. És volt ott még egy ottomán,¹⁴ egy olyan kis divány. És az ajtó mögött mindjárt, bal kéz felől, ahogy bement az ember, ott volt egy kályha. A kályha mellett volt egy fehér, festett, vas mosdó. Alul volt a vizeskorsó. Egy tükör is volt ottan. És utána is így volt a szoba.

A házat az apám testvére örökölte, amikor az meghalt, akkor az én testvéreim.

Babitscsal a nagynéném magyarul beszélt. Babits Mihály tanár egy nagyon csendes, rendes, visszahúzott (sic!) ember volt. Nem járkált erre-arra, mikor hazajött, pihent, olvasott. Én, mikor kicsi és helytelen leányka voltam – a néném mesélte –, vettem egy papírt, csináltam belőle egy kis trombitát, mentem a gangon az ajtójához, és a papírtölcsérrel bekiabáltam: Halló Babits, halló Babits! Olyan két éves lehettem. A nagynéném azt mondta: Hallgass te! A tanár úr alszik! Neki ez (ti. Babitsnak) nagyon tetszett, gyermekszerető, népszerű ember volt. Két vagy három évig lakott itt.

14 A bútordarab fogarasi versben is felbukkan: „A nargiléht és ottománt kesergem, / ládában és szívében nincs arany” (*Oly szomorú, hogy oly nehéz megélni*).

(Az udvarról:) Egy fából készült utcai kapu volt a ház mellett. Az egész udvar tiszta virág volt. Balkézt volt egy kút, egy húzós kút.”

Helene asszonyról feltétlenül rögzítenünk kell még, hogy legkülönbözőbb körű adatközléseit számos alkalommal módunkban állt ellenőrizni. Sosem tévedett. Talán azért, mert ha valamiben bizonytalan volt, inkább nem nyilatkozott. Pontos adatait nem csupán irigylésre méltó emlékezőképességének, de foglalkozásának is köszönhette. Évtizedekig díjbeszedője volt a villanytársaságnak, így hely- és emberismerete rendkívül alaposná válhatott.

Összegzésként pedig rögzítsük ismét: Babits első bérleménye özvegy Tamásnénál volt, a Lenkert utca 30. (ma: 32.) számú házban. A szobát 1908. augusztus 28-án foglalja el, s itt lakik 1909 májusáig. Májustól – valószínűleg azért, mert a téli fűtéssel, a szellőztetéssel, talán a környezettel is elégedetlen volt – új szobát bérel a Lenkert utca másik felén, a 9. szám alatt, egy polgári jellegű, tágas, ápolat környezetű házban, az ugyancsak özvegy Ida Tomtschkónál. További lakásról nincs tudomásunk és adatunk, tehát ez a ház nyújt otthont Babitsnak 1911 júniusáig, Fogarásról való szünidei – ám a nyáron véglegessé váló – távozásáig.

TEGLÁS JÁNOS

BABITS ÉS A PETŐFI TÁRSASÁG

„Bizonyos elégtétellel látom, hogy kétfelől támadnak...”

„Engem már sokszor és sokféleképpen támadtak s főleg sokféle okért; támadtak cikkben, könyvben és folyóiratban; támadtak jobbról és balról; mert modern vagyok, és mert konzervatív; támadtak mint szocialistát és mint – fajvédőt; mint filoszemitát és antiszemitát; mint pártembert és mint csapodár árulót (holott én mindig egy voltam és mindig én voltam); támadtak ellenségeim és barátaim.”¹

Babitsnak ez a harmincas évekből származó keserű vallomása személyes sorsának legalább két évtizedes tapasztalatait összegzi. A Petőfi Társasággal való kapcsolata – az 1915-ös jelölés és megalázó elutasítás; az 1917-es felvétel, majd a három évvel későbbi kizárás; valamint az 1929-ben kezdeményezett rehabilitálás megtagadása – is a támadások jegyében alakult.

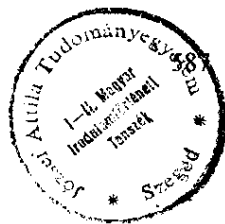
A *Holnap* című antológia és a Nyugat megjelenése óta a születő modern magyar költészet képviselői az irodalmi harcok meg-megújuló keresztültüzében álltak. A fő célpont Ady Endre személye és költészete volt, de kijutott a rosszindulatú, gúnyos megjegyzésekből Babits Mihálynak is. Visszaemlékezése szerint hol „zsidóbérenc” volt, hol „kongreganista”.² Az első világháború kitörése után erősödött a támadás Ady és „felekezete” ellen, azért, mert ők egy idő után kételkedéssel fogadták a vérontást, később pedig tudatosan szembefordultak vele. A modernekkel szemben a Budapesti Hírlap, mely a sajtóhadjárat kezdeményezője volt, a kor reprezentáns költőjének azt a Gyóni Gézát tekintette, akit Ady – egy nyilvánosságra hozott magánlevelében – nem sorolt az „igaz poéták közé”. A lap főszerkesztője, Rákosi Jenő Dunántúli néven írta harcias hangú leveleit, s ezekben azt állította, hogy Gyóniból nem a világháború csinált költőt, „a világháború csak revelálta Gyónit nemzete számára. Ady Endrét és felekezetét is revelálta a világháború. Kitűnt róluk, hogy sem arra nem jók, hogy a háború veszedelmeit viseljék, sem hogy énekeljék. Róluk kiderítette a háború, hogy jók voltak arra, hogy egy unott és megcsömörlött kornak babérral jutalmazott szórakoztató pojácai legyenek, de komoly idők, komoly emberek, komoly dolgok számára nem valók.”³

Babits a sajtóvitában egy ideig csak mint nyugatos volt érintve, tehát másodrendű vádlott volt. Az érdeklődés középpontjába 1915. október 20-a után került, amikor Dunántúli

1 OSZK Kézirattár, Fond III/1953/5. – Kézirattörök.

2 BABITS Mihály, *Magyar költő kilencszázötvenkilencben*, Nyugat, 1919, II (november), 911–929.

3 [RÁKOSI Jenő] DUNÁNTÚLI, *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. október 14., 9.

„nagybecsű figyelmére” méltatta a Nyugat augusztus 16-i számában megjelent *Játszottam a kezével* című szerelmes versét, mely az ismert sorokkal zárult:

nagyobb örömmel ontanám
kis ujjáért a csobogó vért,
mint száz királyért, lobogóért!

Dunántúli így vélekedett a szerzőről: „Aki ezt írta, magyar állami gimnáziumban, az állam jóvoltából, hazafiságra oktatja a gondjaira bízott gyermekeket.”⁴ A „gonosz és cinikus vers”⁵ miatt Rákosi Jenő – aki egyébként a Petőfi Társaság tiszteletbeli tagja volt – kétségbe vonta Babits hazafiságát, és nemcsak költészetét támadta, hanem kenyérkereső állásában is megfenyegette. Ez a sajtóháború – melynek részletei Éder Zoltán *Babits a katedrán* című könyvéből ismertek⁶ – a „nemzeti” alapon álló Petőfi Társaság tagjainak a figyelmét is a művészetről a politikára, Babits költészete helyett néhány hazafiatlannak minősített verssorára irányította.

1915. december 18.: „*Babits kettő voksot kapott*”

1915. november közepén – három hónappal a „baljósan híressé vált” vers megjelenése és egy hónappal Dunántúli Babits-ellenes levele után –, amikor már 26 cikk támadta, illetve védte a költőt, és az inkriminált sorokat is legalább ennyiszor citálták az újságok, akkor került nyilvánosságra, hogy a Petőfi Társaság tagjai közé akarja választani Babits Mihályt és a krasznajarszki hadifogolytáborban raboskodó Gyóni Gézát. A Bács megyei Napló cikkírója azt a jó szándékú, de megalapozatlan következtetést vonta le ebből a hírből, hogy a „vihar után szép kibékítő szivárvány tűnt fel a magyar irodalom horizontján”.⁷

A Petőfi Társaság december 12-i zárt ülésén Pakots József titkár hivatalosan közölte, hogy a 60 rendes tagból álló Társaságban 4 megüresedett hely vár betöltésre, s erre 11 író javasoltak. A tagválasztó ülésre december 18-án, szombaton délután került sor az Akadémia üléstermében. Hamarosan kiderült, hogy a Bács megyei Napló reményei nem válnak valóra, az irodalmi vihar nem csendesedett le, a „választás – írta a Budapesti Hírlap – Dunántúli és a holnaposok polémijának jegyében folyt le”.⁸ Az ülésen megjelent 28 tag a 4 helyre a következőket választotta meg: Gyóni Géza (16 szavazat), Móra Ferenc (18), Malonyai Dezső (17) és Balla Ignác (12). Babits iránt olyan nagy volt az ellenszenv, hogy a fel nem vett 7 jelölt közül ő kapta a legkevesebb voksot, mindössze *kettőt*. Megelőzte őt Ivánfi Jenő (11), Császár Imre (9), Farkas Imre (7), Peterdi Andor (7), Juhász Gyula (4) és Krüzselyi Erzsébet (3). A 28 tag döntését nyilván befolyásolta az is, hogy az „ártatlan verssorok”-kal

4 [RÁKOSI Jenő] DUNÁNTÚLI, *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. október 20., 4–5.

5 [RÁKOSI Jenő] DUNÁNTÚLI, *Levelek*, Budapesti Hírlap, 1915. november 9., 1–3.

6 ÉDER Zoltán, *Babits a katedrán*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 177–246. Lásd még szövegkiadásomat a vita dokumentumaiból: *A vádlott: Babits Mihály – Dokumentumok, 1915–1920*, kiad., utószó, jegyz. TÉGLÁS János, Bp., Universitas Kiadó, 1996 (Babits Könyvtár, 3), 5–235.

7 Gyóni Géza a Petőfi és a Kisfaludy Társaságok tagja, Bács megyei Napló, 1915. november 17., 4.

8 A Petőfi Társaság új tagjai, Budapesti Hírlap, 1915. december 19., 13.

foglalkozó sajtóháborúban a választás napjáig már 43 cikkbombát lőttek egymásra az ellenfelek.

Az újságok nagyobb része úgy értékelte a Petőfi Társaság döntését, mint a hetek óta folyó literatúraper igazságos ítéletét. Gyóni Géza egykori lapja, a Bácskai Hírlap annak örvend, hogy a „Petőfi cége alatt működő magyar társaság egy nagy önvédelmi harc közepette a Petőfi szellemében élő és működő, az ő útjait járó poétákat előbbre helyezi a dekadens és ellenséges Nyugat perverz imádóinál. Ez az ítélet – folytatja a lap – minde- nekfelett erkölcsi elégtétel... a magyarimádó Gyóni Gézának, szemben a félrevonulók és megbújók költői szektájával, akik a babájuk kisujját nem adják királyért, hazáért.”⁹ Hasonló szellemben ír a Budapesti Hírlap,¹⁰ a Külügy–Hadügy,¹¹ valamint a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.¹² A Tolnamegyei Közlöny pedig azon gúnyolódik, hogy a „tehetséges költő” „ezúttal kisebbségben maradt”.¹³ A korábban megbékélésben reménykedő Bácsmegyei Napló¹⁴ tudósítója rendkívül mértéktartóan fogalmaz: örömmel nyugtázza Gyóni megválasztását, de úgy véli, hogy Babits és Juhász Gyula kirekesztése csökkenti ennek a megtiszteltetésnek az értékét. Még a Társaság irodalmi rangjában is kételkedik, és joggal kérdezi: „Vajon a magyar költészetnek a Petőfi Társaság-e a Parnasszusa?”, sőt úgy gondolja, hogy „valami visszaélést követett el Petőfi nevével a Társaság”.

1916 elejére a Babits körüli közel három hónapos vihar lecsendesedett. A több mint félszáz cikknek nemcsak az lett a következménye, hogy a költőtől a Petőfi Társaság megtagadta az irodalmi elismerést, hanem egy időre a tanári pályától is búcsúznia kellett. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium – 1916. január 8-án kelt intézkedésével – tanári állásából „más működési körbe” helyezte. A tisztviselőtelepi főgimnázium diákjaitól január 29-én, szombaton búcsúzott el, és a Budapestvidéki Tankerületi Főigazgatóságon február 1-jén foglalta el új állását, de a „bűróban” – egy későbbi nyilatkozata szerint¹⁵ – csak két napig bírta a munkát, ezután betegállományba vonult. A VKM február 18-i rendelete fél évig szabadságot adott, ezt később (augusztus 11-én) meghosszabbította október 31-ig. A zaklatások irodalmi munkásságát sem hagyták érintetlenül: a hazafiúi és írói önérzetében mélyen megsértett költő a *Kártyavár* című regényének írását félbeszakította.

Babitsnak a művelődési hatóság közel tíz hónap után megbocsátott – november 9-én ismét tanári szolgálatra osztotta be –, a Petőfi Társaság azonban csak két évvel később módosította álláspontját.

Ez idő alatt Babits életében néhány változás történt: májusban megjelenik harmadik kötete, a *Recitativ*, benne a hírhedt befejezésű verssel; júniusban a Tisztviselőtelepről a Reviczky utcába költözik; november 19-én ismét tanítani kezd a VI. kerületi állami főgimnáziumban. 1917-ben pedig másodszor is a vádlottak padjára kerül: a *Fortissimo* című verse miatt elkobozzák a Nyugat március 1-jei számát, és „vallás elleni vétség” címén vádat

9 Irodalmi ítélet, Bácskai Hírlap, 1915. december 19.

10 Lásd a 8. sz. jegyzetet.

11 Elégtételt kaptunk, Külügy–Hadügy, 1915. december 25., 11.

12 Irodalmi vita, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1916. január 2., 6–7.

13 Tehetséges költő, Tolnamegyei Közlöny, 1915. december 26., 4.

14 Tagot választ a Petőfi Társaság, Bácsmegyei Napló, 1915. december 21., 2.

15 BOROS Ferenc, Beszélgetések Babits Mihállyal, Élet, 1918. november 24.

emelnek ellene. A bíróság márciusban megkezdi az ügy tárgyalását, de – Vázsonyi Vilmos igazságügyminiszter közbenjárására – augusztusban törli az eljárást.¹⁶

1917. december 15.: a „közgyűlés nagy szeretettel a tagok közé választott”

Ilyen előzmények után közölte a Magyar Hírlap¹⁷ a Petőfi Társaság 1917. szeptember 30-i zárt üléséről származó értesülést, hogy a december havi tagválasztó ülésen Adyt, Babitsot és Kosztolányit fogják jelölni. A későbbi tudósítások Ady nevét már nem emlegették, de beszámoltak arról, hogy a december 1-jéig megüresedett öt helyre öt jelölés érkezett Pakots József titkárhoz.¹⁸ Babits ajánlói a következők voltak: Herczeg Ferenc elnök, Pakots József titkár, továbbá Ábrányi Emil, Balla Ignác, Feleki Sándor, Szikra (Teleki Sándorné) és Váradai Antal.¹⁹

A választást december 15-én tartották a képviselőház egyik bizottsági termében. A tisztikar háromévenként esedékes megújítása után (ismét Herczeg Ferenc lett az elnök!) a jelenlévő 35 tag mind az öt jelöltet befogadta a rendes tagok sorába: Babits 27, Bíró Lajos 25, Csathó Kálmán 27, Kosztolányi Dezső 26 és Surányi Miklós 25 szavazatot kapott.²⁰ A felvételtől Pakots titkár december 18-án kelt levelében²¹ értesítette Babitsot, egyben felkérte, hogy székfoglalóját 1918 márciusában, a költő Zrínyi Miklós születésének 300. évfordulója alkalmából rendezett díszgyűlésen tartsa meg. Az elnökség szeretné, ha vagy Zrínyiről szóló előadással, vagy verseinek bemutatásával lépne a tagok közé. Babits költeményeinek felolvasását választja, de székfoglalóját nem a tervezett március 17-i ülésen, hanem csak október 13-án tartotta meg.²²

Babits már 1918 tavaszán bekapcsolódott a Petőfi Társaság munkájába: a Vigyázó-díj verspályázatának három fős bírálóbizottságában dolgozik. Feleki Sándorral és Jakab Ödönnel arról kell dönteniük, hogy az 1895-ben létrehozott alapítvány kamatából származó jutalmat melyik – Petőfi stílusában megírt – lírai pályamű kapja. A bizottság döntése egyhangú: egyik pályázatot sem érdemesítik a díjra.²³

Október–november hónapban – a demokratikus és függetlenségi törekvések felerősödése idején, az őszirózsás forradalom napjaiban – Babits aktív szerepet vállalt a Petőfi Társaság megreformálásában. 1918. október 28-án megjelent és felszólalt azon a feszült hangulatú közgyűlésen, melyet Palágyi Menyhért indítványára hívott össze az elnökség. Ezen a filozófus-irodalomtörténész a következő három pontból álló határozati javaslatot terjesztette a tagság elé: 1. A Petőfi Társaság csatlakozzon a Nemzeti Tanácshoz; 2. A kiegyezési korszak szellemét tükröző hamis Petőfi-kép helyett a világszabadság költőjé-

16 *A vádlott: egy Babits-vers*, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Tótfalusi Tannyomda, 1995; *A vádlott: Babits Mihály*, i. m., 237–272.

17 *Tompá-emlékünnepe*, Magyar Hírlap, 1917. október 2., 5.

18 *A Petőfi Társaság tagválasztása*, Az Újság, 1917. december 19., 12.

19 Babits Mihály Petőfi Társaság-beli tagajánlái íve, PIM, V, 529/1.

20 *A Petőfi Társaság közgyűlése*, Az Újság, 1917. december 16., 11.

21 A Petőfi Társaság levele Babits Mihálynak, OSZK Kt., Fond III/1643/1.

22 A Petőfi Társaság levelei Babits Mihálynak, OSZK Kt., Fond III/1643/2, ill. 7, 8.

23 *A Petőfi Társaság Vigyázó-pályázata*, Budapest, 1918. április 27., 5. (A díjat gróf Vigyázó Sándor még Jókai elnöksége idején, 1895. május 15-én alapította fia emlékére, akinek Petőfi volt a kedvenc költője.)

nek a kultusza kerüljön előtérbe; 3. A tájékozatlan külvilágot egy röpiratban ismertessék meg a magyar kultúra értékeivel, ennek megfogalmazására hozzanak létre bizottságot. Palágyi előterjesztése után éles vita alakult ki a konzervatívok és a reformok hívei között, mely már-már szakadással fenyegetett. Herczeg Ferenc tiltakozott a Nemzeti Tanácsshoz való csatlakozás miatt, mert szerinte ezzel politikát visznek be az irodalmi társaságba. Kijelentette, hogy mivel eddig „olyan politikai irányt képviselt, amely helytelennek bizonyult és megbukott”, leköszön elnöki tisztéről. Kosztolányi, Babits és Ferenczi Zoltán felszólalása után Palágyi úgy módosította indítványát, hogy a Társaság csatlakozás helyett csak üdvözli a Nemzeti Tanácsot. Ezzel sikerült egy időre elkerülni a kenyértörést, és megszülethetett az a határozat, amelyet a radikális Világ közölt: „A Petőfi Társaság üdvözli a Nemzeti Tanácsot abban a reményben, hogy Petőfi Sándornak a világszabadságra, a demokratikus Magyarország teljes önállóságára és a magyar hazafiságra vonatkozó eszméjéért sikerrel fog küzdeni. Új feladatok előtt állunk. A Petőfi Társaság, amely eddig is mindent elkövetett, hogy a költő szellemét a magyar nemzet előtt behatóan ismertesse, kötelességének tudja, hogy a nagy idők által teremtetett új helyzetben *Petőfi politikai és társadalmi költészetének eszméit* hirdesse. A letűnt kiegyezési korszakban szabadon folyhatott Magyarország műveltségének rendszeres lekicsinyítése a világ közvéleményében. A Petőfi Társaság elhatározza, hogy *programjának egyik fő pontjává avatja a magyarság megvédését a nemzetek tájékozatlanságával szemben*. E célból külön állandó bizottságot alakít.”²⁴ Az állandó bizottságba Babitsot, Biró Lajost, Kosztolányit, Palágyi Menyhértet és Peterdi Andort választották meg. Herczeg Ferenc fenntartotta ugyan lemondási szándékát – nyilatkozata szerint azért, mert „mint exponált politikus nem tartom magam hivatottnak a határozat képviselőjére” –, de Palágyi és mások rábeszélésére engedett annyit, hogy lemondását csak a legközelebbi közgyűlésen jelenti be.²⁵

Két héttel később, november 10-én tartotta következő rendkívüli zárt közgyűlését a Petőfi Társaság. Az őszirózsás forradalom sikere lelkesítette a fiatal írókat, a politikai balratalódás pedig aggasztotta a konzervatív érzelmű idősebbeket. Ezért mindkét irányzat képviselői szinte teljes számban megjelentek ezen a vasárnap délelőtti összejövetelen. A közgyűlés viharos hangulatban kezdődött, de békés megegyezéssel ért véget. A távollevő Herczeg Ferenc lemondását – melyet a Világ már korábban a nyilvánosság elé tárt – Ferenczi Zoltán alelnök most jelentette be hivatalosan. A mérsékelt nézeteket valló elnök visszalépése felbomlással fenyegette a Társaságot. A hozzászólók – talán csak Peterdi Andor volt kivétel – helytelenítették visszavonulását. Babits is hangsúlyozta, hogy nem Herczeg Ferenc személyét kifogásolják, hanem a fiatal írók távoltartását a Társaságtól.²⁶ A közgyűlés egyhangúlag úgy döntött, hogy továbbra is megbízik az elnökben, és lemondását nem fogadják el. Erről délután küldöttség tájékoztatta Herczeg Ferencet a lakásán, aki közölte, hogy ezekben a forradalmi időkben is megmarad tisztségében.²⁷

²⁴ A Petőfi Társaság közönte a Nemzeti Tanácsot, Világ, 1918. október 29., 4.

²⁵ LENDVAI István, Herczeg Ferenc a Tiltáról, a Petőfi Társaságról és a Bizáncról, Figáró, 1918. november 6.

²⁶ A Petőfi Társaság közgyűlése, Magyar Hírlap, 1918. november 12., 7.

²⁷ A Petőfi Társaság forradalma, Világ, 1918. november 12., 13.

A másik téma, ami heves vitát váltott ki, a Társaság megreformálásának kérdése volt. Az ifjabb tagok – Babits, Móricz és Peterdi Andor –, valamint az idősebb Kabos Ede és Palágyi Menyhért a két hete elfogadott határozat szellemében kifogásolták, hogy a Társaság nem Petőfi eszméinek jegyében cselekszik, mert a fiatal írói gárda képviselőit csak vonakodva fogadja be. A vitázók éles hangon fogalmaztak. Móricz indulatosan kiáltotta oda: „Nem önök a magyar irodalom kiválasztottjai!”²⁸ Egy másik harcias tag így érvelt a fiatalítás mellett: „itt áll egy üres pohár s odakünn van a fiatal bor; vagy megengedik önök, hogy behozzuk kívülről a bort, vagy kimegyünk és keresünk egy új poharat a meglevő borhoz, önök pedig mulathatnak vagy búsulhatnak itt tovább az üres pohár mellett.”²⁹ A reformok hívei ismét hangsúlyozták: nem akarják kettészakítani vagy felrobbantani a Társaságot, és a vezetést sem szándékoznak magukhoz ragadni, de a fiatal irodalom számára nagyobb teret követelnek. A vita végül megegyezéssel végződött. A túlnyomó többségben lévő „öregek” beleegyeztek a fiatalításba és egy harmadik alelnöki tisztség létrehozásába, melyre a reformerek Móricz Zsigmondot jelölték. A Társaság létszámbővítése azonban nem volt egyszerű. Az 1908-as alapszabályok³⁰ szerint a testület létszáma 60 fő lehet. 1918 novemberében azonban csak egy üres hely van, ezért több új tag szabályos felvételére nem kerülhet sor. Szükségessé vált tehát az alapszabályok módosítása. Erre a munkára – Herczeg Ferenc elnök vezetésével – hattagú bizottságot kértek fel, melyben mindkét fél képviselve volt: az egyik oldalon Babits, Móricz és Kabos; a másikon Pekár Gyula, Ferenczi Zoltán és Bárony István állt. A bizottságnak többek között az a feladata, hogy a taglétszámmal foglalkozó 6. §-t változtassa meg. Az újságok 25–30 új tag tervezett felvételéről írtak, a bizottság azonban – feltehetően Babits távollétében – azt javasolta, hogy a rendes tagok számát 60-ról csak 70 főre emeljék. Az alapszabály-módosítást³¹ – dr. Ferenczi Zoltán alelnök és Peterdi Andor titkárhelyettes aláírásával – november 17-én (még a következő rendkívüli közgyűlés napján) terjesztették fel gróf Batthyány Tivadar belügyminiszterhez. A hivatalos irat sorsáról nem tudunk – Herczeg Ferenc sem említi meg a Déli Hírlapnak adott interjúbán³² –, jóváhagyására az események gyors változása miatt biztosan nem került sor. De nem történt meg az új tagok felvétele sem, pedig Herczeg szerint már a 25 új író névsorát is összeállították. Ekkor azonban Móricz levélben közölte, hogy a fiatalok részére felajánlott helyeket nem fogadhatják el, mert ők az új Vörösmarty Akadémia tagjai lesznek.

Ezen a november 10-i közgyűlésen még egy Babitsot is érintő határozat született. Hubay Jenő hegedűművész, tiszteletbeli tag indítványára elhatározták, hogy a magyar írók kiáltvánnyal fordulnak a világ közvéleményéhez, melyben Magyarország területi integritásának és a magyar kultúra becsületének a megvédését kérik. A kiáltvány megfogalmazásával Babits Mihályt bízták meg.

Babitsnak ez volt a harmadik és valószínűleg utolsó nyilvános szereplése a Petőfi Társaságban. November közepétől már minden energiáját a Vörösmarty Akadémia meg-

28 *Herczeg Ferenc megmarad a Petőfi Társaság élén*, Déli Hírlap, 1918. november 12., 5.

29 *A Petőfi Társaság*, Pesti Hírlap, 1918. november 12.

30 *A Petőfi Társaság szervezete és alapszabályai*, 1908.

31 Felterjesztés a belügyminiszterhez, PIM V, 4561/21.

32 *Mi történt a Petőfi Társaságban?* Déli Hírlap, 1919. március 1.

szervezésére fordította. A „modern magyar irodalom legjelesebbjeinek” új csoportosulása a december 1-jén tartott alakuló ülésén alelnökké választotta őt.³³

Ezután a Petőfi Társaság eltávolodott Babitséktól: 1919. február 23-án testületileg beléptek a Területvédő Ligába és a jobboldali Pekár Gyulát megválasztották ügyvezető másodelnöknek. A létszám bővítésének kérdése is lekerült a napirendről, a márciusi közgyűlésen csak az eredeti alapszabályok szerinti felvételt tervezik, azaz a megüresedett helyekre (februárban kettő van!) akarnak új tagokat választani.³⁴ A reformtörekvések kudarcra miatt Peterdi Andor február 27-én törölte magát a tagok sorából.

1920. február 21.: „Barátaim... értesítettek a Petőfi Társaságból való kidobatásomról”

A Tanácsköztársaság egy időre véget vetett a Kisfaludy- és a Petőfi Társaság, valamint a Vörösmarty Akadémia tevékenységének. A kommün bukása után az újjáéledő két társaság vizsgálatra és kizárásokra készült, míg az augusztus elején születő Magyar Írók Szövetsége híveket toborzott. Babitsot is hívták, szép szóval és fenyegetéssel, de ő távol maradt a fajvédő szövetségtől, mert hagyományokhoz ragaszkodó konzervativizmusától idegennek érezte a politizálást, a szélsőséges irányzatok bármelyikéhez való csatlakozást. Az ő régi ideálja a „béke és boldogság – írta Szabó Dezsőnek egy levelében –, erre kétségtelenül rossz út a forradalom, melyben a nemzet önmagát öli meg; de nem kevésbé rossz út, ha a nemzetek és fajok egymást ölik. Az igazi hazafiság az, mely a maga nemzetét, fáját belül erősíti, de nem az, mely idegen nemzeteket, fajokat kifelé támad. Az igazi hazafiság a kulturális, nem a politikai.”³⁵

A nagy múltú társaságok tehát ítélkezésre készülődtek. A Kisfaludy Társaság mutatott példát: 1919. augusztus 16-án zárt közgyűlést tartott, melyen Pekár Gyula javaslatára – aki ekkor már kultuszminisztériumi államtitkár – úgy döntött, hogy kivizsgálja „valamennyi tagjának szereplését a kommunizmus alatt...”, hogy nem terhel-e valakit hazafiatlan, nemzetellenes magatartás és cselekedet, amely esetben a hagyományosan nemzeti szellemben élő Kisfaludy Társaság nem tűrhetné meg tagjai közt.”³⁶ A feladat végrehajtására bizottságot hoztak létre, melynek tagjai – Angyal Dávid, Bársony István, Beöthy Zsolt, Császár Elemér és Jakab Ödön – Szász Károly elnök irányításával végzik munkájukat. A bizottság Alexander Bernát, Ambrus Zoltán, Benedek Elek, Gárdonyi Géza, Molnár Ferenc, Móricz Zsigmond, Radó Antal, Szemere György és Váradi Antal kommün alatti magatartását vizsgálja.³⁷

A Petőfi Társaság két héttel később, a szeptember 1-jei zárt ülésén határozta el a felelősségre vonást. Herczeg Ferenc elnök megnyitó beszédében – Peterdi Andor tanulmánya szerint³⁸ – a maga hüvös modorában így üdvözölte a megjelenteket: „mi, a Társaság,

33 A Vörösmarty Akadémia megalakulása, Pesti Napló, 1918. december 3.

34 A Petőfi Társaság rendkívüli közgyűlése, Budapesti Hirlap, 1919. február 15.

35 Babits Mihály levele Szabó Dezsőnek, OSZK Kt., Fond III/1563/40.

36 Budapesti Közlöny, 1919. augusztus 17., 7.

37 Jegyzőkönyv a Kisfaludy Társaság igazolóbizottságának 1919. évben tartott üléseiről. „Mindenkinek újakra készül...”, szerk. JÓZSEF Farkas, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, IV, 1137–1144.

38 Peterdi Andor kéziratos feljegyzései, PIM V, 4561/21.

úgy érezzük magunkat, mint Zola *Germinálj*ának bányászai, akiket egy katasztrófa bezárt a bányába, de amikor meglátják a napvilágot, szerencsét kívánnak egymásnak.” Herczeg hajlott a békülékenységre, Pekár azonban, aki mindkét társaságnak a tagja volt, éles hangon követelte a vizsgálatot, lelkesen támogatta őt Bársony István és Pap Zoltán. Végül a zárt ülés bizottságot választott, melynek elnöke Bársony István lett, tagjai: Jakab Ödön (ők ketten a Kisfaludy Társaságban is hasonló feladatot láttak el!), Pap Zoltán és ifj. Hegedüs Sándor; póttagjai: Lőrinczy György, Sas Ede és Szemere György; előadó: Farnady József, a Társaság ügyésze. Később Lőrinczy kilépett a bizottságból, Pap Zoltán pedig december 30-án meghalt, így a vizsgálati jegyzőkönyvet hatan állították össze.³⁹

Pekár még kérdőíveket is küldetett a tagoknak, és ilyen kérdésekre várt választ: „1. A Tanácsköztársaság alatt vállalt-e megbízást? 2. Részesült-e előnyökben? 3. Részesült-e díjazásban? 4. Tagja volt-e valamilyen bizalmi testületnek? 5. Kapott-e valamely megbízást? 6. Volt-e tagja valamely szakszervezetnek? 7. Tagja volt-e a kommunista pártnak? 8. Írt-e a kommunizmus mellett? 9. Agitált-e szóval is a Tanácsköztársaság érdekében?”⁴⁰

A bizottság szeptemberben kezdi meg és öt hónapig folytatja munkáját. Hat tagját eskü kötelezi a titoktartásra, s nem is szivárognak ki hírek a vizsgálatról. Még 1919. december 30-án sem tudja az Új Nemzedék hírlapírója, hogy kiket zárnak ki a „Petőfi Társaság bolsevista tagjai közül”.⁴¹ Bár Móricz Zsigmond és Bíró Lajos törlésével kapcsolatban vannak értesülései, ezeket Ferenczi Zoltán alelnök cáfolja. Babitsot meg sem említi a vádlottak között. Csak Lendvai István, a Gondolat munkatársa sejteti a *Széljegyzetek Babits Mihály önvédelméről*⁴² című cikkében, hogy rövidesen utolsó nagy próbatétel elé állítják a költőt, ahol sokat „hangoztatott magyar konzervativizmusát” kell majd bizonyítania.

Az igazolóbizottság Babits, Móricz, Bíró Lajos, Krúdy Gyula, Palágyi Lajos és Vértesy Gyula 1919-es szerepléséről gyűjtött adatokat: újságcikkeket, jegyzőkönyveket, előadásokról készült feljegyzéseket. A vádlottakat – az Olaszországban tartózkodó Bíró Lajos kivételével – még kihallgatásra is beidézték. Munkájuk nyomán egy 19 oldalas, vádak soroló jegyzőkönyv született (mely a PIM kéziratárában⁴³ található). A vádirat elején a vizsgálat szükségességét indokolják: az irodalmi társaságok azért tartották fontosnak a seregszemlét, hogy megállapíthassák, hogyan teljesítették tagjaik kötelességeiket a nemzet szolgálatában „a letűnt gyászos korszakban” s az azt megelőző időben. Nem titkolják, hogy a „múlt bűneinek megtorlása”-ként a Petőfi Társaságot meg akarják tisztítani „minden kivető elemtől”, azoktól, akik Petőfi magyar szellemét „nemzetközivé akarták átgyúrni”. A jegyzőkönyv szerint ugyanis az író nem lehet annak a rendszernek a híve, mely a „szellemi erők kezéből a bárdolatlan tömegeknek adja át a hatalmat, sőt, utat nyit a csöcselék erőszakoskodásának és osztályharcot hirdet, a gyűlölet mérgét hinti szét” a krisztusi szeretet eszméjének terjesztése helyett. A továbbiakban azt is hangoztatják, hogy iparkodtak „részhajlathatatlant” tárgyilagossággal eljárni, s vizsgálódásukban „nem a bosszú, még csak nem is a szigor, sőt, inkább a legnagyobb engedékenység szelleme” vezette őket, mert nem akarták

39 A vizsgálat dokumentumai összegyűjtve: *A vádlott: Babits Mihály, i. m.*, 273–464.

40 Lásd a 38. sz. jegyzetet.

41 *Kiket zárnak ki a Petőfi és a Kisfaludy Társaságból?*, Új Nemzedék, 1919. december 30., 5.

42 LENDVAI István, *Széljegyzetek Babits Mihály önvédelméről*, Gondolat, 1919. december 4., 3–6.

43 A Petőfi Társaság igazolóbizottságának jegyzőkönyve és Peterdi Andor tanulmánya, PIM V, 4561/21.

eltaszítani maguktól azokat, akiket nem tartanak „véggépp elveszettnek a nemzet és a kultúra ügyére nézve.”

A jegyzőkönyv ezután 13 oldalon át ismerteti a vizsgálat „lesújtó” eredményét. A leg-részletesebben Babitscal foglalkozik az anyag: 5 oldalon át sorolja vétkei, még a befejező összegzés két oldalának a fele is az ő „zavaros teóriáját” emlegeti, és ismét azzal vádolja, hogy nemzetével kapcsolatban az „öngyilkosság politikáját” hirdeti. A többiek ügye sokkal rövidebb teret kap: Bíró Lajos 1 (11 soros), Krúdy Gyula 2 (+2 cikk: *Kézimunka, Új történelmet kell írni*), Móricz 3 (ez a Kisfaludy Társaság igazolóbizottságának jelentéséből készült kivonat), Vértessy Gyula 1 (8 soros!) és Palágyi Lajos 1 oldalnyi terjedelmű figyelmet érdemel.

Az előterjesztés tehát Babitsot tekinti elsőrendű vádlottnak. Az igazolóbizottság udvarias hangú levélben kétszer is hívja meghallgatásra:⁴⁴ először 1919. november 3-án Pap Zoltán lakásán, másodszor 1920. január 27-én a Nemzeti Múzeum kistermében szeretnének találkozni vele. Egy ideig talán határozatlan, legalábbis ez derül ki egy Csinszkanak küldött novemberi leveléből: „Holnap, hétfőn lesz a Petőfi-társaság-beli vésztorvényszék (délután) – írta. – De oda még nem tudom, elmegyek-e?” Mivel azonban a jegyzőkönyv Babitsra vonatkozó része csak írásos anyagokra támaszkodik, és nem utal a költő személyes védekezésére – mint Krúdy vagy Palágyi Lajos esetében –, feltételezhetjük, hogy sem az ifj. Hegedüs Sándor, sem a Sas Ede által aláírt idézésre nem jelent meg. Ezt a feltevést látszik igazolni a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéje is, melyben azt vallotta, hogy „Nem tartozom nektek felelettel. Nem felelek nektek.” Úgy érzi, nem a társaságoknak, hanem csak a nemzetnek van joga kérdőre vonni a költőt, s neki gyónja meg minden érzését: „Ő a nemzetnek vall.” Írásos vallomása meg is jelenik a Nyugat 1919. novemberi számában, s a Petőfi Társaság vizsgálóbizottsága ezt is felhasználja a vádirat elkészítéséhez.

A Babits elleni anyagot három dokumentum alapján fogalmazták meg.

1. Bekérték a Vallás- és Köznevelésügyi Minisztériumtól annak a vizsgálatnak az iratait, melyet a Greszler Jenő elnöklétével működő középiskolai tanári fegyelmi bizottság állított össze a költő tanári munkásságáról. Ez tartalmazza a vádakát, Babitsnak a december 5-i kihallgatáson előadott védekezését, valamint a javasolt szankciókat. A középiskolai tanári fegyelmi bizottság azt kifogásolta, hogy elfogadta a népbiztosság megbízását az egyetemi tanszékre; előadásaiiban az „internacionalizmust hirdette”, mely a haza és a nemzet ellen irányult. *Az igazi haza*⁴⁵ című cikkében azt állította, hogy „a hazaszeretet, a nemzeti érzés oly babona, mely a nemzeteket gyilkosságra bujtogatja”; és végül aláírta a Világban megjelent felhívást,⁴⁶ amely „a nyelv- és országhatárok megszüntetéséről szól”. Babits védekezésében elmondta, hogy bizonyos értelemben internacionalista, de egyúttal a nemzeti kultúrának a leglelkesebb híve, amint azt az *Irodalmi problémák* című műve is bizonyítja, amely a magyar szellem apológiája. A haza fogalmáról sohasem politikai felfogás szempontjából nyilatkozott, mindig megkülönböztette a terület, a föld fogalmát a szellem, a műveltség, az emlékek szent együttesétől. Az igazi hazát ő „kulturális és morális”

44 A Petőfi Társaság levelei Babits Mihálynak, OSZK Kt., Fond III/565/1, ill. Fond III/1105.

45 BABITS Mihály, *Az igazi haza*, Új Világ, 1919. február 15., 3–7.

46 *A magyar intelligenciához*, Világ, 1918. november 3., 12.

intézménynek tekintette. „A nemzeti érzésben a gyűlölködést, más nemzetek elleni támadást elítéli”, mert szerinte e jelszavak vezettek a háborúhoz. A felhívást pedig azért írta alá, mert azt hitte, jobb vélemény alakul ki rólunk külföldön. Fontosnak tartotta megemlíteni azt is, hogy a kommunista pártba Lukács György és Balázs Béla népbiztosok személyes kérésére sem lépett be. Egyetlen dologban érezte magát, akaratán kívül is, vétkesnek: sajnálja, hogy a *Szózat*ról közölt – ma is vállalt és helyesnek tartott – véleményét a gyermekek számára írta, mikor még a „felnőttek is félremagyarázhatják”. A kilenc tagú, kultuszminisztériumi tisztségviselőkből, igazgatókból és tanárokból álló fegyelmi bizottság egyhangúlag elmarasztalta Babitsot, mert nézeteinek, írásainak „métélyező hatása van az ifjúságra”. Ezért a következő büntetéseket javasolta: tiltsák el a tanári pályától, a minisztérium „különös gonddal” figyelje irodalmi munkásságát, továbbá vonják meg tanári nyugdíját. A minisztérium 1920. március 31-én kelt fegyelmi határozata – melyet Éder Zoltán közölt először⁴⁷ – elmarasztalta Babitsot, de a javasolt szankciók közül „csak” nyugdíjának megvonásáról intézkedik. (Ezt a költő eddig sem vette fel.)

2. A vizsgálati anyag ezután részletesen foglalkozott a középiskolai tanárok számára tartott előadásával. Babits ezekben a hónapokban sokszor beszélhetett nagyobb közönség előtt a magyar irodalomról. Ezt egy levelében édesanyjával is tudatta: „En rendkívül el voltam foglalva, az egyetemen kívül is előadásokat tartottam, s nem volt nap, hogy valami előadásom ne lett volna.”⁴⁸ Ezek a „nemzetellenes”-nek minősített előadások – a jobboldali Gondolat⁴⁹ szerint – még „a megrémített és terrorizált hallgatóság” felzúdulását is kiváltották. A Petőfi Társaság megszerezte – talán éppen a Gondolat szerkesztőségétől – az ezekről készített gyorsírói feljegyzéseket, s a szövegeket megpróbálta felhasználni Babits hazafiatlanságának bizonyítására. – Egyik alkalommal arról beszélt, hogy ma, amikor „minden törekvésünkkel az emberiségbe akarunk beleilleszkedni”, helytelen az „egyoldalú nemzeti elfogultságot és büszkeséget” az ifjúságba nevelni. Az irodalomtanításban háttérbe kell szorítani a nemzeti különállás gondolatát, mely a nemzetet az emberiséggel állítja szembe. A nemzeti jelleget természetesen nem szabad elhanyagolni, de ez nem politikai, hanem csak esztétikai értelemben érvényesülhet az oktatásban. – Szerinte a régi iskolában a „nemzeti versek a politikai izgatás eszközei voltak”, mert úgy értelmezték ezeket, hogy a haza érdekét szembeállították az egész világgal. Az irodalmi nevelésben az ilyen erkölcs-telen szemléletet mellőzni kell, „nem az elválasztó, hanem az összekapcsoló szempontokat kell keresni”. – Egy későbbi előadásában azt fejtegette, hogy a nemzeti eszme „képtelen babona”, mely a legtiszteletreméltóbb emberi érzések elfojtására készítet bennünket. Még a „nagy Tolsztoj”-ra is hivatkozik, aki szerint a hazafiság káros, nemzetellenes érzés, az „emberiség legtöbb bajának szülőke”. Babits úgy látja, hogy az irodalom „kényes helyzetben van, mert az nemzeti képződmény, és sok szépsége igazán nemzeti vonatkozásokon alapszik”, ezért ennek megőrzése nagyon fontos. Az irodalomtanításban azonban főleg a „nemzetközi összetartozás érzését” kell erősíteni, azt, hogy „elsősorban nem egy

47 ÉDER Zoltán, *Ismeretlen adatok Babits 1919-es magatartásának következményeihez*, PIM Évkönyve, I, Bp., 1979, 70–77.

48 Babits Mihály *szekszárdi levelei*, s. a. r., jegyz. CSISZÁR Mirella, VENDEL-MOHAY Lajosné, Szekszárd, 1991, 47.

49 Babits Mihály levelet írt a *Magyar Írók Szövetségének*, Gondolat, 1919. október 5., 19–20.

faj gyermekei vagyunk, hanem elsősorban emberek”. – A bizottság kifogásolta azt is, hogy egy alkalommal a kuruc költészetet militaristának minősítette, Kölcsey költészetéből pedig nem a nemzeti verseket tartotta maradandónak, hanem azokat, melyekben saját fáját ostromozta, és elkeseredéséből az előadó azt a neki tetsző következtetést vonta le, hogy – így idézi a jegyzőkönyv Babits szavait – „nem oly borzasztó egy faj szerencsétlensége, az egész emberiséggel szemben vesszen a faj, első az emberiség”.

3. A vádirat ezután tömören ismertette Babits *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című esszéjét, mely az újra meginduló Nyugat első (novemberi) számában jelent meg. Ez a vallomás – melyet Sipos Lajos elemzett részletesen *Babits és a forradalmak kora* című munkájában – a jobbról támadó nemzeti szellemű Petőfi Társaságnak éppúgy nem tetszett, mint a balról szitkozódó emigrációnak.⁵⁰

A vizsgálatot február elején zárta le a hattagú bizottság. A jegyzőkönyv utolsó oldalán jelezték, hogy Bíró Lajos és Vértesy Gyula ügyében nem tudták befejezni az eljárást, így csak Babitsról, Móriczról és Palágyi Lajosról kell eldöntenie a közgyűlésnek: „nem forog-e fenn inkompatibilitás a Petőfi Társaságban elfoglalt tagságukkal? A Petőfi Társaság határozott nemzeti alapon áll. Az ő viselkedésük, hirdetett elveik pedig határozottan nemzetellenes és internacionális.”

Közben a Kisfaludy Társaság is befejezte az igazoló eljárást, és 1919. december 10-én Alexander Bernátot és Móricz Zsigmondot törölte tagjai közül.

A Petőfi Társaság az 1920. február 13-ra összehívott rendkívüli közgyűlésen szeretne volna meghozni döntését, de ekkor nem volt meg a határozatképességhez szükséges létszám:⁵¹ a minimális 20 tag helyett – állítja Az Újság – csak 19-en jelentek meg, ezért az ügy lezárására csak február 21-én került sor a Nemzeti Múzeum igazgatósági helyiségében. A közgyűlésen 27 (24 rendes és 3 tiszteletbeli) tag vett részt. A Petőfi-nagydíj odaítélése és Pekár Gyula alelnök államtitkári tevékenységének ünneplése után, Sas Ede jegyző terjesztette elő az igazolóbizottság jegyzőkönyvét a „proletárdiktatúra alatt a nemzethűség elleni” vétséget elkövető írókról. A közgyűlés megállapította, hogy a vádlottak közül Krúdy Gyula közben kilépett a Társaságból, három tag ügyében pedig felfüggesztették a határozathozatalt, mert Palágyi Lajos anyaga kiegészítésre szorul, Bíró Lajos Olaszországban tartózkodik, Vértesy Gyula bírósági perében még nem született jogerős ítélet. Így a közgyűlésnek már csak két tag sorsáról kellett titkos, név szerinti szavazással döntenie. Ennek eredménye a következő lett: „Babits Mihály kizárattott 21 szavazattal, 1 üres és 4 mellette szóló szavazattal szemben. Móricz Zsigmond kizárattott 20 szavazattal, 2 üres és 3 mellette szóló szavazattal szemben.”⁵² (Később, október 10-én Bíró Lajost és Palágyi Lajost is kiközösítették.) Titkos szavazás lévén, csak találgatni lehet, hogy Kosztolányi Dezső és Koroda Pálon kívül kik nem helyeselték Babits kizárását. A döntő többség mindenesetre úgy vélte, hogy Babits és Móricz „a nemzet és a kultúra ügyére nézve... végképp elveszett”.

Móriczot – és csak őt! – még a Kisfaludy Társaság is eltávolította kebeléből. Babits nem tartozott e társaság tagjai közé, annak ellenére, hogy a *Magyar költő kilencszáztizenkilenc-*

50 Stern Jolán és Szilágyi Jolán levele Babits Mihálynak, OSZK Kt., Fond III/1827/164, ill. 174.

51 *A Petőfi Társaság kizárt tagjai*, Az Újság, 1920. február 22., 5.

52 Lásd a 42. sz. jegyzetet.

ben című tanulmányában mindkettővel vitatkozik, és azt állítja, hogy egyik irodalmi társaságnak sincs joga tagjainak politikai viselkedését vizsgálni és minősíteni. A továbbiakban is következetesen a társaságokról beszél, és feltehetőleg emiatt, ezeknek a mondatoknak a félreértéséből származik az a szakirodalomba bekerült hiedelem, hogy Babits 1919-ben tagja volt a Kisfaludy Társaságnak és 1920-ban onnan is kizárták.

Pakots titkár Babitsot is meghívta a február 21-i rendkívüli közgyűlésre,⁵³ ő azonban nem jelent meg, mert február 15-e óta már Szekszárdon tartózkodott. A balról és jobbról jövő támadások, a kihallgatások, a kultuszminiszteri fegyelmi vizsgálat és magánéleti problémái miatt rossz idegállapotban van, ingerült, kerüli az embereket, újságot nem olvas. Valószínűleg Szabó Lőrinc leveléből⁵⁴ értesült a Petőfi Társaságból való „kidobásáról”. Ez a hír nem érte váratlanul, inkább örült neki, de nagyon bántotta a szekszárdi intelligencia viselkedése, elutasító magatartása, melynek egyik következménye az lett, hogy a helyi sajtó egy évtizedig nem foglalkozott vele. Lelkiállapotáról, hangulatáról így írt Csinszkanak:⁵⁵ „Az emberek most alaposan bosszút állnak rajtam azért, mert egy pillanatra kénytelenek voltak különbnek elismerni. Képzem, Pesten is azóta mennyit mocskoltak, gúnyoltak, lesajnáltak... Harcolni nem tudok evvel a csőcselékkel, és védtelenül ki vagyok szolgáltatva barátaimnak, akik nem tudják, ki vagyok, és ellenségeimnek, akik nagyon is tudják...” Hazatérése után már egy kicsit nyugodtabban nyilatkozott a Revü riporterének: „A támadásokat megszoktam: ma már nem bántanak. Bizonyos elégtétellel látom, hogy kétfelől támadnak: jeléül annak, hogy egyik véglet híveihez sem tartozom. Rajongó bécsi kommunisták levelei akasztófával fenyegettek a kommunizmus visszatérésének esetére. Ugyanakkor heccelődő kis »keresztény« hírlapírók, akik nem átallik a »zsidó« zsumalizmus legcsúnyább fegyvereit forgatni, minden mocskot felém dobálnak. De nem tudnak elég magasra dobni, hogy hozzám elérjen.”⁵⁶

A másnapi újságok hosszabb-rövidebb terjedelemben, általában kommentár nélkül közlik a tényeket. A lapok későbbi számaiban már értékelő megjegyzések is olvashatók. Mohácsi Jenő a Bécsi Magyar Újságban⁵⁷ azt állítja, hogy a „modern magyar írásművészet két nagyszerű alak”-jának kiközösítése politikai okokból történt. Szerinte mindketten magyarabbak, mint Jakab Ödön, a Petőfi-nagydíj nyertese, aki „epigonszerű versekben zeng dicshimnuszokat a magyarokról”. A 8 Órai Újságban „Egy pártatlan levélíró”⁵⁸ nem a kizártakat védi, de azon csodálkozik, miért nem Bíró Lajost tagadták ki először, aki súlyosabban vétett a magyar nemzet érdekei ellen, mint a „két kitűnő magyar író”. A Szózat a *Hódító dilettantizmus*⁵⁹ című cikkében azon gúnyolódik, hogy a Petőfi Társaság „a keresztény kurzus öröme az igazolóbizottsága elé került keresztényeket kitette, a sokkal

53 A Petőfi Társaság levele Babits Mihálynak, OSZK Kt., Fond III/1643/16.

54 SZABÓ Lőrinc, *Napló, levelek, cikkek*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, Bp., 1974, 103.

55 *Kedves Csinszka! Drága Misi! Babits és Csinszka levelezése*, összeáll. NEMESKÉRI Erika, Bp., Pesti Szalon, 1994, 115.

56 ANDERSEN György, *Babits Mihály Szabó Dezsőről, Ábrányi Emil beszédéről és az új magyar irodalomról*, Revü, 1920. április 3., 2–4.

57 MOHÁCSI Jenő, *Babits Mihályt és Móricz Zsigmondot kizárták a Petőfi Társaságból*, Bécsi Magyar Újság, 1920. február 25., 5.

58 *A Petőfi Társaság kizárásai*, 8 Órai Újság, 1920. február 26., 2.

59 *Hódító dilettantizmus*, Szózat, 1920. március 14., 10.

ludasabb zsidóknak pedig megkegyelmezett”. A Társaság lassan a dilettánsok gyülekező-helye lesz, hiszen jó író alig maradt benn, a megüresedett 11 helyre már nem találunk rangos alkotókat. A Petőfi Társaság „egy tagja” később nagyon jellemző módon így reagált a dilettantizmus vádjára: „Egy lelkes »káplár« ma többet ér a mi nemzeti harcunkban, mint egy közönyös és lelkesedni nem tudó vagy nem merő generális.”⁶⁰ Nem egészen két hónappal a kizárások után, 1920. április 18-án Herczeg Ferenc megvált az elnöki tisztségtől, utódja Pekár Gyula lett. Kosztolányi pedig kilépett a Társaságból, mely szerint – mint ezt Juhász Gyulának írta 1920 májusában – „ma már csak kis irodalmi apró szentek küzdő porondja”, és „se irodalminak, se nemzetinek”⁶¹ nem nevezhető.

A Társaság történetével foglalkozó későbbi művek vagy szemérmesen hallgatnak a vizsgálatokról és a kizárásokról (mint a Sas Ede által szerkesztett és 1926-ban megjelent jubileumi kiadvány, *A Petőfi Társaság ötven esztendeje*), vagy csak röviden és a nevek mellőzésével emlékeznek meg a történekekről. Császár Elemér és Havas István könyvében⁶² ez olvasható: „A vörösek uralma elnémított minden nemzeti megmozdulást; természetesen a Petőfi Társaságnak is el kellett hallgatnia. Tagjai közül, fájdalom, hárman vállaltak közösséget az új uralommal. Ez augusztus elején megszűnt és vele a három tag tagsága is.”

1929. március 2.: „...elvetették Koroda Pál javaslatát”; Babits kizárása véglegessé vált

A kizárás után Babitsnak az irodalmi társaságokkal való kapcsolata közel egy évtizedre teljesen megszűnt. Nem maradt azonban egyedül; a Nyugat írói köre továbbra is mellette állt, elismerte irodalmi rangját, elfogadta vezető szerepét. 1925-ben eredménytelen kísérletet tett a Vörösmarty Akadémia újjászervezésére. Nem sikerült létrehoznia a Nyugat írógenerációjából azt a testületet, amely a centrum, a „középhadsereg” szerepét töltötte volna be az irodalmi szélsőségek: a hivatalos fórumok és a „törtetésre szövetkezett vagy programokat tukmáló fiatal hadak” között.⁶³ Babits tekintélyét és ellenségeinek számát tovább növelte a Baumgarten-alapítvány kurátori tisztsége is.

Lassan azonban enyhülni kezdett az a hűvös légkör, amely a „kommün alatti magatartása” miatt alakult ki körülötte. Ismét az állam volt az engedékenyebb. 1922 nyarán rendőri zaklatását befejezték, az „izgatás büntette címén teljesített nyomozást” bizonyítékok hiányában megszüntették. Hat évvel később pedig a vallás- és közoktatásügyi miniszter semmisítette meg az 1920-as fegyelmi ítéletet, és tanári nyugdíját 1928. január 1-jétől újból folyósította. Még szülővárosa is megbocsátott: 1928 tavaszán Tessitori Nóra erdélyi művésznő Babits-estet akart tartani, s a készülődés kapcsán – tíz év hallgatás után – ismét írt a költőről a szekszárdi sajtó.

A hivatalos irodalom részéről Berzeviczy Albert, a Kisfaludy Társaság elnöke kezdeményezte – bizonyos feltételek hangoztatásával – a Nyugat íróival való kapcsolatfelvételt.

⁶⁰ *Egy olvasó levele*, Szózat, 1920. március 16., 8.

⁶¹ *Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése*, Török Sophie gyűjtése alapján s. a. r., jegyz. BELIA György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959, 212.

⁶² CSÁSZÁR Elemér, HAVAS István, *A Petőfi Társaság hatvan éve a magyar irodalom szolgálatában*, Bp., Singer és Wolfner, 1936, 21.

⁶³ BABITS Mihály, *A Vörösmarty Akadémiáról*, Nyugat, 1925, I, 433–437.

Babits *A kettőszakadt irodalom*⁶⁴ című cikkében üdvözölte a „tisztelet múltú Társaság” szándékait, de a feltételeket elutasította. A magyarság és az európai kultúra kérdésében továbbra is fenntartotta korábbi nézeteit, és ismét hangsúlyozta a Nyugat értékeit. Berzeviczy Albert és Voinovich Géza a Kisfaludy Társaság 1928. márciusi zárt ülésén még Babits felvételét is indítványozta, azzal a céllal, hogy a két pártra szakadt irodalmat kibékítse. A többség azonban nem felejtett: Jakab Ödön és Szász Károly – 1919-ben mindketten tagjai voltak a Petőfi Társaság „nemzethűséget vizsgáló” bizottságának – Szász Bélával együtt erőiesen tiltakozott a jelölés ellen, mert Babits bevétele a Társaság „nemzeti szelleme” veszélyeztetve lenne. Benedek Elek vette védelmébe a költőt, a következő előrelátó szavakkal állt ki mellette: „Mirőlunk már rég nem fogja senki sem tudni, kik voltunk, amikor Babits Mihályt az iskolában tanítani fogják.”⁶⁵ Az ajánlást a konzervatívok nyomására egyelőre visszavonták, de 1929 januárjában – Ravasz László püspök és Sík Sándor piarista papköltő javaslatára – ismét napirendre került.

A jobboldali sajtó úgy értékelte a békülési szándékot, mint a „kommunizmust támogató írók reaktiválása”-t. Az ügyben megszólalt Pekár Gyula, a Petőfi Társaság elnöke is. Az Új Nemzedéknek így nyilatkozott 1928 végén: „Távol áll tőlem az a szándék, mintha örökre meg akarnám bélyegezni ezeket az írókat... de jelentsék ki nyilvánosan, hibáztam, bocsásanak meg nekem. Ez volna a legférfiasabb eljárás, nézetem szerint lehetővé tehetné azt, hogy a megbotlott írók ismét bekapcsolódjanak a magyar életbe. De azt mégsem lehet megengedni, hogy egyszerűen, mintha semmi sem történt volna, szó nélkül, a vörös rongyok helyett most nemzeti színekbe öltözzenek és ünnepeltessék magukat.”⁶⁶ Ilyen vélemény után a Petőfi Társaságba való visszatérésre nem sok esély volt. A reménytelen helyzet ellenére, a Kisfaludy Társaságban megindult engesztelődési folyamat kedvező hatásában bizakodva, a hetvenéves Koroda Pál megkísérelte a három Magyarországon élő tag kizárásának hatálytalanítását elfogadtatni társaival.

1928 decemberében Pekár Gyula elnökhöz írott levelével kezdte meg a fellebbezési eljárást, annak ellenére, hogy az érdekeltek – elsősorban Babits, de némi bizonytalankodás után Móricz is – nem biztatták őt erre.⁶⁷ Koroda Pál azt indítványozta, hogy a „r. tagok sorában megüresedett helyek a legközelebbi tagválasztó ülésen ne választás útján töltessenek be, de mondassék ki, hogy e helyek Babits Mihályt, Móricz Zsigmondot és Palágyi Lajost illetik.”⁶⁸ Azzal érvelt, hogy nevezettek 1920-as kizárása jogszerűtlen volt, mert a Petőfi Társaság 1907. december 9-én jóváhagyott alapszabályainak 6. §-a csak a felvételtől beszél, és a kizárást meg sem említi. A kizárást csak az 1927. május 17-én történt alapszabály-módosítás teszi lehetővé. Az indítvánnyal a január 13-i zárt ülésen foglalkoztak, amelyen Pekár Gyula kijelentette, hogy a „Petőfi Társaság a jövőben is őrizni fogja a nemzethűség gondolatát”. Ezután egyhangúlag elvetették Koroda javaslatát, mert „a társaság alapszabályai csak tagválasztást ismernek és nem tagvisszavételt”. Az Új Nemzedék

64 BABITS Mihály, *A kettőszakadt irodalom*, Nyugat, 1927, I, 527–539.

65 Babits Mihály jelölését a Kisfaludy Társaságba Voinovich Géza a költővel egyetértésben visszavonta, Magyar Hírlap, 1928. március 29.

66 Nyilvános vezekléssel szálljanak magukba a nemzet becsülete ellen vörös írók. Új Nemzedék, 1928. december 20., 2.

67 Koroda Pál levelei Babits Mihálynak, OSZK Kt., Fond III/769/5, 10, 15.

68 Koroda Pál indítványa a Petőfi Társaság elnöksége előtt, PIM 4559/336/28.

1929. január 15-i számában már biztosan tudja, hogy „Koroda Pál, illetve a liberális baloldal minden olyan mesterkedése, hogy a kommunizmus alatt kompromittált írókat visszahozza a Petőfi Társaságba, megghiúsultnak tekinthető”.⁶⁹ Koroda Pál tiltakozott a zárt ülés határozata ellen. Legfőbb indoka a következő: indítványának szabályos elintézése csak közgyűlésen történhet meg, amíg ezt nem hívják össze, addig rendes tagok felvételére nem kerülhet sor.⁷⁰ Újabb beadványával a február 17-i zárt ülésen foglalkoztak. Megerősítették a korábbi elutasítást, és a március 2-i közgyűlésnek szánt határozati javaslatukban azt állítják, hogy a Társaság „hazafias kötelességét teljesítette”, amikor a Tanácsköztársaság alatti magatartásuk miatt a három író kiközösítette. Ha ez ellen bárkinek is kifogása volt, nyolc évvel ezelőtt kellett volna fellebbeznie, nem most. A Társaság alapszabályai egyébként csak előzetes ajánlás és titkos szavazás útján teszik lehetővé a felvételt. Néhányan hajlandók lettek volna elmozdulni a hivatalos merev állásponttól, és az volt a véleményük, ha a kizártak újra alávetik magukat a szabályszerű választásnak, akkor „a Társaságnak is módot adnak arra, hogy a régi ítéleteket esetleg revideálja”. Császár Elemér azonban nem értett egyet ezzel a kezdeményezéssel és kihúzta a jegyzőkönyvből.⁷¹

Közben, 1929. január 18-án megtörtént a Baumgarten-díjak első kiosztása. Ez az esemény és a jutalmazottak személye ismét támadásra ösztönözte az Új Nemzedék⁷² cikkíróját. Szerinte a kuratórium a Nyugat klikkjének tagjait jutalmazta az alapítványból, és ezzel azt bizonyították, hogy a kettészakadt irodalom egyesítését a „nyugatisták” elzárkózása akadályozza. Az egységet még Babitsnak a Kisfaludy Társaságba való megválasztása sem állíthatja helyre.

1929. február 6-án lezajlott a Kisfaludy Társaság tagválasztó közgyűlése. A két megüresedett hely egyikére József főherceget választották meg, a költői helyet azonban – melyre két jelölt volt: Babits és Gyallay Domokos erdélyi költő – nem töltötték be. A választást ugyanis viharos események előzték meg: Gyallay jelölését visszavonták, így Babits maradt az egyetlen várományos, erre a felháborodott Vargha Gyula alelnök lemondott. Félő volt, hogy a Kisfaludy Társaság kettéválk. A kialakult feszült helyzetet Babits oldotta meg, aki levélben kérte, jelölését tekintsek tárgytalannak, mert nem szeretné, ha személye szakadást idézne elő. A költő az esettel kapcsolatban Az Estben a következő nyilatkozatot tette: „Sohasem éreztem magamat sem innenső, sem onnansó írónak. Én magamat mindig magyar írónak éreztem, és meg vagyok győződve arról, hogy ha munkámat helyesen értékelik, nevemnek nem szétválasztóan, hanem egyesítően kell hatni.”⁷³

A Kisfaludy Társaság napirendjéről tehát egy évre (1930 októberéig) lekerült Babits tagságának ügye. Ez a tény megerősítette a Petőfi Társaságot elhatározásának helyességében. 1929. március 2-án került sor arra a közgyűlésre, melyen Koroda Pál indítványáról kellett döntenie. Koroda sejthette a szavazás negatív kimenetelét, ezért levélben kérte

69 A Petőfi Társaság egyhangúan állást foglalt a kommunizmus alatt kompromittált tagok rehabilitálásával szemben. Új Nemzedék, 1929. január 15., 5.

70 Koroda Pál a Petőfi Társasághoz, PIM V, 4559/336/31.

71 Lásd a 66. sz. jegyzetet, ill. Babitsék visszahívása a Petőfi Társaságba, 8 Órai Újság, 1929. február 19., 5.

72 A Nyugat klikkjének tagjai közötti osztották szét a Baumgarten-alapítványt, Új Nemzedék, 1929. január 20., 9.

73 „Sem innenső, sem onnansó: magyar író vagyok”. Az Est, 1929. február 7.

Babitsot,⁷⁴ hogy „emberei egyes tagoknál eljárva” segítsék elő javaslata elfogadását. Szerinte erre a következőket lehetne megnyerni: Falu Tamás, Szöllősy Zsigmond, Szécsi Ferenc, Surányi Miklós, Lázár Béla, Móricz Pál és Juhász Gyula. (Közülük csak az első három jelent meg az Akadémián tartott ülésen, és egyikük sem Koroda várakozásának megfelelően szavazott.) Koroda erre a sorsdöntő ülésre még valószínűleg Berzeviczy Albertet, a Társaság tiszteletbeli tagját is meghívta, remélvén, hogy ezen a fórumon ismét kiáll Babits mellett, és tekintélyével elősegíti a kizártak visszatérését. A meghívott azonban – a Pesti Napló szerint – „kimentette távolmaradását”, nem az elnöknél, hanem Koroda Pálnál. A közgyűlésen Lampérth Géza terjesztette elő az elnökség javaslatát, melynek lényege: a Társaság tekintse érvényesnek az eddigi kizárásokat. Csathó Kálmán óvatosan azt hangsúlyozta, hogy „nem szabad olyan színezetet adni az újabb határozatnak, mintha a társulat volt három érdemes tagját újból kizárnák”. Koroda Pál felszólalásában⁷⁵ megismételte: a három tag kiközösítését alapszabály-ellenesnek tartja, és sem irodalmi, sem irodalmon kívüli okok nem indokolják a kizárás fenntartását. Babits mindig az irodalom egységének volt a híve, és a magyar irodalmat a világirodalom „nagy palotájában” helyezte el. Az egységre való törekvését Berzeviczy Albert is elismerte. A kizártak „büntetéssel sújtható” politikai cselekményeket sem követtek el, ezért a rehabilitálás megtagadása „közgyűlöletet szít a mai Magyarországon”. Most a területi revízió sikere érdekében is szükség van egységre, hiszen „elrabolhatatlan szellemi fegyverekkel kell visszavínnunk, amit esztelen erőszak elrabolt”. Végül kérte, hogy a kizáró határozatok érvénytelenségéről titkos szavazással döntsének. A Pesti Napló szerint azonban „puccsszerűen elvetették Koroda Pál javaslatát”,⁷⁶ mert Pekár Gyula elnök csak az elnökség javaslatáról kért szavazást, és „rögtön enuncióta is”, hogy elfogadták az előterjesztést. A nyílt szavazás a létszám miatt sem volt szabályos, mert az elégséges 20 fő helyett csak 19-en voltak jelen. A Petőfi Társaság elnöksége helyreigazító nyilatkozatban⁷⁷ cáfolta az újsághírt: Koroda Pál indítványát alapszabályszerű tárgyalás útján, a jogszerű szavazáshoz szükséges taglétszám jelenlétében vetették el. Lényegében egyhangú döntés született, mert a 24 főből csak Koroda Pál szavazott a javaslat ellen.

Koroda megfellebbezte a határozatot, részben az 1927-ben módosított alapszabály 16. §-a alapján, mely minden kizárási ügyben titkos szavazást rendel el; másrészt azért, mert a közgyűlés nem volt határozatképes. Panaszát a belügyminiszterhez nyújtotta be, aki elsőfokú határozathozatalra a székesfőváros polgármesterét utasította.⁷⁸ A július 11-én kelt véghatározat a közgyűlés döntését úgy alakí, mint tartalmi szempontból szabályosnak tartotta. Az indoklás szerint titkos szavazásra azért nem volt szükség, mert nem kizárásról döntöttek, hanem csak egy tag határozati javaslatáról. A közgyűlés is határozatképes volt, mert a tiszteletbeli és rendes tagoknak több mint az 1/3-a jelen volt (a jegyzőkönyv szerint a 65-ből 25-en voltak ott). A kizárás hatálytalánítására vonatkozó indítványt is alapszabály-ellenesnek tartja, mert elfogadása – a felvétel alakai szabályainak mellőzésével – a három

74 Koroda Pál levele Babits Mihálynak, OSZK Kt., Fond III/769/8.

75 Koroda Pál felszólalása a Petőfi Társaság 1929. március 2-i közgyűlésén, PIM V, 4559/336/33.

76 *A Petőfi Társaságban elvetették Koroda Pál javaslatát*, Pesti Napló, 1929. március 3., 17.

77 A Petőfi Társaság elnökségének helyreigazító nyilatkozata, PIM V, 4559/336/34.

78 Határozatok Koroda Pál beadványa ügyében, PIM V, 4559/336/35, 36, 37.

tag felvételét jelentette volna. A véghatározat hangsúlyozta azt is, hogy a panaszosnak joga van a kizártakat újból tagnak ajánlani. Koroda az elsőfokú végzést is megfellebbezte, a belügyminiszter azonban 1929. október 2-án jóváhagyta a székesfőváros döntését.

Koroda Pál tiszteletre méltó kezdeményezése, magányos küzdelme nem járt sikerrel: Babits Mihályt, Móricz Zsigmondot és Palágyi Lajost nem rehabilitálta a Petőfi Társaság. A közgyűlés 1920. február 21-i és 1929. március 2-i határozatának Babitsra vonatkozó részében csak egy dologról nem esett szó: a költészetről. Mintha megfeledkeztek volna az 1908-as alapszabályzat lényegéről, hogy a Társaságot azok számára szervezik, akik a Petőfi-kultusz ápolása mellett „a magyar szépirodalom és szépműtan fejlesztése” terén „nagyobb képességnek és tevékenységnek adták jelét”. Azok győztek tehát, akik számára az irodalom politika. Azok diadalmaskodtak, akik nem felejtenek és nem bocsátanak meg... legkevésbé a költői tehetséget, a zsenialitást. Benedek Elek jóslata igazolódott: akik elutasították felvételét, azoknak a nevét csak a lexikonok őrzik, Babits Mihályt azonban ma is tanítják az iskolában.

Babits és a Petőfi Társaság kapcsolata ezzel véget ért... Tizennyolc évvel később az újjászerveződéssel kísérletező Petőfi Társaság megkövette Babits Mihály emlékét azzal, hogy feleségét, Török Sophie-t az 1947. február 28-án tartott zárt ülésen „rendes tagjai sorába választotta”.⁷⁹

79 A Petőfi Társaság levele Török Sophie-nak, OSZK Kt., Fond III/755.

I.

A Babits Mihály műveivel kapcsolatos kutatásoknak az a része, mely kiadástörténeti vonatkozású volt, eddig jobbra csak egy-egy mű keletkezésének körülményeivel foglalkozott. Kevesebb figyelem fordult a verseskötetekre mint szerkesztett kompozíciókra,¹ s még ennél is kevesebb az egyes kötetek kiadástörténetére. Pedig sajátos megközelítési formáival, fogalmi rendszerével és vizsgálati módszereivel fontos támpontokat tud adni, főleg kritikai kiadások szerkesztése során a könyvkiadás szempontjainak figyelembevétele, hiszen az alkotás folyamatának csupán egyik, a szerző személyiségéhez kapcsolódó része fejeződik be a kézirat megszületésével. A tárgyiasult műnek el kell jutnia az olvasóig, s ez a fázis legalább olyan fárasztó, időrabló és aktív szellemi jelenlétet kíván, mint az ezt megelőző időszak. Ráadásul ebbe a folyamatba a szerző mellé egyenrangú félként belép a kiadó és a könyvkereskedő, akik más és más szempontból közelítik meg az elkészült alkotást. Siker csupán hármójuk tökéletes összhangja következtében várható – bár ekkor sem biztos. Tanulságos lehet hát megvizsgálni, hogy a kézirat elkészülte és a befogadó megjelenése között a résztvevők milyen kapcsolatba kerülhetnek egymással, milyen hatással lehetnek viszonyukra külső és belső adottságok, hogyan teheti jelentőssé egy-egy nagy alkotó vagy egy magas gondolati és esztétikai színvonalú írói csoportosulás azt a kiadót, mely következetesen, a mindenkori pénzügyi helyzet szorításában is létrehozta, felépíti és megőrzi szellem és üzlet harmóniáját.²

A Nyugat kiadó a hasonló nevű folyóirat első számának megjelenése utáni évben, 1909-ben jött létre. Életre hívásának kettős oka volt: egyfelől előremenekülés – a folyóirat előállításának költségeit ugyanis egy részvénytársaság alapítása során bevonható tőke segítségével akarták csökkenteni –, másfelől pedig profilbővítés, azaz: jelentős szerzőik műveinek könyvformátumban való kiadása. Ez utóbbitól szintén kétféle eredményt vártak: mivel a kiadványok a folyóirat olvasóközönségén túl nagyobb létszámú és a műveltséggel más viszonyban álló rétegeket céloztak meg, azt gondolták, hogy vevőikörük is bővülni fog; az eladott példányok után pedig joggal reméltek némi anyagi hasznot is. A kiadóban, szemben a folyóirattal, melynek csak előfizetőket szerzett, anyagilag is jelentős szerepe volt Hatvany Lajosnak, a Hatvany családnak és cukoripari vállalkozásuknak, a Deutsch Ignác és Fia cégnek. Hatvany, aki tőkéje mellett saját irodalmi elveit és műveit is érvénye-

1 Lásd ILLÉS Sándor, *Igen és Nem tökéletes szintézise*, lt, 1992, 492–524.

2 A tanulmány írójának kéziratban van egy összefoglalója a Nyugat kiadó történetéről. Minden evvel kapcsolatos adat onnan származik, ezeket külön nem jegyzeteljük.

síteni akarta, mégis kénytelen volt Osvát Ernővel szemben visszakozni: megegyezésre képtelen uralkodókat a Nyugat sem bírt el. A folyóirat és a nevét viselő kiadó 1913-ban kettévált, s a felszámolási eljárás során a vagyon további kezelése, valamint a hitelezők javára való értékesítése a legnagyobb részvényes, az Athenaeum kezébe került. Hasonló konfliktusok a századelőn egészen közönségesek voltak, habár törvény is szabályozta a tulajdonosok és az általuk kiadott lapok alkalmazottjai közötti viszonyt. Ahogy ugyanis az állam által fenntartott sajtótermékek mindegyike valamilyen formában gyakorolta a (tágan értelmezett) cenzúrát, úgy a magántulajdonú lapoknál is érvényesült a magáncenzúra, a magánkifogás és a magántiltás.

Közismert, hogy Babits Mihály kapcsolata a Nyugattal Osvát Ernő nevezetes, egymondatos levele után kezdődött el. Nem sokan tudják azonban azt, hogy ezt megelőzően, 1906-ban Kosztolányi Dezső már közvetítette Babitsnak Kabos Ede hasonló kérését³ a Budapesti Napló számára. Mi lehetett vajon az oka annak, hogy ebből az óhajból mégsem lett felfedezésértékű kapcsolat, míg két évvel később igen? Babits Mihály ez időben íródott leveleiből kiderül, s ezt későbbi vallomásai és művei is megerősítik,⁴ hogy az ekkor őt foglalkoztató gondolatok középpontjában a hagyományokhoz való hűség és a modernitás, a megőrizve megszüntetés dilemmája állt, s az érzékelt ellentmondást csak a kultúra által vélte feloldhatónak. A modern magyar irodalom történetét figyelve elfordult ugyan a konvencionális, kiüresedett nép-nemzeti ideáloktól, de elfogadásra képtelenül szemlélte a hagyománynélküliséget is, s művei közlésének halogatásában a saját maga által emelt magas mérce mellett az is szerepet játszott, hogy nem talált fórumot, melynek szellemével közösséget vállalt volna. Kultúrát keresett ugyanis, de mindenhol csak érdekeket látott. Ez volt az oka annak, hogy a Nyugattal szemben is ambivalens érzései voltak; olvashatunk erről a *Halálfiái Epilógjában*⁵ is. Bár verseit és prózai írásait később döntően ebben a lapban jelentette meg, s 1917-től szerkesztője is lett, mégis az általa elfogadható egyetlen fórumon belül is oppozícióba szorult, s hosszú ideig, számtalan esetben egy-egy holtpontra kellett átlendülnie, hogy ez a kapcsolat tartós maradjon. Ámde egy havonta kétszer megjelenő

3 Kosztolányi Dezső – Babits Mihálynak, Budapest, [1906.] június 24. MTAK Ms. 4.621/61.

4 Szabadjon itt csupán a *Keresztülkasul az életemen* két részletét idézni. Fogarasi tanítványairól például ezt írta: „[...] nemegyszer eltűnődtem, szétnézve a fűtős, fiatal fejeken. Mi hozza a gyermekeket ide? S mi lesz belőlük, ha elhagyják az iskolát? Magyarokat nevelek vagy ellenségeket? Kultúrát osztok-e vagy fegyvert? Én a magyarságban kultúrát láttam; de lehetetlen volt nem éreznem, hogy más nézőpontok is vannak. Az idő végzetes volt, valami készülődött, amit mi még nem sejtettünk.” (BABITS Mihály, *Keresztül-kasul az életemen*, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Nyomdaipari Szakközépiskola, 1993, 41; a mű címének írásmódja ingadozó.) „[...] én, ha hazaérkeztem, Nyugat-Európában éreztem magamat, ős kultúra földjén, hol az ásó a rigólozásnál római pénzeket vet ki az agyagból, s a földes padlójú présházszoa polcán, a plafonra aggatott, töppedő szőlőfürtök alatt Sévigné asszony könyve hevert, franciául, a munkásokra felügyelő kedves nagynéni ambiciózus olvasmánya. Csakugyan mintaszerű Európa volt itt, még babonánk is kultúrát jelentett; nem adtuk föl a vallás dekorumát, de világnézetünk a szabadelvűség volt, gyűlöltük az osztrák szoldateszkát, nem hittünk háborúban s a zsidó borkupecet nem utáltuk jobban, mint ahogy az dukál. Noha én elégedetlen voltam mindezzel s ezt az egész kultúrát kissé elmaradottnak találtam. S valóban, inkább illett volna a múlt század közepébe, mint ennek az elejére, 1840-be inkább, mint 1900-ba. Én viszont Verlaine-t és Wilde Oszkárt fordítottam, mert így tudtam akkor modern lenni, s most, mert erről a szőlőhegyről szálak vezettek Párizsba és Londonba is, éppúgy, mint Szkutariba, s egyéb mámorok is áradtak itt a kadarkán kívül. Igen, innen messze lehetett ellátni a forrongó, idegen jelenbe éppúgy, mint az otthonos magyar múltba.” (Uo., 164–165.)

5 Valamint a *Palinódia* című, 1908-ban Fogarason keletkezett költeményben.

irodalmi revü azért egészen más, mint egy – fennmaradása érdekében – szenzációhajhász és a politika gyorsan változó igényei szerint szemléletet váltó napilap, amelynek irányultsága ráadásul minden egyéb közleményt maga alá gyűrt, s amelynek irodalmi felfogásától Babits Mihály ekkor már eltávolodott. Ezért aztán Osvát Ernő sürgetése, aki már 1908 augusztusának végén, még *A Holnap* megjelenése előtt, Juhász Gyula közvetítésével kért tőle kéziratot, célhoz ért,⁶ mivel a Kemény Simon kritikájához fűzött lábjegyzettel megadta az utolsó lökést is a habozó költőnek.⁷

Ehhez hasonló, szintén a Nyugathoz kapcsoló akcióként kell értékelnünk első kötetének, a *Levelek Iris koszorújából* című gyűjteménynek a megjelentetését, mely természetesen a folyóirat szerkesztői részéről tudatos döntés eredménye volt. Mint már az előbbieken volt róla szó, 1909 elején Fenyő Miksa és Ignotus könyvek kiadásában látták a bevonható anyagi forrást – ebből az ötletből keletkezett a részvénytársaság egy évvel később. A szervezést kétfelé kezdték meg: a szerzőket s a támogatókat egyaránt inspirálva. Így került sor arra, hogy 1909. február 8-án Fenyő Miksa levelet írt Babitsnak, bejelentve, hogy a folyóirat kiadóként néhány kötetet kíván megjelentetni, többek között a címzett verseit is.⁸ A levélben szó esett a terjedelemtől (3 ív), a honoráriumról (előleg nélkül, az eladott példányok árának 50 %-a) és a megjelenés tervezett idejéről (március közepe). Másnap Fenyő Hatvany Lajosnak is írt,⁹ neki azonban február végi megjelenést valószínűsített. A költségeket Hatvany Lajos biztosította, az összeget megköszönő soraiban Fenyő Miksa március közepére tolta a dátumot.¹⁰ A kötet anyagának megérkezését (Babits Mihály ekkor ugyanis Fogarason tanított) azonban Fenyő csak március 16-i levelében nyugtázta,¹¹ s a végleges cím sem született még meg.¹² Mivel pedig hátravolt még a szedés, a korrigálás (a Nyugatot előállító Jókai Nyomda teljesítményével elég sok baj volt) és egyes szerkesztési kérdések is, a végleges tartalom csak áprilisban alakult ki.¹³ Fenyő április 20-i levelében jelezte a kötet összeállításának befejeztét, s 26-a utáni megjelenést ígért.¹⁴ Május elsejétől a Nyugat is hirdette, s egy szintén Fenyő Miksa által május végén küldött levél hátoldalán található névsor nyilván azokat a személyeket tartalmazza, akiknek a szerző küldeni akart könyvből.¹⁵ A megjelenés május utolsó napjaiban lehetett, június 5-én már egészen biztosan kikerült a nyomdából,¹⁶ bár a Nyugat csak júliusi második számában regisztrálta azt.

6 Juhász Gyula – Babits Mihálynak, Szeged, 1908. augusztus 26. JUHÁSZ Gyula *Összes művei: Levelezés 1900–1922*, s. a. r. BELIA György, Bp., Akadémiai, 1981, 191.

7 Nyugat, 1908. október 1., 214. Osvát Ernő levelének dátuma: Budapest, 1908. november 19. Nyomtatásban többször is megjelent, lelőhelye: OSZK Kt., Fond III/974.

8 Fenyő Miksa – Babits Mihálynak, Budapest, 1909. február 8. OSZK Kt., Fond III/438/2.

9 Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1909. február 9. *Levelek Hatvany Lajoshoz*, szerk. HATVANY Lajosné, Bp., Szépirodalmi, 1967, 63.

10 Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1909. február 22. *Uo.*, 64.

11 Fenyő Miksa – Babits Mihálynak, Budapest, 1909. március 16. OSZK Kt., Fond III/438/3.

12 Fenyő Miksa – Babits Mihálynak, Budapest, 1909. március 26. OSZK Kt., Fond III/436.

13 Fenyő Miksa – Babits Mihálynak, Budapest, 1909. április 7. OSZK Kt., Fond III/438/4. Fenyő egy nappal korábbi, Hatvanynak írt levelében húsvét utáni megjelenést ígért; lásd: MTAK Ms. 380/73. (1909-ben húsvét április 10-én és 11-én volt.)

14 Fenyő Miksa – Babits Mihálynak, Riva, 1909. április 20. OSZK Kt., Fond III/1.694/5.

15 Fenyő Miksa – Babits Mihálynak, Budapest, 1909. május 23. OSZK Kt., Fond III/438/6.

16 Az előző jegyzetben említett levél hátoldalán található névsorból Kelemen Imre május 30-án, Ujfalu Imre és Babits Angyal pedig június 2-án köszönték meg a nekik küldött példányokat; lásd OSZK Kt., Fond

A második kiadásra annak előszava szerint azért került sor, mert az első példányai elfogytak (a korabeli gyakorlat szerint egy verseskötet kb. 2000 példányban jelent meg), s „a közönség mind sűrűbben adta jelét, hogy egy másik kiadást akar”.¹⁷ Az erre vonatkozó szerződést 1913-ban kötötték meg,¹⁸ a kötet 1914 májusának első hetében jelent meg.¹⁹ A kiadással kapcsolatos levelezés egy része az Athenaeummal, illetve Ranschburg Viktorral folyt, az előbbieken említett okok miatt.

Első kötetének megjelenése s a Nyugatban arról közölt Ignotus-kritika²⁰ kissé visszaadták az életkedvét a Fogarasra került költőnek. A következő nyáron Budapestre is felutazott, de „a Nyugattól senkivel sem beszélhettem”; valójában nem lehet tudni, hogy volt-e a szerkesztőségben, és ott nem talált senkit, avagy családi kötelességei foglalták-e le, s emiatt el sem ment oda.²¹ Mindenesetre jelenléte a lapban folyamatos maradt. Egy Osvát Ernőnek 1910 végén írt levelében olvashatunk arról, hogy újabb verseiből szeretne egy kötetre valót közrebocsájtani.²² Mivel a Nyugat Könyvkiadó Rt. létrejötte után a könyvkiadási ügyekben Fenyő Miksa tartotta a kapcsolatot Hatvany Lajossal, Fenyő levelet írt Hatvanynak,²³ melyből arról értesülhetünk, hogy Babits gyors választ kért a kiadásra vonatkozóan, s ennek oka a levélíró szerint az volt, hogy a Franklin is felkereste a költőt ajánlatával. Az említett érdeklődésnek azonban nincs nyoma a fennmaradt levelezésben, sem Schöpflin Aladár, sem a Franklin részéről. Tekintve pedig azt, hogy Babits Fogarason tanított, a szóbeli megbeszélésnek sincs valószínűsége. Fenyő kegyes csalásának más oka lehetett. Ismeretes, hogy Hatvany Lajos a Nyugat megjelenésének első percétől, különösen pedig azután, hogy maga is bekapcsolódott/bekapcsoltatott a folyóirat életébe, nem nézte jó szemmel Osvát azon ténykedését, amellyel újabb és újabb szerzőket (főleg költőket) szóltaltatott meg, Hatvany szerint Ady rovására. Ebben az időben pedig még Babits is „fiatal tehetségnek” számított; példa erre az előbbi Fenyő-levél is, melyben többek között szó esett a Nyugat felolvasásairól, melyek egyikén a legnagyobb sikert az újonnan felfedezett, „orhangon éneklő Babits” aratta – erősítve ezzel az ügyet, és nem gyengítve Adyt. Mézesmadzag volt hát valójában a Franklin kiadó említése, hogy Hatvany érdeklődését felkeltse, valamint saját, Babits Mihálynak tett ígéretét (2000 példány, 250 korona szerzői díj, gyors megjelenés), melyet előzőleg Hatvanyval nem beszélt meg, alátámassza.²⁴

III/1.485/15, III/1.729/91, III/179/218. Gellért Oszkár egy június 7-én kelt levélben jelezte, hogy Osváttól két nappal korábban megkapta a kötetet; lásd OSZK Kt., Fond III/498/1. Az első kritikát Bródy Miksa írta a Magyar Hírlap május 28-i számába.

17 Részlet a kötet előszavából.

18 A Nyugat szerkesztősége – Babits Mihálynak, Budapest, 1913. március 17. OSZK Kt., Fond III/1.816/9.

19 Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság (Ranschburg Viktor) – Babits Mihálynak, Budapest, 1914. május 1. OSZK Kt., Fond III/1.437/2.

20 IGNOTUS, *Babits*, Nyugat, 1909. július 16., 97–98.

21 Babits Mihály – Osvát Ernőnek, Fogaras, 1909. szeptember 1–szeptember 16. k. OSZK Kt., Fond 253/708/3.

22 Babits Mihály – Osvát Ernőnek, Fogaras, 1910. december 1. e. OSZK Kt., Fond 253/708/9.

23 Fenyő Miksa – Hatvany Lajosnak, Budapest, 1910. december 3. MTAK Ms. 380/83.

24 Fenyő Miksa hasonló jellegű állítás után szerezte meg Ady Endre *Vér és arany* című kötetének kiadási jogát is a Nyugat számára. Lásd Fenyő Miksa – Ady Endrének, Budapest, 1909. június 23. *Ady Endre levelei*, szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1983, II, 291–293.

A család Szekszárdról küldött leveleiből tudjuk, hogy a költő 1911 elején kezdett kötetének összeállításához,²⁵ melynek eredetileg a *Klasszikus álmok* címet szánta. E cím a tartalomnak s szerzője céljának tökéletesen megfelelt, de nem a könyvkereskedelemnek, s főleg nem a Nyugat szerkesztői szerinti potencionális olvasóközönségnek szólt. Ezért a kiadóban az eladhatóság érdekében annak megváltoztatására biztatták. Babitsot ez a kérés idegesítette s mérgében választotta a *Herceg, hátha megjön a tél is!* formát,²⁶ ami viszont a szerkesztőség tagjai között okozott konsternációt. Bár maradhatott benne még némi kétely, mert Fenyő Miksának abban a levélben, melyet a kötet közeli megjelenéséről írt,²⁷ unszólnia kellett, hogy mégis szánja el magát erre a változatra. A Nyugat szerkesztősége által néhány nappal később küldött sorokból – melyek mellékleteként kapta meg a korrektúrapéldányt – viszont az derül ki, hogy a szerkesztőknek Babits egyik felajánlott változata sem tetszett – noha a levél végén Fenyő Miksa itt is megerősítette különvéleményét.²⁸ A szerző nyilván ekkor elégette meg a huzavonát, s döntött a végleges címről.

A kötetet a Nyugat újdonságként április elsejei számában hirdette, két nap múlva Fenyő újabb példányokat küldött Fogarasra s megírta, hogy a könyvkereskedőkkel külön fognak tárgyalni a terjesztés végett.²⁹ A március végi megjelenést támasztja alá az is, hogy a kötetről az első kritika a Fogaras és Vidéke című újság április második számában jelent meg – a Nyugatban nem írtak róla, csak Lengyel Menyhért május elsején a *Laodameiáról*.

Hatvany és Osvát nevezetes párbaja, illetve Hatvanynak a folyóirattól – de nem a részvénytársulattól – való azonnali távozása után a Nyugat továbbra is a Révai- és Salamon Nyomdában készült – mely korábban, a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság létrejötte után felvette a Nyugat Nyomda nevet –, egészen annak 1916-os megszűnéséig. (Betűiből, ha lehet az újsághíreknek hinni, puskagolyót öntöttek.) A lapot ezután a Pallas Rt. nyomdája állította elő, melynek 1917-ben igazgatósági tagja lett Hatvany Lajos, s az maradt 1919-ig. Ily módon, ha lazább szálakkal is, újból találkozott a Nyugattal, helyesebben annak szerzőivel. 1918-ban létrehozta az Esztendőt némiképp rivális lapként, s a Pallas Rt. nyomdájában az általa kedvelt nyugatosok műveit is elkészítették; például Móricz Zsigmond, Tóth Árpád, Schöpplin Aladár, Szomory Dezső, Kaffka Margit, Ignotus egy-egy kötete is ott kapott végleges formát. Ekkor kerülhetett sor a tárgyalt verseskötet második kiadására is, melyet a Nyugat 1918. július 16-i száma jelzett először újonnan megjelentként.

Babits Mihály következő műve a Nyugat impresszumával *Két kritika* címmel, a kiadó nevét viselő sorozat tagjaként jelent meg. A Nyugat Könyvtár ötlete Fenyő Miksától származott, s a Nyugatot fenntartó kiadói vállalkozás megerősítésének szánta. Első kötete 1910 novemberében jelent meg, címe: *Gyűjtemény Ady Endre verseiből*. Szerkesztői több sorozatot terveztek, a füzeteket a Nyugat szerzőinek munkáiból és modern külföldi írók, jó értelemben vett divatos szerzők műveiből állították össze. A sorozat azonban nem sokáig élt, ennek kettős oka volt. Egy belső: a megjelent füzetek egészét tekintve bizonyos ad

25 Babits István és Babits Angyal – Babits Mihálynak, Szekszárd, 1911. január 8–9. OSZK Kt., Fond III/41/5;

Babits Angyal – Babits Mihálynak, Szekszárd, 1911. január 30. OSZK Kt., Fond III/35/29.

26 *Beszélgelés Dienes Valériával = Emlékezések*, s. a. r. VEZÉR Erzsébet, Bp., PIM, 1967, 46.

27 Fenyő Miksa – Babits Mihálynak, Budapest, 1911. február 12. OSZK Kt., Fond III/438/13.

28 A Nyugat szerkesztősége – Babits Mihálynak, Budapest, 1911. február 15. OSZK Kt., Fond III/1.816/3.

29 Fenyő Miksa – Babits Mihálynak, Budapest, 1911. április 3. OSZK Kt., Fond III/438/14.

hoc-jelleg látszik, túltengett a másodközlésekben, emellett a kiadó nem rendelkezett az efféle kiadványokat terjesztő országos szervezettel; s egy külső: még így is konkurenciát jelentett a sokkal tökélesebb Athenaeum kiadónak, mely 1911 őszén, szinte egyszerre a Gömöri Jenő szerkesztette Modern Könyvtárral, mindenestől megvásárolta. Ez utóbbi sorozat füzetei hosszú ideig megjelentek még, a Nyugat könyvtár azonban véglegesen megszűnt, az Athenaeum csupán az eladatlan számokból készített kolligátumokat árusította ezután.³⁰

A fentieket alátámasztják Babits Mihály füzetkéjének adatai is. A benne szereplő tanulmányok (*Petőfi és Arany, Az irodalom halottjai*) a Nyugat 1910-es évfolyamának első és második kötetében jelentek meg először. A két írást a kiadóban kapcsolták össze,³¹ s 1911. február elsején küldték el Fogarasra sajtó alá rendezésre. Két héttel később már reklamázták a kéziratot,³² amit hamarosan meg is kaptak, valamint „Fogaras 1911 február” jelzéssel a következő előszót is:

„E tanulmányok a Nyugatban megjelent könyvbírálatok, nagyrészt eléggé jelentéktelen könyvek bírálatai. A szerző gondolt arra, hogy átdolgozza, kihagyva belőlük az aktuális vonatkozásokat; utóbb mégis jobbnak látta eredeti alakjukban meghagyni, mert a tolla alá vett, magukban jelentéktelen dolgokat is jellemzőknek tartja mai irodalmi életünkre.

A szerző tiltakozik azon vád ellen, mintha Petőfit kisebbiteni akarta volna s azt hiszi, figyelmesebb olvasás után ez senkinek sem fog így feltűnni. Nem volt célja teljes méltatást adni Petőfiről s így történt, hogy pl. az *Apostol*-ról, melyet ő is remekműnek tart, nem beszélt. Adyról más helyütt írta meg véleményét.

Még egy szót az ifjú kritikusokhoz: A tanulmányok, melyek a füzetben vannak, teljesen konzervatív jellegűek s e szempontból minden rosszat el lehet róluk mondani.”

A Nyugat a sorozat új füzetei között április elsejei számában hirdette először, a lapban kritikát Schöppflin Aladár közölte róla május elsején.

Többszöri sikertelen kísérlet eredményeképpen 1911-ben Babits Mihály Budapest közéletébe, Újpestre, majd egy évvel később a tisztviselőtelepi gimnáziumba került. Budapesti állásával régi vágya teljesült. Nem kellett már fárasztó vonatozásokkal és nemszeretem levelekkel fenntartani a kapcsolatot barátaival és ismerőseivel, megteremtődött a fizikai közelség – ugyanakkor, éppen emiatt, a szóbeli érintkezés következtében lassan elmaradtak azok az írásbeli üzenetek, melyek könnyebben követhetővé teszik egy-egy kötet kialakulásának körülményeit.

Tudjuk, hogy Babits Mihály versei témáit sokáig hordozta magában, a megfogalmazást is esetenként félbe-félbeszakítva; emiatt kötetei sem a versek keletkezésének időrendjét mutatják, hanem bizonyos rend szerint komponálta meg azokat, régi és új költeményeit egyaránt felhasználva. Új válogatásának, az 1916-ban megjelent *Recitativ*-nak gerincét az 1911-ben keletkezett versek alkotják, de belefoglalt ennél korábbiakat is, ami, ha figyelembe vesszük a megjelenés évét, azt jelenti, hogy volt ideje latolgatni a kötet végleges szerkezetét. Az 1911 utáni költemények számra körülbelül egyformák az 1911-ben írottak-

30 E sorok írójának tulajdonában van egy olyan kolligátum, mely az Arany János könyvkereskedés (Rákóczi út 34.) jelzését viseli, s kötése eltér attól, amilyenben az Athenaeum árusította a megvett füzeteket.

31 A Nyugat szerkesztősége – Babits Mihálynak, Budapest, 1911. február 1. OSZK Kt., Fond III/1.816/2.

32 A Nyugat szerkesztősége – Babits Mihálynak, Budapest, 1911. február 15. OSZK Kt., Fond III/1.816/3.

kal, s ha azt is végiggondoljuk, hogy a köteteibe fel nem vett versek között az 1911-esek és az ennél korábbiak dominálnak, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ez az év fontos állomás volt a költői ihlet szempontjából,³³ igaz, a termés a későbbi válogatás mértékét is megszabta.

A versek 1911 utáni csökkenésének a következő okai lehettek: befejezéséhez közeledett a Dante-fordítás első része (megjelent 1912 végén), életkörülményeiben az előző évekhez képest nyugalom és biztonság állt be (Komjáthy Aladár, Gaál Mózesék, Dienesék barátsága, a tisztviselőtelepi gimnázium légköre), valamint szorosabbá vált kapcsolata a Nyugattal, ahol már nemcsak költőként volt rá szükség. Ugyanakkor a világháború kitörése, az evvel járó rengeteg szenvedés s az, hogy családja, öccsének orosz fogságba kerülésével személyesen is érintett lett, újból inspirálólólag hatottak rá, csakhogy az ekkor keletkezett versek, melyek a kötetet zárják, megváltozott hangon szólnak, célzottabb megfogalmazásúak és kevesebb számúak. Vagyis a kötet első részében a múlt tükröződik, ami Babits esetében annyit jelentett, hogy a kiadás éve felől nézve talált egy olyan időszakot, amelyben nem érezte magát teljesen idegennek (függetlenül attól, hogy benne élve milyen benyomásai voltak); a másodikban viszont a jelen kavarg, és itt, a pusztulás és a pusztítás otthonában a kezdő versek virtuális múltjának nyugalomát is elveszítette. Érdekes módon ezt a se itt, se ott-létet már a Baján kezdett s Fogarason befejezett *E komor júniusi havon* című versében megelőlegezte:

Szeretted mindig a jövőt:
de most imádod a multat.
Miből van, látod a jövőt:
csupa multból, megtanultad!
Nézz hát a multba, és a jót
a multból éld a jövőbe:
hányd-vesd a lelked, mint hajót
hányja takács a szövőbe.

A gyűjtemény összeállítása pillanatában napra készen állt, hiszen az *Alkalmi vers* és a *Húsvét előtt*, melyek 1916 márciusában keletkeztek, s az április elsejei Nyugatban jelentek meg, még belekerültek a válogatásba, melyről az április 16-i Nyugat mint a héten megjelenetről írt. (1916-ban április 16. vasárnap volt.) Kritikát Schöpfung Aladár, Rozványi Vilmos és Kosztolányi Dezső írtak a június elsejei számba.

1917-ben már sem Ady Endre, sem Móricz Zsigmond műveinek kiadási joga nem volt a Nyugat kiadó birtokában, mely gyakorlatilag megszűnt, csupán ennek cégbíróági véglegesítése késett; s maga a folyóirat sem volt abban a helyzetben, hogy a korábbi évek ütemében adja ki szerzőinek munkáit könyv formájában. De azért jelentetett meg vers-, novella- és tanulmánygyűjteményeket, melyek többnyire saját előállítási helyén, a koráb-

33 TÖRÖK Sophie *A második énekhez* írt bevezetőjében is az 1911-es év jelentőségét erősítette meg. Lásd még az *Összegyűjtött versek* KELEVÉZ Ágnes-féle kiadását is. Vö. GOTTESMANN Dóra, *Bibliográfia és mutató* = KARDOS László, *Babits Mihály*, Bp., Gondolat, 1972, 557–645; KELEVÉZ Ágnes, *Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről*, ItK, 1994, 743–757.

ban már említett Pallas Rt. nyomdájában készültek. E kötetek kiállítása a lehető legegyszerűbb, nyilván a ráfordítható költségek szükségessége miatt, s döntő többségben utánkölzésekre került sor.

Babits Mihály egyes tanulmányai nagy visszhangot keltettek, ahogyan versei is, mert a hangnem, a gondolat és az érzés intenzitása, a normától való eltérés olyan nyilvánvaló és irritáló volt. A különbözőzés erőssége és az arra való reagálás zavarodottsága abban is tetten érhető, hogy bár ő a századforduló irodalmi szűrkeségéből a klasszikus formák és témák segítségével remélt kitörést, s e hagyományörzés eszméjét fogalmazta meg, mégis a kritikák egy része megrótták az általuk látni vélt, túlhajtott modernségért, s többé-kevésbé azok közé sorolták, akikhez éppen hogy nem vágyott: az autonóm személyiség ugyanis önmagából csinál pártot, ahogyan ezt Dantétól tanulta. Gondolatainak eredetisége és frappáns megfogalmazása azonban azon túl, hogy tanulmányíróként, kritikusként is meghozta számára az ismertséget, a Nyugatnak azt a lehetőséget is jelentette, hogy az írásaiból készített válogatás is olvasókra találhat, azokat is el tudják majd adni – de ha mégsem, azt mindenesetre tudták, a kiadót elsősorban a kiadványok teszik jelentőssé s a dicsőségben osztozni sem utolsó dolog.

Ez a gondolatmenet találkozhatott Babits Mihály elképzeléseivel, aki, ahogyan az már a Nyugat Könyvtárban megjelent füzetecske előszavából is kiderül, szerette volna magát definiálni és megerősíteni. Erre az őt ért sorozatos támadások és az értetlen kritikák³⁴ is késztették. Azok az írásai, melyeket *Irodalmi tanulmányok* címmel adott közre, végső soron mind felfogásának megszilárdulását mutatják: irodalmunknak le kell küzdenie az irodalmon kívüli tényezőket, hogy bekerülhessen a világirodalom áramába.³⁵ Ezért került az első helyre az a tanulmány, mely magyarság és európaiság viszonyával foglalkozik, s ezért adta közre korábban vitát kiváltó írásait, mintegy megerősítve ezzel a régi közléseket, a válogatással újból alátámasztva saját álláspontját.

Mindezt a következőképpen foglalta össze előszavában: „E tanulmányok problémák és nem descripciók: irodalmunknak inkább kérdéseit tárgyalják, mint jelenségeit. A magyar irodalom világirodalmi helyzete; legnagyobb alakjaink értéke és viszonya; az irodalmi milieu lankadságának hatása az írói egyéniségre; a műfordítás szerepe és jelentősége az irodalomban; az irodalmi nevelés, mint minden szellemi nevelés és műveltség központja; s végül az irodalmi forradalom és succrescentia kérdései kerülnek föl bennük.”

A tanulmányok közül a legkorábbi a Nyugat 1910. február elsejei, a legkésőbbi pedig az 1916. szeptember elsejei számában jelent meg. Az 1917. március 16-i szám sajtó alatt lévőként jelezte, s a Corvina augusztus 30-i száma hozta az újonnan megjelentek között. Kritikát Fenyő Miksa tollából olvashatunk a november 16-i Nyugatban.

34 Babits Mihályt verseiért és tanulmányaiért irodalmi és politikai támadások egyaránt érték. Előbbiekre példaként Szilágyi Géza, Bresztovszky Ernő, Pogány József hozható, írásaik újraközölve: *Babits Mihály száz esztendeje*, szerk. PÓK Lajos, Bp., Gondolat, 1983. Utóbbiakra vonatkozóan: *A vádlott: Babits Mihály*, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Universitas Kiadó, 1996. Vö. VITÁLYOS László, *Adalék A Holnap történetéhez*, MKSz, 1994, 341–343.

35 Ennek részletes bizonyítása a kötet alapján egy külön tanulmány tárgya lehetne.

A Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat csődje után Babits Mihály is részlegesen kiadó nélkül maradt, bár Dante-fordítása folyamatosan a Révainál jelent meg, s megszilárdult kapcsolata az Athenaeummal is. Ennek ellenére nem lett állandó szerzője egyiknek sem, műveit részben máshol bocsájtotta közre: az Új Magyarország, a Genius, a Táltos, valamint külföldi cégek gondozásában, a húszas évek elejétől pedig fordításokban is.

Szerzője, sőt szerkesztője maradt azonban a Nyugatnak, s e munkájában Osvát Ernő halála után Móricz Zsigmonddal és Gellért Oszkárral osztozott. De a folyóirat, ahogy az első világháború előtt, ekkor sem volt nyereséges, s Gellért Oszkár is a könyvkiadásban látta az egyik lehetőséget a bevétel növelésére – a szerkesztői triumvirátusban ugyanis ő foglalkozott a technikai ügyekkel, a zökkenőmentes ügymenet elsősorban neki jelentett egzisztenciális könnyebbséget. Az ismét bejegyeztetett, némileg módosított nevű részvénytársaságban³⁶ a pénzügyi háttér megteremtése volt a feladata, melyet felelős szerkesztői önállóságában végzett. A régi-új kiadó sorozataként létrehozta a Nyugat-könyveket, melyek első kötetei még Móricz és Babits közös szerkesztése alatt jelentek meg (*Mai dekamerón* és *Új anthológia*).

Babits Mihály műveit ekkor már legnagyobb részben az Athenaeum jelentette meg, így legutolsó verseskötetét is 1928-ban *Az istenek halnak, az ember él* címmel, s még ugyanabban az évben egy válogatást is az 1902 és 1927 közötti versekből. S bár az ezt követő években többnyire régi és újabb műfordításai, gyűjteményes tanulmányai és novellái kiadása foglalta le idejét és erejét, azért a költői véna sem apadt ki, s a fiatalabbakkal való foglalkozás, az *Új anthológia* szerkesztése is termékenyítőleg hatott rá, alkalmat adva a vallomásos megszólalásra, a fiatalabbak és idősebbek közötti magára maradottság megfogalmazására (*Csak posta voltál*), ahonnan csupán a legszűkebb kör, a család s az egész világot, az egyetemes létezőket átölelő szeretet, a kereszténység, a katolicizmus felé látott kiutat és menekülést. Ezekben az években keletkezett verseit már 1932-ben ciklusokba rendezte,³⁷ új kötet összeállítását tervezve. Az Athenaeum kiadó azonban 1933-ban, a gazdasági válság mélypontján pénzügyi kockázatot nem akart vállalni; más költők műveit is visszautasította ekkor.

A megoldást Gellért Oszkár nyújtotta, aki örömmel hozta Babits Mihály új verseit a Nyugat kiadásában, a fentebb említett sorozat keretén belül, miután az Athenaeum lemondott erről a jogáról.³⁸ A kötet címe jellemző módon ez lett: *Versenyt az esztendőekkel!* A példányszámok egy részét az előfizetők kapták (az illetménykötetek benne foglaltattak az előfizetői díjban), a többi pedig a könyvkereskedelemben került. Gellért Oszkár május 18-án küldte el a szerzőnek járó első példányt,³⁹ a Nyugat új könyvként május 16–június

36 Az első részvénytársaság neve Nyugat Könyvkiadó Rt. volt, ennek közvetlen utóda lett egy év múlva a Nyugat Irodalmi és Nyomdai Rt. Amikor a húszas évek közepén ismét bejegyeztették, neve így alakult: Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt.

37 Lásd OSZK Kt., Fond III/1.956. Itt a *Versenyt az esztendőekkel!* című kötet ciklusainak tervei találhatók 1932–33-ból.

38 Lásd GELLÉRT Oszkár, *Kortársaim*, Bp., Művelt Nép, 1954, 222–223; Uő., *Egy író élete*, Bp., Gondolat, 1962, 356.

39 Gellért Oszkár – Babits Mihálynak, Budapest, 1933. május 18. OSZK Kt., Fond III/498/111. Az OSZK

1-jei összevont számában hirdette először. A kötetről Illyés Gyula és Fenyő László írtak kritikát a következő számban.

1933-ban még egy Babits-mű jelent meg a Nyugat kiadó gondozásában, az *Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom*. E regény központi gondolatát írója a nagy háború kitörése óta magában hordozta, bizonyítja ezt a könyv utószava, s alátámasztják az 1920-as évek végén készült interjúk is, melyekben eleinte tervként,⁴⁰ később elkészült alkotásként említette írója.⁴¹ Az utószóban pedig az olvasható, hogy „maga a mű 1931 elejétől fogva készen várta az utolsó simításokat.” A formába öntés kényszerében azonban szerepet kapott az is, hogy Babits Mihály és családja 1931 májusában a Reviczky utcából az Attila utcába költözött. A két lakás ára közötti különbség ugyanis nagyon megviselte hármójuk költségvetését,⁴² s ezt kiegyensúlyozandó közölte Babits Mihály a Pesti Naplóban először a bevezető nyilatkozatot,⁴³ majd március 15-e és június 12-e között *Fekete olvasó* címmel az első változatot, melyet már ekkor könyvvé akart átdolgozni.⁴⁴ A közlés befejeztével azonban más feladatok és kötelezettségek vették igénybe energiáit, s legközelebb csak 1933-ban, amikor Móricz Zsigmond távozása után egyedül maradt a Nyugat szerkesztőségében, vette elő a már egyszer megjelent szöveget.⁴⁵ Az újabb, immár végleges változat elkészítéséhez a kiadás lehetőségének biztosításával Gellért Oszkár is hozzájárulhatott,

Babits-archívumában található egy levél Török Sophie írásával és megjegyzésével. A levél szövege nyilván Babits Mihály üzenete a címzettnek, a széljegyzet viszont magyarázatot ad a levélre.

Nagyságos dr. Fenyő Miksa úrnak, Budapest.

Kedves Barátom!

Átengedem Neked „Versenyt az esztendőkkel” című verskötetem második kiadásának kiadói jogát ... azaz ... pengő honorárium fejében. Amennyiben könyvem nem jelennék meg a könyv kiadói joga visszaszáll rá, anélkül, hogy a honoráriumot vissza fizetni köteles lennék. A könyv csak mint a Nyugat kiadványa jelenhetik meg, legfeljebb 3.000 példányban.

Budapest, 1933. június 15-én.

Tisztelő hived

[Török Sophie megjegyzése az alá nem írt levél alján, bal oldalon:] Így juttatta pénzhez a beteg Mihályt (szívizomgyulladásal feküdt a János szanatóriumban) ez a kedves jóbarát! – A levél szövegének kihagyásai az eredeti szerint; lásd OSZK Kt., Fond III/1.768.

40 *Négyszemközt Babits Mihállyal*, készítette BISZTRAY Gyula, Ellenzék (Kolozsvár), 1928. május 7.; *Ua.* = BABITS Mihály, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”, szerk. TÉGLÁS János, Bp., Pátria Nyomda, 1993, 129; 25 év az irodalomban: *Beszélgetés a Nemzeti Színház új Iphigeniájáról a fordítóval*, Babits Mihállyal, Az Est, 1929. november 23.; *Ua.* = *I. m.*, 162.

41 *A jelen, a fiatalság, a közönség, a politika és az „örök harc 53. éve”*, készítette (b.i.) [BALLA Ignác], Magyarország, 1930. november 30.; *Ua.* = *I. m.*, 169–170; *Babits Mihálnál*, készítette GÁL István, Tolnamegyei Újság, 1931. február 28.; *Ua.* = *I. m.*, 171. Török Sophie 1931. évi naptárába (OSZK Kt., Fond III/2.364) január 6-án a következő mondatot jegyezte fel: „Mihály befejezte a fekete olvasót.” Február 17-énél pedig ezt olvashatjuk: „Beckói mérnök uzsonnán – mint gép [gáz?] szakértő, beszélgetés M. Elza pilótájáról.”

42 Babits Mihály és Török Sophie – Babits Mihályné Kelemen Aurórának, Esztergom, 1931. június 21. u. *Dallá ringott bennem kétség és láz (Babits Mihály és Török Sophie szekszárdi levelei)*, s. a. r. CSISZÁR Mirella, VENDEL-MOHAY Lajosné, Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum, 1991, 120. Lásd még evvel kapcsolatban: OSZK Kt., Fond III/1.439.

43 *Babits Mihály a „Fekete olvasó”-ról*, Pesti Napló, 1931. március 8.; *Ua.* = BABITS, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”, *i. m.*, 172–173.

44 Lásd a 42. számú jegyzetben említett levelet.

45 Ebből az évből fennmaradt egy autográf töredék is: *Babits Mihály kéziratai és levelezése, összeáll. CSÉVE Anna et al., I–IV, Bp., Argumentum Kiadó–PIM, 1993, 273.*

hiszen, ahogy már volt róla szó, a 30-as évektől evvel a feladattal ő foglalkozott. A szerző átdolgozási igénye így már csak a megjelenés idejét befolyásolhatta. Ebben az évben Babits Mihály több betegségen esett át,⁴⁶ melyek hosszabb fekvésre kényszerítették, ez is elősegítette munkájának befejezését – bár ő alkotás közben nehezen viselte el a helyhez kötöttséget.⁴⁷ A regény szövegének kiegészítésével megváltozott a cím is, az október elsejei Nyugatban *A tökéletes társadalomként* említették. Ugyanez a cím olvasható abban a reklámban is, mely Karinthy Frigyes *Még mindig így írtok ti* című kötetében található, ez utóbbi a tárgyalt mű előtt közvetlenül megjelent Nyugat-kiadvány volt. Babits Mihály regénye itt kétkötetesként, november végi megjelenéssel szerepelt. A cím teljes és végleges változata az októberi második Nyugatban olvasható először, melyben szerzője is írt a befejezés és a kiadás közti állapotban lévő művéről, *Könyvről könyvre* című rovatában. Ezután már csak a nyomtatás tényleges technológiai munkálatai voltak hátra, a frissen elkészült kötetet a Nyugat kiadó a lap december elsejei számával postázta az előfizetőknek.⁴⁸ Ebben adta közre Schöpfung Aladár is tanulmányát *Babits Mihály új regénye* címmel. A december 8-i Nyugat-esten Karinthy Frigyes tartott előadást ugyanerről, valószínű, hogy ennek szövege jelent meg a decemberi második Nyugatban *Babits könyve* jelzés alatt.

A kiadó a következő évben ismét új könyvként hirdette,⁴⁹ sőt az 1937. évi könyvnapon az előzőleg bejelentett Babits-kötet helyett könyvnapi könyvként árusította.⁵⁰

A regény 1939 és 1990 között csak az 1982-es *Összegyűjtött művek*ben jelent meg újból, de csonkított formában.

Babits Mihály mindazt a tudást és tapasztalatot, melyet olvasmányai során és irodalmi működése közben szerzett, rendszerező elemként és eredendő pedagógiai hajlamánál fogva is összefoglaló tanulmányokban és antológiákban akarta közzétenni. Ezzel a szándékkal született meg 1913-ban *Magyar irodalom* című tanulmánya, emiatt tartott *Az irodalom elmélete* címmel előadássorozatot a budapesti bölcsészkaron, s ezért is vállalkozhatott az 1920-as évektől különböző antológiák szerkesztésére, bár terveiből nem minden valósult meg. Az európai irodalom legjelentősebb szerzőiről, alkotóiról és irányzatairól szóló történeti mű gondolata is éveken át foglalkoztatta,⁵¹ megírásához a végső lökést Gellért Oskárnak a Nyugat kiadó általi megjelentetésre vonatkozó ajánlata adta meg.

46 Babits Mihály és Török Sophie – Babits Mihályné Kelemen Aurórának, Budapest, 1933. május 15. u. = *Dalló ringott bennem kétség és láz*, i. m., 135–137.

47 *Az 50 éves Babits Mihály beszél életéről és műveiről*, készítette B. Gy. [BÁLINT György], Az Est, 1933. november 26.; Ua. = BABITS, „Itt a halk és komoly beszéd ideje”, i. m., 186–187.

48 A december 3-án megjelent Corvina mellékletében, a Magyar Könyvészetben hozta újonnan megjelent könyvként mindhárom változatot. A Nemzeti Könyvtár szerzői betűrendes katalógusában az amatőr változat kikövetkeztetett megjelenési éve: 1934, ez azonban legfeljebb az állománybavétel időpontja lehet.

49 Corvina, 1934. június 10.

50 Corvina, 1937. április 11.

51 Lovász Pálnak a pécsi Janus Pannonius Múzeumban lévő kéziratos visszaemlékezései szerint, amikor 1931. június 10-én a Janus Pannonius Társaság avatásán Babits Mihály Pécsen a Kisfaludy Társaságot képviselte, s másnap közös sétát tettek a Mecsekre, már szóba került az irodalomtörténet: „Babits szerényen megemlített, hogy szeretne a Mecsekre is felmenni. Babits Mihály, Török Sophie, Mohácsi Jenő költő, a feleségem és én fölcsikáztunk a hegyre. Mohácsi Az európai irodalom történetének készülő újabb fejezeteiről faggatta Babitsot. Mohácsi kérdéseiből láttam, hogy nem ez az első beszélgetésük erről az óriási alkotásról, hogy jól ismeri Babits hatalmas koncepciójának irányvonalait. Lenyűgözve hallgattam a válaszokat. Megilletődötten néztem az aszkétaarcot és a mindig messze tekintő két nagy fénylő szemet. A csendben ejtett szavakból a tér

Az európai irodalom története bevezetése a Nyugat 1934. február 16-i számában jelent meg, melyből azt is megtudhatjuk, hogy maga a mű az az évi könyvnapra készült. Gellért Oszkár korábbi⁵² és későbbi⁵³ emlékezéseiben egyaránt szóba hozta a keletkezés körülményeit. Mindkettőben elmondta, hogy – mint szerkesztőtárs és a kiadó vezetője – nagyon örült Babits Mihály tervének. 1954-ben ehhez még azt is hozzátette, hogy a címet „helyesltem, tehát ebben én is ludas voltam. Akkor még nem tudtam, hogy a könyv csak egy páratlan olvasottságú poeta doctus erősen szubjektív vallomássorozata lesz.” A továbbiakban Gellért részletezte a szerző elképzelését, aki egy húszíves könyvben akarta összefoglalni a világirodalom történetét Homérosztól máig. Ez azonban nem sikerült, a 19. és 20. század így maradt a következő kötetre és a következő évre. Babits az első rész utolsó fejezeteit betegen, egy zugligeti szanatóriumban írta. 1962-ben a fenti, a cím miatt kötelezőnek érzett mentegetőzés már elmaradt, a továbbiakban pedig arról értesülhetünk, hogy Babits Gellért Oszkárt megkérte, új könyvének címét csak hozzátétőlegesen közölje az Athenaeummal, mivel az nem akarta költeményeit (*Versenyt az esztendőkkel!*) és regényét (*Elza pilóta*) kiadni, emiatt viszont a készülő művet a Nyugat kiadásában kívánta megjelentetni.

A Corvina 1934. május 25-i számából és a Nyugat április elsejei nagy reklámjából megtudhatjuk a legfőbb paramétereket: hófehér, famentes papír, száz illusztráció, aranyozott egészvászon kötés, előjegyeztetés, korlátozott példányszám. A kiadó által megjelentetett más művek borítóinak fülén lévő reklámokból kiderül, hogy a korlátozott példányszám után azonnal másik kiadást is szándékoztak nyomtatni.⁵⁴ Nem zárható ki az sem, hogy a korlátozott példányszám ügyes, keresletet fokozó kiadói fogás volt. Egyes hirdetések és a Nemzeti Könyvtár szerzői betűrendes katalógusa is a Nyugat-könyvek sorozat tagjaként említik, s az 1934. évi januári Nyugatban a második sorozat 6–7. tagjaként szerepelt ugyan, de kötése nem követi a sorozatét és címlapján sem látható Fáy Dezső figurája, amely csak a sorozat később megjelent kötetiből maradt el.

Tudjuk egy riportból, hogy Babits Mihály március 31-én elkészült, s május hetedikére már 7000 előjegyzés gyűlt össze. Emiatt, mivel az első kötet példányszámát 8000-re tervezték, a kiadó a határidőt kénytelen volt május 12-ben megszabni.⁵⁵ E hónap végén jelent meg a Könyves című lapban egy másik interjú, mely kizárólag a frissen elkészült művel foglalkozott.⁵⁶ A könyvnap után közvetlenül megjelent Nagy Endre-kötet, a *Szerelmesek kalauza* borítóján a 8000 elkelt példány befejezett tényként említődött.

és idő távolságain átívelő örök irodalom értékeinek összefüggései világosodtak meg előttem.” HORVÁTH Veronika, *Babits Mihály pécsi kapcsolatai az 1930-as évektől = Dolgozatok a nevelés és az oktatás köréből*, II, Pécs, JPTE Tanárképző Kara, 1985, 27–46. Lásd még: LOVÁSZ Pál, *Irodalmi epizódok*, Dunántúli Napló, 1969. május 11., 7.

52 GELLÉRT, *Kortársaim*, i. m., 201–202.

53 GELLÉRT, *Egy író élete*, i. m., II, 403–404.

54 Például a Karinthy Frigyes *100 új humoreszk* című kötetében található reklámban.

55 Corvina, 1934. május 7. (Ebben az értesítésben többek között azt is olvashatjuk, hogy a „320 oldalra tervezett standard mű terjedelme 360 oldal lesz.”)

56 *Pécsi emlékeiről és irodalomról beszél a hosszú betegségből felépült Babits Mihály*, készítette SÁSDI Sándor, Pécsi Napló, 1934. április 1.; *Ua.* = BABITS, „Itt a halk és komoly beszéd ideje”, i. m., 197; *Beszélgetés Babits Mihállyal készülő könyvéről*, „Az európai irodalom történeté”-ről, készítette BENEDETZ Móric, Könyves, 1934. május; *Ua.* = I. m., 200–202. A két riporter értesülése a mű készültségi fokára vonatkozóan

Június másodikán Babits Mihály és a Nyugat kiadó megkötötték az első kötet második kiadására, a második kötetre, valamint az első s második kötet egyesített kiadására vonatkozó szerződést.⁵⁷

Augusztus közepén az Esztergom című lapban riport jelent meg a költővel, ki e művét is említette.⁵⁸ Lírai költeménynek, tiszta irodalomnak nevezte, s betegsége helyhez kötöttségében látta a lehetőséget, amely időt és nyugalmat biztosított a végrehajtásra. Mivel az elkészült mű több pontban eltért az irodalomtörténet-írás kánonjától és sémáitól, ezt a Nyugatban megjelent kritikák egy része is szóvá tette. A lapban egyébként Gellért Oszkár, Cs. Szabó László, Schöpflin Aladár, Nagy Endre, Gyergyai Albert,⁵⁹ Joó Tibor, Szolnoki István és Kallós Ede írtak a kötetről, s maga Babits is reflektált saját művére *Könyvről könyvre* rovatában (augusztus 1–16.), sőt annak készülő, második részéről is beszámolt (szeptember 1.).

A kiadó a nagysikerű munkát a Nyugat körén túl is terjeszteni szeretne volna, ez az elképzelés azonban kudarcot vallott. Sem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, sem az Országos Ifjúsági Irodalmi Tanács nem támogatta, hogy az irodalomtörténet a népkönyvtárak vagy az iskolai tanári és ifjúsági könyvtárak állományába hivatalosan is bekerüljön, elsősorban a műben található érzéki részletek, szavak, kifejezések és rajzok miatt – ez volt az elutasítás indoka.⁶⁰

1934 második felétől Gellért Oszkár finoman unszolta Babits Mihályt a folytatás megírására, ezt mutatja ekkori levelezésük is.⁶¹ A készülő s a már befejezett rész új kiadásáról ismét a Nyugat tájékoztatót először,⁶² az író egy 1935. április végén készült interjúban beszélt róla hosszabban. Szót ejtett a második kötet írása közben bekövetkezett módszerváltásról: „Az én könyvem előadási módja a folyamatos elbeszélés. Egyébként nem elvi előre kidolgozás útján fogtam könyvem megírásához. Dolgozás közben alakult ki a rendszer. Majd mindegyik munkámmal így vagyok. Úgy mentem nekik, mint amikor sötétbe ugrik az ember. Közben tisztul és világosodik. Maga az anyag szabja meg törvényeit.”⁶³

eltér egymástól, amit – ha eltekintünk az elkerülhetetlen újságírói túlzásoktól és felületességektől – úgy oldhatunk fel, hogy a kézirat elkészült ugyan, de Babits Mihály folyamatosan alakított még a korrektúra szövegén is. Kéziratrészletek egyébként az első, a második kötet, valamint az egyesített kiadás szövegéből egyaránt maradtak fenn, ezenkívül a második kötet nyomdai előállításának több fázisából található maradvány a Babits-hagyatékban. Ezek arra mutatnak, hogy a szedés több részletben, folyamatos javítások és betoldások mellett ment végbe. Lásd *Babits Mihály kéziratai és levelezése*, i. m., 365–372.

57 Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. – Babits Mihálynak, Budapest, 1934. június 2. OSZK Kt., Fond III/I.816/32/a+b.

58 *Beszélgetés Babits Mihállyal munkájáról, nyaralásáról és Esztergomról*, Esztergom, 1934. augusztus 12.; *Ua.* = BABITS, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”, i. m., 202–203.

59 A kritikákat még kéziratban a szerző is elolvasta, s ahol kifogásolnivalót érzett, ott helyreigazítást, változtatást kért – például Gyergyai Albert írásában is. Lásd Gellért Oszkár – Babits Mihálynak, Budapest, 1934. július 23. OSZK Kt., Fond III/498/117.

60 GELLÉRT, *Egy író élete*, i. m., 406–408.

61 Gellért Oszkár ekkori levelei Babits Mihálynak: OSZK Kt., Fond III/498/125–135.

62 Nyugat, 1935. február.

63 „*Nem az öregek felelősek, hanem a fiatalok*”, készítette ELEK Artúr, Újság, 1935. április 21.; *Ua.* = BABITS, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”, i. m., 210.

Ahogy az előző évben az első kötet első kiadására, úgy 1935-ben annak második kiadására is több előjegyzés gyűlt össze, mint ahány példány készült – így a kiadó arra kényszerült, hogy a második kötetért cserébe a könyvkereskedőktől visszakérje az első kötet első kiadásának eladatlan példányait.⁶⁴ A kisebb példányszámnak azonban az is oka volt, hogy a második kötet terjedelme ugyanúgy túlfutott azon, amit előre megállapítottak, mint az elsőé, s az 1935 februárjában a Nyugat kiadó által megvásárolt papír mennyisége a tervezett 8000 helyett csak 7000 példányra futotta.⁶⁵

A második kötet eltérő kötésben is megjelent. Miután az elsővel azonos külső formában a könyvnapra megjelentetett példányok egytől egyig gazdára találtak még előjegyzésben, de kereslet továbbra is volt, s a *Mai német dekamerón* megjelenésének kényszerű eltolódása⁶⁶ miatt az előfizetők sem kapták meg a nekik járó illetményköteteket; egyrészt a kereskedelemnek, másrészt az előfizetőknek az irodalomtörténet félbőrbe kötött példányait jelezte a kiadó július helyett (amikor aktuális lett volna) június elejére (Nyugat, 1935. május), illetve azt küldte szét (Nyugat, 1935. június).

A második kötetről a júliusi Nyugatba Schöpplin Aladár írt, az augusztusiba Karinthy Frigyes és Halász Gábor. Ez utóbbinak a mű szerzője a szeptemberi számban válaszolt *Könyvről könyvre* című rovatában. Az októberi Nyugatban Turóczi-Trostler József kritikáját és Halász Gábor válaszát olvashatjuk.

Babits Mihály az első és a második rész egységes egésszé való átdolgozását 1936 elején kezdte meg.⁶⁷ Az egyesített szövegű kiadásnak változatai közül az egyik a Nyugat 1936. májusi könyvújdonsága volt,⁶⁸ árusítani a könyvnapon kezdték, aztán ára a kor szokása szerint megváltozott.⁶⁹ A hirdetések egyébként e kiadást propagandakiadásnak nevezték, lehet, hogy a könyvnapon eladott példányokba pecsételték/nyomtatták ezt bele, de az is elképzelhető, hogy az egyik kötésváltozatot küldték az előfizetőknek, a másikat pedig árusították; a kiadó gyakorlatában ez is előfordult. A végleges változat megjelenése után Gellért Oszkár angolul is szerette volna kiadni azt, de csak évekkel később, német fordításban jelent meg.⁷⁰ Az összefoglalt kiadásról Hevesi András közölt kritikát a Nyugat júniusi számában.

A szöveg véglegessé válásának folyamatába a Babits és a Szilasi család levelezése is bepillantást enged.⁷¹ 1938-ban még kaphatók voltak a két évvel azelőtti kiadás példányai,

64 Corvina, 1935. május 23.

65 Gellért Oszkár – Babits Mihálynak, Budapest, 1935. május vége. OSZK Kt., Fond III/497/3.

66 A Nyugat kiadó dekamerón-sorozatában kívánta megjelentetni a német írók novelláit tartalmazó kötetet is, de az emigrációban élőkől csak nehezen és lassan kapták meg a kért írásokat, emiatt nem jelenhetett meg az akkor, amikor az előfizetőknek jelezték.

67 *Mire készülnek az írók?*, Előre, 1935. december 22.; *Ua.* = BABITS, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”, i. m., 218.

68 Ezt mutatja Bálint György kritikája, mely a Pesti Napló május 16-i számában jelent meg s a végleges változat a Corvina könyvnapki különszámában ugyancsak májusi újdonságként szerepelt.

69 Corvina, 1936. június 7.

70 GELLÉRT, *Egy író élete*, i. m., II, 524.

71 Szilasi Vilmos – Török Sophie-nak, Ascona, 1934. július 5. Török Sophie – Szilasiéknak, Esztergom, 1934. augusztus 28. Szilasi Vilmos – Babits Mihálynak, Susine-Gjurgenovac, 1935. augusztus 4. Szilasi Vilmos – Babits Mihálynak, Susine-Gjurgenovac. *Babits–Szilasi levelezés*, összeáll. GAL István, s. a. r. KELEVEZ Agnes, Bp., PIM–NPI, 1979, 138, 149, 150.

ezt egy árváltozásból tudjuk.⁷² 1941-ben úgyszintén,⁷³ sőt 1942-ben még számozott példányokat is lehetett kapni.⁷⁴

1943-ban azonban új kiadás készült, könyvnapki könyvként hirdették, májusra tervezték a megjelenést, és június elején tették postára az előfizetőknek járó köteteket.⁷⁵ Ez egyben azt is mutatja, hogy a Magyar Csillag olvasóközönsége a Nyugatéhoz képest változott – jelentősen bővült –, hiszen a régebbi olvasók illetménykéntként már mind kaptak egy-egy példányt, s nem valószínű, hogy közülük annyian reflektáltak volna az új kiadásra, hogy miattuk érdemes lett volna arra sort keríteni. Ráadásul a következő új kiadást a Magyar Csillag már június közepi számában reklámozta; a könyvnapra megjelentetett 5000 példány gyors fogyása tehát feltétlenül bele kell kalkulálni a bécsi döntések következtében visszatért területek magyar anyanyelvű lakosságának megnövekedett érdeklődését.⁷⁶ Még ez év végére megváltozott a kötet ára,⁷⁷ de ennek ellenére egy szálig elfogyott, mert már az ötödik kiadást is reklámozták.⁷⁸

Erre azonban a közismert események miatt három évet kellett várni, s a pénzübeli nyomorúságok miatt társulni kellett a Hungária kiadóval.⁷⁹ A Corvina 1946 decemberében két alkalommal is hirdette, hibás adat miatt.⁸⁰ Az irodalomtörténet kiadásainak sorában ez volt az utolsó, melyen még a Nyugat kiadó neve is olvasható, azé a kiadóé, melynek 22000 eladott példánnyal ez volt a legsikeresebb könyve.

1991-ben az Aktor kiadó megjelentette az 1936-os kiadás hasonmását.

A Pesti Napló 1934. december 25-i számában olvasható az *Emlékezés gyermekteleg telekre* című vers, amelyet írója a következő két sorral zárt le: „...ahogy fogy-fogy a jövő / egyre-egyre drágább lesz a múlt.” A Nyugat főszerkesztője az előző évben töltötte be ötvenedik évét, s a *Versenyt az esztendővel!* kötet után, eleinte talán öntudatlanul, a

72 Corvina, 1938. január 2.

73 Corvina, 1941. március 14.

74 Ahogy az eddigiekből kiderült, *Az európai irodalom történetének* első kötete 1934-ben, a második 1935-ben, a végleges szövegű, egyesített kiadás pedig 1936-ban jelent meg. Ez utóbbiból kiadtak 200 darab számozott amatőrpéldányt is, famentes ofszet papíron, egészben kötésben, Babits Mihály aláírásával. A külső megformálás ennek megfelelően tetszetős: mélykék színű kötés, fedőlapján aranyozott Mikes-emblémával, szélén aranyozott, stilizált növényi kerettel. Hasonló a díszítés a gerincen is. Mármint a Magyar Csillag 1942. november 15-i száma eladásra kínált számozott és aláírt példányokat. Mivel azonban Babits Mihály 1941 augusztusában meghalt, s mivel az irodalomtörténetnek mind az első, mind a második kötete még előjegyzésben elfogyott, s a végleges változatból az 1943-as, impresszumban is jelzett újabb kiadásig 12000 példány kelt el, rendkívül nehezen tételezhető fel, hogy hat év alatt viszont a 200 számozott példány ne lett volna gazdára. Nem túlzás tehát azt gondolnunk, hogy a kiadóban valami mesterkedés történt az aláírások körül.

75 Magyar Csillag, 1943. január 15., március 15.; Corvina, 1943. március 26.; Magyar Csillag, 1943. április 1., július 1. Török Sophie 1943. február 8-án ezt jegyezte fel: „Du. Gellért. (Irodalomtörténet illusztrációkhoz M. könyveit néztük.)” (OSZK Kt., Fond III/2.367.) Az egymást követő kiadásokban az illusztrációk nem túl nagy számban, de különböznek egymástól; valószínűleg ezt a módosítást-változtatást hajtották végre. Ebből az időből Török Sophie-nak van egy másik naptára is, melyben május 27-én ezt olvashatjuk: „Irod. tört. első példányt kaptam.” (OSZK Kt., Fond III/2.364.)

76 Magyar Csillag, 1943. június 15.; Corvina, 1943. június 11. (a megjelenés június 30-ra jelezve); Magyar Csillag, 1943. július 1. (a megjelenés befejezett tény).

77 Corvina, 1943. november 18.

78 Magyar Csillag, 1943. december 15.

79 A Nyugat kiadó a húszas évek végétől a Hungária Hírlapnyomda épületében működött.

80 Corvina, 1946. december 6., december 13.

különféle betegségek nyomán egyre gyengülő fizikai erőnlétével párhuzamosan az új világlátás és a számvetés igénye erősödött meg benne: az idő múlásának kérlelhetetlensége és visszafordíthatatlanságának belátása pedig bizonyos önéletrajzi motívumok gyakoribb felbukkanását eredményezte írásaiban.

Babits Mihály azonban e műfajt kellő távolságtartással és mértékkel kezelte. Bármennyi rosszindulatú félremagyarázás és jó szándékú félreértés kísérte is életében, a számára igazán fontos kérdések valójában sosem a művészet vagy a társadalom különféle irányzatai (pl. modernizmus–konzervativizmus dichotómiája) szerint jelentek meg előtte; neki ugyanis az egyetlen és legfontosabb mércét most is, ahogy fiatal korában, a kultúra jelentette: mindent és mindenkit az ehhez való viszony alapján értékelt.⁸¹ Élményeit (melyek az életből és az elődök műveiből egyformán származtak) ezen a szűrőn keresztül szublimálta/humanizálta: nem a visszaemlékező elem uralkodott el (hiszen amit emlékeiből fontosnak érzett, megírta regényeiben) irányultságának változásával, hanem csupán a számára kedvesebb, személyesebb, esszéisztikusabb témák jelentek meg, melyekről szívesebben, de az érzés szemérmességével és a kimondás meghatottságával szólhatott. Volt ezek között természetesen önéletrajzi fogantatású is, habár inkább a szűkebb szülőfölddel, Magyarországgal, Európával, a műveltség szerepével és lehetőségeivel foglalkozott. Gondolatai fontosságának ő maga is tudatában volt, ezt bizonyítja az is, hogy ilyen jellegű írásait döntő részben a Pesti Naplóban adta közre – amelynek tudvalévőleg nagyobb volt az olvasótábora, mint a Nyugatnak.⁸² Kiadója, az Athenaeum azonban gyűjteményük megjelentetésére nem vállalkozott – ami érthető is, hiszen 1937-ben és 1938-ban öt kötetet is közrebocsájtotta.⁸³ Ezért Babits Mihály ismét Gellért Oszkárhoz fordult, s a Nyugat 1939. januári számában már hirdette is az összeállítást *Keresztülkasul az életemen* címmel. Válogatás közben nyilván kiderült, hogy az írások mindegyike a tárgyon túlmutató személyes élményt is hordoz, ekkor született meg

81 A számtalan és már az előbbieken is idézett, ezt alátámasztó sor, idézet, megnyilatkozás közül álljon itt két ismeretlenebb részlet regényeiből, melyek a szerkezeten belül exponált helyet foglalnak el.

„Nem arról van szó, hogy melyik fajta a mienk, melyik idegen? hanem arról, hogy melyiknek van igaza? és bizonyára annak van igaza, amelyik kulturáltabb, amelyik több hasznot tesz, és emberhez méltóbb életet folytat!

–De hát milyen életet folytattok ti? Hol itt a kultúra? Hol itt a magasabb eszme vagy ideál? Meg lehet-e élni ebben a levegőben? Nem kell-e elpusztulni annak a társadalmi osztálynak vagy fajnak, amely így él? [...] Halálfiat vagytok mindannyian.” (A Belia-féle kiadás 418. lapján.)

„Hát nem a »kultúra védelmében« harcolunk, »a keleti barbársággal szemben«? Ha már a nők is katonák lesznek, ha senki sem foglalkozhatik mással, mint a harccal: hova lesz akkor a kultúra? Hova lesz az egész híres szellemi műveltség?

A tanár csakugyan komollyá vált.

–Drága Asszonyom, az úgynevezett szellemi műveltség csak múló fázisa volt az emberi fejlődéstörténetnek. Aki járatos a XX. század első felének irodalmában, nagyon jól tudja, hogy a kultúra már ekkor elérkezett önmagának bizonyos negációjához. Az emberi szellem, mennél tovább haladt az önismeret útján, annál jobban belátta, hogy fajunk nem a kultúrára született. Mi az a kultúra? Melléktermék. Az erőfelesleg levezetése. Az emberi faj igazi célja, mint minden életé, a cselekvés, a harc, a küzdelem...” (Lásd az *Elza pilóta* első kiadásának 58. lapján.)

82 A kötet írásaiból hat a Pesti Naplóban, négy a Nyugatban, kettő pedig itt jelent meg először.

83 1937-ben *Hatholdas rózsakert* címmel novelláit és az életmű első kötetét, az összes verseket. 1938-ban pedig két tanulmánygyűjteményét, valamint novelláit, ezeket is az életmű keretein belül.

az 1939. február 9-i dátumozású *Curriculum vitae*,⁸⁴ mely itt jelent meg először, a kötet elejére kerülve. Az 1939 márciusában keletkezett előszó a fentieket így foglalta össze: „Sohasem akartam önéletrajzot írni. Mégis most, hogy az utolsó években megjelent apró írásaimat, cikkeimet összegyűjtöm, azt veszem észre, hogy ezek nagyon sokat adnak egy elképzelhető önéletrajzból. Nem is csak épp az utolsó évek történetét tartalmazzák, emlékekkel is szinte túláradnak, mintha írójuk unná a jelent s kezdene már a múltban élni.”

Török Sophie március 22-én jegyezte be naptárába a megjelenést,⁸⁵ e hónap végén el is küldték az előfizetők példányait, április elsején pedig már a könyvesbolti forgalomban is kapható volt. Cs. Szabó László írt róla kritikát az áprilisi Nyugatba. 1940-ben terveztek egy olcsó, a könyvnapon árusítandó kiadást is,⁸⁶ de ezt példány hiányában pillanatnyilag nem lehet azonosítani. A gyűjtemény azonban folyamatosan forgalomban maradt, erről a sorozatos árváltozások tudósítanak.⁸⁷

A Nyugat kiadó államosítása, a kiadási lehetőségek erőteljes és erőszakos beszűkülése miatt a kötet írásait hosszú ideig csak az eredeti példányokban lehetett olvasni, egy-két kivételtől eltekintve. A Belia György által szerkesztett, kétkötetes tanulmánygyűjtemény ugyan mindet közölte már, azonban a *Fogarasz*, a *Szekszárdi kadarka*, a *Szent István városa* és a *Gondolatok az ólomgömb alatt* című cikkeket csupán kihagyásokkal. A csonkítások nélküli szöveget 1945 után először Téglás János jelentette meg 1993-ban a Nyomdaipari Szakközépiskola egyik Babits-sorozatában. (Ugyanebben az évben a teljes anyag megjelent Bodnár György utószavával is a Pesti Szalon kiadó gondozásában.)

Török Sophie 1938. augusztus 17-én Esztergomban ezt jegyezte fel naptárába: „M. felolvasta nekünk a kész Jónást.”⁸⁸ Szerzője műve keletkezéséről a következőket mondta: „Ezt a verset egy nagy betegségben, egy életveszélyes műtét előtt állva kezdtem és terveztem. Hosszú hónapokon át, félönkívületben kísértett a szerencsétlen Jónás próféta alakja, aki a cethal gyomrában lelte időleges koporsóját. A próféták sorsa, a szellem sorsa, a világ hatalmaival szemben: lehet-e izgatóbb tárgy a mai költőnek?”⁸⁹

A *Jónás könyve* a Nyugat 1938. évi második kötetében jelent meg először. A folyóirat 1939. novemberi számában azt olvashatjuk, hogy könyv alakban még karácsony előtt meg fog jelenni. December elején már biztosan elhagyta a nyomdát, ezt egy levélből és egy kritikából is tudjuk.⁹⁰ A Nyugatban Rédey Tivadar írt a kötetről 1940 januárjában. A második kiadás 1941. szeptember elején készült el,⁹¹ példányai 1943-ban még forgalomban voltak.⁹² A kiadó ebben az időben már csak Babits Mihály, Kosztolányi Dezső és Illyés Gyula műveit jelentette meg.

84 A kéziratra Török Sophie felírta, hogy rádióelőadás volt, Cs. Szabó László olvasta fel. OSZK Kt., Fond III/1.511.

85 OSZK Kt., Fond III/2.367.

86 Nyugat, 1940. április. (Az új kiadás a korabeli gyakorlatban új lenyomatot is jelenthetett.)

87 Corvina, 1941. december 14., 1943. november 18., 1947. november 28.

88 OSZK Kt., Fond III/2.364.

89 Babits Mihály: *Most fedeztem fel a saját versemet*, Az Est, 1939. március 4.; *Ua.* = BABITS, „*Itt a halk és komoly beszéd ideje*”, i. m., 233.

90 Szabó Lőrinc – Babits Mihálynak, Budapest, 1939. december 3. OSZK Kt., Fond III/1.169/20. A kritika írója BÁLINT György, címe: *Jónás példája*, megjelent az Újság 1939. december 21-i számában.

91 Corvina, 1941. szeptember 6.

92 Corvina, 1943. november 18.

A *Jónás könyve* harmadik kiadása 1947 könyvnapjára készült el.⁹³ A kézirat hasonmása, melyet ehhez a kiadáshoz használtak, az utóbbi időkben többször is megjelent.⁹⁴

Utolsó kötetében Babits Mihály tanulmányait adta ki az Athenaeum engedélyével. A válogatás indokaként a következőket olvashatjuk:

„Mostanában nem sok újat tudok írni. Az a boldog szellemi feszültség, amit az irodalmi alkotás jelent, olyan nekem, mint a tilos paradicsom.

Mit csinál az író, ha újat nem írhat?

Körülnéz régebbi írásai között...

Rengeteg írásom van, cikkem és tanulmányom, ami könyvalakban még nem jelent meg. Többnyire íróársaimról szóló kritikák, méltatások, vitacikkek.”

A továbbiakban válogatásának szempontjait részletezte, melyhez Gellért Oszkár nyújtott neki segítséget a Nyugatban megjelent tanulmányairól készült jegyzékkel. Az első közlésekről maga a szerző számolt be a tanulmányokat követő jegyzetekben.

A kötet keletkezéséről és címének megtalálásáról Gellért Oszkár és Devecseri Gábor emlékezéseit ismerjük. Az előbbi szerint Babits a *Kortársaink* címet választotta volna, csakhogy az már egy, szintén a Nyugat kiadó által megjelentetett Kosztolányi-kötet címe volt, az utóbbi pedig arról számolt be, hogy az *Ady óta* tervezett címre minden látogató az „idióta” szót asszociálta – így született meg végül az *Írók két háború közt*.⁹⁵

A gyűjtemény előszava a Nyugat 1941. májusi számában jelent meg, ebben a hónapban szerzője többször szóba hozta könyvét beszélgetőfüzeteiben.⁹⁶ Könyvnapjára illetménykötetként⁹⁷ a folyóirat budapesti előfizetőinek még májusban, a vidékieknek pedig júniusban küldték el, miközben e hó elejétől már a könyvkereskedelem is árusította. Kritikát Illés Endre írt róla a júliusi Nyugatba.

Az első kiadás hamar elfogyott, júliusban már a második is forgalomba került.⁹⁸ Mivel még 1947-ben is voltak a kiadásnak árusítható példányai (ezt egy árváltozás bejelentéséből

93 Corvina, 1947. május 30. A kiadás körülményeire a következő levél világít rá: Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. – Babits Mihályné Török Sophie-nak, Budapest, 1947. augusztus 27. OSZK Kt., Fond III/962/2.

Mélyen tisztelt Asszonyom!

A Révai Testvérek Irodalmi Intézet RT-hoz intézett kérésére válaszolva közöljük, hogy Babits: Jónás könyve c. kiadványunkat az idei könyvnapra az Önnel történt megállapodás szerint 1.000 példányban adtuk ki. A kollektív szerződés értelmében Önnek az első 500 példány után esedékes honorárium 18,20 Ft-os fűzőtt ár 15 %-át, vagyis 1.356 Ft-ot még 1947. V. 22-én kifizettük.

A könyvből ezideig kb. 400 példány fogyott el. Az 500 példányon felül esedékes honoráriumrészlet csak akkor válik esedékessé, ha legalább az első 500 példányt sikerül eladnunk.

Kívánságának, hogy a Jónás könyvére további honoráriumot folyósítsunk, ezek után a legnagyobb sajnálatunkra ez idő szerint nem tehetünk eleget.

Mély tisztelettel

[cégszerű aláírás]

94 Például 1989-ben az Országos Könyvbarát Kör tagjainak illetményköteteként a Pytheas Kft. gondozásában vagy 1992-ben a Nyomdaipari Szakközépiskola kiadásában, TÉGLÁS János szerkesztésében.

95 GELLÉRT, *Kortársaim*, i. m., 221–222; Uő., *Egy író élete*, i. m., II, 635–636; DEVECSERI Gábor, *Lágmá-nyosi istenek*, Bp., Magvető, 1979, 691–692.

96 Török Sophie-nak: 1941. május 1., május 10–17., május 21–24.; Gellért Oszkár-nak: 1941. május 2–7.; Basch Lóránt-nak: 1941. május 18–20. *Babits Mihály beszélgetőfüzetei*, kiad. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1980, II, 310, 318–319, 338, 362.

97 Corvina, 1941. április 26., május 3.

98 Corvina, 1941. július 14.

tudjuk⁹⁹), s ezek kötvé is, füzve is előfordultak, feltételezhető, hogy a fogyásnak megfelelően nyomtatták az új példányokat impresszumváltoztatás nélkül vagy kötötték be a krúdában lévő szöveget; talán ez is oka lehet az eltérő kötésnek.

Noha a *Babits emlékkönyv* nem tartozik Babits Mihály alkotásai közé, de keletkezése oly szoros kapcsolatban van vele s a kiadó életével, hogy tárgyalása itt célszerű.

Mivel szerkesztője halálával a Nyugat mint folyóirat megszűnt, a nevével jelzett kiadó azonban nem, ezért Illyés Gyula vállalkozott arra, hogy az eredetileg folyóiratba szánt emlékezésekből egy kötetet szerkesszen.¹⁰⁰ „Erdélyi József, Darvas József, Szabó Pál, Nagy Lajos és Veres Péter kivételével mindenki írt az *Emlékkönyv*be, akit mélyebb rokonszenv füzött Babitshoz. Az Amerikában élő Lengyel Menyhérttől és Lesznai Annától nem kérhettünk kéziratot”.¹⁰¹ Azt az írást, amit Móricz Zsigmond küldött, nem találták megfelelőnek a szerkesztők, ezért a Nyugat 1924-es évfolyamában már közreadott emlékezést hozták újból, kiegészítve Móricz Zsigmond néhány sorával.¹⁰²

Az emlékkönyv szerzői között lett volna Somlyó György is *Babits Mihály sírjára* című versével, de a kéziratot Illyés Gyula megjegyzésével Gellért Oszkár visszaadta neki, mondván, hogy „nagyon sajnálja”, de az „arányszám” már így is rosszabb a kelleténél, és egyébként is Somlyó György a legfiatalabb.¹⁰³ Illyés Gyula Füst Milánt is felkérte közreműködésre, ő azonban dacára annak, hogy Babitscsal kölcsönösen becsülték egymást, nem küldött írást.¹⁰⁴ Németh László viszont teljesítette a szerkesztő kérését a maga sajátos módján: a halottnak nyújtott kézfogás helyett, tisztelegve előtte.¹⁰⁵

99 Corvina, 1943. június 11., november 18., 1947. november 21.

100 GELLÉRT, *Kortársaim*, i. m., 224.

101 GELLÉRT, *Egy író élete*, i. m., II, 642.

102 Móricz Virág a következőket írta erről: „Akkor halt meg Babits Mihály. Halálával megszűnt a Nyugat, és Magyar Csillag címmel új folyóirat indult, Illyés Gyula főszerkesztésével. Emlékezést kért apámtól, de amit kapott, azt nem közölte, és az a *Kelet Népe* augusztus 15-i számában jelent meg: *Babits Mihállyal a Garda-tónál*. A Babits fiai, hívei tiszteletlen és csúfolkodó írásnak találták – mások szerint (szerintem is) egyenrangú mű a *Barbárok*-kal [...] egy kis tárcát írt a *Magyar Csillagnak* (a Babits-nekrológ helyett)” (MÓRICZ Virág, *Tíz év*, Bp., Szépirodalmi, 1981, II, 425–426). – Ezzel az emlékezéssel szemben a tények mást mutatnak. Babits Mihály halála után Illyés Gyula felkérésére Móricz Zsigmond *Az újak* című írást küldte el, mely sem témájánál, sem megfogalmazásánál fogva nem volt az alkalomhoz illő (Illyés szeptember 20-án írta meg Móricznak, hogy „Az Emlékkönyv számára először adott kis írásodat (»Az újak« címűt) – ahogy megbeszéltek – a Magyar Csillagban adjuk közre” (RÁDICS Károly, *Móricz Zsigmond levelesládája*, Bp., Püski, 1993, 155). Miután ezt Illyés az emlékkönyv számára nem fogadta el, kellett volna a fenti beszámoló értelmében megírni a Garda-tavi találkozást megörökítő emlékezést. Babits Mihály augusztus 4-én éjjel halt meg. Ha figyelembe vesszük, hogy két visszautasított írásról van szó (az emlékkönyvbe került néhány sort ugyanis augusztus 15-e után is megírhatta, hiszen az csak októberben jelent meg), amelyekkel az elkészülésükön túl a következőknek kellett történni: eljuttatni a Magyar Csillaghoz, ott elolvasni, összevetni a már megérkezett anyaggal, dönteni a visszautasításról, visszajuttatni a szerzőnek és másik írást kérni – bizony Móricz Zsigmondnak ugyancsak ilyekeznie kellett, ha komolyan vehetjük lánya emlékezését, hiszen az augusztus 15-i Kelet Népeben valóban olvasható ez a hosszú, hatásos és kiforrt, bár meglehetősen értetlen írás.

103 SOMLYÓ György, *Strófák egy gyermekszerelemről = Vallomások a Nyugatról*, s. a. r. RÓNAY László, Bp., PIM-NPI, 1971, 154.

104 Petrányi Ilona az okot Illyés Gyulában mint szerkesztőben látja, akinek az első zsidótörvényre való reagálása sokakban – elsősorban természetesen az érintettekben – megütöközést keltett. Lásd PETRÁNYI Ilona, *Illyés Gyula és Füst Milán = „Költő, felelj!”*, szerk. TASI József, Bp., PIM, 1993, 161–167.

105 Az írást kísérő három, Illyés Gyulának szóló Németh László-levél keletke: Budapest, 1941. augusztus 25.,

Míg a kéziratok megérkeztek, az is kiderült, hogy megváltozott névvel ugyan, de lényeges változtatás nélkül a folyóirat továbbra is megjelenhet. A Magyar Csillag első számával egyszerre a kötet is elkészült, októberben már hirdették is. A megjelenés pontos dátuma október 17.,¹⁰⁶ a nyomdából aznap, esetleg egy nappal korábban kerülhetett ki. Novemberben elküldték a folyóirat előfizetőinek az elmaradt számok helyett, ez is Gellért Oszkár ötlete volt.¹⁰⁷ A kötet visszhangjáról Illyés Gyula tudósított.¹⁰⁸

A háború alatti és utáni árváltozásokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a példányok igen lassan találtak csak olvasókra.¹⁰⁹

Az emlékkönyvnek 1983-ban hasonmás kiadása, pontosabban válogatása is megjelent, az eredetinel kisebb méretben.¹¹⁰

A Nyugat megszűnése után már csak a kiadó őrizte a régi nevet, de a Magyar Csillag megjelentetése mellett ugyanúgy gondozott könyveket is, amíg lehetőség volt rá, mint a korábbi években.

A Magyar Csillag 1941. októberi száma Babits Mihály hátrahagyott verseiből, a novemberi pedig a töredékekből közölt egy csokorra valót. Gellért Oszkár november 11-én megállapodott Török Sophie-val, hogy a nyomtatásban még meg nem jelent és a kötetekbe fel nem vett versek kiadási jogát a Nyugat kiadónak átengedi, miután erre az Athenaeumtól is megkapta az engedélyt. A készülő összeállítás sajtó alá rendezőjeként Török Sophie neve szerepelt, a kézirat átadási határideje 1942. február elseje volt, címül a *Babits Mihály hátrahagyott versei* formulát választották, s első kiadásul 3000 példány megjelentetését tervezték.¹¹¹ November 19-én azonban már módosították a fentieket: a megjelenés idejét előrehozták decemberre, nem esett szó a sajtó alá rendező személyéről, kétezerre csökkentették az első kiadás példányszámát s a tiszteletdíjat még december 15-e előtt biztosította a kiadó Török Sophie-nak.¹¹²

augusztus 28., augusztus 30. *Németh László élete levelekben 1914–1948*, szerk. NÉMETH Ágnes, Bp., Szépirodalmi, 1993, 379–380.

106 Török Sophie 1941-es naptárában október 17-én ezt írta be: „Gyuszi. Elhozta az Emlékkönyvet.” OSZK Kt., Fond III/2.364.

107 GELLÉRT, *Egy író élete, i. m.*, II, 644. Mivel az emlékkönyv 2000 példányban jelent meg, s a könyvkereskedők is árusították, ebből következtetni lehet a Nyugat előfizetőinek számára is.

108 ILLYÉS Gyula, *Babits szemébe nézni*, Tiszatáj, 1963/11, 1.

109 Corvina, 1943. november 18., 1947. november 28.

110 A TÉGLÁS János szerkesztette könyvecske címe: *Szemelvények a Babits Emlékkönyvből*, s a Nyomdaipari Szakközépiskola kiadásában jelent meg. Az emlékezések közül Márai Sándorét, Szentimrei Jenőét, Szabó Zoltánét és Csécsi Imrét nem, Káldor Györgyét pedig kihagyásokkal közölte.

111 A Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. – Nagys. Babits Mihályné úrnőnek, Budapest, 1941. november 11. OSZK Kt., Fond III/962/1.

Mai napon megállapodtunk abban, hogy Ön Babits Mihály nyomtatásban még meg nem jelent, továbbá eddig kötetibe fel nem vett verseinek kiadási jogát a Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt.-nek átengedi, – miután erre nézve az Athenaeumtól szabad kezét kapott. A könyvet Ön rendezi sajtó alá s a kéziratot legkésőbb 1942 február 1-ig adja át nekünk. Tiszteletdíj minden egyes példány fűzött bolti árának 10 %-a illeti meg. A könyv első kiadása legalább 3.000 példányban nyomtatandó.

Kiváló tisztelettel: Gellért Oszkár.

112 Nyugat Kiadó és Irodalmi Rt. – Ngs Babits Mihályné úrnőnek, Budapest, 1941. november 19. OSZK Kt., Fond III/2.217/4.

Megállapodtunk abban, hogy Babits Mihály hátrahagyott verseit még a f. év december havában kiadjuk. A könyv első kiadása 2.000 pld-ban jelenik meg. Tiszteletdíj minden egyes példány fűzött bolti árának

A módosítás okait csak sejteni lehet. Babits Mihály halála után Török Sophie és Illyés Gyula kapcsolata megromlott. Ennek itt nem részletezhető legfőbb oka az volt, hogy a Magyar Csillag szerkesztési koncepciójában az özvegy és az utód elképzelése nem egyezett. Őriz ezzel kapcsolatban a Nemzeti Könyvtár kéziratára egy feljegyzést,¹¹³ de Török Sophie írt erről anyósának is.¹¹⁴ Erre utal az az ingerültség, ahogyan a Magyar Csillagban megjelentetett, Balogh József kommentárjával ellátott, Babits Mihály által írt leveleket fogadta.¹¹⁵ Elképzelhető tehát, s a megbecsülés lazulásának tudható be, hogy a végleges sajtó alá rendező Illyés Gyula lett. De az is meglehet, hogy Török Sophie-nak, miután férje halálával teljesen kereset nélkül maradt, gyorsan pénzre volt szüksége Ildikó és önmaga ellátásához, emiatt szerepelt a második megállapodáson a december közepi fizetés. A válogatást azonban nem tudta/nem merete/nem akarta ilyen gyorsan elvégezni, ezért léphetett a helyébe Illyés. De akár így, akár úgy történt, a szituáció nyilván nem a kialakult helyzet javulásának irányába mutatott. Mindenesetre a Magyar Csillag decemberi számaiban azt olvashatjuk, hogy 1942. első és második negyedévi illetményköteteként fog megjelenni a gyűjtemény. Mivel pedig a második számban is ez áll, azt valószínűsíthetjük, hogy a tényleges megjelenésre december második felében került sor.

Kritikát a Magyar Csillag 1942. januári számába Rédey Tivadar írt *Magányos tornyok, csonka várfalak* címmel.

A 2000 példányból még hat év múlva is léteztek eladatlanok.¹¹⁶

A költő verseinek 1945 utáni gyűjteményes kiadásából hiányoztak az e kötetben közölt *Áldás a magyarra* és az *Erdély* című versek. Csak a Kelevéz Ágnes szerkesztette kötetbe került vissza minden korábban kihagyott vers.¹¹⁷

Az utolsó mű, mely Babits Mihály alkotásai közül a Nyugat kiadó gondozásában jelent meg, *A második ének* című mesejáték volt. Ennek csupán harmadik része látott nyomdafestéket korábban, ez a Nyugat 1911-es évfolyamának második kötetében olvasható. Írója ezután félretette.¹¹⁸ Csak halála után, a hagyaték első felmérésekor (amire elsősorban azért

megfelelően 44 fillért, azaz negyvennégy fillért fizetünk az Ön kezéhez. A 880 P-t, azaz nyolcszáznyolcvan pengőt még december 15-e előtt bocsájtuk rendelkezésére.

Kiváló tisztelettel: Gellért Oszkár.

113 OSZK Kt., Fond III/2.000.

114 Babits Mihályné Török Sophie – Babits Mihályné Kelemen Aurórának, Budapest, 1943. április 18. u. *A Babits család levelezése*, szerk. BUDA Attila, Bp., Universitas, 1996, 491–492.

115 BALOGH József *Amor sanctus* című írását, melyben a Babits Mihálynak küldött s tőle kapott levelek is olvashatók, a Magyar Csillag 1943. január elsejei száma közölte. A február elsejei számban pedig Török Sophie válaszát olvashatjuk *Babits Mihályné levele* címmel. Tekintettel arra, hogy Török Sophie sohasem szerette ezt a megszólítást, a formulát az elidegenedés/elidegenítés egyik jeleként kell értékelnünk. Ez volt egyébként a lapban Török Sophie utolsó írása. Nézeteltérésekre egyébként Illyés Gyula is utalt 1946. február 25-én Budapesten kelt soraiban: „Örülnek, ha elmulnának a félreértések, amelyek az utóbbi években elválasztottak bennünket; őszintén sajnálom őket.” *Babits Mihály és Illyés Gyula levelezése*, összeáll. TAKÁCS Mária, Szekszárd, Tolna Megyei Könyvtár, 1992, 82.

116 Corvina, 1943. november 18., 1947. november 28.

117 BABITS Mihály *Összegyűjtött versei*, kiad. KELEVÉZ Ágnes, Bp., Századvég Kiadó, 1993. A kötet végén található utószó összefoglalja a korábbi kiadásokat és csonkításokat is.

118 Török Sophie-nak a kötethez csatolt írásában az áll, hogy Babits Mihály később, a *Hadjárat a Semmibe* című költeménnyel együtt akarta kiadni. Vö. RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 388–389.

került sor, mert Török Sophie életrajzot tervezett Babits Mihályról) került újra elő az elkészült verses mese. Török Sophie 1942. március 21-én már a nyomásról számolt be,¹¹⁹ a kötet a Magyar Csillag áprilisi számában a tavaszi és a könyvnapi újdonságok között szerepelt. Ebben a számban olvashatók a könyvhöz készült emlékező sorok is. Az előfizetők illetményként májusban kapták meg, e hó közepén már elhagyta a nyomdát.¹²⁰ Kritikát Sötér István írt róla a Magyar Csillag augusztusi számában. A kötet példányai hosszabb ideig könyvkereskedői forgalomban maradtak.¹²¹

1944-ben a Hungária Nyomda épületét, melyben a Nyugat kiadó is raktárral s néhány szobával rendelkezett, bombatalálat érte, s a teljes krúdában álló könyvanyag megsemmisült. Tetézte a nehézségeket a politikai változásokat követő gazdasági kényszerintézkedések sora. A Nyugat kiadó eleinte a Hungária Nyomda mellett maradván, majd a Révai kiadóba olvadva igyekezett fennmaradni, de az 1949-es államosítás megpecsételte sorsát. Megszűnése talán fel sem tűnt a nagy átalakulásban. Török Sophie ekkor már nem vett részt az irodalmi életben, Gellért Oszkár, Illés Endre, Illyés Gyula, Keresztury Dezső pedig másfelé elkötelezve, másfelé tájékozódta. Azok a fiatalok viszont, akik a Babits Mihály nevével fémjelezhető hagyományt folytatták és képviselték, 1949-ben már nem voltak olyan helyzetben, hogy tiltakozó szót ejthettek volna.

A Nyugat kiadó által megjelentetett Babits-művek kronológiája

Levelek Iris koszorújából. (Versek.) Bp., 1909, 94 [2] l. (Jókai Nyomda).

Herceg, hátha megjön a tél is! (Versek.) [Bp.], 1911, 104 [2] l. (Világosság Nyomda).

Két kritika. (Az előszót írta –.) [Bp., 1911], 66 [1] l. (Világosság Nyomda) /Nyugat Könyvtár 18. sz./.

Levelek Iris koszorújából. (Versek, 2. kiad.) [Bp., 1914], 94 [2] l. (Nyugat Nyomda).

Recitativ. (Versek.) [Bp., 1916.], 131 [3] l. (Nyugat Nyomda).

Irodalmi problémák. (Tanulmányok, az előszót és a jegyzeteket írta –.) Bp., 1917, 285 [1] l. (Pallas Rt. Nyomdája).

Herceg, hátha megjön a tél is! (Versek, 2. kiad.) [Bp.], 1918, 104 [2] l. (Pallas Rt. Nyomdája).

Versenyt az esztendőekkel! (Versek.) [Bp.], 1933, 128 l. (Révai Irodalmi Intézet Rt. Nyomdája) /Nyugat-könyvek/.

Elza pilóta vagy a tökéletes társadalom. (Regény, az utószót írta –.) [Bp., 1933], 362 [1] l. (Viktória Nyomda) /Nyugat-könyvek/.

Az európai irodalom története. [1. köt.] [Bp., 1934], 355 l. (Elek Nyomda szedése, Fővárosi Nyomda Vállalat Rt. nyomása).

Az európai irodalom története. [1. köt., 2. kiad.] [Bp., 1935], 355. l. (Elek Nyomda).

Az európai irodalom története 1760–1925. [Bp., 1935], 352 l. (Elek Nyomda).

119 Babits Mihályné Török Sophie – Babits Mihályné Kelemen Auróranak, Budapest, 1942. március 21. *A Babits család levelezése, i. m.*, 483–486.

120 Babits Mihályné Török Sophie – Babits Mihályné Kelemen Auróranak, Budapest, 1942. május 7. *Uo.*, 487–488.

121 Corvina, 1943. november 18., 1947. november 28.

Az európai irodalom története. (Átdolgozott, bővített, végleges kiadás.) Bp., [1936], 728 l. (Elek Nyomda).

Keresztülkasul az életemen. (Emlékezések, az előszót írta —. Az utószót írta Török Sophie.) Bp., [1939], 199 [1] l. (Hungária Nyomda).

Jónás könyve. (Elbeszélő költemény.) [Bp., 1939], 40 l. (Hungária Nyomda).

Jónás könyve. (Elbeszélő költemény, 2. kiad.) [Bp., 1941], 40 l. (Hungária Nyomda).

Írók két háború közt. (Tanulmányok, az előszót és a jegyzeteket írta —.) [Bp., 1941], 287 l. (Hungária Nyomda).

Írók két háború közt. (Tanulmányok, az előszót és a jegyzeteket írta —. 2. kiad.) [Bp., 1941], 287 l. (Hungária Nyomda).

Babits emlékkönyv. (Szerk. Illyés Gyula, bibl. Sárkány Oszkár.) [Bp., 1941], 311 l. (Hungária Nyomda).

Hátrahagyott versei. (S. a. r. és bev. Illyés Gyula.) [Bp., 1941], 54 l. (Hungária Nyomda).

A második ének. (Mesedráma, az előszót írta Török Sophie.) [Bp., 1942], 103 l. (Hungária Nyomda).

Az európai irodalom története. [3. kiad., 12–17000. példány.] [Bp., 1943], 728 l. (Hungária Nyomda).

Az európai irodalom története. [4. kiad., 18000. példány.] [Bp., 1943], 728 l. (Hungária Nyomda).

Az európai irodalom története. [5. kiad., 19–22000. példány.] [Bp., 1946], 728 l. (Hungária Nyomda).

Jónás könyve. (Elbeszélő költemény, 3. kiad.) [Bp., 1947], 40 l. (Révai Irodalmi Intézete Nyomdája).

A BABITS-LEVELEZÉSRŐL

1. Babits Mihály levelezése közel 10 000 tételt jelent. Ebből kb. 1250 a költő saját kezű irata, 8000-nél több azoknak a híradásoknak a száma, melyek Babitshoz szólnak (ezek jó egyharmada válaszlével), több tucatra tehető értesítésmennyiség származik Török Sophietől, aki a *Halálfiái* írásakor és a költő betegsége idején Babits gondolatait, javaslatait, érveit tolmácsolta,¹ 1340 családi levél az 1858 és 1945 közötti időből: a költő déd- és nagyszüleinek időszakából meg az utána következő periódusból, olyan iratok, melyek révén (felhasználva természetesen más dokumentumokat is) rekonstruálni lehetett a Babits család kommunikációs és életviteli szokásait, szellemi és társadalmi értékrendjét, össze lehetett állítani a család törtéáját, meg lehetett rajzolni a leszármazási táblát, korrigálni lehetett a családfa néhány hibás adatát.²

Óriási anyag ez. Terjedelemben Goethe és Schiller, Thomas Mann, Stefan Zweig, Kazinczy Ferenc és Arany János levelezéséhez hasonlítható. Gondolatilag azonban ez a levéltömeg gazdagabb anyagot kínál amazoknál. Mivel a levélírók vagy a címzettek között ott van a Babits-rokonság, ott van Kiss József, Ady Endre, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Kassák Lajos, Karinthy Frigyes, Szabó Dezső, József Attila, Radnóti Miklós, Berda József, Bartalis János, Tamási Áron, Illyés Gyula, Vas István, Weöres Sándor, Bálint György (hogyan mutatóban essék csak szó néhányról), meg Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Tormay Cecil, Surányi Miklós, Herczeg Ferenc, valamint Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Szamuely Tiborné, Kornfeld Mór, Weiss Manfréd, Zadravetz püspök, Bethlen István, Szilasi Vilmos, Buday Dezső, Lukács György, Hóman Bálint, Szekfű Gyula, a Baumgarten-díj révén pedig költők, írók, dilettánsok sora, ezért ebből az irattömegből kitetszik a 20. század társadalomtörténete: az a változás, amely a literátus vármegyei hivatalnokokat elválasztotta a polgári-értelmiségi pályán boldoguló utódoktól, a kiegyezés körüli idők emberét az első világháború, a forradalmak és a kezdődő második világegyezés emberétől. A levéltananyag ugyanakkor végigkíséri az irodalomtörténeti korszak-

1 A *Babits Mihály kéziratjai és levelezése*, I–IV. (összeáll. CSÉVE Anna, KELEVÉZ Ágnes, MELCZER Tibor, NEMESKÉRI Erika, PAPP Mária, Bp., Argumentum Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993) 7991 iratot vett fel „Babits Mihály levelei” közé. Az egyéb dokumentumok között ugyanakkor szerepeltet olyan szövegeket (például a költő kérvényét Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, a Magyar Királyi Államrendőrség főkapitányának idézését, Babits házassági diszpenzációt kérő sorait, a miniszterhez benyújtott, családi pótlékot kérő írást, az esztergomi házzal és a Baumgarten Alapítvánnyal kapcsolatos híradásokat és más hasonló iratokat), amelyek külső formájukat és a közölt információk jellegét tekintve is (tágabb értelemben) mindenképpen levélnek minősíthetők. Ezekkel az iratokkal, az azóta előkerült levelekkel és a családi anyaggal együtt jelent közel 10 000 dokumentumot a levelezés.

2 A *Babits család levelezése*, szerk. BUDA Attila, Bp., Universitas Kiadó, 1996.

változásokat is. A legrégebbi írói-költői levelek (például Kozma Andor, Rákosi Jenő és mások küldeményei) stílustani és gondolati szempontból a népnemzeti iskolát reprezentálják; a Kiss József érdeklődését mutató kártyák A Hét körét idézik; Mohácsi Jenő, György Oszkár, majd Juhász és Kosztolányi híradásai *A Holnap*, a Nyugat és az új irodalom szerveződését mutatják; A Tett és a Ma körébe tartozó iratok a magyar avantgárd dokumentumai; az utána való levelek a neofolklor, az új tárgyiasság, az új klasszicizmus, a posztavantgárd kibontakozását, alakulását, módosulását kísérő iratok.

Ez a hatalmas levéltömeg nem egy esetben értelmezi, kiegészíti, magyarázza a kor és Babits viszonyrendszerét, számtalan alkalommal fontos befogadástörténeti információt ad, felvillantja a költő esztétikai gondolkodásának alakulását.

2. A Babits-levelezés darabjai egy szokás meglétét, továbbélését, módosulását is mutatják.

A 19. század elején-közepén a családi levél még az élet fontos része és eseménye volt. Illett tudni szép levelet írni, akárcsak Madame Sévignének a 17. században meg Mikes Kelemennek a következő század elején. Ezeket az iratokat aztán megőrizték, a következő generációkra hagyományozták, a levelekben rögzített történetek így nem merültek feledésbe.

Babitsék is vigyázták a szép és fontos iratokat. Eltették például az 1858 novemberében kelt Kelemen József-féle tudósítást, melyben Kelemen Mihály kapott megszívlelendő tanácsokat a pályaválasztáshoz, meg Kelemen Ákos levelét 1871-ből Kelemen Aurórának a „borotváltképű tót emberek”-kel teli vásárról, meg Horváth Károly 1883-ból való tudósítását a költő édesapjának a névnapi jókívánságokkal.³ A családi legendárium megéppenséggel megőrizte a tényt: a költő születése előtti este a várandós édesanya olyan „gyönyörű” levelet írt a barátnőjéhez, aminek – vélték – része volt abban, hogy az újszülött az irodalomba került. „Akinek a születése előtt pár órával az édesanyja ilyen levelet fogalmaz – idézte Babits maga is a sokat hallott történetet 1939-ben –, abból nyilván csak költő lehet.”⁴

A pesti egyetemre került, irodalmi pályára készülő fiatalember a levélírás szokását műfajttörténeti lehetőségként is megélte. Nem csak azzal volt ugyanis tisztában, hogy az egyetemista társakkal váltott leveleket meg kell őrizni, ezek ugyanis (amint erre Kosztolányi 1904-ben már figyelmeztette is) törekvéseik dokumentációjának számíthatnak majd, de azt is tudta, hogy a levél befogadhat értekezésszerű meditációkat, amint azt Jean Louis Guez de Balzac 1624-ben kiadott levelei tanúsítják; fontos információkat jelenthet bármelyikük alkotásmódjáról, ahogyan azt James Boswell megtapasztalta Samuel Johnson esetében a 18. században; a levél ugyanakkor – tudhatta Gustave Flaubert példáján – megőrizhet műfajttörténeti, esztétikai, alkotáslelektani fejtegetéseket is.

3. A Babitsnak küldött levelekből és az ezekre érkezett válaszokból pontosabb képet kaphatunk a költő pályájának *külső történéseiről*, a költő indítékairól, döntéseit meghatározó értékpreferenciákról, a század irodalmi kezdeményezéseiről, a folyóiratokról, írói csoportokról, mozgalmakról, szándékokról.

Nyilvánvaló például ezekből, hogy Babits már az *Új versek* megjelenése, tehát 1906 februárja előtt modern költőnek számított. Először csak a Négyesy-féle stílusgyakorlatokon

³ *A Babits család levelezése, i. m., 81, 93, 102.*

⁴ BABITS Mihály, *Keresztül-kasul az életemen*, szerk., kiad. TÉGLÁS János, Bp., Zrínyi Nyomda, 1993, 10.

volt „star” és „primadonna”, amint erről 1904. november 17-én Kosztolányinak írt; 1905-ben a budapesti egyetemisták tágabb körében volt modern költő, Mohácsi Jenő lapjában, a Tűzben megjelent Nietzsche-fordításával és a szerkesztőknek felolvasott verseivel.⁵ 1905 legvégén, 1906 legelején már a barátok barátai is így tekintették. Így vélekedtek a szabadkaiak, köztük Csáth Géza is (ezért aposztrofálta Babitsot Kosztolányi augusztus 18-a után kelt levelében „nemes fajunk megtestesült genialitása”-nak, „Petőfi unokája”-nak, „egy kölyök Arany”-nak). Így számoltak vele Juhász Gyula szegedi barátai, így a debreceni Oláh Gábor révén a *Bokrét*a című kötet költői, meg a Babitscsal ekkor is, később is rivalizáló Balázs Béla és a majdani Renaissance-kör tagjai is. Mindezeket a véleményeket foglalhatta össze Kosztolányi az *Új versek* szenzációját követő évben, 1907 decemberében: „Budapesten irántad óriási az érdeklődés. Kézirataid kézről kézre forognak.” Csak ez a korábbra tehető recepció magyarázza meg *A Holnap* antológiát, a Nyugat folyóiratban megjelent 1908. végi verseket és a *Levelek Irisz koszorújából* című kötetet kísérő elismerést és dühödt elutasítást. Ez utóbbira, a modern Adyt és a modern Babitsot egyszerre elvető gesztusra lehet következtetni a Reviczky-életrajzot megíró Paulovics István 1911. áprilisi leveléből. „Amit Önök [azaz Ady és Babits] produkálnak, nem költészet; beteg agynak beteg szüleményei [...] az idők az Önök reklamizált költészetét [...] kellő értékre, a nullára fogják alászállítani. S csodálkozni fognak az utódok, hogy hogyan tudott a magyar (?) olvasóközönség egykor annyira eltévelyedni, izlésben annyira degenerálódni, hogy az Önök verseit szeresse, az Önök irányát s tobzódását megtűrje.”

A külső történések pontosabb számbavételét segíthetik az 1923-as levelek, híradások, feljegyzések is.

A szemlélő számára a Nyugat környékén minden rendjén valónak tűnik ekkor: a folyóirat elleni támadások már elmaradtak, az Osvátot, Babitsot, Móriczot, Ignotust köszöntő ünnepi számok újból a modern magyar irodalom kezdeteire, az azóta eltelt időre irányítják a figyelmet. Babits maga is részt vesz az ünneplésben. Ignotusról – betegségére hivatkozva – rövid köszöntőt ír, Móriczot *A gyémántszerű asszony* című verssel ünnepli. Osvátról 1923. május 27-én a Vígyszínházban *Emlékezés* címmel mondja el a maga laudációját, az ünnepséget követően a Royal Étteremben tartott banketten pedig egy rövid beszéd kíséretében ő adja át az ünnepeltnek Beck Ö. Fülöp plakettjét. E mindössze 16 soros szöveg utolsó mondata így hangzott: „Fogadd szívesen, s gondolj szeretettel és megbocsátással reánk is, régi, s annyiszor hálátlan munkatársaidra!” A záró formula csak részben volt retorikai fordulat. A „szerkesztők szerkesztője” (ahogyan Tersánszky nevezte Osvátot) és Babits között ugyanis a viszony semmiképpen nem volt felhőtlen. 1920-tól, akkortól tehát, amikor a Nyugatot közösen szerkesztették, fokozatosan erősödtek köztük az ellentétek. A költő maga a mindennapi munkába nem szólt bele, a kéziratok fölötti teljhatalmat átengedte társának. Osvát azonban az ő írásait is ugyanúgy „szerkesztette”, mint a kezdőkét, azaz mondatokat hagyatott ki, néha szövegszerkezeteket változtatott meg. 1923. március 12-én, a Gragger Róbert összeállításában, Berlinben megjelent magyar költészeti antológia kapcsán sokkal tovább ment. Azt kívánta Babitstól, hogy recenziójában tegyen különbséget

⁵ MOHÁCSI Jenő, *Első megjelenése Budapesten: Babits Mihály és a Tűz = Babits emlékkönyv*, szerk. ILLYÉS Gyula, Bp., é. n. (1941), 160–162.

Juhász Gyula és Gellért Oszkár pályakezdése között, „megmagyarázva”, mit jelentett akár néhány hónapnyi eltérés is. A nagyon érzékeny Babits ezt a fajta kiigazítást már nem hagyhatta szó nélkül. Még aznap válaszolt Osvátnak. „Te éveken át, míg együtt szerkesztettük a Nyugatot – írta szerkesztőtársának –, velem nem természetes és őszinte, hanem, hogy úgy mondjam, politikus attitűdöt foglaltál el, amely szavaidnak értékét nagyon csökkenti. Sohasem éreztem, hogy ugyanazt gondold, amit mondasz. Mikor ezt a szerkesztést veled elvállaltam, két dolgot kötöttem ki: először bizonyos vető jogot (előre megjegyezve, hogy nem esztétikai szempontokból kívánom gyakorolni); s aztán azt a jogot, hogy egyes közleményeket a Nyugatban én is elhelyezhessek. Mindkét jogot a legnagyobb liberalizmussal, s irántad való teljes tisztelettel kezeltem és a vető joggal, annyira emlékszem, egyetlen egyszer sem éltem, s a másikat is csak ritkán, kivételes esetekben gyakoroltam. De valahányszor gyakoroltam, Te majdnem mindig nehézséget támasztottál [...] s miután energiáimat a munkámra kell fenntartanom, nem vállalhatom ezeket az örökös kicsinyes súrlódásokat”.⁶ A májusi Osvát-ünnepségre ez a feszültség nem múlt el. Babits és Babitsné Jászai Marinak írott közös leveléből tudható: a Vígsházban a költő olyan idegállapotban volt, hogy felesége semmiképpen nem hagyhatta magára.

Az Osváttal való erősödő ellentétek közben,⁷ 1922 végén Babits – Tormay Cecília közvetítésével – figyelemre méltó ajánlatot kapott Klebelsberg Kunótól: egy újonnan indítandó folyóirat, a Napkelet főszerkesztőségére kérték fel. A folyóiratnak az éppen csak hivatalba lépett kultuszminiszter fontos szerepet szánt nagyvonalú terveiben. A közoktatás modernizálásával, a tanyai iskolák rendszerének kiépítésével, a Collegium Hungaricumok megszervezésével, a polgári értékrend tudatosításával párhuzamosan, a „művelt és jómódú nemzet” megteremtésében (a majdani „neonacionalizmus” programjában) kívánta volna a folyóirattal mozgósítani a szellem és a tudás fegyvereit.⁸ Babits akkor is, később is elhárította a meg-megújuló invitációt.⁹ Nyilvánvaló volt ugyanis számára, hogy egy „konzervatív”-nak tervezett irodalmi szemle, bármilyen színvonalas legyen is, csak „a Nyugat ellensúlyozására indul”-hat, amint ezt a hercegrímásnak küldött bizalmas miniszteri levél rögzítette is.¹⁰

4. Babits Mihály levelezésében minden kétséget kizáróan azok a levelek a legfontosabbak, amelyeket maga a költő írt. Ezek között is vannak egyszerű közlések az élet apróságairól, az elvégzendő feladatokról (akárcsak Berzsenyi Dániel iratanyagában); vannak

6 A levélről a PIM kéziratára „Másolat”-ot őriz. Babits levélírói szokása szerint ilyen akkor készült (például 1919 őszén, a Szabó Dezső-féle irodalmi társaság kapcsán), amikor a költő többeknek szánta az iratot.

7 Babits és Osvát viszonyához: KENYERES Zoltán, *A „Nyugat” története rövid előadásokban*, Új Írás, 1989. február, 3–26; FRÁTER Zoltán, *Osvát Ernő élete és halála*, Bp., Magvető Kiadó, 1987, 174–179; *Osvát Ernő a kortársak között*, szerk. KÖSZEG Ferenc, MÁRVÁNYI Judit, Bp., Gondolat, 1985.

8 Vö. KLEBELSBERG Kunó *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1919–1926*, Bp., 1927.

9 Tormay Cecília, aki végül a folyóirat főszerkesztője lett, 1929. április 24-i levelében így ír erről Török Sophie-nak: „Mondja meg [férjének], hogy a kérés, mellyel [1922-ben] fordultam Hozzá, élön él ma is és várja az ő válaszát. Mikor a Napkeletet elgondoltam, első gondolatom feléje fordult. Mondja meg neki, hogy az a folyóirat, melynek Török Sophie a munkatársa, hazavárja őt és én nem érzem beteljesültnek a küldetést, melyet vállaltam, mindaddig, amíg ő nem jön közénk, akik az ő olvasói vagyunk.”

10 Idézi: CSURDI Sándor, FENYŐ István, MÁRKUS László, MUCSI Ferenc, *A magyar sajtó története*, Bp., Tankönyvkiadó, 1977, 160.

kiadóknak küldött elszámolások, sürgetések¹¹ (pontosan úgy, mint Ady Endre levelei között); akad olyan, különben kevésbé fontos beszámoló is, ilyen az 1908. augusztus 26-a előtti időjelzésű, amelyiknek egy mondata egy vers kiindulási pontja lett (akárcsak a Petőfi–Arany-levelezésből közismert példa), ez a vers az *Itália*.

A levelek jelentős része azonban „a legmagasabb irodalom breviáriuma” – amint Albert Thibaudet mondta a *Bovaryné* megírásán dolgozó Flaubert leveleiről. Ezek a híradások fontos információkat adnak a költői-írói gondolkodás alakulásáról, a *belső történetekről*.

Erről tudósít az 1910 és 1942 között Szilasi Vilmosmal folytatott levelezés. Ez a 138 szöveg¹² a maga udvarias, érdeklődő kezdeteivel, a rokonszenv fokozódó kinyilvánításával, a teljes kitárulkozással, a történelem által kikényszerített elválással, a kapcsolatok újrafelvételével, a legbenső gondolatok cseréjével, a halál utáni feltételezett jelenlét transzcendens távlataival egyszerre hasonlítható Goethe és Schiller, Franz Kafka és Brod, más vonatkozásban Vágó Márta és József Attila levélváltásához. Teljes műalkotás ez a levélegyüttes, a maga (elemzésre váró) visszatéréseivel, ismétlődéseivel, elhallgatásaival, hiátusaival.

A belső történet szempontjából különös érdeklődésre tarthat számot az egész Babits-levelezésből három periódus: az 1903–1909, az 1919–1921, továbbá az 1924–1925 közötti anyag. Mindegyikben bizonyos értelemben „meztelenre vetkőzik” Babits, akárcsak (önminősítése szerint) Franz Kafka tette a maga leveleiben; mindegyik periódusnak van legalább egy vezérgondolata, az írásoknak pontosan rögzíthető a mélyrétege, a fogalom- és utalás-rendszere.

Az 1903 és 1909 közötti időszak központi problémája, amint a Juhász Gyulának írott, 1905. június 15-én kelt levelében megfogalmazta, a „mi [...] a művészet” kérdése, a műalkotás teremtésének „kínnal” teli folyamata.

Babits a reflexiót váró meditációt erről 1902 végén, 1903 elején a György Oszkárval való levélváltásban kezdte el.¹³ Bizonyára úgy gondolta, a francia irodalom közös tisztelete, a Baudelaire és Verlaine költészete iránti összekapcsoló rajongás, mindkettejük erős szándéka, hogy költők legyenek, elégséges alap a közös gondolkodáshoz. Útjaik azonban hamar elváltak. Ekkori verseikben ugyanis mindketten a 19. századi, a Reviczky és a Kiss József előtti beszédmódot tekintették normának, miközben – az ekkor egymásnak küldött levelek tanúsága szerint – teoretikusan már másként vélekedtek: György Oszkár mindössze kételkedett annak helyességét illetően, Babits azonban egyre határozottabban elutasította azt: az alkotást nem élménykövetkezménynek, nem bármilyen módon is intencionált gondolatok kifejezésének tekintette. 1903 végén (*A lírikus epilógja* a verspélda rá) és 1904-ben (*a Spinoza szobor előtt*, a *Vérivő leányok* és az *In Horatium* tanúsága szerint) már a versírói

11 Ilyen köteg például Stefan I. Klein 1916 és 1939 között kelt 260 levele. Ezekből az iratokból nemcsak az tudható meg, hogy mikor, melyik műért hány német márkát adott fel Babitsnak, mennyit tartott meg magának a fordítás fejében, de az is kitetszik, mikor, hol és milyen művet próbált ajánlani, mérlegelve az adott újság vagy régió olvasási szokásait. Mivel kitűnő kvalitásérzékkel rendelkezett – a 20. századi magyar irodalomból Krúdyt, Kosztolányit, Karinthyt, Szép Ernőt, Füst Milánt és Móriczot is fordított –, rövid értékelései is fontosak. Vö. SÁLI Erika, *Babits és Stefan I. Klein*. Új Dunatáj, 1996/4.

12 Ehhez a levelezéshez szorosan hozzátartoznak a feleségek egymásnak küldött értesítései, az özvegynek szóló iratok. A teljes anyag így 138 tétel. Vö. *Babits–Szilasi levelezés*, s. a. r., jegyz. KELEVÉZ Ágnes, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, é. n.

13 Vö. SIPOS Lajos, *Adatok Babits Mihály és György Oszkár pályakezdéséhez*, Árgus, 1995/6.

gyakorlatban is elhárította ezt az eszményt. Ekkortól, 1904 áprilisától azonban már Kosztolányi lett Babits levélbeli gondolkodó társa. Neki, és nem a kevésbé teóriaérzékeny Juhász Gyulának fejtette ki a véleményét a dekadenciáról, a közvetlen elődökről: Nietzsche-ről, Schopenhauer-ről, Aranyról és másokról, tőle várt reflexiókat Ady első kötetéről, mindekelőt pedig saját verseiről.

A Kosztolányinak küldött írásokban tér vissza állandóan a nyelv és a műalkotás kérdésére is. Ezekben a szövegekben, a korszak nyelvelméleti és nyelvpszichológiai gondolkodásával párhuzamosan, a műalkotást egyre inkább mint nyelvi tényt határozta meg. Érinti ezt a kérdést 1904 májusában, júliusában, az augusztus 20-i és a szeptember 15-i levelében; az *Új verseket* kommentáló iratában, 1906. február 21-én pedig már igazában csak ezt értékelte. Adynak – írta – „megvan a létjoga a magyar költészetben [...], mert néhány új ritmust, új szó-hangulatot alkotott”.

1909 után a művészetelméleti, műfajtörténeti problémák, az elődökhöz való viszony kérdése a levelekben már alig bukkan föl. 1909-ben a szimbolizmusról és Adyról, 1910-ben a futurizmusról, a kortárs modern törekvésekről, Komjáthy Jenőről, Péterfyről, Petőfiről és Aranyról, 1911-ben Reviczkyről, Vörösmartyról és Nietzsche-ről írott hosszabb munkáiban azonban a levelekben elkezdett mondatok jelennek meg, folytatódnak, módosulnak, ellentétükbe fordulnak, mintegy jelezve: a maga számára megkezdett értelmező gondolkodás új, adekvátabb környezetbe ért.

A belső történésről adnak hírt az 1919 és 1921 közötti levelek, továbbá az 1924–1925-ös iratok.

1919 végén, 1920-ban és 1921-ben Babits a személyes történelemben, a család, a generációk és a nemzet históriájában definiálja önmagát. Mindez a műfajok teljességében és párhuzamosan történik. Megvalósul a versekben – a *Nyugtalanosság völgye* darabjaiban, a *Régi kert*, a *Régi friss reggeleim* és a *Csillagokig!* című alkotásokban –, megvalósul a Szabó Lőrincnek mondott önéletrajzban és a *Halálfiái* első változatában, a Pesti Naplóban 1921-ben közölt variációban, és megvalósul Babits ekkor írt kevés számú, de mindenképpen összefüggő sort alkotó leveleiben, amelyekben, akár Szent Ágoston, Descartes vagy Pascal ilyen írásaiban, a szerző egyénisége, az egyén és a történelem ütközése kap különös hangsúlyt.

1924-ben és 1925-ben más a helyzet. Az ifjúkori barátságok ekkorra meglazultak. Babits nem ír egyetlen sort sem ezekben az években György Oszkárnak, Juhász Gyulának, Kosztolányi Dezsőnek; Szilasi Vilmosnak is mindössze két híradást küld. Ez utóbbiak azonban – kiegészítve a Sárközi Györggyel folytatott levélváltással, a *Könyvről könyvre* sorozatban 1924-ben közölt Babits-írással, másoknak szóló kártyákkal – jelzik: a költőt ebben az időben az irodalmi generációk egymáshoz fűződő viszonya foglalkoztatta leginkább. És nem elsősorban a személyes konfliktusok okán.

Babits, aki *Az európai irodalom történetében* a világirodalom históriáját a nagy szellemek kéznyújtásának írta le korokon át, ezzel az irodalomfilozófiai problémával A Tett és a Ma indulása kapcsán találkozott először. Akkor a nála mindössze négy évvel fiatalabb Kassákot, a körülötte csoportosuló költőket, írókat nem a beérkezett ember biztonságával mérlegelte, csupán azt vizsgálta, mi húzódik meg Kassákék jelszavai mögött, mi az, ami a deklarációkban valóban új, mi az, ami korábban – például a 19. századi amerikai költészet-

ben és másutt – lehetőségként már megjelent. Az 1924–25. évben más a helyzet. Ekkor Babitshoz képest valóban új generáció áll készen: Erdélyi József, Szabó Lőrinc, Sárközi György, József Attila és mások. A fiatalok elégedetlenek. József Attila például – valamivel később – éles szavakkal fogalmaz magánlevélben Osvátról, aki „fűt-fát közöl” a Nyugatban, tőlük pedig jóval kevesebbet hoz, mint lehetne és kellene.

Babits leveleiben a generációk egymásutánjára, egymáshoz való viszonyára vonatkozó gondolatok azonban csak felvillannak. A költő vezető műfaja ekkor a vers, az esszé és a tanulmány; ezekben az absztrakció fokán és a történetiség kategóriáival jelenítődik meg mindez. A levél személyességével csupán egyszer esik szó róla: a Szilasi Vilmosnak küldött híradásban 1924. június 16-án.¹⁴

1925 után pedig a belső történésekhez kapcsolódó, összefüggő, jelentős levéltömeg már nincs. Új partnereknek szólnak a levelek: Illyés Gyulának, Bartalis Jánosnak, Bálint Györgynek, Tamási Áronnak, Pap Károlynak, Reményik Sándornak és másoknak. Nem műfaji pótolnak, mint 1902 és 1909 között. Nem fontosabbak a műveknél, mint ahogy Voltaire esetében megtapasztalható.

5. A Babits-levelezéssel kapcsolatban számos probléma mérlegelendő. A felvillantott kérdések részletes taglalásán túl érdekes bizonyára nyomon követni a költő levélíró szokásait, e szokások változását. Megrajzolható a levelekből kibontakozó személyiség. Külön tanulmány tárgya lehet a költő helyesírása. Stílustörténeti szempontból is érdekes következtetésekhez vezethet a Török Sophie által írt levelek analízise, annak pontos dokumentálása, hogyan használja a költő a saját nevében írt híradásokban a maga, a férje nevében írott levelekben Babits stílusformáit.

A kérdések azonban csak egy-egy korszakban vizsgálhatók. Általánosságban szólva legfeljebb csak jelezni lehet: ez a közel 10 000 levél érdekes konzekvenciák levonásához segíthet hozzá.

14 Vö. *A vén kötél táncos; Új klasszicizmus felé; Babits–Szilasi levelezés, i. m.*

PETRÓCZI ÉVA

EGY FORDÍTÁS HÁTTÉRTÖRTÉNETE

Lewis Bayly: *The Practice of Piety* – Medgyesi Pál: *Praxis pietatis*

Alábbi vizsgálódásom magyar főszereplője, Medgyesi Pál a honi puritanizmus irodalmának talán legismertebb, legtöbb szempontból és legtöbb szerző által tárgyalt-elemzett, Bod Péter fanyalgó kritikájától eltekintve egyértelműen elismert szerzője.¹ Munkásságát nem csupán az irodalom- és egyháztörténészek, de nyelvtörténészeink is nagyra értékelik, Toldy Ferencről Szarvas Gáborig, illetve Szathmári Istvánig, elsősorban annak a *purista* hevületének köszönhetően, amellyel az 1650-es keletkezésű *Dialogus politico-ecclesiasticus* előszavában kikel a magyar nyelvet latin mintára „átszabogatni” akarók, fölösleges szenedő szerkezetekbe gyömöszölni szándékozók ellen.²

Egyszóval, Medgyesi egyáltalán nem mellőzött-elfeledett szerző; mégis igaza van Bán Imrének, amikor így ír róla: „Meggyőződése, hogy a magyar művelődés- és irodalomtörténetnek Medgyesi Pál iránt még törlesztendő adósságai vannak... Sem a *Praxis pietatis*, sem a *Dialogus* művelődési adatait, forrásait nem dolgoztuk fel alaposan, hiányzik prédikációinak stilisztikai elemzése.”³

Teljes hiánypótlást ezúttal sem ígérhetek, nem is nyújthatok, legfeljebb azt, hogy az alábbiakban legalább felvázolni igyekszem Medgyesi legnagyobb hatású, valósággal „öregbetűs népkönyvvé” vált fordításának háttértörténetét. E témáról egy 1995-ös előadásomban⁴ már ejtettem ugyan néhány szót, elmélyítéséhez azonban csak később, észak-walesi illetve angliai kutatóútam során foghattam hozzá.

A *Praxis pietatis* forrásául szolgáló *The Practice of Piety* szerzőjével már mostohábban bántak a magyar tanulmányírók, mint a fordítóval; mentségükre legyen mondván: megfelelő forrásanyagok híján. Ezért is igyekeztem úgy felépíteni mondandómat, hogy Lewis Bayly – valóságos érdeme szerint – másodhegedűsből Medgyesi egyenrangú író társává lépjen elő, akinek eddig ismeretlen személyiségéről is ejtek néhány szót éppen egy, az eddigieknél néhány szempontból talán megalapozottabb, kevésbé az eddigi szakirodalomra támaszkodó Medgyesi-értékelés érdekében.

1 BOD Péter, *Magyar Athenas*, kiad. TORDA István, Bp., Magvető Kiadó, 1982, 365–367.

2 TOLDY Ferenc, *A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*, Pest, 1866, 708–712; SZARVAS Gábor, *A nyelvigazítók*, Magyar Nyelvőr, 12(1883), 14–15; SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 402–404.

3 BÁN Imre, *A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéstörténeti jelentősége*, Theologiai Szemle, 1976, 177.

4 PETRÓCZI Éva, *Poétika-törédek angol és magyar puritán „életvezetési könyvekben”*, Confessio, 1997/3, 50–57.

Előljáróban be kell vallanom: Bayly és Medgyesi teljes szövegének párhuzamos vizsgálatára nem nyílt módom és lehetőségem, mert Magyarországon egyáltalán nincs eredeti *The Practice of Piety*-példány, és Angliában is csupán Evans Katalinnak, a Bodleian Library munkatársának jóvoltából sikerült az angol szöveg számos részletéről fénymásolatot készítenem, természetesen nem a védett 17. századi állományból, hanem egy 19. századi kiadásról.

Másrészt viszont a szöveg felépítése-szerkezete sem kínálkozik igazán hosszú terjedelmű párhuzamos elemző olvasásra, hiszen nem „durchkomponiert” regény- vagy legalábbis esszészerű textussal, hanem igehirdetésekből lepárolt, csak lazán egymáshoz fűzött gondolatokkal találkozunk, az eredetiben éppúgy, mint a magyar változatban. Tehát igyekeztem olyan vizsgálati mintákat kiválasztani, amelyek nem bibliai locusok halmazából, hanem személyes hangú intelmekből, elmélkedésekből állnak. Ezekben ugyanis jóval könnyebben és pontosabban tetten érhetők az egyezések és a különbözőségek.

Már a szerzői beköszöntő és annak magyar változata messzesemenő tanulságokkal szolgál. Lássuk a könyv nyitányául szolgáló sorokat angolul és magyarul:

Whoever thou art that lookest into this book, never undertake to read it, unless thou first resolvest to become from thine heart an unfeigned Practitioner of Piety. Yet read it, and that speedily, lest, before thou hast read it over, God, by some unexpected death, cut thee off for thine inveterate impiety.⁵

Valaki e könyvecskébe valaha betekintesz, *arra intlek és kérlek, hogy addig ennek olvasásához ne kezdj, míg szíved szerint el nem végezed és magadban el nem szánod*, hogy valósággal igaz *tökéletes és buzgóságos kezdője*, gyakorlója és *végzője* akarsz lenni az isteni félelemnek, és *abban teljes lelkedből és minden erődből szorgalmatosan kodni igyekezel*. Nem is kell ennek megolvasásában késedelmeskedned, hogy valamilyen *a mindenható Isten tégedet ez életből valamely véletlen és hirtelen halállal bűneid és tétlenséged miatt ki ne szólítson, és minnekelőtte átolvasnád e Praxist, e világból ki ne végyen*.⁶

Pusztán ránézésre is észlelhető a terjedelmi különbség; Medgyesi szövege körülbelül kétszer olyan hosszú, mint Baylyé. Az angol verses és prózai művek átültetésében nem egészen járatlan vizsgálódó természetesen megszokhatta már Albion nyelvének nagyon nehezen magyarítható tömörségét. Medgyesi mint fordító esetében azonban nem csupán a két nyelv eltérő grammatikája áll a terjedelmi duplikáció hátterében. Mint szövegeinek közlésekor kurzív szedéssel meg is jelöltem, a magyar prédikátor-író rokon (legtöbbször dörgedelmes, elrettentő) mondatrészekkel fejeli meg az eredeti szöveget.

⁵ Lewis BAYLY, *The Practice of Piety*, London, 1842, lapszám nélkül.

⁶ MEDGYESI PÁL, *Praxis pietatis*, [kiad. INCZE Gábor], Bp., 1936 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén [református és evangélikus] egyházi írói, 4), 20.

Az eredeti szöveg olykor kimondottan erőszakos kibővítésének van egy lélektani oka is: Medgyesi elsősorban prédikátornak tekintette magát, s mások is őt. Bod Péter *Magyar Athenasában* „igen ritka elmés és nagy praktikus *concionator*”-nak nevezi.⁷ E prédikátori szerepvállalás okán nem képes kihagyni a szerző nyújtotta esélyt egy-egy gondolat továbbfűzésére, kiterelvényezésére. Fogalmazhatnák így is: számára Bayly munkája voltaképpen szent homiletikai nyersanyag; éppúgy, mint maga a *Biblia*. Szövegbővítési technikája arra a mindmáig élő igehirdetési módszerre emlékeztet, amely szerint a prédikátornak szép alaposan körbe kell járnia a textusként választott igehelyet. Esetünkben csupán annyi a különbség, hogy egy hitépítő célzattal írott, ám a Szentíráshoz képest mégiscsak profán szöveg szanktifikáltatik a fordító-átíró módszerének köszönhetően.

Tekintsük át ezek után egy olyan fejezet – az ember nyomorúságáról, „nyavalyásságról” – párhuzamos részleteit, amely egyetlen, az apokaliptikus váradalmak légkörében született puritán traktátusból se maradhatott ki. A „gyermekkori nyavalyásságok” sora – természetesen – az eredendő bűnnel kezdődik. Bayly mértéktartóan és fegyelmezetten kezeli a témát, magyar fordítója ellenben valósággal tobzódik a válogatott fertelmek elősorolásában. Itt a fentiekben már vázolt okok mellett – anélkül, hogy megalapozatlan néplélektani fejtegetésekbe bocsátkoznék – feltételezésem szerint mindenképpen szerepe van az angol és a magyar temperamentum különbségeinek is.

What wast thou being an infant, but an helpless, unconscious creature, having the human form, but without speach or reason? Thou wast born in the stain of original sin, and cast naked upon the earth. What cause then hast thou boast of thy birth, which was pain and anguish to thy mother and to thyself the entrance into a troublesome life? The greatness of which miseries, because thou couldst not utter in words, thou didst express as well as thou couldst in weeping tears.⁸

mi volnál te anyád méhében egyéb, mint egy oktalan állat emberi formában lévén; *nemde nem a gonosz kívánságoknak titkos szegyenének és az eredendő bűn fertelmének melegségében fogantattál-é?* Meztelenül vetettél e földre, *azaz undokságnak vérébe bekevertetvén. Undokságnak mondom bizony, mert mikor az Isten Fia, aki nem utálá az emberi természetet, minden bűn nélkül való erőtlenségével együtt felvenni, fogantatnák, illetlennek tetszett az ő szentségéhez, hogy egyéb embereknek bűnös fogantatásoknak módja szerint fogantatnák. Úgyannyira, hogy a te anyád szegyenlette annak módját néked tudtadra adni.* Mi okod vagyon tehát születéseddel való kérkedtségedre, mely anyádnak *ISTEN átkából származott fájdalom* vala, magadnak pedig csak háborúságos életre való jöveteled? Mely nyavalyásságodnak nagy voltát, mivel ak-

⁷ BOD, i. m., 367.

⁸ BAYLY, i. m., 29.

kor nyelvvel ki nem beszélhetted, keserű
sírásoddal amint lehetett jelentetted ki.⁹

Baylynek a jelenkori angol prózastílushoz viszonyítva ugyancsak szószátyár kilenc sora Medgyesi tolla nyomán tizenkilenc sorra duzzad; ismét a kurziválási technikával kívántam jelezni a Medgyesi-féle szöveg bővítéseket. Fordítónk-átírónk az eredendő bűn jellemzésekor nem elégszik meg Bayly visszafogott, szenvedélymentes okfejtésével, hanem az embergyermek és az isteni gyermek fogantatásának összehasonlítása ürügyén terjedelmes szövegrészt szentel egy kortársai által is nagy élvezettel ostromozott főbűn, az itt expressis verbis meg nem nevezett paráznaság jellemzésére; manierisztikus kirohanásokkal támadja Ádám minden ivadékát: a kisdedeket fogantatásuk, az őket életbe szőlítő szülőket a nemzés-fogantatás „méltatlan” módja miatt. Zárójelben jegyzem meg: a fogantatásnak undokságkénti, fertelmességgkénti értelmezése a puritanizmus magyarországi irodalmában több évtizeden át tartotta magát. Csúzi Cseh Jakab losonci lelkipásztor *Edom ostora...* című prédikációs könyvében például Medgyesivel teljesen egyező felfogásban írja le a magzati állapotot: „Szintén olyan setétségben s undokságban hever anyaméhében a nemes, mint a paraszt. Egyaránt bűnben fogantatnak és születetnek mind nemesek, mind parasztok.”¹⁰ A nemi étellel kapcsolatos puritán irtózat és körbepredikálási kényszer – mintegy utópuritán jelenséggént – még a 18. században is tartotta magát. Ékes példa erre egy bizonyos, keresztnévén meg nem nevezett Halmágyi 1753-as Naplójának részlete. Ő nem medikus vendégként részt vett néhány boncoláson, s egy szifiliszben elhunyt leány kóresetének leírásához az alábbi kisdéd prédikációt toldotta: „Kár, hogy minden ifjú, ki igen voluptásnak adta magát, efféle cadavert nem vizsgál, mert megtekinthetné ebből a buja életnek gyümölcsét, mely száz órátornál is jobban persuadeálná a szűz és istenes életre.”¹¹

Ha mai értelemben vett szépiróval állnánk szemben, nyilván a fordító-átíró magánélete adna-adhatna lélektani magyarázatot mindeme keserű háborgásra, nem csillapuló felháborodásra. Találgatásra azonban ezúttal semmi szükség, hiszen *Az keresztyén olvasóhoz* intézett előljáró beszéd zárómondata máris megvilágítja e vehemens affabulációk hátterét: „Aki kegyes életet szeret, az nem annyira az szókra mint az idvességes tanúságra vigyáz.”¹²

Ugyanezt az idézett angol és magyar szövegrészekre vonatkoztatva: Medgyesi ott és akkor toldott bele saját gondolatokat-érveket Bayly szövegébe, ahol és amikor kevesellette „az idvességes tanúságokat.” Más szóval: míg fordítóként, nyelvművelőként, íróként jobbára ösztönös stilisztá, addig *hitépítőként* akár az eredeti szöveg harmóniáját-szépségét megtörő tudatos tanúsághalmozási kényszer, didakticizmus jellemzi. Önmagában annyival fontosabbnak, értékesebbnek tartja a prédikátort, mint a tollforgatót, hogy írói teljesítménye ilyenén „önrombolásával” nem is gondol. Ám mindebben – ha tekintetbe vesszük, hogy Medgyesi nem csupán kora egyik legvirtuózabb prédikátora, hanem egyszersmind az első magyar homiletikai kézikönyv szerzője is – nincs semmi meglepő.

9 MEDGYESI, i. m., 63–64.

10 CSÚZI CSEH Jakab, *Edom ostora vagy Abdiás próféta látásának magyarázata*, Debrecen, 1682, 61.

11 MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek*, I, Bp., 1929, 45.

12 MEDGYESI, i. m., 20.

Tóth Mihály homiletikatörténeti tankönyve lapjain így méltatja Medgyesi hitszónoki munkásságát: „Közelebb említett társával, Gelejivel együtt alkotják a magyar egyházszónoklat új korszakát, csakhogy Medgyesi inkább gyakorlati irányánál fogva, részint mert ő törte meg az utat a szabad textus választására, részint mert nem marad csupán a szent írat magyarázásánál, hanem abból valódi, tiszta erkölcsi tanulságot hoz le az életre, s különösen alkalmi beszédeiben az irmodor szépsége kenetteljességével a szívet megindítani, az akaratot meghajtani igyekszik.”¹³

Ez a tizenkilencedik századi méltatás még filológiai részletek nélküli, Medgyesi *Doce nos orare* című kézikönyvéről¹⁴ egyetlen szó sem esik benne. Ravasz László – lévén egy személyben teológus és bölcseész – már elemző értékelést kínál hasonló műfajú könyvében. Az *első homiletikai harc* című fejezet két főszereplője Geleji Katona István és örök céltáblája, ellenlábasa, vitatkozó társa, Medgyesi Pál. Medgyesi, aki Ravasz László jellemzése szerint „az első magyar kálvinista pietista igehirdető”, Amesius és Johannes Clark nyomán a prédikáció (s tegyük hozzá, a következőtösen prédikációnak tekintett hitépítő művek!) súlyponti részének azt tekinti, amelytől „usus”, azaz haszon várható: „A bizonyítás legyen világos, nem hosszú, szükséges, az nyilvánvaló dolgokat nem bizonygató. A napot az égen mutogatni bolondság... mert sietnünk kell a beszéd legfontosabb részére, a »haszon«-ra (usus). A haszon az, ami a prédikáció kiváltképpen való fő céljával, a hallgatók épületivel, leginkább egybekötöttet. A haszon elméleti vagy gyakorlati. Elméleti az oktató és cáfoló haszon... gyakorlati, vagyis az életet néző haszon a megjobbítás (ráintés), feddés és vigasztalás...”¹⁵

Mindezt Medgyesi Bayly-fordítására vonatkoztatva: a magyarított angol szövegben folyamatosan tetten érhető az angol szerző ugyancsak nem csekély használni-akaratát megsokszorozni akaró fordítói törekvés, olyannyira, hogy helyenként saját homiletikai elveit, a rövidséget, a tömörséget sem képes a gyakorlatba átültetni.

Medgyesi Pál stílusáról, prédikátori temperamentumáról, minden műfajban megnyilvánuló bőbeszédűségéről érdekes és tanulságos adalékokkal szolgálnak jeles tizenkilencedik századi kutatójának, Szilágyi Sándornak közlései is. Szilágyi az Erdélyi Protestáns Közlöny 1876–1877-es évfolyamaiban hét Medgyesi-levelet tár az olvasóközönség elé. Sorrendben és vizsgálódásunk szempontjából fontosságban is az első az az episztola, amely 1649. augusztus 23-án kelt Gyulafehérvárott. A *Praxis pietatis* megjelenése után tizenhárom esztendővel íródott levélben először rá sem ismertünk Medgyesire, a fordítóként, átíróként bravúros stílusára. Leveleit nehézkes, szövevényes, még az e korban szokásosnál is jóval latinizáltabb, már-már „makaróni-nyelven” írja. Mindössze a levél egyetlen – igaz, annál terjedelmesebb – részéből köszön vissza ránk „az igazi Medgyesi.” Bár itt sem a *Praxis pietatis*-ből megismert, úgyszólván purista nyelvművelői énje, csupán a megszállott prédikátor, aki ezúttal egy 17. századi „Jézus és a kufárok”-történetet mond el. Ennek lényege: Váralja településen a vasárnap volt egyben a vásárnap is. Márpedig a templomkapu körül zajló, korántsem kegyességépítő vásári események igencsak megszensteltetették az Úr

13 TÓTH Mihály, *Egyházszónoklat történelem*, I, Debrecen, 1864, 233.

14 MEDGYESI Pál, *Doce nos orare*, Bártfa, 1650.

15 RAVASZ László, *A gyülekezeti igehirdetés elmélete*, Pápa, 1915, 218.

napját. Medgyesi kezdeményezésére a vásárt a szombati napra tették át, azonban ez a lépés belháború mértékű zavargáshoz, a rendelet visszavonásához vezetett.

Ahogy a *Praxis pietatis*ban, úgy e levélrészletben is a megélt, a templomfalakon túlradó, mindig és mindenütt hatni és használni akaró kegyesség példáival találkozunk. Ez a hatni akarás olyan erejű, hogy írójának nyelvezte a már említett magyar–latin elegyből jó néhány szép, meggyőző – a nem literátus, nem latinos műveltségű olvasókat is meggyőző – mondat erejéig valósággal visszatisztul. Bizonyítéka lehet ez egy már korábbi állításomnak is, miszerint Medgyesi az írói-stilisztai tudatosságot mindenkor alárendelte papi hivatása céljainak. Más szóval: íróként is akkor remekel igazán, amikor prédikátorként valamely méltatlan állapotból akarja profétai erejű szavakkal kiemelni olvasóit.¹⁶

Meglepő módon ugyancsak Szilágyi Sándor egyik levélközlése kínál lehetséges választ arra, hogyan, miképpen tudta Medgyesi – ha szövegébővítésekkel is – az eredeti szöveg szelleméhez, szerzőjének vérmérsékletéhez, kifejezőmódjához híven tolmácsolni a Bayly-féle eredetit. A kérdéses levélnek Medgyesi Pál nem a szerzője, hanem a címzettje. Lorántffy Zsuzsanna, az özvegy fejedelemasszony írta Munkács várából, 1659. augusztus 14-én, egykori udvari papjának, aki Zsuzsanna idősebbik fiának, II. Rákóczi Györgynek szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata után átpártolt az új fejedelemhez, Barcsayhoz. A sértett egykori patróna fia védelmében önzéssel, pozícióhajhászassal vádolja korábban oly sokszor megoltalmazott papját, mi több, azzal is, hogy a presbiteri rendszer kiépítésén kizárólag önös érdekből fáradozott: „Kegyelmed levelét vöttük... Értjük bőbeszédűvel való írását. A mi illeti maga recognitióját, a hol jó kegyelmes Asszonyának ír bennünket, azt nem tagadhatja, mert a dolognak valósága térsen róla biznyságot: mikor szenvedési voltanak, gondolván a mit maga viselése mutat, belső indulati is azt tartják, szánakoztunk rajta, de immáron tapasztaltuk, nem az presbyteriumnak, hanem maga privatuma szereteti és affectuma vitte arra, a mit cselekedett, mely nem ahhoz illendő presbyteriumi gyümölcs...”¹⁷

A Lorántffy-levelet közlő Szilágyi Sándor kísérőtanulmányában kibővíti Medgyesi bűnlajstromát: „Ezen idők irodalmát az egyházi irodalom minden ágában nevezetes mun-

16 SZILÁGYI Sándor, *Medgyesi Pál levelei* (Medgyesi Pál levele Rákóczi Zsigmondhoz, Gyulafehérvár, 1649. augusztus 23.), Erdélyi Protestáns Közlöny, 1876, 307–308. A „templomozás-pör” azon szakasza, amelyben a zavaró mértékben deákos szöveg egy időre csaknem színmagyarrá tisztul: „Így vagyon az dolog: hogy az elmúlt tavasszal Váraljára kimentem vala, az ott való Tanító Siderius uram, sok kéréssel rá vőn, hogy predicaljak. Predicállottam de Devotione, és midőn in usu az Devotiok impendimentum számlálása közben, emliteném az ott lévő vasárnapi vásárt is nagy impendimentumnak lenni, lelkek esméretit appellálnám az Auditoroknak, hogy mivel szintén az Templomudvar ajtaja előtt celebráltak az vásár, mihelyt az Isten házából kimennek, mindjárt az adásban vevésben egyveledvén, elvész minden devotiojok, melyre az Isten ígéje által az Templomban gerjedtenek, sőt most is mondok sokaknak oda az vásárra vagyon szívetek etc. Az a vásár Nagyságos uram oly istentelen vásár, hogy az egész oláh vidékség begyűlvén, az Istennek egész napján rettenetes dorbézlásokat, rikoltásokat, szörnyű szitkokokat, vagdalkozásokat stb. művelnek, és bizonynyal minden azt a dolgot tudó Istenfélő embernek ítéleti szerént sokkal nagyobb több gyalázatot tesznek az Istennek szent nevéen azon az ő szent tiszteletire önnön magától rendeltetett napon, hogysem egész hetetszaka. Mellyhez képest, mikor én ott Tanító voltam, mindaddig s addig, hogy elhagytam vala vélek, két egész esztendő alatt szombaton tartottak vásárt mindennemű hátramaradások nélkül...”

17 SZILÁGYI Sándor, *Medgyesi Pál életéhez* (Lorántffy Zsuzsanna levele Medgyesi Pálhoz, Munkács, 1659. augusztus 14.), Protestáns Szemle, 1890, 151.

kával gazdagította Medgyesi Pál, eredetiekkel és fordítottakkal egyaránt, s a ki különben az irodalmat, ha nem is egészen, de nagy részben *agitatori* [kiemelés tőlem – P. É.] működése s egyházreformációi törekvései előmozdítására használta fel. Kiváló eszű ember volt, de kíméletlen s a gögösséggig önértetes, nagy tudománnyal, széles ismeretekkel bírt, de nem tűrt ellentmondást, s az emelkedésre vezető eszközök megválasztásában nem ismert kíméletet ellenfeleivel szemben. Bod Péter *Athenásában* meglehetősen hidegen, legalábbis kevés rokonszenvvel ír róla: én is azt hiszem, nem tartozott azok közé, kik maguk iránt rokonszenvet tudnak ébresztetni.”¹⁸

A levél is, a kommentár is megdöbbenően ismerős: jóformán szó szerint megegyezik Andrew Foster és Kenneth Finchman azon jellemzéseivel, amelyekben kimerítő részletes-séggel taglalják Bayly jellemét, jellemhibáit, különböző viselt dolgait.¹⁹ A kilencvenes évek, azaz napjaink angol egyháztörténészei kevés kivételtől eltekintve egyértelműen hiteltelen figuraként mutatják be Baylyt, olyan emberként, aki a püspökséget 600 fontért vásárolta, aki tökéletesen alkalmatlan volt a főpapi szerepkörre nepotizmusa, tapintatlansága, önzése, anyagiassága, önfejlése miatt. Az eredeti szövegekben a pugnacious (összeférhetetlen), az indiscreet (tapintatlan) és a headstrong (önfejű) a leggyakoribb jelzők, kiegészítve egy, az előbbieknél is sértőbb epitheton ornanssal, amely így hangzik: „bishop of Banghoore”. Ez egy lefordíthatatlan, nagyon durva szójáték, Bayly észak-walesi püspöki székhelye, Bangor és a whore (kurva, szajha) szavakból. Jelentése: a bangori kurvák pecére. A Snowdonia-szerte szállongó korabeli pletykák szerint ugyanis Bayly számtalan fattyúval növelte a gyéren lakott Észak-Wales populációját. Bangori tanulmányutam során megpróbáltam Bayly püspökről néhány tárgyilagos adatot-információt beszerezni. Tizenhetedik századi dokumentumokban a tizenkilencedik században alapított Észak-Walesi Egyetem könyvtára nem bővelkedik ugyan, ám a Caernarvonshire Historical Society (e mindmáig nagyon zárt régió múltját kutató, nem amatőr, nem csupán helytörténészkedő!) tudományos társaság azonos című lapjában A. H. Dodd professzor tanulmánya jóvoltából mégiscsak objektívebb információkhoz jutottam a *The Practice of Piety* szerzőjéről.

Ez a rendkívül alapos, túlzásoktól mentes tanulmány nem glorifikálja Baylyt, de nem is tiporja a sárba. Egyértelműen népszerű igehirdetőnek (popular preacher), illetve mérsékelt puritánnak (his puritanism, however is the milder brand) vallja a literátor-püspököt. Mindkét jellemzés megszámlálhatatlanul sokszor olvasható a magyar szakirodalomban Medgyesivel kapcsolatban, ezeket hangsúlyozza monográfiája, Császár Károly is. Ami pedig a simóniára fordított hatszáz fontot, az egyházkerület szűkölködő papjaiból kizsarolt összeget illeti: amikor George Villiers, a későbbi Buckingham herceg (akinek zsebébe a kérdéses összeg mint vesztegetési pénz állítólag átfolyt) pártfogásába vette Baylyt, ő már rég elnyerte a király kegyét, tehát semmi szüksége nem volt lefizetett közbenjáróra.

A Bangor püspökével kapcsolatos másik, vissza-visszatérő vád az egyházkormányzásra való teljes alkalmatlanság és a vezetői igénytelenség, közelebbről az, hogy igen gyakran beérte teológiai képzettség nélküli, „alkalmi lelkészekkel”, akik között a vándorárustól a levitézlett diákig mindenféle fajzat akadt... Dodd professzor e vádakkal szemben olyan

¹⁸ Uo., 146–147.

¹⁹ Andrew FOSTER, *The Church of England (1570–1640)*, London, Longman, 1994, 28; Kenneth FINCHMAN, *Prelate as Pastor: The Episcopate of James I.*, Oxford, Clarendon Press, 1990, 32, 81, 181–182, 271–273.

érvekkel védi meg Baylyt, amelyeknek valóságáról a ma Észak-Walesbe látogató kutató is meggyőződhet, de még az egyszerűen turisztikai célokból arra tévedő külföldi is. Nevezetesen arról, hogy Wales-szerre mindmáig Bangor körzete a legszegényebb, a körülmények az országreszen belül itt a legsanyarúbbak. Következésképpen érthető, hogy a magasan kvalifikált lelkészek a 17. században sem tolongtak itteni papi stallumokért.

A Bayly ellen mindmáig felemlgetett vádak sorában úgyszólván egyetlen mai kutató-ja-elemzője sem mulasztja el megemlíteni azt, hogy a püspök hol Gwydir, hol Lleyn urait szolgálta. Ez azonban – mondja Dodd – nem szükségszerűen a jellemgyengeség, pusztán egy késő feudális csetepatének kiszolgáltatott értelmiségi tehetetlenségének jele.²⁰

Akad egy olyan mai szerző is, aki egyértelmű elismeréssel ír Bayly püspöki működéséről: „...mint már említettem, az északi (ti. észak-walesi) püspökök gyakran kiválóak voltak, mint például Bayly... Bangor püspöke, a nagyra értékelt *Practice of Piety* szerzője.” E sorok történész írója egyébként valószínűleg írói erényei alapján titulálja Baylyt „excellent”-nek.²¹

És most nézzük az analógiákat: mint már említettem, Medgyesinek is állandó jelzője a „mérsékelt puritán”, ő is egyetlen szempillantás alatt köpönyeget fordított, amikor a Rákócziak udvari papjából az új fejedelem, Barcsay hívévé szegődött. Mielőtt könnyelműen ítélkeznénk, ne feledjük: egy prédikátor-író igehirdetői és irodalmi működése a 17. században főúri pártfogók nélkül szó szerint ellehetetlenült volna. A küldetéstudat és a tehetség önmagában, anyagi háttér híján egy vékony művecske létrehozásához sem volt elegendő. Így tehát nem ítélnéljük egyszerűen jellemgyengeségnek, anyagiasságnak, hogy a Rákócziak hatalomvesztésekor Medgyesi Pál igyekezett az új erdélyi fejedelem kegyeibe férkőzni. A Medgyesi-szakirodalomból ugyanis egyértelműen kitűnik, hogy a prédikátor-író teljes egzisztenciája a patrónusi rendszer függvénye volt. Szilágyi Sándor – a már idézett Medgyesi- és Lorántffy-levelek gondozója – beszédes dokumentumokat közöl erre vonatkozólag. A *Conventiones personarum ecclesiasticarum* tételei közt olvashatjuk e gyűjteményben Medgyesi egyévi javadalmazásának részletes leírását: „Conventio clarissimi ac Reverendi Pauli Medgyesi Contionatoris Aulici, cujus Annus incipit die... Pénzfizetés és ruházata ő kegyelmének az tárházból. Tisztabúza cub. 20; abaidocs 40; abrak 25 köből, hordós bora 12; verő disznó 5 ... löre 3 hordóval; borsó másfél köből, bárány 20; vaj 12 itcze; méz 12 itcze; fa 20 szekér, széna 6 szekér. Az mikor az úton velünk asztalnál nem lészen, konyhárul ebédre 5 vagy 6 tál éték. Vacsorára is olyankor ebédre bor justae 2., vacsorára is jus. 2., magának magunk fehér czipójából nro 2; két inasának czipó nro 8.” Ugyanezen értekezés korábbi részletében olvashatunk arról is, hogy a „Pénzfizetés a tárházból” Medgyesi esetében 260 forint volt évente, s terményekben mintegy 340 forint érték teljes ellátáson és útiköltségen kívül. Érdekes – írja ehelyütt Szilágyi –, hogy gránát posztó, az akkor használt posztófajták közül a legfinomabb, csak Medgyesinek és a fejedelmi udvarmesterek jutott.²²

Takács Béla nyomdatörténeti munkája arra is rávilágít, hogy a sárospataki nyomda nem csupán Medgyesi ösztönzésére jött létre, hanem azért is, hogy kéziratái – többek között a

20 A. H. DODD, *Lewis Bayly*, Caernarvonshire Historical Society, 28(1967), 15, 17, 23.

21 Philip JENKINS, *A History of Modern Wales*, London, Longman, 1992, 99.

22 SZILÁGYI Sándor, *Lorántffy Zsuzsánna*, Pest, Egenberger Ferdinánd kiadása, 1872, 77.

II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi hadjáratán siránkozó *Igaz Magyar Nép Negyedik Jajja* – jóformán a megírás pillanatában a tipográfiába kerüljenek. Különösen az 1658-as év bővelkedett Medgyesi-opuszokban: a korábbiak újrakiadása mellett ebben az évben jelent meg a *Liturgia sacrae coenae*, a régen várt úrvacsorai ágendáskönyv. A határozatok szerkesztői közt ott találjuk Medgyesit, s ő az előszó szerzője is.²³

A fenti dokumentumok kétféleképpen értékelhetők: egyrészt mint Lorántffy Zsuzsanna patrónai nagylelkűségének, mindenre kiterjedő figyelmének bizonyítékai, másrészt mint egy tizenhetedik századi szellemi ember teljes függőségének szomorú dokumentumai. S ha ez a dependencia elkerülhetetlen, szerves része volt a dús és sokáig konszolidált Rákóczi-uradalmak életének, hogyne lett volna még inkább az a kopár, földhözragadtan szegény, a feudális klánok marakódásainak kitett Észak-Wales s annak főpásztora esetében. Bayly védelmében egyébként Dodd professzor elmond egy hősünk javára írható, az Anglesey megye levéltárának dokumentumai alapján rekonstruált történetet. Eszerint Bayly egyik szolgájának tehetséges fia számára kért alumnusi helyet a környék nagy hatalmú urától, Sir John Wynntől. A földesúrnak szóló levelében azt is megígéri, hogy saját zsebéből is kész támogatni „a latin és görög nyelvben jeleskedő” ifjút.²⁴

Medgyesi védelmében hasonló történetet, hasonló gesztust nem tudok felmutatni, legfeljebb Csekey Sándor egyháztörténész cikkgyűjteményének azt a Ravasz László már idézett homiletikatörténetével összecsengő kitételét, miszerint: „Medgyesi nyíltan hirdette, hogy ő és társai »practice« prédikálnak, vagyis a prédikációban mindenütt a gyakorlatot emelik ki, sőt hálát ad Istennek, hogy ha az ő Szentlelkének vezérlése által minden szentírási helyből praxist, vagyis az élet megjobbítására való dolgot hozhat ki.”²⁵

Ezek után joggal kérdezheti bárki: a megkezdett párhuzamos szövegelemzésből-összehasonlításból miért tettem ilyen hosszús kitérőt? Korántsem azért, hogy megszabaduljak egy aprólékos vizsgálódást követelő filológiai feladattól. Hanem sokkal inkább azért, hogy nyilvánvalóvá tegyem: a számos ponton oly hasonló életkörülmények, válsághelyzetek tehették Medgyesit szokatlanul érzékeny és fogékony átíróvá-fordítóvá egy olyan korban, amikor sem megfelelő szótárak, sem igazán részletes grammatikák nem álltak az angol művek magyar fordítóinak rendelkezésére. (Komáromi Csipkés György *Anglicum Spicilegiuma* legfeljebb a nyelvtanulás kezdő lépéseihez nyújthatott segítséget.) A nyelvi hajlékonyság, a szokatlan nyelvérzék még nem adna elégséges választ arra, hogy a bővítésektől eltekintve (ezeknek keletkezési okára a korábbiakban már utaltam!) hogyan-miként tudta Medgyesi oly híven visszaadni az eredeti szöveg fordulatait-árnyalatait. Megismétlem: mindehhez olyan fokú empátia kellett, amelyet csakis a rokon élmények táplálhattak. Az eddigieket legfeljebb azzal egészíthetjük ki, hogy még a fordítói bővítések sem álltak ellentétben a szerző(k) eredeti szándékával. Ugyanis, mint a walesi irodalom egyik legkiválóbb szakértője is hangsúlyozza összefoglaló munkájának a tizenhetedik századra vonatkozó fejezetében, a puritán traktátusok, traktátusfordítások „direkt”, a szószéken használatos hangvételt idéző stílusa nem véletlen. Ezek a munkák nem kizárólag csendes tanulmányozásra-olvasgatásra, hanem hangos felolvasásra is születtek, a család és

23 TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 65–69.

24 DODD, i. m., 36.

25 CSEKEY Sándor, *Ige és lélek*, Bp., 1940, 130.

a családfő egész háza népe számára, beleértve a szolgákat is. A szerző az ilyen házi istentiszteleti-hitgyakorlati művek sorában elsőként említi a Rowland Vaughan of Caer-gai (akit joggal tekinthetünk Wales Medgyesi Páljának, az övéhez hasonlóan sokoldalú munkássága alapján) fordításában welshül már 1630-ban megjelent *The Practice of Piety*.²⁶

Mindez tökéletesen harmonizál Esze Tamás megállapításaival. Az ő kegyességtörténeti fejtegetéseiből ugyanis kitűnik: Medgyesi könyve ugyanazt a funkciót töltötte be Magyarországon, mint Bayly és társaié Walesben és Angliában. Gróf Rhédey Ferenc háza táján éppúgy állandó felolvasási anyag volt – egészen Rhédey 1668-ban bekövetkezett haláláig –, mint majdnem száz esztendővel később Porkoláb István szabolcsi kismemes 1741-ben megtartott, a vasárnapi templomozást megerősítő házi istentisztelete.²⁷

Márpedig Bayly és Medgyesi könyvének ez a hajszálpontosan megegyező olvasata és „másod-Biblia”-szerű használata sem egyéb, mint az írói-fordítói munka színvonalának indirekt minősítése, még ha nem is a 20. századi kontrollszerkesztői normák szerint. Ha pedig már a 20. századot említettem, feltétlenül idézésre érdemesnek vélem Lawrence Venuti fordítástörténeti munkájának egy, a Bayly–Medgyesi-szövegek egymáshoz való viszonyát is megvilágító részletét. Venuti könyve azért is érdekes számunkra, mert szerzője épp a 17. századra teszi – legalábbis angol nyelvterületen – az első műfordítói „kánont”, azaz szabály- vagy elvárásrendszer kialakulását: „A fordítás, természetesen, egy eredeti szöveg újraírása. Minden újraírás, bármilyen szándékkal készüljön is, meghatározott ideológiai és poétikai elveket tükröz, s mint ilyen, úgy manipulálja az irodalmat (pontosabban megfogalmazva: a szerző eredeti szövegét!), hogy egy bizonyos társadalmi közegben, egy bizonyos módon hasson.”²⁸

Fokozottan igaz ez olyan sajátos társadalmi-egyház-társadalmi közegben, és olyan fordítói célokkal, mint Medgyesiéi. Az ő – és a kor többi, angol „nyersanyagból” dolgozó magyar traktátusfordítója – esetében a cél (tudniillik az evangelizálás!) egyértelműen „szentebb”, fontosabb volt, mint a szöveghűség. Ezzel az íratlan fordítói-átdolgozói szokásjoggal a magyar olvasó távolabb került ugyan az eredeti szövegtől, ám e veszteségért cserébe könnyebben befogadható, „domesztikált”, nem csupán magyarított, de egyszerűen magyarosított textust kapott. Ez a szövegmanipuláció természetesen nevetséges, akár erőltetett is lehet, netán végzetesen idegen az eredeti mű szellemétől. Ilyenek voltak például Szász Károly egy-egy mozzanat erejéig jól megoldott, de az összehatást tekintve agyonromantizált, ügyetlen neologizmusokkal terhelt Shakespeare-fordításai.²⁹

Medgyesi Pál mint fordító számára kétségtelen helyzeti előnyt jelenthetett – mint Császár Károly írja már említett monográfiájában –, hogy „körülbelül egy fél évet töltött Angliában, ama régi híres neves Cantabrigiai akadémiában. Ez a rövid idő [amely azonban nyelvtudásszerzési és élménygyűjtési szempontból is lényegesen hosszabb volt annál az időtartamnál, ami akkoriban a legtöbb magyar diáknak Albion földjén kiméretett! – P. É.] azonban elég volt arra, hogy kiváló szeretettel fordult a pietizmusra hajló Lewis Bayly

26 Dafydd JOHNSTON, *The Literature of Wales*, Cardiff, University of Cardiff Press, 1994, 51.

27 ESZE Tamás, *A magyar református kegyesség múltja*, Református Egyház, 9(1957), 18.

28 Lawrence VENUTI, *The Translator's Invisibility*, London–New York, Routledge, 1995, 7.

29 É. KISS Katalin, *Shakespeare szonettjei Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975 (Modern Filológiai Füzetek, 22), 28–31.

munkái felé, melyek közül a *Praxis Pietatis* ekkor már világhírű volt.”³⁰ Császár ódon hangzású szókapcsolata, Medgyesi Bayly munkái iránti „kiváló szeretet”-nek ma naivnak ható hangsúlyozása rávilágít a korábban, a 17. században, sőt napjainkban is érvényes tényre. A világ bármely pontján, bármely nyelvről bármely nyelvre csakis abban az esetben születhet az idegen közegben is hatni képes szövegváltozat (műfordítás), ha a tolmácsolásra vállalkozó ilyen elemi erejű vonzalmat, ilyen „kiváló szeretet”-et érez az átültetendő mű iránt. E fordítói alapállás híján az egész művelet megmarad a penzum vagy a bémunka, rosszabb esetben a fércmunka szintjén.

Medgyesinek feltétlenül javára-hasznára volt a fordítás során az, hogy hűséges barátja és bizalmasa, Ruskai András megtárgyalta vele e szívének-értelmének oly kedves munka minden részletkérdését, legalábbis a még Angliában elkészült fejezet lefordítása során. Ruskairól egyébként – a *Praxis pietatis* ajánlását kivéve – meglehetősen kevés adatunk van, legfeljebb annyit feltételezhetünk, hogy az abaúji Göncruszka szülötte. 1624-ben lett – szerencsi rektorkodás után – a pataki iskola diákja, a neve melletti „P.” jelzésből kiderül, hogy apja is lelkipásztor volt.³¹ A sárospataki kollégium történetével foglalkozó legfrissebb összefoglaló munka is csak ennyit ír róla: „az 1631-ben távozott Zempléni után P. Ruskai András lett a második lektor, majd Salánki elmenetele után 1635-ben rektor. Őt Medgyesi mint Cambridgeben tanulótársát említi, de puritanizmusnak ő sem mutatta semmi jelét.”³² Kathona Géza pedig mindössze ennyit ír róla: „A lektorságot (1631–1635) és rektorságot (1635–1636) betöltött Ruskai András ... már 1630. április 2. és május 21. közt történt leydeni beiratkozásai közti időben felkereste a cambridgei egyetemet. Itt való időzéséről Medgyesi Pál is megemlékezik.”³³

Egy bizonyos: Medgyesi – minden evangelizatori elkötelezettsége ellenére – volt, lehetett annyira íróember, hogy a baráti diáktársat legalább néhány beszélgetés erejéig kontrollszerkesztőjévé tette. Hogy pedig a cambridge-i magyar deákok közül miért épp Ruskait, arra legfeljebb egyetlen jelzőnyi támpontunk van: „Én e könyvet (az ő hasznos voltát Nemzetemmel közleni óhajtozó buzgóságomnak tüzetől gerjedeztemben) még Angliában, ama régi híres-neves Cantabrigiai Académiában kezdettem volt fordítani és az Istenről s az isteni tulajdonságokról s a meg nem tért emberi Nyavalyásokról való tractát jó részént meg is fordítottam volt, melyet ugyanott az én tökéletes barátomnak, Ruskai Andrásnak mutattam is nem egyszer...”³⁴

Nem kétséges, hogy e magasztaló jelző Ruskait erkölcsi szempontból is minősíteni kívánja; de aligha intellektusa kizárásával. Medgyesi ottani tartózkodása idején létezett ugyanis a nevezetes angol egyetemi városban egy – ha nem is a wittenbergi magyar bursához hasonló szervezettségű és nagyságú – lazább magyar diákkör, amelynek egyik-másik tagja talán alkalmas lett volna a fordítás részletkérdéseinek megvitatására. Ruskaira feltételezhetően kivételes nyelvérzéke vagy literátori hajlamai miatt esett a fordító válasz-

30 CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., 1911, 20.

31 GULYÁS József, *A sárospataki református főiskola diákjai*, Egyháztörténet, 1(1943), 119.

32 *A Sárospataki Református Kollégium: Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1981, 47.

33 KATHONA Géza, *A debreceni és sárospataki tanulók részvétele a hollandiai és angliai peregrinációban 1623–1711-ig*, Theologiai Szemle, 1979, 92.

34 MEDGYESI, i. m., 13.

tása. Mint már több ízben hangsúlyoztuk, a Medgyesi fordításának vázlatos értékelését szolgáló két-két rövid magyar–angol szöveg minta épp e Ruszkai javaslatai alapján módosított, még Angliában elkészült *Praxis pietatis*-részletből való, amely 1632-ben, épp Bayly halála évében *Scala coeli* címmel Debrecenben jelent meg, közös kötetben a *Szent Ágoston vallása* című protestáns védőirattal.³⁵

Köztudomású, hogy – különösen egy terjedelmesebb mű átültetése esetén – a fordítónak asszimilálnia kell a fordítandó munka szövegéhez. Medgyesi is – mint láttuk – erősen megküzdhetett az angol szöveggel, nem is annyira az idegen nyelv okozta nehézségek miatt, hanem mert saját hangja-egyénisége sok helyütt „átültött” Bayly textusán, s őt mint fordítót nem egyszer a kelleténél is láthatóbbá tette. E mindmáig létező dilemmáról olvashatunk többek között a szépírónak és teoretikusnak egyaránt kiváló Milan Kundera magyarul nemrég megjelent esszékötetében.³⁶

Nézzük meg, változott-e ez valamelyest a későbbiek során, amikor fordítónk már mélyebben „beledolgozta magát” a *Practice of Piety*-be. Következő és egyben utolsó párhuzamos szöveg mintánk az eredeti műnek csaknem a közepéről való *Estvéli imádság* kiválasztott részlete:

O most gracious God and loving Father, who art about my bed and knowest my down-lying and my up-rising, and art near unto all that call upon thee in truth and sincerity, I, wretched sinner, do beseech thee to look upon me with the eyes of thy mercy, and not to behold me as I am in myself; for then thou shalt see but an unclean and defiled creature, conceived in sin, and living in iniquity, so that I am ashamed to lift up mine eyes to heaven, knowing how griveously I have sinned against heaven and before thee; for, o Lord, I have transgressed all thy commandments and righteous laws, not only through negligence and infirmity, but oftentimes through wilful presumption, contrary to my knowledge. Yea, contrary to the motions of thy Holy Spirit reclaiming me from them: so that I have wounded my conscience, and grieved thy Holy Spirit, by whom thou hast sealed me to the day of redemption. Thou hast consecrated my soul and body to be the temples of the Holy

Óh, nagyirgalmú Isten, a *Jézus Krisztusban* szerelmes Atyám, ki az én ágyam körül vagy, jól láthatod lefektemet s felköltömet (Zsolt. 139,2), s közel vagy azokhoz, akik segítségül hívnak téged igazságban és tisztaságban, én nyavalyás bűnös ember kérek Tégedet, tekints reám könyörületességgnek szemeivel és ne úgy nézz engem, amint magam szerint vagyok, mert aképen csak egy tisztátalan rusnya teremtetett állatot látnád, aki bűnben fogantattam, álnokságban éltem, úgyannyira, hogy szégyenlem szemeimet az ég felé felemelni tudván minémű rettenetesképpen vétkeztem az ég ellen és Teellened (Luk. 15,18). Mivel Uram átalhagtam minden parancsolatodat és szent törvényidet nemcsak restségemből és gyarlóságomból, hanem sokszor szántsándékból is ellene járván az én tulajdon értelmemnek, sőt bennemlévő Lelkednek is, azokért az én gonosz cselekedetiemért ellenem protestáló indítási-nak elannyira, hogy igen megsebhedtem lelkemisméretét. Szentlelkedet, ki által enge-

35 CSÁSZÁR, i. m., 24.

36 Milan KUNDERA, *Elárult otthonok*, ford. RÉZ Pál, Bp., Európa, 1996, 95–112.

Ghost. I, wretched sinner, have defiled both with all manner of pollution and uncleanness: mine ears, in hearing impure and unchaste speeches, my tongue, in leasing and evil speaking, my hands are so full of impurity, that I am ashamed to lift them up unto thee; and my feet have carried me after mine own ways; my understanding and reasoning, which are so quick in all earthly matters, are only blind and stupid when I come to meditate or discourse of spiritual and heavenly things; my memory, which should be the treasury of all goodness, is not so apt to remember anything, as those things which are vile and vain, yea, Lord, by woful experience I find, that naturally all the imaginations of the thoughts of my heart are only evil continually; and my sins are more in number than the hairs which grow upon mine head, and they have grown over me like a loathsome leprosy, that from the crown of my head to the sole of my feet, there remains no part which they have not infected; they make me seem vile in mine own eyes – how much more abominable must I then appear in thy sight.³⁷

met az idvesség napjára elpecsételtél (Ef. 4,30) igen megszomorítottam. Te megszentelted vala az én lelkemet és testemet, hogy lakó temploma lenne a Szentléleknek, én pedig nyavalyás bűnös ember mindkettőt megrusnyítottam, minden tisztátalanságnak és ocsmányságnak nemeivel. *Gyönyörködtem én szemeimet hiábavalóságoknak nézésében, füleimet tisztátalan és szemtelen beszédeknek hallgatásában, nyelvemet trágárkodásban és rágalmazásban* (Zsolt. 119,37; És. 6,5). Kezeim undokságokkal annyira teljeseek, hogy ugyan átallok Hozzád emelni őket, lábaim az én *gonosz* utaimon hordoznak engemet. Az én elmém és e világi dolgokban igen gyors okosságom (Róm. 3,15–16) egyedül csak a lelki, a mennyei dolgok felől való elmélkedésekben vak és tompa, emlékezetem, melynek az istenes dolgoknak mintegy tárházának kellene lenni, nincs korán is jó dolgoknak, mint a hívságoknak említésére oly alkalmas. Sőt édes URAM, siralmas tapasztalás által vettem eszembe, hogy természetem szerint az én szívemnek minden indulatja és gondolatja szüntelenül való bűn és véték (1 Móz. 6,5). És ezeknek az én *számlálhatatlan* bűneimnek száma sokkal több hajamszálnál (Zsolt. 40,13), melyek mint egy undok bélpoklosság elhatalmazanak rajtam, elannyira, hogy tetőmből fogván talpomig fekélyes vagyok (És. 1,6). Megúntam Istenem ennenmagam azokért magamat (2 Sám. 6,22), hát a te *sentséges* tekinteted előtt micsodás megúnt állapottal lehetek?³⁸

Vizsgáljunk meg ezek után néhány fordítási részletkérdést. Az angol szöveg „unclean and defiled creature” kifejezése magyarul „tisztátalan rusnya teremtetett állat”-ként jelenik meg, a „conceived in sin, and living in iniquity” „bűnben fogantattam, álnokságban éltem”-ként, noha az „iniquity” szó szerinti jelentése: romlottság. A „so that I have

37 BAYLY, *i. m.*, 135–136.

38 MEDGYESI, *i. m.*, 215–216.

wounded my conscience”, amely angolul meglehetősen hivatalnokias és fűrészporízú, Medgyesi interpretációjában – „megsebbeztem lelkemisméretét” – hatásos és drámai. Az „I, wretched sinner” (szó szerint: „én, nyomorult bűnös”) „én nyavalyás bűnös ember”-ként jelenik meg, a „pollution and uncleanness” pedig „tisztátalanság”-ként és „ocsmányság”-ként. E példák közül sajátos törvényszerűséget figyelhetünk meg: Bayly rokon értelmű, azonos nyomatékú jelzői közül a második Medgyesi tolla alól mindig legalább egy fokkal erőteljesebben kerül ki, a középfok-értékű minősítésből az azt követő, gorombább jelzővel az emberi gyöngeségek, méltatlan viselkedési formák felső foka lesz. Voltaképpen annak lehetünk itt tanúi, hogyan ötvöződik a puritán kommunikáció eszményeinek megfelelő „plain style” a változatos indulati elemek Medgyesire (is) olyannyira jellemző alkalmazásával.³⁹

A hangsúlyosabbá-erőteljesebbé tett második jelző e fordítói módosításakor az is újszólván törvényszerű, hogy a jellegzetes, többnyire önostorozó puritán szókincstár legterheltebb, legközhelyszerűbb „rusnya”, „nyavalyás” stb. jelzői kerülnek a megfelelő angol szó helyére. A hatás körülbelül olyan, mintha egy mai magyar műfordító az épp aktuális magyar divatszavakkal tűzdelné meg fordítását. Ami ugyan hatásos fordítói fogás lehet ideig-óráig, hosszú távon azonban hatástalanítja vagy legalábbis gyengíti az eredeti szöveg erejét. Különösen hatásromboló, ha ugyanaz a szerencsétlen nyelvi megoldás néhány mondaton belül megismétlődik; esetünkben akkor, amikor az „I have defiled both”-ból – egy megelőző „rusnya” jelzőt követően – „mindkettőt megrusnyítottam” lesz.

Előfordul azonban az is, hogy az önkényes fordítói módosítások kifejezetten javára válnak a szövegnek. Például akkor, amikor Bayly „impure” és „unchaste” szavaiból, amelyek az angolban olyannyira rokon értelműek, hogy akár ki is válthatják egymást, a magyarban „tisztátalan és szemtelen” lesz, a nagyobb jelentésbeli különbséggel plasztikusan jelezve azt a hevületet, amellyel a szerző önmagát és olvasóit (hallgatóságát!) ostorozza. A vizsgált szövegrészeknek egészen eddig a pontjáig Medgyesi mindössze egyszer, egy „Jézus Krisztus” erejéig bővítette az eredetit; fordítása itt már lényegesen letisztultabb, szöveghűbb, műfordítóibb, mint az előbbieken tárgyalt passzusokban. Legfeljebb pontosító bibliai locus-jelzésekkel fejeli meg a szöveget, mintegy ott is „megteologizálva” azt, ahol Baylynak nem állt szándékában. Egy mérsékelt magyar puritán esetében azonban, aki ez idő tájt a református ortodoxia honi fővárosában, Debrecenben működött, ez mindenképpen bölcs és szükséges önvédelmi, illetve a mű elfogadását biztosító lépés volt. Szövegszentesítés ez is, csakúgy, mint fordítói vállalkozása kezdetekor, ám ezúttal már nem az eredeti szöveg túlbeszélésével-túlírásával, csupán igehelyek betoldásával manipulálja közönségét.

Nem ritka, hogy az eredeti szöveg, pontosabban az angol nyelv sajátosságai kényszerítik apróbb szövegmódosításokra Medgyesi Pált. Például a „mine own ways” esetében, amely az angolban nyomatékosítást hangsúlyozó kettős birtokos szerkezet. Itt tehát indokolt, sőt valóságos leleménynek mondható a Medgyesi-féle megoldás, a kettős birtokos szerkezet, a „mine own” feloldása, behelyettesítése egy erőteljes és helyénvaló jelzővel, a „gonosz”-

39 KECSKEMÉTI Gábor, *A puritánus prédikációeszmény* = K. G., *A régi magyar halotti beszéd eszmétörténeti helyzete*, kandidátusi értekezés kézirata, Bp., 1996.

szal, hiszen itt az Istentől messze vezető, tehát valóban kártékony utakról van szó. Nem kárhoztathatjuk a jeles igehirdetőt azért sem, hogy a „loathsome leprosy”-t „undok belpoklosság”-nak fordítja: megfelelő magyar szavak híján kénytelen ezt az ostorcsapás-csípősségű alliterációt feláldozni.

Végül – egyben azt is érzékeltetve, hogy Medgyesi Pál korábbi nyelvi gazdagsága mellé a fordítás hónapjai alatt nyelvi önfegyelemre, önmérsékletre is szert tett – nézzünk most egy olyan példát, amikor nem színezi-erősíti-vadítja, hanem fakítja-halkítja-szelidíti az eredetit: „...how much more abominable must I then appear in thy sight” magyarul így hangzik: „...micsodás megúnt állapottal lehetek...” (ti. én, bűnös, Isten szentséges tekintete előtt). Az „abominable” szótári jelentése: „utálatos, undorító, förtelmes, undok, visszataszító, gyűlöletes, tűrhetetlen, kibírhatatlan, gyalázatos (állapot).”⁴⁰ E jelzők közül Medgyesi angol–magyar nagyszótár híján is ráérezett a mértéktartóbb, de a bűnt elutasító Teremtő reagálását jól érzékeltető „tűrhetetlen”-hez stilisztikailag igen közel álló „megúnt állapot”-ra.

E talán kissé hosszadalmas fejtegetéssel azt igyekeztem bizonyítani: Medgyesi munkája – a „the making of a poet” analógiájára – a „the making of a translator”, azaz a fordítóvá formálódás-alakulás szép példája. Azé a szellemi szimbiózisé, amelynek során nem csupán a fordító munkálja az átültetendő szöveget, de az eredeti szöveg is módosítja a fordító kezdetben önkényesebb, tolakodóbb nyelvezetét. Ahol ez a kölcsönhatás megvalósul, ott válik-válhat a fordítás művészetté. Medgyesi teljesítménye ebből a szempontból is feltétlenül iskolateremtő példa, amely nem csupán az elfogult kortársi magasztalások tükrében volt a műfaj egyik legkiválóbbja, hanem – többek között – egy jó emberöltővel későbbi értékelésben is, amelyet e végeredményben mégiscsak peremmozgalom „lecsengése”, „elhalása” idején már aligha sugallhatott valamiféle „puritánus confraternitas”. Martonfalvi György Debrecenben, 1681-ben megjelent *Szent históriájára* gondolok itt, Köleséri Sámuel debreceni lelkipásztor verses előszavára:

Illyenek valának: Medgyesi, Tolnai,
Ki-terjedett híreket kiknek fenn forogni
Tudgyuk...

Kik élő nyelvekkel s elmés írásokkal
A magyari hazát ékesíték fontal,
A Barbariestül tisztíták haszonnal,
Mutogatván Magyar hogy el-ér másokkal.⁴¹

Természetesen jól tudom, hogy a fentiekben vázolt fordítás-háttértörténet (ennél részletesebb fordításelemzés nem a magyar művelődés- és irodalomtörténet, hanem az anglisztikai vizsgálódások körébe tartozna!) az eddigi Medgyesi-szakirodalom eredményeihez képest legfeljebb néhány gondolat- vagy zárójelnyi módosítást jelent. Ahhoz azonban talán

40 ORSZÁGH László, *Angol–magyar szótár*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970, I, 4.

41 Közlő: CZEGLE Imre, *Carmen propempticum*, A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeinek Évkönyve 1989/1990, Sárospatak, 1991, 109.

elegendő, hogy a puritán prédikátor, a tudós nyelvművelő és a hitépítő író mellett úgy tekintsünk Medgyesi Pálra, mint első tudatos műfordítóink egyikére. Hogy e hivatásnak is valóban elkötelezettje volt, arra bizonyíték egyetlen fennmaradt Janus Pannonius-fordítása, a jól ismert *Romulidae Cannas*-epigramma Medgyesi-féle változata is.⁴²

Bayle-fordításának írói-műfordítói értékeire még a *Praxis* háromszázadik születésnapján is ráérezett a magyar olvasóközönség, elsősorban a református értelmiség. A szöveg gondozója a Medgyesi-rajongó Incze Gábor volt, a mértéktartó előszót Ravasz László írta. Nem a lelkes bevezető soroknak, hanem mindenekelőtt magának a Medgyesi-szövegnek köszönhető, hogy a könyv piacképesnek bizonyult. Gál István statisztikai közlését idézve: „a mű egy év alatt 3000 példányban kelt el.”⁴³ A harmincas évek olvasási szokásait, ízlését, sikerlistáit figyelembe véve ez az apró adat önmagán túlmutató tanúságtétel Medgyesi írói-műfordítói mivolta mellett, hiszen azt jelzi, hogy munkáját egy jóval későbbi, puritán-nak már igazán nem nevezhető kor olvasói is el- és befogadták.

42 BÀN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* = *Janus Pannonius*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 501–502.

43 GÁL István, *Magyarország, Anglia és Amerika*, Bp., Officina, 1944, 253.

CECILIA PILO BOYL

CAESAR AEGYPTUS FÖLDÉN ALEXANDRIÁBAN

Olasz jezsuita iskoladráma Faludi Ferenc átdolgozásában

Ismert tény, hogy Faludi Ferenc *Caesar Aegyptus földén Alexandriában* című iskoladramáját eredeti olasz szövegből, padre Giulio Cesare Cordara *Cesare in Egitto*jából fordította magyarra. Az azonban, hogy Faludi fordítása milyen kapcsolatban áll Cordara olasz nyelvű szövegével, valamint irodalmi tevékenységével általában, még soha nem volt tüzetes vizsgálat tárgya.¹

Faludi és Cordara kortársak voltak, és mindketten a jezsuita rend tagjai. Magyarország, és mindenekelőtt annak katolikus része a 18. században közvetlenül a Habsburg-ház kulturális övezetébe tartozott. Az addigi közvetlen olasz–magyar kapcsolatok meggyengülése vallási tekintetben, sőt a jezsuita rend belső szervezetségében is változásokat hozott. Róma vezető szerepének háttérbe szorulása szerzőink életében is éreztette hatását. Egyfelől Cordara Rómában sokat szenvedett a jezsuiták még inkább elmérgesedő belső viszállyai miatt,² másfelől, a jezsuita rend önállósága következtében Faludi Ferenc Magyarországon és Ausztriában folytathatta filozófiai és vallási tanulmányait, később pedig pedagógiai tevékenységét a hazai intézményekben és kollégiumokban végezte. Már 37 esztendő volt, amikor 1741-ben először jutott el Rómába. Fogékonyságának és irodalmi-költői tehetségének köszönhetően azonban ez az ötéves római tartózkodás egy új korszak kezdetét jelentette számára, amely az ókori Róma iránti tisztelet és a korabeli olasz kultúra révén közelebb hozta őt Corderához.

Cordara és Faludi személyes találkozását sajnos semmilyen írásos dokumentum nem bizonyítja, annak ellenére, hogy kínálkozott alkalom a két literátor rendtárs megismerkedésére. Mint már említettük, Faludi 1741-ben érkezett a Szent Városba. Cordara hat évi tanítás után két évvel ezt megelőzően, 1739-ben érkezett vissza Marche tartományból. Ezt követően két évig tanárként működött a Collegio Romanóban, 1742-ben pedig, amikor megbízták a Jézus Társaság történetének folytatásával, a közeli Casa Professába költözött át. Ezen túlmenően mindketten az Accademia dell'Arcadia tagjai voltak, Panemo Cisseo és Carpato Dindimeo álnéven. Esetleges találkozásuk egyik legvalószínűbb helyszíne éppen az a *Cesare in Egitto*-előadás, amelyre 1745 februárjában, a karneváli szezon alkalmával került sor a Seminario Romano diákjainak közreműködésével. Nehezen képzelhető el, hogy az egyébként is társaságkedvelő Cordara ne lett volna jelen saját szerzeményű iskoladramájának első előadásán, vagyis ősbemutatóján. Nagyon valószínű, hogy Faludira mély benyomást tett az eleven színelőadás, s talán már akkor megfogant benne a

1 A legalaposabb tanulmányokat Keller Imre, Gálos Rezső és Koltay-Kastner Jenő írták.

2 Cordara jezsuita rendtörténetének első kötete a francia jezsuiták tiltakozása miatt csak három év késéssel jelenhetett meg nyomtatásban.

gondolat, hogy ezt a drámát fordítsa le magyar diákjai számára. Azt, hogy a dráma fordítása során szeme előtt az élő előadás meghatározó élménye lebegett, igazolja a legapróbb részletekre kiterjedő hűség is, amellyel felidézi valamennyi szcenikai utasítást, a szereplők belépését és a színészek mozgását, sőt a scenírozásban részt vevő tárgyakat. Egy esetben Faludi az irodalmi szövegbe épít egy, az eredeti olasz szövegben csak színpadi utasításnak szánt mondatot; Caesar parancsát arra vonatkozóan, hogy hellyel kínálják a királyt: „Che venga, e da sedere” – hangzik olaszul, majd ezt követi a színpadi utasítás: „si portano due sedie”. Faludi magyar fordításában az elhangzó szöveg egybekapcsolódik a színpadi utasítással: „Jöjjön a király, egy pár széket!”

A személyes találkozás kérdésén túlmenően számos közös vonás mutatkozik a két szerző életrajzában, valamint irodalmi ízlésében. Egyikük sem római születésű lévén, mindketten csak később kerültek Rómába, ahol kapcsolatban voltak a költészettel és a korabeli irodalmi élettel. Mindkettőjük nagyon fiatalon lett a rend tagja, és a valamennyi jezsuita számára kötelezően azonos iter studiorum után halálukig hűségesen kitartottak eredeti választásuk mellett, a jezsuita rend 1773-ban bekövetkezett feloszlata ellenére. Nagy tehetséggel, tudással és elhivatottsággal szentelték magukat a tanításnak, ezen belül az iskoladrámának, amellyel kiérdemelték tanítványaik szeretetét és megbecsülését. A morális és pedagógiai kötelezettségek mellett azonban költőként is tevékenykedtek. Cordara a latin nyelvű szatírárt és az anyanyelvű ódát, illetve anakreóni verselést művelte, míg Faludi elsősorban frappáns és szellemes költeményei révén szerzett magának hírnevet a római irodalmi társaságokban, főként az előkelő Árkádiában. Eklogákat is írtak mindketten, az árkádiai divatnak megfelelő stílus és témaválasztás szellemének hódolva. De mind Cordara „katonai eklogái”,³ mind Faludi eklogái, az árkádiai és pasztorális motívumkincsen és hangulaton túlmenően, a korszak általános líraiságától áthatva, kifejezik a költő azon igyekezetét is, hogy mondani- valóját a hétköznapi események éles és kritikus megfigyelésén alapuló realizmussal egyé- nítse. A korszak római költészetében uralkodó hang mellett a humanizmus hangja is megszólal e költeményekben. Cordara, bár kitűnően és folyékonyan verselt olaszul, többre tartotta a latin nyelvet, és saját költeményeiben, valamint prózai munkáiban a barokk stílus pompáját és gazdagságát klasszikus ízléssel és esztétikai egyensúllyal igyekezett enyhíteni. Faludi ugyanígy törekedett latin és magyar nyelvű műveinek csiszolására. A két költő a latin kultúra példáját követve nemcsak a stílust igyekezett finomítani, hanem az erkölcs méltóságának, a büszkeségnek, a nemzeti hovatartozás iránti elkötelezettségnek is igyeke- zett hangot adni munkáiban. Mindez nyilvánvalóvá válik mind a *Cesare in Egitto*, mind a *Caesar Aegyptus földén Alexandriában* olvasása során.

Giulio Cesare Cordara iskoladrámája Caesar konzul életének egy ismerős jelenetét dolgozza fel. Caesar Egyiptomba érkezik, hogy Pompeiust legyőzze. Tudomására jut, hogy Pompeiust már megölték, de ítélkeznie kell a Kleopátra és Ptolomeus közti utódlási harcban. Caesar végül Kleopátrának ítéli a koronát. A diákok számára átdolgozott dráma már meglehetősen távol áll a történelmi valóságtól, amennyiben a két főszerepet két ifjúra bízta, Sextusra, „Pompeius méltó fiára” és Androstenesre, az egyiptomi uralkodó minisz-

3 Amelyek Cordara előszava szerint jobban megfelelnek a nemzet szellemének („per piu' accostarsi al genio della nazione”).

terének, Achillásnak „szelíd, ám bátor gyermekére”. Női szereplők hiányában – tisztelve a rend reguláját – a szerelmi szál a két ifjú közötti érzelmi kapcsolatra korlátozódik, annak tragikus felhangjával, hogy ezt a kapcsolatot kedvezőtlenül befolyásolja a kegyetlen történelmi valóság, vagyis hogy az egyiptomi Androstenes apja meggyilkolta a római Sextus apját, a „nagy nevezetű” Pompeiust.

Cordara három fontos elemet sző bele iskoladrámájába: a történelmi témát, az erkölcsi tanulságot – vagyis nevelői célzatot –, valamint a színpadi megjelenítést. Ezt a három elemet tartja szem előtt Faludi átültetése is, aki különös gondot fordít arra, hogy hű maradjon a dráma morális üzenetéhez. Mégis igaza van Keller Imrének, amikor úgy véli, hogy „ámbár Faludi Ferenc szigorúan ragaszkodott az eredetihez, és mindenben azon volt, hogy híven adja vissza a szövegnek tökéletes és teljes értelmét, mégsem lehet ráfogni, hogy szolgálai módon fordított volna”. Valóban, a magyar szövegben előforduló kis változtatások már elegendőek ahhoz, hogy új megvilágításba helyezzék a történelmi, erkölcsi és színpadi elemet.

Formailag mindössze annyi eltérés tapasztalható az iskoladráma olasz és magyar változata között – mely utóbbi 1930-ban, majd 1992-ben jelent meg nyomtatásban –, hogy Faludi nem közli sem a nyomtatott olasz kiadás előszavának fordítását, sem az ünnepi alkalomhoz kapcsolódó színjelölés szereplőinek névsorát. A szóhasználatra vonatkozóan eltérő tendencia mutatkozik a két drámaszöveg között. Míg Cordara igyekszik akár a jezsuita ideológiától távol álló, sőt azzal ellentétes – például pogány istenségekre utaló – kifejezések használata által is felidézni az ókori Róma történelmi atmoszféráját, addig Faludi a magyar közönség számára egyértelműbb fogalmakkal próbálja megvilágítani a politikai kontextust. Cordara szükségesnek érzi, hogy a drámát ismertető bevezetőjének végén mentegetőzőn a kereszténységtől idegen, pogány fogalmak használata miatt, Faludi azonban eltekint e bekezdés lefordításától.

Faludi Ferenc ugyanakkor énekes betétszámokkal egészíti ki a drámát, amelyeket Koltay-Kastner Pietro Metastasio befolyásának tulajdonít. Jóllehet e betétszámok szövegei nem közvetlenül származnak Cordarától, mégsem állnak ellentétben annak stílusával, tekintve, hogy Metastasio magára Cordarára is hatással volt.

A tizennyolcadik században az olasz vagy a latin nyelvről magyarra fordított iskoladrámák legtöbbször jellemző, hogy a fordítások retorikai szempontból általában nehézkesek. Cordara szövege Faludinál ellenkező irányú változtatáson ment át. Ezeknek a változtatásoknak jelentős többsége az eredeti olasz szöveg leegyszerűsítésében és bizonyos olyan részeinek mellőzésében rejlik, amelyek révén Cordara igyekszik hangsúlyozni a „Jó” és a „Rossz”, az „Erény” és az „Álnokság”, a „Hűség” és a „Csalárdság” között feszülő ellentétet:

Pompeo è stato ucciso a tradimento da un perfido Ministro del Re Tolomeo

Pompejust az Aegyptiai királynak Ptolomeusnak egy udvari Embere gyilkossan megölte légyen

A magyar fordításban sem árulásról, sem csalárdságról nincs szó.

Faludi hasonló alapelv alapján dolgozza át Kleopátra kérésének üzenetét:

Pompeo, prevenuto a favor dell'amico non ascolta i richiami di Cleopatra. E questa misera principessa sarebbe in grado di pentirsi d'aver troppo deferito all'autorità dei Romani, se i Numi non avessero providamente mandato voi a correggere la poca equità di Pompeo

De meg tsalatkozott Szevényke! mert őttse most-is fen-ül, kevélyen parancsol, maga magának Cleopatra talál kis helyetskét az országban. Ime azért keservében hozdad folyamadot!

És később Androstenés önérzetes szorongását:

Misero! E sarà vero, che in età ancor tenera io sia capace di tanta malvagità? Sarò dunque traditore due volte in un giorno solo?

Mit nem szűlnék szegeny fejemre az Égek

Vagy Sextus határozott intését:

Crudele: e potresti commettere un eccesso così orribile? Ne senti alcun ribrezzo a solamente pensarlo? Ma che ha fatto? Qual'è il suo reato?

Ah kegyetlen s mit vétet?

Ugyanilyen szellemben dolgozta át Faludi a dráma befejező részét is. Míg Cordara művét a drámai feszültség követelményének megfelelően az egyre súlyosabb erkölcsi tartalmat hordozó retorikai kifejezésekkel teszi hatásosabbá, addig Faludi a dráma végén talán még fokozottabban érvényesíti az általa követett egyszerűbb stílust, és ennek jegyében több részletet elhagy. Ezek között említjük meg az Androstene és Albino között folytatott párbeszédet, amelyben a kislány bátran védi meg apját a római katona kritikájától:

O tigre e non padre! Così dunque non potrà mitigarsi la ferocia di quel crudele? majd:

Dove hai tu apprese, o Fanciullo, così belle lezioni?

Később Achilla buzdítása következik a haza védelmében az egyiptomi katonákhoz:

Concepitate una volta un giusto sdegno, vendicate il torto che vi si fa

Dramaturgiai szempontból ugyanez a módosítás figyelhető meg a magyar átdolgozásban. Faludi mellőzi a színen kívül lezajlott két ütközet leírását, amelyet Caesar és Kleopátra két hadvezére, Eufranore és Dioscoro mesél el, azzal a szándékkal, hogy egyszerűsítse a drámai cselekményt. Ezekből a változtatásokból következik, hogy Faludinál kevesebb szereplő kerül a középpontba. Valóban, nemcsak a mellékszereplők és az események maradnak háttérben, hanem még Achillás és Androstenes szerepe és erkölcsi jelentősége is csökken. A drámai művészet fejlődése szempontjából a főszereplők számának csökkentése

a kései barokk színművek befolyásától való eltávolodást és a tizennyolcadik századi modern drámaszerkesztés elveihez való közeledést mutatja, amelyet a „színpadi takarékoság” szabályának alkalmazásában is nyomon követhetünk. Ebben az esetben helyesebb lenne Metastasio befolyásával szemben Goldoni hatását hangsúlyozni.

Más részletek, noha teljes egészében le vannak fordítva, bizonyos változtatásokat mutatnak. Az antik Róma kultúrájának és gondolkodásmódjának tipikus sajátosságai feloldódnak az emberi kedélyállapot hullámszásának általánosabb leírásában.

Caesar a becsület érzését szeretné felkelteni Achillásban annak fiára hivatkozva. Ezzel szemben Faludinál az emberségre való utalás szerepel:

Confonditi della mia generosità, e se hai senso d'onore, impara ad imitarla	Ne a' fiad Achilla, és ha egy tsep emberség vagyon benned tessék a' pilda, és kövesséd

A magyar fordításban kimarad a jogvitáknak és a jogi illetékességet tükröző kifejezéseknek a leírása, viszont előtérbe kerül magának a ténynek az elbeszélése, illetve méltatlankodást találunk:

Aperto il Testamento, era di ragione che si sentisse l'oracolo di Roma, e da lei si pren- desse il Successore. In fatti a Roma se ne mandò un esemplare	halála után Auletes királynak írásban foglalt akarattya, Romába küldetet
Pompeo non ha carattere, che l'autorizzi a giudicare in quella sorta di cause	Hogy merte magát Pompejus ártani ebben a dologba?

Ezzel szemben tökéletes ízléssel és hűséggel, sőt erősebben és finomabban fejeződik ki a Sextus és Androstenes közötti szeretet és az őket egymástól elválasztó gyilkosság miatti szenvedés gondolata:

Ma che sarà di te, se mai sarai scoperto? Non sai che tuo padre è nemico dichiarato di Cesare	Együgyű artatlan! jutt-e eszedbe, hogy rajta vesztesz, ha rajta kapnak? Veszted észre, hogy annak az udvarában léptél, a' ki Atyád- nak, ki vallot ellensége?
Ah Sesto: Doveva dunque finir così quella nostra un tempo sì dolce corrispondenza?	Ah Sexte! hát így végeződik, a mi előbbi szép barátságunk, így válik el egy mástul a mi őszve forrott szívünk?

Míg Cordaránál Róma erkölcsiségének dicsőítése szerepel, Faludi gyakran mellőzi a morális példaértékűség kiemelését.

Roma, a dispetto del tuo livore, sarà pur sempre la Regina di tutte le Genti e tu vedrai
tuo malgrado che ivi, e non nell'Egitto, ne in altra parte del Mondo, an collocato li
Dei l'Impero dell'Universo, e sarà loro cura di mantenervelo

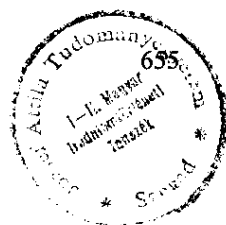
La milizia de Romani è Scuola di Valore, e di Giustizia. Combattiamo con quello, vinciamo per questa. E i Dei s'interessano a' farci somiglianti a' se nel potere, perchè non trovano altri a' se più somiglianti di genio.

Ennek következtében azonban a magyar szövegben nem annyira érezhető a római példa egyedülállóságának a jelentősége, valamint a Nyugat és a Kelet közötti történelmi és ideológiai szembenállás. Ez a történelmi helyzetértékelés, ha úgy tetszik, akár Magyarországra is vonatkozhatott, egy olyan országra, amely állandóan két kultúra, a Nyugat és a Kelet ütközőpontján találta magát. Nem véletlen, hogy a „kompország” szindrómája újra és újra felvetődik a kései romantikában, majd századunk elején is. Faludi esetében a magyar jezsuitákhoz való tartozás s ugyanakkor a rendi elődöktől némiképp eltérő szemlélet figyelhető meg. Nem nehéz elképzelni, hogy egy példaképül szolgáló kormányt keresve Faludi Ausztriára és a Habsburgokra tekintett, akikkel a jezsuiták egy évszázadon át vállaltak dolgoztak Magyarországon a katolikus hit újbóli térhódításán és a nyugati társadalom színvonalához méltó civilizáció megteremtésén. Azt, hogy a politikai-történelmi számvetés új, eredeti elemmel gazdagítja a magyar fordítást, megítélésem szerint az a ritka, de éppen ezért annál értékesebb és említésre méltó kiegészítés tükrözi, amelyet Faludi tett hozzá az eredeti szöveghez. A határozottan politikai passzus Ptolomeus kormányára vonatkozik. Caesarnak arra a kérdésére, hogy vajon az alexandriai nép elégedett-e uralkodójával, Dioscorus ekképp válaszol:

Il popolo non è udito. Se gli lascia la libertà di mormorare un poco, e niente di più. Del resto come potrebbe mai star contento di un Principe di tal sorte?

A nép gyűlöli, az ország Színével egyetemben, senkit nem fogad, senkitül sem válik el vig ortalával. A könyörgő irások kevertetnek, a méltó panaszokrul nem térszen, a pörös ügyek nem igazodnak el törvényessen, tellyes zur-zavár minden dolga

Az, ami Cordara szövegében éles és szinte álnok – már-már machiavellista ízű – megjegyzés a keleti típusú, elmaradott politikára vonatkozóan, Faludinál aprólékos, szakavatott és együttérző elemzése a rossz kormányzatnak, amely jól megkülönböztethető összetevőiben – az uralkodó és az állampolgár kapcsolata, a kérelmek meghallgatása, pártatlanság a perekben, rend a belügyekben – inkább egy modern nemzetállam igényeinek vagy az újkor felvilágosult uralkodójának kellene megfeleljen, mintsem a római provinciák adminisztrációjának.

SZABÓ GÁBOR

EGY FIKTÍV SZEMÉLY (F)ELTÜNTETÉSE

Orbán János Dénes versei

Orbán János Dénes első, *Hümériáda* című kötetének értelmezését legcélszerűbb annak mottójával – „Árnyékom a vers. Úgy születik, hogy te rámragyogsz” – kezdeni, mely a mű alapvető kettősségeibe történő bevezetés metaforikus folyosójaként áll a könyv élén.

A műalkotás léte eszerint feltételez, sőt megkövetel egy tekintetet, amely épp úgy vágyik a szövegre, mint ahogy a megszületni vágyó szöveg szerzője vágyik olvasójára.¹ E két pillantás erotikus egymásbafonódásából kibontakozó vers pedig a szerző alteregója, a tér egy általa behatárolt részének negatív kópiája, a szerzői én megkettőzése. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a kötet versei – egy igen egyszerű megfeleltetés révén – olyan helyes megoldásra váró feladványok, furfangos találósversek lennének, melyek egyetlen hibátlan megfejtése, kulcsa a művek által immár kiismerhetővé tett, homogén alkotói szubjektum volna, hanem azt, hogy e viszonyban az „én” – szövegeihez hasonlóan – önmagát is nyelvi hálózatok sokdimenziós tereként, nyelvi effektusként értelmezi.

Ha viszont elfogadjuk R. Barthes állítását is, mely szerint „a szövegnek szüksége van saját árnyékára: ez az árnyék egy kicsit ideológiából, egy kicsit szubjektumból van”,² úgy a mottó nem egyszerűen egy szövegtest és egy szöveggént felfogott test, illetőleg egy figyelmes tekintet kölcsönös függőségét állítja, hanem lehetőséget nyújt arra, hogy a fény sugar irányát megváltoztatva a szöveget egy jóval tágabb viszonyrendszer árnyékbirodalmából éles kontúrokkal kirajzolódó, fénylő entitásként is lássuk.

E kettős megközelítés eredményeképp Orbán versei a fény–árnyék, állítás–tagadás, azaz a beteljesülés és a hiány közt tátongó szakadék fölött egyensúlyoznak. Ezt a kötéltáncot, a terek közti finom imbolygást a három ciklusból felépülő kötet középső egysége szabályozza, ugyanis a *Hümériáda*-ciklus verbális struktúrájából kirajzolódó, az ellentétes pólusokat egy heterogén szerkesztettségű nyelvi közeggé látszólag játékosan összemosó beszédmód sűrítetten foglalja egybe a kötet egészének jellegzetességeit. A *Lapszélversek* és *A város is hordoz csodákat* c. ciklusok így e centrumképző szövegcsoporthoz fényében (árnyékában) válnak értelmezhetővé. Az antik tragédiákat idézően fenséges pátoszt sugalló cím a fenti tulajdonságokkal viszonylag kevésbé bíró lírikusra, Troppauer Hümérre utal, aki – egyebek közt Vanek úr, a titkárok gyöngye vagy Török Szultán, a fáradhatatlan levelező mellett – a Rejtő-panoptikum egyik legmaradandóbb figurája. Sőt e jeles költőt a *Hümériáda*-ciklus néhány versének szerzőjeként tünteti fel O. J. D., ami viszont tovább bonyolítja az alkotói szubjektum értelmezésének e kötet szempontjából igen fontos problematikáját. E versek

1 Vö. Roland BARTHES, *A szöveg öröme*, Bp., Osiris Kiadó, 1996.

2 Uo., 94.

címét ugyanis már ismerhetjük *Az előretolt helyőrség* c. regényből, tudjuk tehát, hogy a troppaueri oeuvre valóban tartalmazza e műveket. A versek teljes szövegével azonban most szembesülhetünk először, minthogy regénye folyamán Rejtő sajnálatos módon mindvégig megőrizte Troppauer életművének ezoterikumát. Ha tehát elfogadjuk, hogy e szövegek valóban autentikus Troppauer-művekként olvasandók, úgy O. J. D. e versek egyszerű közreadójává fokozódik le, ami viszont azt jelenti, hogy a maga részéről fragmentálisnak tekint egy már létező szöveget – Rejtő Jenő regényét –, és a törések közt mutatkozó hiányokat Rejtő társszerzőjeként kívánja kitölteni. Ebben az esetben viszont nyomban megkérdőjelezhetővé válna az így közreadott versek hitelessége – s ezáltal persze a társszerzői státusz nimbusza is –, ugyanis *Csuklógyakorlat* c. kötetében Parti Nagy Lajos már 1986-ban publikált egy Troppauer Hümér által szignált verset *Holnap indul a század csuklógyakorlatra*³ címmel, ami O. J. D. könyvében önálló műként ugyan nem szerepel – annak ellenére, hogy Rejtő szerint ez az eposz volt Troppauer kedvenc alkotása –, ám *A Szahara álmvilágába merengek* c. írás intarziaként mégis tartalmazza e mű címét: „Mikor hajnali csuklógyakorlatra indul a XX. század...” Ilyenformán viszont ez az Orbán által közreadott szöveg nyilvánvalóan nem tekinthető hiteles Troppauer-alkotásnak, mint-hogy abba már a Parti Nagy-kötetben napvilágot látott Troppauer-mű továbbértelmezett, torzított változata is beleágyazódik.

Ha viszont – egy jóval termékenyebbnek tűnő elképzelés szerint – e műveket Orbán szerepverseiként kezeljük, úgy egy olyan értelmezési lehetőséghez juthatunk, mely szerint e versek szerzői jogának Troppauerre való átruházásával O. J. D. az apaként felvállalt szerzőelőddel szembeni főhajtáson túl egyrészt egy jól ismert borgesi tettet hajt végre egy fiktív szerzői életmű (re)konstruálásával, másrészt pedig hangsúlyosan jelzi, hogy az a bizonyos „benső hit”, amely a hagyományos elképzelések szerint minden alkotás metafizikus gyökere lenne, jelen esetben maga is pusztá szöveg, melynek interpretálásával újabb szövegek hozhatók létre; az alkotás így tehát nem lesz más, mint értelmezés.

Így – miután a *Hümériáda* virtuális szerzője maga is szöveg, jelölők sora – Orbán János saját autoritását feladva az e jelölők által meghatározott függőségi viszonyban véli megragadhatónak saját szerzői identitását. Minthogy azonban ez már egy pretextus bekebelezése nyomán kialakított személyiség, nyilvánvalóan nem kezelhető autentikus egységként, sokkal inkább egy plurális színjáték tereként, ahol különböző nyelvek versengenek egymással. Ezek közül a legmeghatározóbb beszédmód persze Troppauer Hümér diszkurzusa, ami domináns szólamként a kötet egészének intonációját uralja. A *Hümériáda* verseit a rejtői alapszöveg interpretációiként felfogó olvasat lehetőséget nyújt annak vizsgálatára, hogy mit és milyen módon épített bele szövegeibe O. J. D. a troppaueri világképből, azaz hogy milyen is e saját eredetüket Oidipuszként kutató írások olyannyira vágyott apaképe. Így hát Orbán írásai (és ezek értelmezései) mélyén Eco kérdésének visszhangja morajlik: „hogyan találunk rá az igazságra egy hamis szöveg pontos rekonstruálása által?”⁴

A *Hümériáda*-ciklus mottója – „Ó Szahara, te királynője a pusztáknak, áldott a por, mellyel a nagy költőt üdvözlöd!” –, mely Troppauer egykori felkiáltását idézi, meglehető-

3 PARTI NAGY Lajos, *Csuklógyakorlat*, Bp., Magvető, 1986, 38.

4 Umberto ECO, *A Foucault-inga*, Bp., Európa, 1992, 559.

sen ironikusan reflektál a magyar tájköltészet egy fontos toposzára. Irodalmi hagyományunkban ugyanis a honi táj, a haza fogalma gyakorta metaforizálódott a „puszta” képében, magába sűrítve az ott élők iránt érzett, sorsmeghatározottságon nyugvó közösségvállalás eszméjét is. Ezt az elhasznált és számára már érvényét veszített metaforát cseréli föl O. J. D. egy olyan képpel, mely saját léthelyzetéhez kapcsolódóan értelmezi át, fogalmazza újra elődei hagyatékát. E gesztusban egyszerre van jelen az ősök kényszerű felvállalásának kikerülhetetlen volta, ill. e tény ironikus beismerése, valamint a rajtuk való túllépés mozzanata, amely – tekintetbe véve Troppauer Hümér költői nagyságát és a szaharai por „áldott” jellegének igen kétséges voltát – szintén az ironia eszközeivel valósul meg. Másrészt viszont a sivatagi táj, amely itt költői térként, a lét kereteként jelenik meg – ami egyúttal a ciklus verseinek is állandó háttere –, már meglehetősen tragikus konnotációkkal bír, hiszen a megállíthatatlan pusztulást, a végtelen tér gyilkos magányát, vagyis az élet tökéletes lehetetlenségét is sugallja a beláthatatlan szabadság jelzése mellett. E vidék nyilvánvalóan nem anyaföld, nem jelenthet otthont, és valóban: Troppauer és társai, a ciklusban is felbukkanó Rejtő-figurák mindannyian idegenlégiosok. Az idegenlégios lét mint alapvető élethelyzet, más-más aspektusaiban a kötet egészét metaforikusan meghatározó, koherens szerzői pozícióként jelentkezik. Egy olyan fiktív identitás felvállalásaként, amely tagadja az otthonhoz mint eszmei sorsközösséghez fűző kötelék létét, és amely így önmagát egy bilincsektől mentes, minden tekintetben szabad, plurális személyiséggként definiálhatja: „Miért fontos, hogy hol születtem, / ha Párizs combjai között éppúgy / érzem magam, mint Prága sörében?! / Budapest utcáit is nyaltam, / de éppoly keserédes volt, mint Orán / vagy Sidi Bel Abbés avagy Melilla / bordélyaiban a női ágyék.” (*A meggy érik? Vagy a banán?*)

E szabadság nem csak a mindenkori élettértől való függetlenség tényét, illetőleg ennek deklarálhatóságát jelenti, hanem a magánvaló szubjektumtól való függetlenséget is, vagyis az „én”-nek egy olyan képlékeny szövegekönnyvként történő felfogását, amely – Nietzsche nyomán – nélkülözi a kanti középpontot, aminek következtében a körülményektől függően a legváltozatosabb szerepek válnak verbalizálhatóvá általa.

Jól példázzák ezt azok a Rejtő-figurák, akik – mint Hlavács, Kréta vagy Galamb – Orbán verseiben is szereplőként tűnnek fel, s akiknek önazonossága már a rejtői alapszövegben kétségesse válik. Hlavácsot, a cipészt például megnyilvánulásai alapján hosszú ideig titkos örnagyként kezelik, míg a nyilvánvalóan hülyének tekintett Krétáról senki sem sejti, hogy Yves örnaggyal azonos; Troppauer pedig, aki betegre veri a fél légiót, egyúttal lírai költő is, aki e minőségében önmagát egy virághoz hasonlítja. Ezt az állapotot az *Én egy virág vagyok* (2) egyik sora a következőképpen írja le: „saját magamban én vagyok a vendég”.

Míg tehát a *Hümériáda*-ciklus világában a szubjektum egy többdimenziós játéktérben önmagától is szabadon lebeghet, addig az itt még frivol kiváltsággént megjelenő idegenség *A város is hordoz csodákat*-ciklusban már csak önnön árnyaként sötétlik, egy vágy negatív lenyomataként, ami már csak hiányként képes utalni önmagára.

E kettősség az *Ott volt a hülye Kréta* is c. versben a vágy és a beteljesülés közti átléphetetlen határt érzékeltetve a következő sorokban kapcsolódik össze: „s a valóság csak arra jó már, hogy / táplálkozhassék az álom.”

Az idézett mondat egy köztes terepen egyensúlyozva egyszerre képes láttatni a tér mindkét oldalát, egy semleges metapozíciót hozva létre, ami anélkül sűríti magába a hiány örömet és az öröm hiányát, vagyis az „idegenség” állapotának ambivalens sajátosságait, hogy bármiféle belehelyezkedést előírna a szerző szempontjából, aki itt tehát egy neutrális szubjektum hangján szólal meg. E hang *A város is hordoz csodákat*ban sötétte árnyalódik, s egy olyan beszélő sejlik föl mögötte, aki teherként hordozza saját kívülállóságát, aki a valóság szorításában, vágyait feladva próbál a neki rendelt sivár térből némi örömet kicsikarni, míg a *Hümeriáda*-ciklus vaskos iróniája, gyakran Villont idéző hangvétele egy pragmatikus öröm-elven nyugvó, beteljesülő szabadságot ígér. Az irónia és a szabadság egymást feltételező kapcsolata e ciklus egyik konstitutív eleme, melynek megragadásához most Kierkegaard elképzeléseit hívom segítségül, nézetem szerint ugyanis e gondolatok az Orbán-szövegeket átitató ironikus szabadságfogalom mibenlétét igen pontosan fogalmazzák meg.

A dán filozófus az ironikus szubjektum, az általa létrehozott szöveg és a valóság egymáshoz való viszonyát próbálja meghatározni.⁵ Idevágó nézete szerint „az irónia a szubjektivitás meghatározása. Az iróniában a szubjektum negatív szabad, mivel a valóság, melyből tartalmat kell kapnia, nincs jelen, a szubjektum mentes a kötöttségektől, melyben az adott valóság a szubjektumot tartja.”⁶ Ennek következtében az „ironikus kilép saját korának soraiból, és vele szemben foglal állást”.⁷ Így jön létre az irónia kierkegaardi definíciója, mely szerint az nem más, mint „végtelen, abszolút negativitás. Negativitás, mert a tagadáson kívül semmit sem tesz; végtelen, mert nem ezt vagy azt a jelenséget tagadja; abszolút, mert az, aminek az erejénél fogva tagad, magasabb valami, ami viszont nincsen.”⁸ Az egyes műalkotások többé-kevésbé ironikus volta a fentiekből adódóan Kierkegaard szerint azt eredményezi, hogy „minél több az irónia, annál szabadabban és költőbben lebeg alkotása felett a művész. Az irónia ezért nem korlátozódik pusztán a költemény egy pontjára, hanem jelen van annak teljes egészében, úgy, hogy a költeményben látható irónia ismét csak ironikusan uralt. Az irónia ily módon egyidejűleg a költőt és a költeményt is szabaddá teszi.”⁹ A *Hümeriáda*-versek e szellemben pontosan a semmi és a valami, a fény és az árnyék dichotómiáján pozícionálisan felülemelkedő szerzői szubjektum hangján szólalnak meg, aki azonban, helyzetéből fakadóan, pontosan átlátja és magába olvasztja az általa ironikusan meghaladott álláspontok mindegyikét.

Az idegenlégiós-lét egy következő fontos aspektusát – az állandó harci készség kényszerét – vizsgálva O. J. D. költői szerepvállalásának újabb meghatározó jegyei tűnhetnek elő. Sem a ciklust bevezető *Én egy virág vagyok*, sem pedig az *Ars c.* vers nem hagy különösebb kétséget afelől, hogy Orbán a költői státusz megszerzését olyan ütközetek eredményeképpen képzei el, ahol a költőnek erőszak révén kell érvényesítenie önmagát akkor, ha az utókor nyájas ítéletére való türelmes várakozás helyett már idejekorán legitimálni akarja önnön művész mivoltát. „Én vagyok az első költő, / aki nem penészes

5 Sören KIERKEGAARD, *Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészra* = Sören KIERKEGAARD *Írásai*ból, Bp., Gondolat, 1982.

6 *Uo.*, 99.

7 *Uo.*, 98.

8 *Uo.*, 98–99.

9 *Uo.*, 113.

szájával, / hanem öklével védi verseit” – írja az *Én egy virág vagyok*ban, illetőleg „Bár a poézis csak homok, folytatni buzdított a vér, / amely azok orrából ömlött / kik azt mondták, versem mit sem ér” – tudjuk meg az *Ars* soraiból. E hangütés a József Attila-i „Tiszta szívvel betörök, / ha kell, embert is ölök” fenyegetésének ezredvégi változata. Világos, hogy Orbán az „én költő vagyok” kijelentést austeni értelemben performatív megnyilatkozásnak tekinti, azaz nem egy állapot lehetséges leírásának, hanem nyelv általi cselekvésnek, melyre tehát az igaz–hamis kategóriák egyike sem érvényes.

Am ha a költőszerep elfogadtatása – az idegenlégió törvényei szerint – csak agresszió árán valósulhat meg, úgy könnyen belátható, hogy a légiós fegyver, a bajonett esetünkben a nyelvvel azonosítódik, Orbán szövegei pedig egy nyelvi háború csatatereiként táruznak elénk, ahol a hatalom megszerzésének eszköze a szuronyként használt szó. O. J. D. diszkurzusa valóban meglehetősen agresszivitással támad neki a költői nyelv kanonikus struktúráinak; beszédmódja nyomán életképtelenné válnak vagy szétroncsolódnak olyan hagyományos toposzok, mint pl. az anyakép verbalizálása az *Ars hūmerica, mely átcsap anyja siratásába* utolsó soraiban: „ó anyám, te hibbant hatyú, pizmogó puhány / [...] te bolhás csillag, köhögő magány!”; de ennek nyomán deformálódik az alkotói magány és ihletettség misztériuma is *A hashajtó ihletről* c. szövegben. A kanonikus költői nyelvezet elleni támadás látványos demonstrációja az *Arénázás, csak úgy* szótára, mely tüntetőleg nem látszik tudomást venni azokról a korlátokról, melyek köré a poétikus nyelvhasználat illendő módon betagozódhat; e korlátok negligálásával tehát éppen ezek érvényességére, azaz egy konszenzus legitimitására kérdez rá. E gesztus a ready-made-ek hajdani provokációját ismétli, amennyiben nem transzponálja tárgyát egy elfogadott művészi kódrendszerbe, hanem magát a pusztá objektumot (amely jelen esetben mondjuk a nyers erőszak) teszi közszemlére. A mélyén rejlő kérdés pedig úgy fogalmazható meg, hogy ti. ki vagy mi képes szavatolni egy produktum művészi voltát, ha nem maga az alkotói szándék, azaz léteznek-e olyan örök, metafizikus premisszák, amelyekhez képest határt lehetne vonni művészet és nem művészet közt a tekintetben, hogy e transzcendentáliákból mennyit sikerült önmagunkba építeni. Amennyiben ugyanis lemondunk a platóni ideák minél hübb tolmácsolásának eszméjéről, úgy a művészet fogalmának definícióiból nyomban eltűnnek az égi visszhangok, minek következtében a jelentésadás értelmezői tevékenysége jelöli ki a műalkotások fétikus státuszát. Az éghez fűző kötelékek ilyenén elvágása természetszerűleg a költői szöveg születésének ihletett pillanatait verbalizáló versekben is új metaforikát teremt, igencsak testies formában jelenítve meg a mű létrejövetelének folyamatát. Az *Ihletre várva* szövegében ugyanis az alkotó elme olyan excrementumhoz hasonlítódik, melyre – zsírtalan volta miatt – csak elvélve szállnak a „poézis legyei”, *A hashajtó ihletről* szóló tudósítás pedig a szellemi megtermékenyülés magasztos pillanatának következményeként egy kiadás hasmenést nevez meg, melynek kínos folyamata nyilvánvalóan az írás tevékenységének, gyümölcse pedig az alkotás eredményének, a kész műnek metaforájaként értelmezendő. (Talán az sem érdektelen, hogy a Troppauer-versek helyszíne, a Szahara, némi redukció segítségével épp e jelölőre korlátozható.)

Ez az elképzelés már messze van a szellem tiszta fényét materializáló, bálványként tisztelt műalkotásról szóló doktrínáktól, viszont meglepően közel a Mr. Josiah Pen által – Hamvas *Karneváljának* lapjain – kifejtett „kakológia” nevű filozófiai irányzathoz. E

szerteágazó elmélet részletesebb ismertetésétől eltekintve most csak annyit, hogy a kakológia tudománya – Orbánhoz hasonlóan – szintén lényegi összefüggést állapít meg a szellem izgalmi állapota és a gyors lefolyású emésztés között.¹⁰

Az alkotó tevékenység testi kielégülésként történő felfogása realizálódik Orbán két másik költeményében, a *Hajnali rózsák a Szahara fölött* és *A Szahara álmvilágába merengők* címűekben is, ám ezekben a szexuális beteljesülés felidézésének metaforikus képeivel.

A *Hajnali rózsák...*-ban a költő és a természet merőben platonikus egygyeolvadásának romantikus víziója válik tökéletesen érzékivé: „magába húz / a mindenségnek ez az őrzítő ágyéka, / szavak fröccsennek ki belőlem: / megannyi hajnali rózsá, / – megtölteni a végtelenség vázáját.”

Míg itt az egyértelműen nőnemű princípiumként metaforizált Természetbe történő behatolás eredményeként ejakulálódó vers még „kertté varázsolja a csöndet”, azaz a mindent elárasztó gyönyör a világot is áterotizálja, élvezhetővé varázsolja, addig *A Szahara álmvilágába merengőkben* az erotikus alapszituáció („föl s alá rángatom a bőrt az emlékezés vesszején”) magányos gyönyöre csak időlegesen tudja átlényegíteni a sivár realitást, hiszen a beteljesülés, azaz a gyönyör-szöveg megszületése utáni kijózanító pillanatban az illúzió „eltűnik, már a nedves folt sem látszik a homokon, már nem is álmvilág a Szahara. Megyek dolgomra.” Az alkotás tehát nem hoz megváltást, csak pillanatnyi megkönnyebbülést, a képzelet nem tudja maga alá gyűrni a valóságot, a művészet hosszú távon képtelen elviselhetővé tenni az életet. Így hát a gyönyör akarása, bár szándéka szerint a pusztulással való szembesegülés pillanata, mégis magában rejt az elmúlás kikerülhetetlenségét. Az erotikum és a halál összefonódása – mely a kötet egészén átívelő alapélmény – igen konkrétan jelenik meg a *Melyben babáját siratja* első sorainak de Sade utalásában („Már szappanos kötéllel nyakamban / készültem utolsó élvezésre”), illetőleg azokban a – lacanológusoknak remek csemegét nyújtó – szövegekben, amelyekben a szexualitás és a halál az Anya emléképeivel mosódik össze. Ilyen pl. az *Anyám, te vagy árva fiad csillaga*, de ilyen összefüggésbe kerül az anya vágyképe *A Szahara álmvilágába merengőkben* is, sőt ez körvonalazódik a *Melyben babáját siratja* és az *Ars hümerica...* együttolvasásának eredményeképp is, miután e versekben a halott anya, illetőleg az elvesztett szerető utáni vágyakozás miatt az anya, egygyé fonódva a szerető képével, szintén az erotikum tárgyaként jelenik meg.

Úgy vélem azonban, nem lenne érdemes koherens elméleti keretek közé kényszeríteni e szövegeket, minthogy bennük – ironikusan uraltak lévén – inkább csak frivol célzások révén jelentkeznek bizonyos teóriák. Ha tehát megfogalmazható valamiféle viszony az Orbán-versek és korunk barokkos történeteket fabuláló, teoretikus hajlama közt, úgy ez egyfajta ellenszegülésben lenne megragadható, amely alapvetően kételkedve szemléli napjaink mitikussá avanzsált elméleteit. Ez mutatkozik meg pl. az *Én egy virág vagyok* (2) kezdő sorában („Benne-létem útjának negyedén”), amely a Dante-utalás mellett a heideggeri patetikus „Dasein”-t is kellő gúnnyal fosztja meg emelkedett hangulatától, vagy *A meggy érik? Vagy a banán?* egy passzusában („És nem csak benned volt jó, anyám!”),

10 HAMVAS Béla, *Karnevál*, Bp., Magvető, 1985, II, 23–24.

amely a pszichoanalízis önmagát túlságosan komolyan vevő elbeszélésének könnyed átlépése, minthogy az anyaméh utáni vágyakozás közhelyes gondolatának tagadása mellett egy ténylegesen megvalósult incesztus nem túl jelentőségteli voltára is utal.

E két példa is jelzi, hogy Orbán igen fontos költői módszere a redukció, melynek segítségével nagy elméletek és szövegek profanizálódnak minimális foszlányokká. E gesztusban nincs jelen a veszteség fölött érzett keserűen lemondó fájdalom, inkább az elődök terhetől való megszabadulás öröme mutatkozik meg. Ez a játék fogja össze a *Lapszélversek* ciklusát, melynek szövegei Troppauer Hümér már körvonalazott világlátásának és költői nyelvének jegyében fogantak. Ismét utalnék a légiós költő bajonettként alkalmazott diszkurzusára, amely e ciklusban olyan vágásra is alkalmas eszközként tűnik föl, aminek segítségével a költőelődök csonkolása, redukálása, tehát kasztrációja végezhető el. Legpontosabb példája ennek az *Egy ballada redukciója* c. vers, amely Arany János viszonylag terjedelmes, elvileg megrendítően komor művének négysoros összefoglalását nyújtja. Úgy vélem, Ady, Babits, Berzsenyi, József Attila vagy Kosztolányi felidézése Orbán részéről nem a Hermann Hesse-i üveggyöngyjáték magasztos szellemi kalandját, vagyis a kultúra távoli gyöngyszemeinek kombinációiból létrehozható új értékek megalkotását jelenti, hanem azoknak a maradványoknak az összeszedettségét, amelyek a nyelvi csatatéren heverő áldozatok (szöveg)testéből még menthetőnek tűnnek. A fent említett költők sorainak szövegbe ágyazásával, gondolataik átírásával, szintaxisuk szétrombolásával nem egy új, Orbán által felszínre hozott jelentés rendelődik hozzá az illető alkotókhoz, azaz sem egy műegész, sem a költőelőd nem értelmeződik újjá Orbán szövegei nyomán, hanem épp ezen autoritások helyreállításának, újrafogalmazásának feleslegessége érzékeltetődik általuk. E szövegek az elődök műveinek olyan travesztiáit nyújtják, melyekben nyoma sincs a velük szemben érzett áhítatos tiszteletnek. A rajtuk végrehajtott interpretatív kasztráció az elődök műveit apai hatalmuktól, (férfi)erejüktől fosztja meg, s e hatalomátvétel nyomán Orbán szövegei immár magukat tekintik az autoriter tekintély birtokosának, megfordítva ezzel az – időbeliségből is adódó – alá-fölérendeltségi viszonyt. A költői corpusok tehát ez esetben valóban áldozatok egy testüket könnyedén feláldozó, jókedvű totemvacsorán.

A függetlenségnek, az erőnek és az iróniának egy heterogén szerzői én általi demonstrálása e ciklus verseiben – mint erre már utaltam – Troppauer szellemében fogant, tehát a *Lapszélversek* mélyén is a rejtői pretextus nyelvjátéka morajlik. A kötet utolsó ciklusa azonban, lemondva a megváltás lehetőségét nyújtó illúziók öröméről, az iróniáról, sőt a harc vállalásáról is, a gyönyör másik oldalát, a kikerülhetetlen pusztulást mutatja be. Az itt szereplő első vers (*Az idő volt, akit megöltem*) – mely egyébként a kötetnyitó *A szárnyas idő árbocomra szálltra* utal vissza – az időből való kilépést már nem a kötöttségektől való megszabadulásként értelmezi, ahogyan a *Lapszélversek* és a *Hümériáda* lebegő szubjektuma teszi, hanem bénító súlyként: „Az idő volt, akit / megöltem. Tettem értelme homályos. / A holttest most nyakamba kötve / lóg, terhe akár a vijjogás. Az idő / kényelmetlenségét az időtlenség nyomorára cseréltem fel.” A szabadság és a képzelet trükkjeinek az előző két ciklusban történt eljátszása után lelepleződik ezek illuzórikus volta, ennek megfelelően az itt megjelenő szubjektum már csak saját fizikai valójának súlyát érzékeli, a neki rendelt tértől és időtől való megszabadulás minden reménye nélkül. A szabadság eszméje ebben a keretben távoli vágykép, üres jelölő, melyhez már nem kapcsolódik jelentés. Megragadha-

tatlan tehát, annak ellenére, hogy a repülés vagy a szárnyak említése több szövegben is előfordul, ám egy versből sem tudjuk meg, milyen is az a képzelt birodalom, ahová e módon el lehetne jutni. Mindig csak a tér innenső oldalát, az önmagába dermedt valóságot látjuk, mint a *Városok fölött* kezdő soraiban: „Városok fölött repül, / ahol a megszokott falak közt / képzelődnek a szabadságról.” A vers további részei sem a lebegést, a határokon való felülemelkedés örömét artikulálják, hiszen a tekintet továbbra is a földre szegeződik, mintha a madárperspektíva csak arra lenne jó a beszélőnek, hogy minél tágabb látószögben tudja bemutatni az alant elterülő nyomort. „És nyirkos falak között / nyálkás kis testek tervezik mégis / a mindig langyos szabadságot. A szeme partján összegyűl / a megörölt indulatok homokja. / A vizes arcokon pereg. A penészt lassan beborítja.” A *házban* c. versben pedig ezt olvassuk: „Szárnyáról a rozsdaport rázza. / Elröpül megálmodni álmát.” Ám miután ez a mű befejező sora, még azt sem tudjuk meg, sikerrel járt-e vajon a felemelkedés, magukról az álmokról pedig már végképp nem esik szó. Annál pontosabban tudjuk viszont meg a vers megelőző soraiból azt, hogy milyen is az a tér, ami menekülésre készítet. Az illúzió helyett tehát ismét a valóság lehangoló dominanciája billenti a föld felé a szöveg mérlegét. A kötetzáró *Séta* utolsó sora pedig – „A városban, ahol teste élhet” – szintén a csak testi, pusztán fizikai lét lehetőségét állítja.

A Szahara végtelen szabadságot nyújtó terepe helyett a város szűk terei és penészes falai nyilvánvalóan a bezártságot sugallják; míg ott a legváltozatosabb cselekvések öntudatos megvalósítása válik lehetővé, itt a mozdulatlan tárgyak uralják a szövegeket, melyek közül legtöbbször a „szögesdrót” (*Míg nem látszik a csöngetés, Teste fürdik a városban, Ha kivirágzik is a szabadság, A házban*), illetőleg a „fal” képe jelenik meg (*Míg nem látszik a csöngetés, Városok fölött, A házban*). E meglehetősen egyértelmű és kellően elkoptatott metaforák itt az árnyék és a fény közti hajszálvékony peremet jelenítik meg, azt a sávot, amely a létezőt elválasztja a lehetőségestől, s amelynek túlsó oldala a *Lapszélversekben* és a *Hümériáda*ban már felragyogott. E ciklus szövegei mögül egy olyan szubjektum képe rajzolódik ki, aki már nem rejtői, hanem camus-i értelemben tekinthető idegenlégiósna, akinek tökéletesen hiábavalóak arra irányuló erőfeszítései, hogy egy ideális szféra komor árnyaként sötétlő tér peremén átlendülve gyarmatosítani tudja ama elképzelt birodalmat.

A bajonettként használt nyelv, amely az előző két ciklusban a hatalom eszközeként teremtett új rendet a jelek (harc)terén, itt önmaga ellen fordul, azaz saját szövegtestét csonkolja minimális közlésekké, tárgyyszerűvé redukált kijelentésekké. A szöveg így szuicid módon önmaga megszüntetésére törekszik, ami természetszerűleg vonja maga után a beszélő szubjektum eltüntetését, halálát is, amint ez két – József Attila-reminiszcenciákat is hordozó – versből is kitűnik. Az egyik az *Egy lázmérő virágcserepben* c. vers, amely egy (42 fokos lázban égő) láz-adó végakarataként saját temetésének körülményeiről rendelkezik. A sír földjét tartalmazó virágcserep már csak gúnyos fintorként idézi az „én egy virág vagyok!” felkiáltás harsány agresszivitását. A másik mű a *Vázlat* c. hátlapvers, melynek utolsó sora a „zavaros, langyos sárga tó, / fásult, rohadt és gyilkos éden”-ével a képzelet játéka helyett már szintén csak az elmúlás megváltását tudja szembeszegezni, az elmerülést „az ég vizében”. E sorral tehát a *Lapszélversek* és a *Hümériáda* által konstruált játékos, plurális szubjektum, amely *A város is hordoz csodákatban* fokozatosan semmisíti meg önmagát, végleg szertefoszlik egy József Attila-i képben.

TUSOR PÉTER

BALASSI BÁLINT ISMERETLEN LEVELE KRAKKÓ VÁROS ÜGYÉSZÉHEZ
Liptóújvár, 1581. április 21.¹

Generose ac ornatissime domine advocate, amice ac vicine nobis observandissime.² Salutem plurimam ac nostri officii commendationem. Iam pluries dominationes vestras per literas nostras requisivimus rogantes, ut dominationes vestrae ob communem iustitiam et bonae vicinitatis respectum huic subdito nostro ex tam liquido iusto ac manifesto debito debitam iustitiae satisfactionem administrassent: Verum nescio quo fiat, quod hactenus parum adhuc efficere nost[r]is scriptis et precibus potuerimus. Nam cum maxima miseri subditi nostri iniuria contra ius et fas liquidum eius debitum apud concivem vestram detinetur. Quare adhuc eandem ornatissimam dominationem tuam hisce requirendam et rogandam volumus, ut iam tandem ob aequitatis respectum, debitam misero subdito nostro iustitiam administrare velitis, ut id, quod suum est rehabere possit.

Alioquin, licet inviti, cogemur aliud remedium invenire, per quod ex tam manifesta iniuria et damno miserum subditum nostrum vindicare possimus, quod remedium profecto civibus et mercatoribus vestris non parvo futurum est damno. Verum speramus ornatissimam dominationem vestram operam daturam, ne res eo deveniat, sed miser subditus noster de aequitate contentetur etc.

His ornatissimam dominationem vestram longe foelicissime valere exoptamus. Datum in arce Hradek 21. Aprilis Anno 1581

Generosae ornatissimae dominationis vestrae
amicus et vicinus

[s. k.:]

Valentinus Balassi de Gyarmath
Sacrae Caesariae Regiaeque Maiestatis
in Agria equitum capitaneus mp.

[Kívül:]

Generoso ac ornatissimo viro N.³ domino advocato urbis inclitae Cracouiensis etc.
domino amico ac vicino nostro observando

[Más kézzel:]

feria quarta post octavas Corporis Christi. Anno 1581⁴

[P. H.]⁵

1 Archiwum Państwowe w Krakowie, syng. ApKr, Rkp. 1328, fol. 65–67. Tekintettel a mellékelt fotókópiára, a szöveget klasszikus latin helyesírással közlöm.

2 Az „observan” rövidítés másik lehetséges feloldása: observande.

3 Nomen, vagyis a címzett nevének jelölése.

4 Az Urnapja nyolcadát követő szerda 1581-ben június 7-re esett.

5 Papírfelzetes gyűrűspecsét, Balassi címerével.

1587

Generose ac Ornatissime dñe Adversarij, Amice ac Viri⁶⁵
 nobis obsecram: Salutem plurimam ac tui officij Contem-
 ptam plurimam Deum Vñs per tres meas requisitiones
 rogantes ut dñm Vñs ad Continuum justiciam et bonam
 Viriutis appetitum hinc subdico: dñe ex iam liquido
 facto ac manifesto debito debito in spira satisfactum
 meum adinvi propterea: Verum nescio qui fiat quod
 hactenus parum adhuc officium nescio propter
 et propter potestatem. Nam cum magis a
 miseri subditi tui quicquid contra pñs et pñs
 liquidi dñm eius debito aquo continem Vñam
 detinere. Quare adhuc Eandem de dñm
 meum hinc requisitum et rogandum est hinc
 ut iam tandem et requisitis appetitum, debito
 miseri subditi tui justiciam adinvi pro
 velis, ut is quod pñs ipse vult hinc pñs
 Aliquid hinc inibi, requisitis, alio modo
 inibi, per quod ex iam manifesto pñs
 et damno miseri subditi tui Continuum
 pñs, quod vñs hinc pñs (inibi
 et mactatoris Vñs non parvo pñs) et
 damno. Verum parum or: dñm Verum
 operam detinere, ut vñs et detinere, pñs
 miseri subditi tui de requisitis detinere
 pñs or: dñm Vñs longi pñs hinc et pñs
 et pñs. Datum in anno Hicabit 27.
 Signat dñs 1587

Gm de dñm: Vñs

Amicus et Viri

Valentinus Balassi de
 Gijarmad: Sar: Cas: Regiar:
 Hic in Agria Equitum
 Capitamus

Nemzetes és előkelő⁶ advokátus⁷ uram, tekintetes⁸ barátunk és szomszédunk!

Sok üdvözlétünk valamint szolgálatunk ajánlása [után].⁹ Már többször megkerestük kegyelmeidet¹⁰ leveleink útján azt kérvén, hogy kegyelmedek a közös¹¹ igazságra¹² és a jó szomszédságra való tekintetből ezen szolgánknak az oly tiszta és világos adósság miatt köteles és igazságos elégtételt szolgáltatott volna. Ám nem tudom, hogy lehet az, hogy mindeddig szerfölött keveset tudunk elérni írásainkkal és könyörgéseinkkel. Ugyanis szolgánk igen nagy kárára, a nyilvánvaló jog és törvény ellenében pénze kegyelmed polgártársánál maradt. Miért is kegyelmedet ezen levelünkkel kerestettük meg és kéretjük, hogy már végre a méltányosságra való tekintetből nyomorult szolgánknak köteles igazságot szolgáltatassatok, hogy azt, ami az övé, újra birtokolhassa.

Máskülönben, bár akaratunk ellenére, kénytelenek leszünk más orvosságot találni, amelynek révén az olyannyira nyilvánvaló sérelem és kár miatt nyomorult szolgánkat megbosszulhatjuk, mely orvosság valóban nem kis kárára lesz polgáraitoknak és kereskedőiteknek. Ám reméljük, kegyelmed fáradozni fog azon, nehogy a dolog oda jusson, hanem nyomorult szolgánk méltányos elégtételt nyerjen stb.

Ezzel kegyelmednek hosszú szerencsés életet kívánunk.

Kelt Hradek¹³ várában, 1581. esztendőben, április 21.

Kegyelmednek

barátja és szomszédja

gyarmati Balassi Bálint
a császári és királyi felség
egerbeli lovasainak kapitánya s. k.

Nemzetes és előkelő férfiúnak X. Y., nemes Krakkó város advokátusának stb. tekintetes barát és szomszéd urunknak.

* * *

A költő lengyelországi tartózkodásairól, kapcsolatairól, kötődéseiről rendelkezésre álló ismereteket talán szükségtelen itt elősorolni.¹⁴ Hogy ezeknek köre a Balassi-kutatás figyel-

6 Mivel korabeli magyar megfelelőjével nem találkoztam, a szóra ECKHARDT Sándor fordítását használok: BALASSI Bálint *Összes művei*, I. Bp., 1951, 326–327.

7 Az ügyész szó talán túl modernül hatna a szövegben.

8 Szintén ECKHARDT (uo.) után, bár valójában a tekintetes a *spectabilis* megfelelője a magyarban.

9 Véleményem szerint az accusativus itt egy elliptikus *post praepositio* vonzata.

10 Egykorú magyar levélben még sosem találkoztam olyan kifejezéssel, mint az *uráságod* v. *uráságtok*.

11 Igazán jó fordítása a mára sajnos teljesen más jelentéssel bíró *közönséges* jelző lenne.

12 A *iustitia* megkülönböztetve a *veritastól* számunkra természetesen *igazságosságot* és nem *igazságot* jelent – de csak a nyelvújítás óta.

13 Azaz Liptóújvár.

14 Minderre I. ERDÉLYI Pál, *Balassi Bálint 1551–1594*, Bp., 1899 (Magyar Történeti Életrajzok), passim; ILLESSY János, *Két adat Balassa Bálint életrajzához*, ItK, 5(1895), 191–193; ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., [1940], 57–61; Uő., *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., 1943, 70–73; Uő., *Balassi Bálint az Oceanum mellett*, MKsz, 67(1943), 245–251; V. KOVÁCS Sándor, *Balassi Bálint ismeretlen levele*, ItK, 65(1961), 445; ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint toborzó levele*, ItK, 65(1961), 570–571.

mét elkerülő lengyel levéltárak kutatásával még tovább bővíthető, arra ez a mindeddig kiadatlan¹⁵ levél meggyőző bizonyítéknak tűnik.

Van Balassinak egy igen hasonló témájú és hangvételű írása, amelyben öt hónappal korábban (1580. november 17.) a selmecbányaiakat fenyegeti, amennyiben egy hibbei polgár-szolgájának tartozását nem adják meg.¹⁶ Ekkor szintén egy *subditus*áról van szó, elképzelhető, hogy mindkét levélben ugyanazon személy balul elsült hitelügylete fordul elő. A költő a selmecieknek csupán „más utat” helyez kilátásba, ha kívánságát nem teljesítik. Sokadik kérése után a krakkóiaknak már konkrétan „orvosságot”, kereskedőik¹⁷ kifosztását ajánlja cserébe, ha vonakodnak a tartozás rendezésétől.

Lehet, hogy több e tárgyban írt (és feltételezhetően számos egyéb) levele közül éppen ez az olyannyira „balassis” fordulat őrizte meg mostani írását az utókor számára a krakkói városi levéltár elenyésző számban fennmaradt *missilisei* között?

*

Ehelyütt is megköszönöm a levél másolatának megszerzésében nyújtott szíves segítségét Németh Istvánnak (Magyar Országos Levéltár), Dr. Sławomir Radoŋnak (Archiwum Państwowe w Krakowie) és Bronisława Witkowskának (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa).

15 Balassi nyomtatásban megjelent leveleire l. STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., 1972, 283–284; STOLL Béla, *Balassi-bibliográfia*, Bp., 1994 (Balassi-Füzetek, 1), 30–36.

16 BALASSI, *i. m.*, 326–327. A szintén nem autográf *missilis* s. k. aláírása és a fenti levél az egy *certorum* szó kivételével megegyezik. E két példán kívül egyelőre nem ismeretes több olyan levél, amelyet Balassi egri „kapitány”-ként – valójában hadnagyként – írt volna alá.

17 Balassi maga is kereskedett a lengyelekkel. ILLESSY János, *Adatok Balassi Bálintról, Negyedik közlemény*, ItK, 11(1901), 348.

„PESTIS IDEIN GYAKORLANDO JMATSAGH”

Ezzel a címmel található egy eddig még nem publikált, kéziratos prózai imádság Toroczkai Máté 1619-ben Kolozsvárott megjelent fordítása egyik példányának hátsó üres lapjain. Maga a fordítás Enyedi György latin nyelvű unitárius bibliamagyarázatának magyar tolmácsolása. A pestis elleni imaszöveg-bejegyzés és a nyomtatvány tartalma között nem találtunk összefüggést. A példány az Országos Széchényi Könyvtárban található, jelzete: RMK I, 494, RMNy 1187 (FM2/2139). A kézírás minden bizonnyal 17. századi, ezt megerősíti Filep Katalin véleménye is. Ezen túlmenően semmi bizonyosat nem tudunk a szövegről, annak szerzőjéről, a mű keletkezésének időpontjáról, az is csak feltételezhető, hogy protestáns imádságról van szó.

Az alábbiakban – a további vizsgálatok lehetővé tételére – közöljük a szöveget. Számos ószövetségi idézet (Ezekiel, Jeremiás, Zsoltárok könyve) található benne, e részeket kurziváltuk, jegyzetben megadva a locust. A citátumok száma alaposabb vizsgálattal még bővíthető lenne, azonban így is nyilvánvaló, hogy – mint az imádság általában – ez az imaszöveg is alapvetően bibliai kompiláció. Szögletes zárójelben saját kiegészítéseink szerepelnek. Átírásunkban csak az interpunkciót modernizáltuk, a helyesírást nem. Az átírási gyakorlatnak megfelelően csak rövid ékezetes i-t, ö-t és ü-t használunk. Bár az imádság magát befejezésében *cantió*nak nevezi, verses részletei ellenére prózai szöveg.

Pestis idein gyakorlando jmatsagh

Oh irgalmassag[an] gyönyörködő, hoszu ideigh türő, emberek romlasan szanakodo sz[ent] Jsten! *Az mi nyomorusagunknak melysegeből kialtunk te hozzad, halgasd megh az mi imatsagunkat,*¹ *jusson te hozzad az mi kialtasunk,*² *ne reycz el kegyes orczadat mi töllünk,*³ mert ime, igen szorongattatunk az mi büneinktől. Az te szerelmes fiadnak neveben segítségül hívunk tegedet, hamar halgas megh minket. Uram Jsten, *csak te nallad vagion az irgalmassagh, es böseges te nallad az megh szabaditas.*⁴ Azert tsak te hozzad kialtunk, Uram, mighlen megh szabaditaz minket az mi büneinktől. Mennyen fel, *Uram, az mi imatsagunk te elődb[e], az jó illatu*⁵ *temien füst es az mi kezeinknek fel emelese, mint az*

1 Zsolt 129,1–2.

2 Zsolt 101,1–2.

3 Zsolt 101,3.

4 Zsolt 129,7.

5 jó illatu: a sor fölött betoldás.

*Estveli kedves aldozat.*⁶ Uram, segítségül te hozzad terjeztük ki az mi kezeinket. Avagi az halottakkal czelekedel czudalatos dolgokat? Avagy tamadnake fel az kik bünökb[en] megholtanak, hogi te rollad vallast tegienek? Avagy beszillike az koporsob[an] az te kegyelmességedet. Avagi megh tudhatyake az te tsudaidat, es az feledékenyseghnek földeb[en] az te igassagodat.⁷ Mi penigh te hozzad kialtunk, Uram, es minden napon az mi imatsagunk tehozzad erkezik. *Miert vecz el, Uram, minket, s miért reyted*⁸ *el az te kegyes orczadat mi töllunk.*⁹ Mi Urunk, Jstenünk, szent fiadert esedeüzünk, ne hágy minket el sorvadnunk busulasunkb[an], es az koporsóban szallanunk az mi büneinkb[en]. Legy kegyel[mes] minden alnoksaginknak, ne rekedgyünk ki az elő[knek] tarsaságabol. Adgy vigasztalast szomoru lelkünknek, had erezüik az te irgalmassagodat.

Te igerted Uram, hogy elveszed haragodat az megh terő bünösökről, mert te kegyel[me]s Ur vagi, es nem tartasz haragot mind öröкке. Te igerted, Ura[m], hogi ha megh terend az hűtötlén minden ő bünejből, mellyeket¹⁰ czelekedet, es megh tartandgia minden paranczolatidat es iteletet, s igassagot czelekezik, élven él, es megh nen [!] hal, semmi gonosszagirol, mellyeket czelekedet, emlekezet nem leszen, hanem az eo igassagaert, myellyet [!] cselekeszik, megh szabaditod cotet, mert nem akarod az hitetlennek halalat, hanem hogi megh terjén az eő utarol, es ellyen.

Uram Isten, az te beszeded szerent vigasztaly megh minket, *tekencz reank, es könyörűly raytu[n]k*¹¹ mikeppen szoktal czelekedni az te neued tisztelőjvel es szeretőjvel. Az mi utainkat vezellyed [!] az te igeddel es ne engedgyed, hogi semmi hamissagh uralkodgyek mi bennünk.

Könyörűlő Jstenünk, ha vetkeztünk, czak te benned bizunk, mert te igen jo es igaz vagy igeretedb[en], tanitod azokat es igazgatod, kik az utrol el tevelyednek, vezlerled az nyomorult[akat] iteletedben es az te utaidra vezeted¹² az alazatosakat. *Teremcz uy szivet mi bennünk, mi Urunk Jstenünk, es töltcs be minket az te akaratodnak értelmevel es lelki bölceességhel,*¹³ hogi ennek utanna ugy ellyünk, mint az Urhoz melto, nevedekven minden engedelmesseghben es jo czelekedetekb[en]. Erősicz megh minket, Ur Jsten, az te düczöses eröddel minden örömmel valo bekeseget türesre es szenvedesre, hogi minden¹⁴ kesereinkb[en] es próbáinkban tegedet igazan keressünk, mint edes Atyankat felelemmel szolgáljunk, mint hatal[m]as Istenünket es itelő Birankat.

Dögh halál ellen.¹⁵ Oh nagi hatalmu, rettenetes Jsten, ki megh tartod az fogadast es az irgalmassagot azokhoz, az kik szeretnek tegedet es megh örizik az te paranczolataidat. *Vetkeztünk, Uram, az mi Atyainkal egyetembe, es alnoksagot tselekedtünk, el szakadtunk*

6 Zsolt 141.

7 Zsolt 87,12–14.

8 Két órszó szerepel: miért reyted.

9 Zsolt 87,15. és 43,25.

10 A „-ket” szótag utólagos betoldás.

11 Zsolt 24,16.

12 A második „e” betű után egy áthúzott „r” áll.

13 Zsolt 50,12.

14 minden: sor fölötti betoldás.

15 E három szó betoldás, jelzi, hogy a döghalál elleni ima – a bevezető rész után – tulajdonképpen csak itt kezdődik.

*te tölled, es el tavoztunk az te paranczolatidtol,*¹⁶ es nem voltunk engedelmesek az te szolgaidnak, kik szollottak mi nekünk az te nevedben.

Minek okaert, ha te, Uram, nem könyörölsz mi raytunk, megh emesztetünk mind egyigh az te haragod miat dögh halallal, es az te busulasodban el fogiacz minket, mert az mi alnokságinkat elődb[e] vetetted, es az mi titkos büneinket szined elejb[e] vetted. Igaz vagy, mi Urunk Jstenünk, igazak az te íteletid, tied az düczösegh, mienk penigh az gyalazat es az orcza pirulas. Megh erdemellyük, Uram, az te haragodat es eyel nappal repülő tüzes nyloidat, mellyekkel büntecz, es ostoroz minket Orszagostol.

Jrgalmassagghal bővölködő Sz[ent] Jsten! Ki mi nekünk haylekunk voltal minden üdöb[en], szent fiadnak nevib[en] kerünk tegedet, könyörűly mi raytunk, fordullyon el mi rollunk, megh fogiatkozot bünös nepedröl *az te haragodnak tüze,*¹⁷ es ne engedgyed az te nevednek ismeröit megh emeztetni az koporsotol, mely igen ki tatotta az eö torkat az te nepednek be nyelesere.

Kegyelmes szent Atyánk, tsak te szabadithacz megh *minket az madarasznak töriböl*¹⁸ es az veszedel[m]es döghtöl, fogadgy be azert *minket az te reyteked[b]e,* es *fedez be az te szarnyaiddal, hogy ne fellyünk az eyeli rettegestöl, es az nappal repülő nyltol, az eczaka kegyetlenkedő*¹⁹ *döghtöl es az délb[en] puztito dögh halaltol.*²⁰ Ne engedgyed Uram, hogy *az igazak ki veszszenek,*²¹ töröltessenek mi közüllünk es ne szedegesd el az irgalmassagh tevő férfiakat, Aszszonyallatokat az mi büneinkert, hogy ne töröltessenek el a te nevednek tisztelőj es az te irgalmassagodnak hirdetőj. Legyen, Uram, mind ezekb[en] az te bölcz akaratođ, czakhogy ne hadgy minket vigasztalas nélkül, s az reank boczatando büntetesseddel mind ez testi es vilaghi elettol szoktas el minket, s mind penigh az örök karhozattol szabadicz megh. Job mi nekünk Uram, hogi az tennen magad kezeidteöl ostoroztassunk, hogi sem mint ellensegh[ne]k általa. Mert nagi irgalmas Jsten vagi te, es haragodbannis megh emlekezel irgalmassagodrol.

Jrgalmaz, Ura[m], mi nekünk, irgalmaz minden beteges Atyankfiainak. Jrgalmaz mind azok[na]k, kiket mi közüllünk az szomoru halal által ki szolitanasz, hogy ki ne rekesztessenek az te örök elet ado düczöseges sz[ent] szinednek latasatol, hanem fogadjad öket az te düczöseges haylekodban, kiert sz[ent] neved diczertessek es magasztaltassek. Amen.

Finis hujus cantionis.

16 Jer 3,25.

17 Ez 22,31.

18 Zsolt 90,3.

19 Az ezt követő szó áthúzva: nyltol.

20 Zsolt 90,4-6.

21 az igazak veszszenek: betoldás a sor fölött.

ISMERETLEN KÖLCSEY-DOKUMENTUMOK A KOLOZSVÁRI ÁLLAMI LEVÉLTÁRBAN¹

1996 decemberében az MTA Irodalomtudományi Intézete jóvoltából egy hetet Kolozsvárott tartózkodhattam. Utazásom célja az egykori Szatmár megyei levéltári anyag kutatása volt Kölcsey Ferenc megyei beszédeinek, országgyűlési tevékenységének szempontjából. Az iratanyagról előzetesen – Kosáry Domokos adatai alapján – a következőket lehetett tudni. Szatmár megye levéltára korábban Nagykárolyban volt, a két világháború közti időszakban azonban Szatmárnémetibe telepítették. 1944-ben egy része Zajtára, majd 1950-ben, Szabolcs és Szatmár megye egyesítése után Nyíregyházára került, más része megsemmisült, illetve egy jelentős hányadát a Kolozsvári Állami Levéltár őrzi.² Kölcsey múlt századi életrajzírói közül Jancsó Benedek már kutatott Szatmár megye levéltárában.³ Barta István, aki *Kölcsey politikai pályakezdetek* címmel írt máig jelentős értékű tanulmányt, forrásként használta Szatmár megye közgyűlésének Nyíregyházán található jegyzőkönyveit.⁴ Dolgozott a Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltárban a jegyzőkönyvekkel Taxner-Tóth Ernő is a *Kölcsey és a magyar világ* című könyvéhez.⁵ Takács Péter *Kölcsey táblabíróságai* című írásának utolsó megjegyzése: „A tanulmány forrásanyaga a Szatmár vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvében rögzített 1836-os és 1837-es, valamint 1838-as bejegyzések között elszórtan található. A jegyzőkönyvi bejegyzések iratháttérét nem használhattam, mert azok ma a romániai levéltárak valamelyikében lappanganak, jelenleg hozzáférhetetlenül.”⁶ Takács Péter feltevése helyes volt. Az anyag Kolozsvárott van, de már nem lappang, sőt kutatható. A Fond 21 tartalmazza a Comitatul Satu Mare anyagát.

Kölcsey megyei és országgyűlési szereplése szempontjából az 1828–1838 közötti évek érdekesek. Megvannak az iktatókönyvek; az első minket érdeklő három évben még latinul vezették őket, később már magyarul: Elenchus Nominalis Alphabeticus Actorum Publico-Politicorum Anni 1828, 1829, 1830; Betűrendes Lajstroma az 1831k évi Kormányzati Köztárgyaknak; és így tovább.

Ezen könyvekben az alábbi Kölcsey Ferencet érintő bejegyzéseket találtam. 1829-ből: „Numerus Prothocol. 949. Fasciculus 103. Actorum Numerus 64. Meritum Actorum”, számos név között: „Franciscus Költsei... in Tabulae Juditiae Assessores denominantur,

1 Ez a cikk Kölcsey Ferenc minden munkáinak az OTKA támogatásával készülő kritikai kiadása országgyűlési és megyei beszédeket tartalmazó kötetének munkája során jött létre.

2 Lásd KOSÁRY Domokos, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I, Bp., 1970, 369–370.

3 JANCÓS Benedek, *Kölcsey Ferenc élete és művei*, Bp., 1885.

4 Századok, 1959, 252–302.

5 Bp., 1992.

6 CSORBA Sándor, TAKÁCS Péter, *Kölcsey és Szatmár megye*, Nyíregyháza, 1988 (Szabolcsi Téka, 6), 90.

et adjurantur.” Azaz többekkel együtt ülnökké jelölték és választották meg. Sajnos a jelölt 64-es akta nincs meg.

1830-ból: „Numerus Prothocol. 2141. Fasc. 104. Act. 129. Meritum Actorum: In merito querelae Josephi Székely contra Franciscum Kölcsey, et consanguineos ejus promotae Relatio Judlium exhibetur.” Azaz Székely József beadványa Kölcsey Ferenc (és testvérei) ellen. Ennek a panasznak az aktaanyaga megvan. Ebben található többek között Székely József levele a Tekintetes Rendekhez, Kölcsey Ferenc kézírásában Domahidy Gedeon aljegyző által hitelesített nyugtatványpárok, amelyek bizonyítják, hogy a panasz alaptalan, és egy Kölcsey által írt és aláírt, levél formájú kinyilatkoztatás, amelynek szövegét itt közlöm.

Az akta címzése Kölcsey kézírásával a hátoldalon: Tekintetes Nztes, Vzlő Kis-Dobronyi Í'saak Lajos Urhoz, Tettes Szathmár Vgye Főszolgabírájához intézett kinyilatkoztatás.

A szöveg:

Tekintetes Fő Szolgabíró Ur

A' Tekintetes Ns. Vármegye' f. e. Majus 3dikán tartott közgyűléséből a' Székely József folyamodására kiadott kegyes végzés' következtében Fő Szolgabíró Ur által megkérdezettvén; szerencsés vagyok feleletemet a' következő rövid sorokban előadni.

Hogy sem Én, sem Testvéreim Székely Józsefnek legkevesebbel is adósok nem maradtunk, azt Sánta György Urnak, mint a' Székely József Plenipotentiariusának hiteles párban ide rekesztett, két rendbeli, igen világos értelmű nyugtatványai kétségen kívül valóvá teszik. Annál fogva sem a' közizgassággal, sem saját magam eránt tartozó kötelességemmel nem látom megegyezőnek, hogy Székely Józsefnek fundamentom nélkül való, sőt a' hazai törvények szerint calumniosus keresetére nézve, valamely választott bíróság alá önkényt adjam magamat. Annyival inkább, minthogy ezen igazságtalan kereset a' Néhai Kölcsey Ádám Testvérem és Székely József közt kötött Compromissumból veszi eredetét; s az egyik Compromittens Fél már meghalván, nem lehet, hogy annak Özvegye és Árvája az általuk nem kötött Compromissum' következtében valamely teher viselésére szoríttassanak.

Könyörgök Főszolgabíró Urnak, méltóztassék ezen rövid, de igazságos kinyilatkoztatásomat a' Tettes Vármegye elébe terjeszteni. Kegyettségébe ajánlott telyes tisztelettel maradok, Csekén, August. 15d. 1830.

Tekintetes Fő Szolgabíró Urnak

alázatos szolgálója:

Kölcsey Ferencz

Cointeressatusaim nevében is.

Kölcseynek még 1833-ban, országgyűlési követ korában sem lehetett nyugta a Székely József-ügy miatt. Székely ugyanis perre vitte a dolgot. Lássuk Kölcsey Kende Zsigmondhoz írott 1833. március 27-i levelének erre vonatkozó sorait: „A Székely dolgában adott királyi resolútiót vettem. De nem írod: van-e ott annak az embernek ügyviselője, s mit akarnak, vagy inkább akarnak-e valamit? Soha igazságtalanabb baj ember nyakára nem háramlott. Két erős quietantiám van, hogy kifizettem; s mégis *Isaak Lajosék* ítéletet hoztak ellenünk.

De hiszen az ég el nem hagyja híveit; s annak jeléül kezeidre bíz az ügyet.”⁷ Feltehetőleg a per életben tartásával a megyeieknek a követ úr lejárata volt a célja.

1831-ből: az immár magyar nyelvű 1831-es iktatókönyvben az 1623-as bejegyzés alatt megtaláljuk a Kölcsey Ferenc kinevezésére utasítást adó irat nyomát: „A Főispányi Helytartó megkéretik Kölcsey Ferencz Iső Aljegyzőnek Tiszteletbeli Fő Jegyzővé leendő kinevezésére.”

A szatmári (most kolozsvári) Kölcsey-íratanyag legjelentősebb része a költő-politikus megyei aljegyző és főjegyző korában készített levélfogalmazványok.⁸ Ezekkel évtizedek óta foglalkozik Kiss András. A fogalmazványok aláírás nélküli Kölcsey-autográfok. Publikálásuk a felfedezőre vár, a leghelyesebb volna fakszimilében adni őket. A fogalmazványokat annak rendje és módja szerint letisztázták, és elküldték a címzetthez, az eredeti így őrződhetett meg. Az alábbi levél formájú jelentés azonban Kölcsey által jegyzett és személyes tartalmú, akár a fenn közölt; kiválik a névtelen fogalmazványok köréből. (Fasc. 104, Act. 169, 207. oldal.)

Méltóságos Báró, Főispányi Helytartó Ur,
Tekintetes Rende

Nemes Szathmár Vármegye' Köz-tárgyakat illető végzéseit, mellyeket Fő Szolgabíró Kölcsei Kende Zsigmond Úr, még Első Aljegyző korában, és Levél Tárnok Barsi Lencsés István Úr, közvégzés szerént, nagy gondnal és fáradsággal a' legrégibb időktől fogva öszveszedtenek, 's mellyeknek további elrendelését a' Tekintetes Rende kötelességembe tenni méltóztattak, szerencsés vagyok alázatos tisztelettel benyújtani.

Mivel pedig a' Tekintetes Rendeinek elmulthatatlanul szükség megtudniok,

1. Ha ezen végzések, híven 's hibátlanul vagynak e elrendelve és öszveírva?

2. Ha azok, mellyeket (mint avultakat, vagy újabb rendszabások, 's változott környűlálások által semmivé lettek) kihagytam, elegendő okkal vagynak e kihagyva?

3. Ha nincsenek e még többek is kihagyandók, vagy legalább változás alá esendők?

Könyörgök bizonyos érdemes Tagoknak kinevezéséért, kik ezen parányi munkát megvizsgálják: 's a' kitett három pontra nézve a' Tekintetes Rendekeket világosítsák fel, hogy a' munka elfogadhatóságáról, vagy el nem fogadhatásáról bizonyos határozás tétethessék.

Kegyességekre ajánlott mély tisztelettel maradtam

Méltóságos Báró, Főispányi Helytartó Urnak,

és a' Tekintetes Rendekek

alázatos szolgája:

Kölcsey Ferenc

Első Aljegyző.

Nkáról, Novem 22d. 1830.

7 KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, III, Bp., 1960, 520.

8 Legnagyobb részük a Publico-politicorum csomóiban, később Kormányzati köztárgyak néven található, de vannak az Urbéri tárgyak, Nemesi tárgyak, Polgári egyveleg, Polgári tárgyak stb. nevű csomókban is. Ezúton köszönöm meg Kiss András nyugalmazott levéltáros munkáját, aki önzetlen tanácsaival segített eligazodni a kásahegyi anyagban.

A kolozsvári iratok között Kőlcsey országgyűlési szereplésére vonatkozik, pontosabban a beszédeinek, az üzeneteknek stb. a megformálódása szempontjából nagyon érdekes az Acte dietale 1833–1835 címzetű. Alcíme: Acte adresate deputation la dieta 1–38. Azaz a követutasítások és az operátumok egy része, amelyeket a megyéből küldtek Pozsonyba, és amelyeket később, mandátumuk lejártával a volt követek visszaszolgáltattak a megyei irattárnak. Megvannak a küldemények megszámozott borítékjai is. Mintaként közlök egyet, a többi is hasonló szövegű:

86. Nemes Szathmár Vgye Rendeitől Tekintetes Ns Nztes, és Vitézlő Kőltsei Kőltsey Ferencz Urnak T. Ns Szathmár Vgye Fő Jegyzőjének és Vásáros Naményi Eötvös Mihály Urnak Tettes Szathmár Vgye Fő Szolgabírájának, és Ország Gyűlési Kőveteinknek.

Hivatalból

Pozsonyba

A követutasítások és az operátumok hátsó oldalán megtalálható a dátum, hogy melyik közgyűlésből való az anyag és hogy mit tartalmaz. Ezek a rájegyzések a követektől valók, a N 1–6-ig Kőlcsey autográfjai. A 26-os sorszáma az utolsó, amelyet még mindkét követnek címeznek, később már csak Eötvös Mihály a címzett. A 33-as követutasítástól kezdve az anyagokat *Szathmár Vármegye Rendei* aláírással Kőlcsey maga jegyzi, immár Nagykarolyból. Nagyon érdekes például a 4-es számú egységből, amelyet az 1833. május 13-i pótoló utasítás mellékleteként küldtek meg a követeknek, Belső Szolnok és Kolozs vármegye levele Erdély és Magyarország összekapcsolása ügyében. Idézzünk egy részt, amely az unió történetét foglalja össze: „Erdély az elválás ideje alatt 150. esztendőn keresztül nemzeti benső életének előre gondoskodó némely törvényeiben szép példáit hagyta ugyan fenn; de kívülről egy idegen hatalom' önkényének vala véres lapdája. Ki nyujtotta ugyan az elvált testvér feléje sok izben karjait, Erdély is látszott hozzája hajolni, de az összvetalálkozás' ideje még is csak 1688ra Majus 9dre maradt. 1693ban Majus 14dikén már az Alvinczi válasz 22. pontjában Erdélynél ujra a' magára fennállás' kívánsága mutatkozott. Száz esztendők' lefolyta után, midőn az 1790d. eszt. magyar ország Erdély' Törvényhatóságait a' viszonti egyesülés eránt megszóllította, mind a' három Nemzetből a' több Törvényhatóságok Kővetjeiket küldötték a' magyar ország Gyűlésre a' két testvér ország szorosabb egyesülése' munkájára, 's ennek vala szüleménye, hogy az Erdélyi Országgyűlésről 1791ben a' két ország' egyesülésének pontjai magyar országgal közöltettek, de azóta ezen közlésre Erdély feleletet nem kapott.” Az idézett részből és egyebek közt Kőlcsey *Erdély s a Részek ügyében* című beszédéből látható, hogy a két fél másként ítéli meg azt, hogy melyik miatt nem jött létre eddig az egyesülés. Kőlcsey említett beszédében utal arra, hogy „útban vagynak hozzánk több erdélyi megyék követei, hogy kérésüket megújítsák”. Ezek a megyei közgyűlésekről származó levelek is az egyesülés szándékát voltak hivatva megerősíteni.

A készülő Kőlcsey-kritikai kiadás megyei és országgyűlési beszédeket közreadó kötete szempontjából a legérdekesebb⁹ a *Hivatalos Jegyzések az országos összeíráshoz* című

9 Ezt a szöveget eddig nem vette figyelembe a Kőlcsey-textológia. Kiss András szolt róla Szauder Józsefnek, de ő nem kritikai kiadást készítvén, maradt az első gyűjteményes kiadás szövegénél (KŐLCSEY Ferenc *Minden munkái*, kiad. EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál, VI, Pest, 1848). Ahogyan szövegki-

forrás, amely közel azonos *A szatmári adózó nép állapotáról* című Kölcsy-írással, amelyet Kende Zsigmond számára készített (Fasc. 103, Act. 2, 1829. Publico-Politicorum). Az 1829. május 18-i közgyűlés iratanyagához tartozik, amint ez szerepel is a hátoldalon. A szöveg nem Kölcsy-autográf, ahogyan a Károlyi-levéltárban, Károlyi György országgyűlési iratai között fennmaradt szöveg sem az. A két másolat kisebb eltérésektől eltekintve azonos, amelyeket a kritikai kiadás jegyzeteinek kell megvizsgálnia. A szöveg a megyei iratok között őrződött meg, és nem a Nyíregyházán található jegyzőkönyvben. Ez a tény arra enged következtetni, hogy az iratanyag tartalmazhatja még más beszédek másolatát is.¹⁰

adásában nem vette figyelembe a Károlyi-levéltárban található szöveget sem, amelyre Barta István hívta fel a figyelmét. SZAUDER Kölcsy-kiadásának megjelentetése után (1960) tanulmányban (*Kölcsy beszéde a szatmári adózó nép állapotáról* = Sz. J., *A romantika útján*, Bp., 1961, 248–287) visszatért a Kiss Andrástól – levélből, részleteiben – ismert szövegváltozat kérdésére. A teljes szöveg azonban nem volt a birtokában.

- 10 Az iratanyag Kölcsy-autográfjaiból Kiss András három Szatmár megye rendeihez, illetve küldöttségéhez szóló fogalmazványt átadott Szauder Józsefnek, aki KÖLCSEY Ferenc *Összes művei* III. kötetének függelékében publikálta azokat; Kiss András előzetesen az Irodalomtörténetben, 1959-ben közzétette e három írást. – Az ugyancsak a Kolozsvári Állami Levéltárban található Wesselényi-levéltárban is vannak másolatok Kölcsy országgyűlési beszédeiből. Erre a lehetőségre a budapesti Országos Levéltár mikrofilmtári anyaga alapján Szabó G. Zoltán hívta fel a figyelmemet. Köszönet érte.

KOLTAI ANDRÁS

RIMAY JÁNOS LEVELÉRŐL

Az Irodalomtörténeti Közlemények legutóbbi számában Rimay Jánosnak egy Batthyány II. Ferenchez szóló, 1612-ből származó levelét közölte TUSOR Péter (*Rimay János levele Batthyány Ferenchez*, ItK, 101[1997], 392–393), amely a közlő szerint „mindeddig feledésre ítéltetett”. Ez a megállapítás igaznak is látszik, azt azonban már nem lehet elmondani, hogy a levelet még sohasem publikálták. Ezt ugyanis JENEI Ferenc már 1960-ban megtette, méghozzá éppen az Irodalomtörténeti Közleményekben (*Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból*, ItK, 74[1960], 687–692: 689), igaz, külső címzés és a dátum föloldása nélkül, továbbá sajtóhibás jelzettel. Hogy ezt sem a levél újabb közlője, sem a szerkesztők nem ismerték föl, az sajnálatos ugyan, de magyarázható azzal, hogy Jenei Ferenc publikációját *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig szerkesztői* (STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1972) nem vették föl a Rimay-irodalomhoz (457–458, de vö. 351).

Tusor Péter – amúgy mintaszerű – közléséhez azt szeretném még hozzáfűzni, hogy a levélben említett Tibay Ferenc, aki Rimaynál jártában Batthyány Ferenc „allapattiarool” és „hasznos foghlatatossághirool” beszélt, valószínűleg nem az Ung megyei Tibay család tagjai közül való, hanem a dunántúli nemesek között keresendő. Tibay Ferenc ugyanis Batthyány Ferenc, majd Batthyányné Lobkowitz Poppel Éva szervitora, főember szolgálja volt. 1625/1630 körül például egy „Dunan túlra” való utazás alkalmával Poppel Éva kísérője volt annak szekeren (Magyar Országos Levéltár, Batthyány család körmendi központi igazgatósága [P 1322], Földesúri familiára vonatk. iratok, no. 299). Fiát, akit szintén Tibay Ferencnek hívtak, 1645. november 22-én Jobbágy Jeremiás németújvári tiszttartó azok között írta föl, „Az melly Gyermekek a Varban feöl iarnak” (P 1322, Instrukciók, no. 208), később, 1650-től pedig Batthyány Ádám inasai között szolgált (P 1322, Földesúri fam., no. 354).

Egyébként a levél címzettjének rangjai és hivataljai körül is sok hibás adat szerepel a genealógiai irodalomban. Batthyány Ferenc nem volt gróf; a család a grófi címét csupán 1630. augusztus 16-án kapta Ferenc fia, Ádám révén (IVÁNYI Béla, *Címeres levelek a keszthelyi és körmendi hercegi levéltárakban*, Veszprém, 1943 [Körmendi Füzetek, sorozaton kívüli A füzet], 17). Úgy szintén nem volt Batthyány Ferenc Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány, csupán a körmendi főkapitányságot viselte 1601–1602 között, valamint a dunántúli kerületi generálisságot 1604–1609 között és 1620/1621-ben Bethlen Gábor pártjáról (PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, Történelmi Szemle, 39[1997], 257–288: 269, 280).

DIE CHRONIK DES MARX FAUT UND MELCHIOR KLEIN

(Faut Márk és Klein Menyhért krónikája) 1526–1616, Hrsg. József László Kovács, Sopron–Eisenstadt, Soproni Levéltár–Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1995, 175 l. (Sopron Város Történeti Forrásai: Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, C sorozat, I = Burgenländische Forschungen, Sonderband 17).

Akár csodálkozhatunk is a kötet kézbevételekor, hogy a magyar városok között bizonyly a leginkább feldolgozott múlttal rendelkező Sopronnak van még olyan krónikája, mégpedig a Mohács utáni mozgalmas időkből, amely mindaddig kiadatlan maradt. Annál is inkább jogos ez, mert az idén 65. születésnapját ünneplő Kovács József László, mint ezt magam is tanúsíthatom, egyetemista kora óta foglalkozik a kéziratral, és annak átírása már évtizedek óta hever íróasztala fiókjában. Örömmel nyugtázzuk tehát, hogy Burgenland tartomány és számos hazai alapítvány segítségével végre megjelenhetett az edíció.

Faut Márk idős korában, 1610-ben kezdte meg a krónika írását, a régebbi évek eseményeit illetően (1526-ig megy vissza) saját emlékein kívül szóbeli és feltehetően más írásos információkra támaszkodott. Utolsó feljegyzései 1616-ra vonatkoznak, a következő évben, tél végén vagy kora tavasszal halhatott meg. Krónikája elsősorban a soproni városi tanácsos, városbíró, országgyűlési követ szemszögéből készült, minden más országos vagy európai vonatkozású adat, esemény akkor nyer említést, ha az valamiképpen összefüggésbe hozható Sopronnal. Ilyen persze szép számmal akad, Sopron akkor a megmaradt királyi országrésznek fontos tényezője volt. Ennek a viszonylag széles látóköri, művelt férfiúnak halála után, akinek humanista voltát sürűn

hangsúlyozza, bár alig bizonyítja a bevezetés (attól még nem „humanista” valaki, ha latin szavakat használ és lutheránus lévén nem kedveli a katolikus papokat!), a Lipcséből Sopronba áttelepült (1577) Klein Márton, a város német iskolamesterének gondozásába került a krónika kézírata. Míg Faut történeti visszatekintése arra utal, hogy ő nem egyszerűen saját életének említésre méltó eseményeit kívánta rögzíteni, hanem a visszapillantó részekben a nála idősebbek emlékeit használta fel, talán az emlékezőkkel íratta meg (ezek a részek az OSZK-ban őrzött kéziratban nem Faut kezétől származnak), addig a Faut munkáját folytató és kiegészítő Klein inkább csak a maga által tapasztalt mindennapi eseményekről (termés, időjárás, tüzesetek, hadi események, járványok) ad hírt. Az eleve szélesebb látószögű Fauttól származó részekben számos egyéni reflexiót, moralizáló megjegyzést is találunk.

A kiadásban Klein szövegrészei beilleszkednek a megfelelő helyekre, de a kurzív szedésnek köszönhetően megkülönböztethetők. A Faut adatközlőinek tulajdonítható visszapillantások csillagok közé (*...*) kerültek. Nem világos azonban, hogy egymást követő szövegrészeknél (pl. a 40. lapon) miért ismétlődik közvetlenül egymást követően ez a jelzés. Két különböző adatközlő szövegről lenne szó? Ez követhető lenne, ha ezek a részek különböző kezek írásával

készültek volna, de a bevezetőben az áll (30), hogy ezen a 3. kéziratlapon egy scriptor dolgozott. Zavaró az is, hogy a Faut vagy Klein által javított szavak, akkor is, ha nyilvánvaló elírásról van szó, a főszövegben, hegyes zárójelek között kaptak helyet. Ezeket a semmi információt nem nyújtó tévesztéseket fel lehetett volna tüntetni egy jegyzékben a kötet végén, persze ehhez – legalábbis a német szöveget – sorszámozással kellett volna ellátni, ami egy „kritikai kiadás” esetén helyénvaló lenne. A kiadás ugyanis a teljes szöveget eredeti nyelven és magyar fordításban is közli. A kritikai kiadás másik tartozéka lenne a személynevek, események kommentálása. Érthetetlen, hogy Sopron történetének, a reformáció-kori magyar és német irodalomnak olyan kiváló ismerője, mint Kovács József László, miért bánik olyan takarékosan és következetlenül ezekkel az életrajzi, bibliográfiai, his-

tóriai információkkal. A 39. lapon fordul elő először „Gerengkhl” változatban Simon Gerengel soproni prédikátor neve, akit a német irodalomtörténet-írást mint mesterdalnokot is számon tart. Semmit nem tudunk meg róla, csak a következő lapon említett műve kapja meg a precíz bibliográfiai jegyzetet. Ugyanezen a lapon szerepel a nürnbergi Jonas Petrus Musaeus, róla sem tudunk meg semmit. A 66. lapon viszont valamennyi említett személy megkapja a megfelelő kommentárt. Csak arra gondolhatunk, hogy a kiadó helytakarékosági szempontja köthette meg az editor kezét. A csupán 30 szót tartalmazó glosszárium soványsága is valószínűleg ennek tudható be. A gondos és minden személy- és helynévre, eseményre kiterjedő mutató viszont nagyban segíti a kötet használatát.

Vizkelety András

**SZAKÁLY FERENC: MEZŐVÁROS ÉS REFORMÁCIÓ:
TANULMÁNYOK A KORAI MAGYAR POLGÁROSODÁS KÉRDÉSÉHEZ**
Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 486 l. (Humanizmus és Reformáció, 23).

Mire ez a recenzió napvilágot lát, addigra több esztendő telt el Szakály Ferenc könyvének megjelenése óta, s a recensens maga sem tudja magának megmagyarázni, hogy a rögtön möhön elolvasott műről miért nem született meg azonnal az ismertetés avagy a bírálat. A szerző mintha maga is félt volna attól, hogy munkája ilyen sorsra jut, amikor így nyilatkozott: „Tökéletesen tisztában vagyunk azzal, hogy egy ilyen felépítésű kötet könnyen az érdeklődés »senkiföldjére« kerülhet. A filológus ... nyilván a burjánzó kereskedelem-történeti, a gazdaság- és társadalomtörténeti pedig ... a bonyodalmas művelődéstörténeti részeket, mindkettő esetleg a helyenként helytörténeties megkö-

zelítéseket sokallja majd.” (31–32.) Nem lett teljesen igaza, mert kifogott egy olyan irodalomtörténész recenzenst, akit érdeklődése sokszor átvitt a történettudomány területére. Ez persze nem jelenti azt, hogy ebben a folyóiratban érdemben tudunk foglalkozni egy – amint a címből és az idézetből is látszik – ennyire interdiszciplináris munka történeti vonatkozásaival: ezt a feladatot átengedjük a szakmailag illetékes orgánumnak.

Mit is tartalmaz tehát ez a kötet? A cím és az alcím tökéletesen fedi a tartalmat: Szakály Ferenc valóban a 16. századi Magyarország egyik legfontosabb történelmi (művelődés-, egyház- és irodalomtörténeti)

problémáját kísérli meg vizsgálat alá venni, mégpedig részletes esettanulmányokon keresztül. Aki ismeri a kutatási területet, az jól tudja, hogy az adatok szétszórtsága, a források pusztulása és az előtanulmányok hiánya miatt ez milyen óriási méretű feladat, mennyi munka szükséges ahhoz, hogy valaki ilyen látszólagos könnyedséggel idézhessen szlovák vagy bécsi levéltári forrásokat, vagy éppen kiadatlan török összeírásokat. Azt kell mondanom, hogy a korszak kutatóinak támogatása és segítsége nélkül ez nem is lehetséges; ezért kezdi a szerző azzal a könyvét, hogy fél oldalon keresztül sorolja a kollégák nevét, akiknek köszönetet mond, s akiket bizonyos részekben szinte társszerzőknek tekint.

A mű elején egy prolóógus próbálja meg az alapkérdést, mezőváros és reformáció kapcsolatát körüljárni. A „mezővárosi reformáció” fogalmát az ötvenes években szinte egyszerre kezdte el használni Klanczay Tibor és Makkai László; ez a marxista indíttatású gondolat reakció volt a korábbi korszak (egyébként a katolikus egyháztörténet-írásban mind a mai napig tovább élő) felfogására, amely a reformáció terjedését szinte kizárólag a főnemességnek, a „cuius regio eius religio” elvének tulajdonította. Az irodalomtörténet-írásban Horváth János képviselte színvonalasan ezt az előbbi álláspontot, amikor a reformáció irodalmát főúri pártfogók szerint csoportosítva tárgyalta, koncepciója azonban már csak azért is elavult, mert nem ismerte eléggé a korabeli birtokviszonyokat, s Serédi Gáspár pártfogoltjait például a Perényiekhez osztotta be. Szakály Ferenc elsősorban a reformáció szempontjából fontos mezővárosokat próbálta történelmi módszerekkel kiválasztani és meghatározni, az elődök által feltett kérdésre – mezővárosi vagy főnemesi reformáció? – azonban nem válaszolt (mintha egy

halvány „is-is” érződne mégis a fogalmazásából). Valószínűleg igaza van: először alaposan meg kell ismernünk a kort, válaszolnunk kell az egyes esetekben a „hol”, „mikor” és „hogyan” kérdésére, aztán tudunk – ha egyáltalán lehetséges – valamiféle általánosabb következtetést levonni. Jőmagam itt csak azokra az esetekre szeretném felhívni a figyelmet, amikor a földbirtokos egyáltalán nem tudta befolyásolni a birtokain élő mezővárosi polgárok hitvallási hovatartozását. Egy ilyen példa ebben a könyvben is előfordul: Nyírbátorban, a református ecsedi Báthory Miklós városában, egészen az ő haláláig tartották a pozícióikat a ferences szerzetesek (400).

A részlettanulmányok sora *A két „pécsi” Schreiber Farkas* című fejezettel indul, amelynek első változata (még egy Schreiber Farkassal) A Janus Pannonius Múzeum Évkönyvében jelent meg. Az idősebb Schreiber egy pozsonyi, majd budai német polgárcsalád (eredetileg Kochaim) tagja volt, aki házassága révén került Pécsre, s rövidesen a város vezető személyisége, több alkalommal városbírója lett. A két király között ingadozó és a törökök fenyegetésében élő város leírásában feltűnik az egyik legfontosabb gazdasági tényező, a marhakereskedelem, amely Szakály Ferenc könyvének valóságos „főszereplője”. Pécs török kézre kerülése (1543) után az idősebb Schreiber nem tudta tovább folytatni kereskedelmi tevékenységét, s a Habsburg-adminisztrációban vállalt állást. Művelődéstörténelmi szempontból sokkal izgalmasabb a fia, aki szintén tisztviselőként, majd tolmácsként kereste a kenyerét, azonban jelentéktelenebb, bizonytalanabb személyiségnek tűnik az apjánál, ugyanakkor becsvágya veszélyes kalandokba sodorta. Ő már protestáns, s mint ilyen az 1550-es évek végén kapcsolatba került Miksa cseh királlyal és Hans Ungnad von Son-

neckkel – az utóbbi osztrák származású evangélikus főnemes fejébe vette, hogy misszionálja a Balkánt. A lehetetlennek tűnő vállalkozás végrehajtására a Moldvai Fejedelemségben lezajlott események adtak egy kis esélyt, ugyanis ott egy görög kalandor, a német protestáns körökben is megfordult Heraclides Jakab szerezte meg a trónt. Ifjabb Schreiber Farkasnak kellett volna összekötnie Miksát és Unghadot a moldvai udvarral, ezért 1562 végén oda is utazott, azonban a fejedelem magyarországiakból álló környezete ellenségesen és gyanakodva fogadta; letartóztaták, Isztambulba vitték, s csak majdnem egy esztendei huzavona után engedték el. A történetet – más szempontokkal és hangsúlyokkal – eddig is ismerhettük, de Szakály Ferenc az első, aki a magyar és nemzetközi szakirodalom teljes ismeretében foglalta azt össze.

A második nagy fejezet (*Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez*) első változata a Ráday Gyűjtemény Évkönyvében jelent meg, s egy kettős életrajzhoz fest még alaposabb hátteret. Skaricza Máté ugyanis megírta és kiadatta mestere, Szegedi Kis István életrajzát (beleszöve őntudatosan a sajátját is), s ezzel a magyarországi reformáció pótolhatatlan forrását hozta létre. A szerző főként ezt a közismert életrajzot szembesíti a többi forrással, s mivel a hódoltsági reformáció legnevezetesebb alakjáról, a magyar református egyház egyik alapítójáról van szó, ez nem tanulságok nélküli. Szó esik Szegedi Kis makói tartózkodásáról, a temesvári protestánsok 1551. évi kiűldözéséről, Hans Derschwan és hősünk 1555-ös laskói találkozásáról. A szerző részletes képet fest Kálmáncsehi mezővárosról (mint kereskedelmi központról) és reformációjáról, Szegedi Kis ottani működéséről és nevezetes fogságba eséséről, amelyet egy bizonyos Furia Albertné Orsolya

asszonynak köszönhetett, aki megsértődött azon, hogy a neve nőstény medvét jelent. Megismerjük a fogoly prédikátor megszabadítóit és támogatóit, valamint az utolsó szolgálati helyet, Ráckevét. Skaricza Mátéval kapcsolatban Szakály Ferenc elsősorban egy datálatlan irodalmi levelének rejtélyét próbálja megfejteni; elveszett műveinek nyomába ered és második peregrinációját tárgyalja; majd a halálának körülményeit kísérli meg tisztázni.

A harmadik nagy részlettanulmány (*Szegedi diaszpórák a XVI. századi Magyarországon*) szintén megjelent már egy korábbi változatban, mint a *Szeged története* első kötetének két fejezete. Ez részben Szeged 1552. évi visszafoglalási kísérletéről, s annak vezéréről, Tóth Mihályról szól, részben a más városokba szétszóródott gazdag szegedi kereskedőkről. A jelenségről azóta már többen írtak: a többségében katolikusnak megmaradt város máshová került fiai a reformáció élharcosai és a protestáns egyházak (főként a református) támogatói lettek, az utóbbiak közül főként a kassaiak és a nagyszombatiak, a Pap és a Szegedi család érdemel figyelmet. A szerző felvonultatja az irodalmi mecénásság minden adatát, talán csak az maradt ki, hogy Szenci Molnár Albert ifjú korában, 1590-ben maga is több hónapot házitanítóskodott Kassán a Pap családnál.

A könyv negyedik fejezete (*Egy hódoltsági parasztpolgár aki beleavatkozott a nagypolitikába: Nagymarosi, majd nagyszombati Trombitás János, 1559–1592*) jelenti a legnagyobb szenzációt, ez a leghosszabb rész, amely egyúttal e könyvben jelenik meg először nyomtatásban. Trombitás János neve itt-ott már korábban is felbukkant a szakirodalomban, de Szakály Ferenc volt az, aki ezt a történetet apró mozaikokból, főként levéltári adatokból összeállítot-

ta. Először (amint azt már megszokhattuk) Nagymaros mezőváros történetének, társadalmának és gazdaságának alapos elemzését olvashatjuk, majd megjelenik a főhős, a kereskedő és városának egyetlen igazán kiemelkedő embere, informális vezetője, aki ráadásul minden jel szerint kettős kém is volt, mert egyaránt jelentett a magyar végváaraknak és a budai pasának. A szerző érzéketlenül írja le azt a 16. századi „kémvilágot”, amelyről ilyen részletességgel utoljára talán csak Takáts Sándornál olvashattunk, így nyeri el a Trombitás-ügy is a maga valós dimenzióit. Egy tehetséges és gátlástalan ember portréja bontakozik ki előttünk, aki végül is belebukott élete nagy játszmájába. A vesztét az okozta, hogy ellenségévé tett egy főnemest, a korszak egyik legjobb katonáját, Forgách Simont, s miután átköltözött a királyi Magyarországra, az nem nyugodott addig, amíg ki nem végeztette. A képet tovább bonyolítja, hogy Trombitás antitrinitárius lett, s városát is azzá tette, sőt az erdélyi trónkövetelő Békés Gáspárt is igyekezett támogatni (így avatkozott bele a nagypolitikába). Szakály Ferenc részletesen tárgyalja a hódoltsági antitrinitarizmus kialakulását (erre nyilván lektora, Balázs Mihály is ösztönözte), beszél a budai hitvitáról, a Szentháromság-tagadók és a törökök viszonyáról, illetve egy esetleges isztambuli antitrinitárius „lobby” lehetőségéről. Az utolsó alfejezet a végjátékot tartalmazza: Trombitás átköltözött Nagyszombatba, áttért reformátusnak, vizsgálati fogságba került, Pálffy Miklós komáromi provizora lett, majd újabb fogsága után 1592 januárjában kivégezték. Függeléként mindezeket túl még egy több mint harminclapos válogatást olvashatunk az ide vonatkozó, többségében kiadatlan forrásokból.

A kötet utolsó és legrövidebb résztanulmányának (*Egy XVI. századi szponzor gaz-*

dasági hátországa: Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhelye) szintén ez az első megjelentése, s egy Félegyházi Tamás által írt könyv támogatójának történeti hátterét kísérli meg – amennyire a hiányos források engedik – felderíteni. Somogyi személye legutóbb Botta István Melius-könyvében került reflektorfénybe, a szerző az eddig is ismert adatokhoz a korabeli (Nyír)Bátor gazdasági, kereskedelmi, társadalmi és művelődéstörténeti viszonyait teszi hozzá.

Az egész könyv egy összefoglaló epilogussal zárul, amelynek témája már általánosabb és történetibb, mint a bevezető prologusé, nem másról szól, mint a 16. századi magyarországi mezővárosi fejlődés szerepéről és helyéről a magyar történelemben. A szerző – úgy érzi – jóval kedvezőbb képet rajzolt a jelenségről, mint az eddigi szakirodalom, ez azonban csak a polgárosodás gyorsan tovasuhanó reménye, amelyet hamarosan követ a bukás, a katasztrófa.

Mit mondhat még ezek után egy irodalomtörténész recenzens? Mivel ismerni véli a kort, rámutathat az ezerszámra sorjázó adatok közül arra a néhányra, amely szerinte nem állja meg a helyét. Az ilyesfajta korrekciók persze inkább egy lektori jelentésbe valók, s egy ekkora munkával szemben szükségszerűen igazságtalanok – ennek ellenére mégis kikíváncsoznak. Főként egyháztörténettel kapcsolatos kijelentésekről van szó, amelyeket csak röviden sorolok fel cáfolatukkal együtt: a magyarok nem 1542, hanem 1529 után jelentek meg Wittenbergben (29); az 1550-es évek első felében Szegedi Kis István még nem volt helvét irányú (111); a Horváth Márk esetében előforduló „katolikus” formula nem egyedi eset ebben a korszakban, de valószínű, hogy az esküvő ennek ellenére már protestáns volt (113); Thököly Sebestyén nem az evangélikusokat, hanem inkább a reformátusokat és a

kryptokálvinistákat támogatta (297); Forgách Simon és Imre nem a lutheranizmus elkötelezett hívei: mindkét nagy protestáns felekezetet segítették, Simon fia, Mihály bevallottan református volt, Imrének szerepe lehetett a vizsolyi Biblia kiadásának megszervezésében, s az ő pártfogoltjuk volt Siklósi Miklós, aki Nagymarost reformátussá tette (278, 323); Ecsedi Báthory Istvánról ezzel szemben nem tudjuk, támogatta-e az első teljes nyomtatott magyar Bibliát, akkor sem, ha ez így „közismert” (388), s Rimay János az ő kamarása volt, nem Báthory Miklósé (390).

Túllépve recenzióm eme kis fullánkján, nem marad más hátra, mint hogy lélekben megemlejem a kalapom Szakály Ferenc teljesítménye láttán. Könyve kétséggel a Humanizmus és Reformáció sorozat egyik legkiemelkedőbb darabja, valóságos enciklo-

pédiája a 16. századi Magyarországnak. Fontos történelmi és művelődéstörténeti kérdéseket vet fel, soha nem látott részletességű esettanulmányokkal igyekszik azokat megválaszolni, majd az elmondottakat a magyar történelem távlatába állítja. Feladta a labdát a korszak kutatóinak, s meg kell majd erőltetni magunkat, ha le akarjuk ütni azt. A történész kollégák között van néhány, aki ehhez hasonlóan ismeri ezt a különös századot (a tragikusan korán elment Barta Gáboron kívül Bessenyei József és Pálffy Géza), az irodalomtörténészek között azonban (beleértve magamat is) nyoma sincs egy ilyen monográfia vagy akár cikkgyűjtemény előkészületeinek. Legyen ez a mű (melynek szerzője méltán lépett a közelmúltban az akadémikusok közé) számunkra is bátorítás és biztatás.

Szabó András

ESTERHÁZY PÁL: AZ EGÉSZ VILÁGON LÉVŐ CSUDÁLATOS BOLDOGSÁGOS SZŰZ KÉPEINEK RÖVIDEDEN FÖLTETT EREDETI

(Nagyszombat, 1690), hasonmás kiadás, Knapp Éva – Tüskés Gábor és Galavics Géza tanulmányával, Budapest, Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994, 6 + [217] + 8 l., 118 t. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30).

Esterházy Pál (1635–1713) politikusi, közigazgatási, de írói, mecénási szerepéről is számos könyv, tanulmány jelent meg a kilencvenes években. Személyéhez sok szálon kötődnek a politika- és gazdaságtörténeti vizsgálódások mellett a színház-, a zene-, a képzőművészet-, a könyvtörténeti, vagy éppen az elmúlt évtizedben lendületet vett Zrínyi-kutatások is. A legutóbbi negyed évszázadban az egyház-, de elsősorban a valóstörténeti forrásfeltárásoknak és feldolgozó munkának helyet adó művelődéstörténeti kutatásokban is külön fejezetek szólnak azoknak az évtizedeknek magyar nádoráról, amelyekben eldölt Magyarország Habsburg

Bírodalomhoz való tartozásának mikéntje, és eldölt a magyar művelődés sorsa is. Mint a király után az országban a legfontosabb politikai tényező, a nádor közjogi hatalmánál és anyagi erejénél fogva olyan udvartartást tudott kialakítani, amely művelődéspolitikai programokat nélkül is követendő és sokak által követett példát mutatott gyakorlatával.

Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmánya Esterházy nádor első nyomtatásban is megjelent könyvének kialakulástörténetét, forrásait mutatja be a szerzőktől megszokott aprólékossággal. Számba vették a mű kéziratok előfogalmazványait és ebből kialakí-

tották azt a képet, amely szerint a nádor már az 1660-as évektől kezdődően foglalkozott e munka létrehozásával, de az 1690-ben kiadott változat 1687 és 1690 között keletkezett. A boldogasszonyi ferences templomban lévő Mária-szobor történetét már 1675-ben kiadásra kész változatban is megírta, mégis egy 1679-ben Bécsben megjelent mirakulumos könyv részeként az ő neve nélkül látott napvilágot. A magyarországi Mária-kultusz elterjesztésén, tudatosabbá tételén egész életében fáradozó főúr az 1680-as évek végén „politikailag fokozatosan háttérbe szorult, s az 1690-es év elején az elfáradás és csüggedés jelei mutatkoztak rajta.” Az évtized utolsó éveiben készíti el *Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti* című művének kéziratát úgy, hogy a forrásokról készített latin nyelvű feljegyzések alapján immár magyarul megírja a képek történetét és a hozzájuk kötődő csodákat.

A kísérő tanulmány szerzői a mű céljaként az ellenreformáció hatékonyabbá tételét, a Mária-képek számbavételének és a magyarországi műfajteremtés (a Mária-kegyképek eredetéről szóló elbeszélésgyűjtemény) szándékát emelik ki. A jezsuita nevelésben részesült nádor a jezsuita rendnek azonban nem csupán azzal a hagyományával találkozott, amely a Habsburg Birodalom uralkodója és a magyarországi ellenreformáció érdekeit szolgálta ki, hanem egy olyanval is, amely az éles politikai összeköttetéseket elkerülve, a lojalitást nem feladva, a magyarországi hagyományokat felkutatva és felmutatva, művelődési programot teremtve és végrehajtva mégis egy majdani önálló Magyarország létrehozásán fáradozott. Ennek a jezsuita hagyománynak ma már sok részét ismerjük. Nem csupán arról van szó, hogy a jezsuiták csatlakoztak a ferencesek missziós tevékenységéhez a hó-

doltságban és Erdélyben, hanem arról is, hogy Szántó Arató István már a 16. században dolgozott a Biblia magyar nyelvre való fordításán, az egyébként nem magyar Melchior Inchofer pedig a 17. század elején megírta a magyar egyháztörténetet – nem a magyarországit, hanem a magyart – úgy, hogy a Mária-kultusz már e műben is hangsúlyos helyen szerepel. Közismertek azok a törekvések is, amelyek az önálló, az ausztriaiól független magyar jezsuita provincia létrehozását célozták, s több jezsuita támogatta II. Rákóczi Ferenc elképzeléseit is. A török kiűzése után politikailag csalódott, háttérbe szorult nádor tehát azzal, hogy irodalom- és – mint Galavics Géza is több helyen megállapítja – művészetpártoló tevékenységét erősíti, hosszabb távon gondolkodva, a magyar társadalom anyagi és szellemi valóságával számolva ugyanazt a politikát folytatja, amelyet elkezdett s megvalósíthatónak hitt Buda visszavívása előtt is. Erre utal egyébként az is, hogy élete vége felé erősíti kapcsolatait az Ausztriához kevéssé kötött ferencesekkel. Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmányából igazából a műkorban való elhelyezésének csupán ezt az egy aspektusát hiányoltam, s indokolatlanul tűnik számomra Esterházy ellenreformációs szándékának többszöri emlegetése e munkája kapcsán.

A Mária-kegyképek eredetéről szóló elbeszélésgyűjtemények kialakulástörténetének vázlatos áttekintése Esterházy lehetséges forrásainak számbavétele mellett azért is fontos, mert olyan szerzői névsort közöltek a tanulmány írói, amely a műhöz kapcsolódó valamennyi elemzésnek jó kiindulópontul szolgálhat, illetve a tanulmánynak ez a része jól tanítható, tanulható. Esterházy műve tehát egy 1478-tól irodalmilag is jól követhető sorba illeszthető, s e sorban meghatározó helyet foglal el Esterházy fő forrá-

sa, Wilhelm Gumpenberg (1609–1675) müncheni jezsuita számos kiadást megért munkája, az *Atlas Marianus*. A kísérőtanulmány a források meghatározása után Esterházy könyvének részletes elemzését nyújtja. A megjelent változatot a felkutatott kéziratok előzmények minden darabjával összeveti, s megállapítja a nádor munkamódszerét, forráshasználatát addig, amíg a kép eredetének leírása, a megtalálás története és a csodák leírása elkészült.

Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti a korban egyedülálló magyarországi nyomtatvány volt, hiszen 118 egész oldalas metszet díszíti. Galavics Géza tanulmánya e

metszetek keletkezéstörténetét mutatja be, megállapítva, hogy a forrásul szolgáló Gumpenberg *Atlas Marianus*-kiadásait Esterházy 17 új képpel egészítette ki. A Gumpenberg-kiadásokkal ellentétben itt valamennyi képnek egyetlen metszője volt, a frankfurti származású, 1684-től Bécsben élő Matthias Greischer (meghalt 1712), akit a kismartoni főúr több más munkával is megbízott. Az ő élettörténete is rámutat arra, hogy Esterházy Pál a közép-európai sokszorosított grafika egyik jelentős mecénása volt. E mecénatúrája is – saját családja múltjának ábrázolása mellett – elsősorban a Mária-kultusz elterjesztését szolgálta.

Monok István

II. RÁKÓCZI FERENC FOHÁSZAI / ASPIRATIONES PRINCIPIS FRANCISCI II. RÁKÓCZI / ASPIRATIONS DU PRINCE FRANÇOIS II RÁKÓCZI

A latin szöveget gondozta és jegyzetelte Déri Balázs, a francia szöveget gondozta és jegyzetelte Kovács Ilona, a tárgyi jegyzeteket készítette Hopp Lajos, a magyar fordítás Csóka Gáspár és Déri Balázs, a szöveget kísérő tanulmányok Hopp Lajos, Kovács Ilona és Déri Balázs munkái, Budapest, Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1994, 377 l. (Archivum Rákóczián, 4).

Mindig rendkívüli örömet okoz, ha irodalmi és kulturális örökségünk megmentésére, kiadására vállalkoznak kutatóink, és különösen fontos ez akkor, amikor, mint a jelen kötetben publikált írások esetében, a kéziratok külföldön találhatók, nehezen elérhetők. Az Archivum Rákóczián III. Osztálya új folyamának (Írók) kötetei között, II. Rákóczi Ferenc *Emlékiratainak* kritikai kiadása (1. kötet) és az állambölcseleti és etikai értekezéseket tartalmazó *Politikai és erkölcsi végrendelet* című mű (3. kötet) után a sorozat 4. kötetében most a fejedelem száműzetésben írott fohászainak gyűjteményét ismerhetjük meg kritikai kiadásban. Az újabb kötetnek köszönhetően II. Rákóczi Ferenc portréja további elemekkel egészült

ki, a fejedelem, a hadvezér, a mindennapjait élő ember, az író képe egyre pontosabban rajzolódik elénk.

A *Fohászok* című kötet három szöveget kapcsol egybe: az *Egy keresztény fejedelem fohászai*, a *Fohászok háború esetén*, valamint a *Szentáldozás előtti és utáni szemlélődésben fogant fohászok* című írásokat, amelyeket Rákóczi két változatban, latin és francia nyelven készített el. A kötetben az eredeti szövegek kritikai kiadása mellett a teljes, szövegghű fordítást is megtaláljuk, amely most jelenik meg először. A kiadás a párizsi Bibliothèque Nationale-ban található teljes kétnyelvű kézirat szövegét veszi alapul, amelyet Rákóczi oldalanként parafált aláírásával, de figyelembe veszi a troyes-i levél-

tárban fellelhető francia nyelvű befejezetlen másolatot is.

A kötet élén a latin nyelven írt fohászok találhatók, amelyeknek jegyzetei feltűntetik a kéziratban lévő korrekciókat, a francia nyelvű szövegtől való sajátos eltéréseket, utalnak a korábbi, Grisza Ágost-féle kiadás jelentősebb korrekcióira (betűvel jelölt jegyzetek), ugyanakkor Rákóczi gondolatainak esetleges közvetlen forrásszövegeire vonatkozóan is adnak referenciákat (számmal jelölt jegyzetek). A francia nyelvű művek szövegkritikai jegyzetei a latin nyelvű szöveggel való szövegkritikai összevetésen kívül a párizsi és a troyes-i kézirat eltéréseit közlik. Végül a magyar nyelvű fordításhoz csatolt jegyzetek a latin nyelven írt fohászokhoz csatolt, forrásszövegekre utaló megjegyzéseket adják meg magyar nyelven is.

Ezt a rendkívül gondosan elkészített szövegkritikai apparátust egészítik ki a tanulmányokat követő, francia és magyar nyelven írt tárgyi jegyzetek, amelyek egyszerre kapcsolódnak a latin és francia nyelvű kézirathoz valamint a magyar fordításhoz, és amelyek Hopp Lajos alapos kutatásait és kitűnő összehangoló tevékenységét dicsérik. Ezek a jegyzetek a szöveget értelmezik és elénk tárják mindazokat az ismereteket és forrásokat, amelyek Rákóczi fohászainak megértéséhez fontosak lehetnek: felfedik a konkordanciákat a fejedelem más írásai és a *Fohászok* között, valamint elemzik az egyes szövegrészek viszonyulását Rákóczi olvasmányaihoz, a Bibliához és korabeli, főleg francia szerzők műveihez. A szövegek keletkezésére, az egyes terminológiák értelmezésére vonatkozó megjegyzések a későbbi kutatások számára felbecsülhetetlen értéket jelentenek, éppúgy, mint a pontos bibliográfiai utalások, amelyekkel Hopp Lajos a szövegekre vonatkozó korábbi kutatások eredményeit is összegzi.

Szerencsés megoldást választottak a szövegek gondozói és kiadói, amikor a latin és a francia nyelvű kézirat, valamint a magyar nyelvű fordítás egymás utáni közlése mellett döntöttek (eltérve a párizsi kézirat szövegeképétől, amely a latin és a francia szöveget osztott oldalon tartalmazza), mivel ilyen módon a szövegek egymástól elválasztva is olvashatóak és értelmezhetőek. A csak magyarul értő olvasó számára éppúgy hozzáférhetővé teszi ez a kiadás II. Rákóczi Ferenc *Fohászait* és a rájuk vonatkozó tudományos ismereteket, mint a csak idegen nyelven értő kutatók számára, hiszen ez utóbbiak franciául olvashatják nemcsak a szövegeket, de a tanulmányokat és a jegyzeteket is teljes terjedelemben. Kovács Ilona és Déri Balázs kitűnően gondozott kéziratkiadása és szövegösszevetései és a szép, veretes magyar nyelvű fordítás, amely Csóka Gáspár és Déri Balázs munkája, élvezetes és értékes olvasmánnyal ajándékozzák meg az olvasót. A múlt század végén készült, következtetlenül modernizált, sok hibát tartalmazó kétnyelvű kiadást és a huszadik századi, de mind erudíciójában, mind költőiségében hiányos fordítást méltán helyettesítik jelen kötet szövegei.

Külön ki kell térnünk Hopp Lajos rendkívül gazdag, sok szempontú, nagy jelentőségű tanulmányára. A közelmúltban elhunyt kutató utolsó befejezett munkája minden bizonnyal a Rákóczi-szakirodalom egyik alapvető referenciaműve lesz. A fohászok műfajához tartozó valamennyi fontos kérdésre kitér a tanulmányíró. Megmutatja, hogy a keresztény fejedelem életművében hogyan függ össze a politikai és erkölcsi végrendelet és a valláserkölcsei, de világi szempontú irodalmi testamentum. Kitér a *Fohászok* keletkezésének történeti és személyes hátterére, az imádság és a fohászírás hazai és külföldi előzményeire. A tanul-

mány legérdekesebb fejezetei Rákóczi imafohászainak és szemlélődő fohászainak műfaji árnyalatait tárgyalják a magyar, a francia és az európai kegyességi és morálfilozófiai munkák összefüggéseibe helyezve a kérdéskört. A nemzetközi szakirodalom szempontjából is alapvető eredményekre jut a kutató, amikor Rákóczi Ferenc műveinek eszmei-műfaji összefüggéseit tárja fel Fleury, Descartes, Nicole, Pascal, Arnauld, Bosquet stb. műveivel. A szív vallásának, az önvizsgálat jelentőségének, a test és lélek párharcának kérdéskörét a fejedelem egész

életművében elhelyezi és ezzel párhuzamosan a fohászok műfajában fellelhető sajátosságokat is meghatározza. A fohászírás műfajáról adott elemzését a stílusjegyek és a nyelvi kifejezőmód bemutatásával teszi teljessé.

A kötet összehangoltságát, a tanulmány és a tárgyi jegyzetek filológiai pontosságát, gondolati mélységét és az elemzések finomságát értékelve az alkotóereje teljében eltávozott kutató halála fölötti fájdal munkát elevennek és erősnek érezzük.

Penke Olga

ÁNYOS PÁL 1756–1784

Vár Ucca Tizenhét, negyedévkönyv, 1994/2, szerkeszti Fenyvesi Ottó, Géczi János, Mátyás Livia, Veszprém, 1994, 212 l.

A veszprémi Vár Ucca Tizenhét Ányos Pál-összeállítása egyszerre tesz eleget a helyi kulturális hagyományörzésnek, valamint annak, hogy a magyar irodalomtörténet egy sajátos alkotóját és műveit újra a vizsgálat körébe vonja. A szám anyaga három fejezetre oszlik: az első *Ányos Pál levelezéséből* címmel 88 Ányos által és Ányosnak írt verses levelet ad közre Szajbély Mihály bevezetőjével és szöveggondozásában. Ez a közlésmód, amelyet a szövegkiadások ritkán szoktak követni, lehetőséget ad a funkció-történeti értelmező újraolvasásra. Az esztétizáló irodalomértés Ányos korának bizonyos szövegtípusait, és a verses levél ezek közé tartozik, olyan elvárások elé állította, amelyeknek azok alig, vagy csak az értelmezések erőteljes felstilizálásával tudtak eleget tenni. A korszak még nem a modern individualizmus jegyében gondolta el az irodalom létezését, és a könyvkiadásban is „gyorsan feledésbe merült a magyar felvilágosodás korai szakaszának kollektív irodalomművelési gyakorlata.” (8.) Az ebben a szövegköz-

lésben megjelenő szerkesztői szándék, amely a szövegek kontextusán túlmenően a kulturális kontextus rekonstruáló bemutatását is megkísérli megvalósítani, a tematikus szám középső fejezetében (*Ányos Pál a magyar irodalomtörténeti hagyományban*) is érzékelhetően jelen van. A válogatás az Ányos-szakirodalom jelentős részét érintve rajzolja ki Ányos útját az irodalmi hagyománytörténésben. Ezáltal szinte észrevétlenül billenti át a hangsúlyt a második résztől kezdődően a szerzőről a recepciótörténetre. Ez az elmozdulás pedig sajátos módon megváltoztatja a harmadik rész olvashatóságának (*Újabb tanulmányok és esszék Ányos Pálról*) feltételeit is.

A második rész kortárs dokumentumok: Batsányi kiadói előbeszéde (ezzel a kiadással Mezei Márta tanulmánya a harmadik részben fog behatóan foglalkozni), Ráth Mátyás egy tudósítása mellett „irodalomtörténeti dokumentumokat” tartalmaz. Ezeknek az értekező írásoknak egy része a családtörténet (Hudi József) és az irodalmi

topográfia (Semper [Lauschmann Gyula], Mártonvölgyi László) témáit teszi vizsgálat tárgyává. Az anyag másik, tetemesebb része az irodalomtörténeti hagyomány felől közelít tárgyhöz. A figyelmes olvasó számára ritka (ez alkalmasint jó, alkalmasint rossz) pillanatokban határozottan derűtséget tud okozni egy-egy mondat; a kritikátörténeti irányultságú olvasás bizony bölcsességre, de még inkább szerénységre képes tanítani. Ezeknek a szövegeknek egy része alkalmi írás (Rónay György), irodalmi arckép (Kelen Béla, Császár Elemér), egy metafora kibontása (Szerb Antal; ő például ezt írja: „A végső regresszióig eljutott preromantikus titkos vágya: kísértet szeretne lenni maga is, test nélküli, aktivitás nélküli létező”, 138), de alapvetően az jellemzi őket, hogy már a „készből gazdálkodnak”. Zwickl Erika bevezetője megkísérli vázlatosan összefoglalni ezeknek az írásoknak az alapvető problematikáját és a szakirodalom értékelő áttekintését adni. E helyütt leginkább azt lehet sajnálni, hogy hiányzik az összeállításból egy alapos, korrekt (esetleg válogatott) bibliográfia.

Az Ányos-recepciót itt képviselő válogatás (Koltai Virgil, Endrődi Sándor, Olgyai Bertalan, Horváth Dezső) olyan szöveggyűjteményt ad, amely az irodalomtörténeti kanonizáció intertextuális alakulásrendjét teszi olvashatóvá. Az egymást (jelölten vagy jelöletlenül) idéző szerzők elsősorban az élet, másodsorban az életmű pszichologizáló szemléletű problémáját igyekeznek megoldani. A szerzetesség, illetve a szerzetesi reguláktól való eltérés, az elefánti tartózkodás okait és belső történéseit nyomozzák. Ennek a romantizáló megközelítésnek az eredményeképpen a művek pusztán illusztratív, dokumentáló értéket hordoznak, és Ányost regényhősként jelenítik meg. Például így: „Egy borongós novemberi nap alko-

nya felé van. A hó sűrű pelyhekben száll alá, s csakhamar gyászfátyol terül Felsőelefánt amúgy is szomorú, zord s vad vidékére, amelyet a „hegyek magassága, a völgyek mélysége iszonyúvá télesen nézők előtt”. // A pálos rend klastroma előtt egy kocsi áll meg, s arról fiatal rendtag lép le. Arcán, melyet a hideg lég pirosra csipdezett, balsejtelmek kínnai ülnek; nehézkesen lép a porta felé – lábait a hideg merevítette-e meg, vagy szívének fájdalma miatt oly roskatagok lépései? // Az új lakót üdvözlík a régiek, cel-lájába vezetik, víg kedéllyel csevegnek az ifjú s mégis komoly társnak; de, míg der-medt tagjai a szoba melegében felengednek, lelke megdermed; s míg ajka, bár fájón, de mégis mosolyog, szívében a halál, a lelki halál nyomasztó súlyát hordja.” (63.) Egy másik írásban megjelenik a kételkedő hang is, de a kétely csak a retorika felülbírálatáig hatol, nem érinti meg azt a feltevésrendszert, amely ezt a legendát kitermelte: „Elefánt nyájas vidéke sem oly iszonyú és kietlen, mint aminőnek Ányos látta. // Ányos borongó lelkén átszűrődve az elefánti tájék olyan, mint az átok földje: a Zoborhegy titokzatos, északi zugában, sűrű sötét árnyékában, égbe nyúló kősziklák lábánál, melyek fölött haragos felhők kavarognak. Valójában e föld nagyon szelíd. Angol ember sweet landscape-nek, édes tájképnek mondaná. A hatalmas kolostor épülete rézzel fődött templomtornyával azon széles völgyre tekintett, hol rétek között a szigetes Nyitra vize kanyarog. Körös-körül apró fehér falvak. A Zoborhegy déli lejtőjén pedig egy másik remetekolostor húzódott meg. Ez a kamalduliaké, a néma barátoké volt, akikhez a hegyen át egy árnyékos út, a »Barátút« vitt.” (91.) Ez a kételkedés mindazonáltal nem rendíti meg az élményelvű, illetve a mimetikus olvasás fenntarthatóságát. Mindemellett megjelennek az egyes írói teljesítményeket

hosszú időre uraló sematizálások, legjelentősebbként az, amely élet és életmű feszültségét a kölcséses „ábrándvilág” (63), „tündérvilág” (70) metaforákkal, illetve az aranyi „a művészet nem egyéb, mint az élet, a való eszményítése” (71) normával teszik értelmezhetővé. A műveknek pedig normatív, műfajelvű besorolását követik; lásd az elődök eredményeit felhasználó Horváth Dezső feldolgozását.

A harmadik részben szereplő írások érzékelhetővé teszik, hogy az irodalomtörténeti diskurzusban lényegesen megváltoztak a kérdezési irányok. Az élet és mű együttes vizsgálata háttérbe szorul, a szélesebbé vált időbeli rálátás megváltoztatta az értelmezőhorizontot. Ezekben az írásokban már sokkal inkább a korszak, a magyar felvilágosodás értelmezésének összefüggésrendszerében vált kérdésessé az Ányos-jelenség. Ezt mutatja Bíró Ferenc nyitótanulmánya, amely kötetben (*A felvilágosodás korának magyar irodalma*) *Az írók történelme* címmel szerepel. Ez az áttekintés az Ányos által képviselt irodalmi program, írásmód jelentőségét eszme- és művelődéstörténeti szempontból tekinti át. Ez a funkció-történeti reflexió az újraértelmezés kereteit változtatja meg, kezdeményező szerepe a korszakra vonatkozó irodalomértést termékenyen befolyásolja, az értelmezhetőség körét lényegesen kitágítja. Talán az így megjelenő kérdésvázlatok felől olvashatók az összeállítás további írásai. Debreczeni Attila tanulmánya a korszakértelmezés egy másik lehetséges megközelítésmódját állítja középpontba: az érzékenység jelenségének vizsgálatát. A fogalom szerteágazó jelentése termékeny kiindulási alapnak tűnik, mivel a korszak átmenetisége, szövegalkítási normáinak bizonytalansága, a tragikusan hamar megszakadt írói pályák a dolog természetének, elsajátíthatóságának megfelelőbb közelítést

igényelnek. Ányos szövegeinek korábbi megközelítéséhez képest, vagyis a szövegek műfaji (élményi, témaköri) osztályozása helyett inkább egy „szövegközpontúbb” közelítést ösztönöz a korszak egésze szempontjából történő értelmezés. Ennek a kérdéskörnek felel meg Lőkös István tanulmánya, amely Ányos episztoláinak vizsgálatában műfaji-poétikai megalapozottságra törekszik, nagy hangsúlyt helyezve a „természetleírásokra”. A hagyományos irodalomtörténeti megközelítésmódtól való eltávolodásként értelmezhető Mezei Márta már említett tanulmánya, amely a korabeli kiadások, kiadói gyakorlat, kötetkompozíciók vizsgálata sorában hoz újabb szempontokat és eredményeket. A korabeli kiadási és szerkesztési gyakorlat vizsgálata egyrészt a recepciótörténet pontosabb megismerését segíti elő, másrészt épp azzal a genetikus elvű, „életmű-szemléletű” irodalomértelmezéssel jelent szakítást, amelyet ennek a tematikus számnak a középső részét képező írások képviselnek. Ebből a szempontból – érdekes témafelvetése ellenére – inkább a korábbi szemlélethez kapcsolható Brassai Zoltán dolgozata Ányos egy bizonytalan státusú írásának (*Carberi Anna kis-asszonynak kedvességéhez írt levele, mellyben meg-mutatja, hogy: az asszonyi személyek emberek*) apropóján. Zwickl Erika írása a magány és a barátság ellentétes fogalom párja által szerveződik, és noha ennek feltárásában érdekelt, erősen meghatározni látszik az a metafora, amely a névvel történő játékkal – mag(Á)nyos – vonható kapcsolatba. Tandori Dezső talán Ányos nyelvhasználatától ösztönzött nyelvi leleményei, neologizmusai és archaizmusai az összeállítás üdítő zárólatát jelentik. Helyenként csak az az igyekezet lehet zavaró, hogy modern elemeket találjon a régi szövegekben. Ám az a palimpszesztus, amelyet átsajátító olvasás-

technikája által folyton átfordít a jelen horizontjába („Elhalsz?... áh!” [Mely pop

elem!]), 211) élvezetessé teszi Ányos fordulatait is.

Borbély Szilárd

BÖSZÖRMÉNYI ISTVÁN: KÁRMÁN JÓZSEF EMLÉKE LOSONCON 1896–1996

Losonc, a Csemadok Losonci Alapszervezete, 1996, 38 l.

A losonci helytörténészként már korábban is ismert Böszörményi István ebben a vékony, füzetformátumú kötetben azt térképezte föl, hogy Kármán József, a 18. század végének író-szerkesztője mikor, hogyan és miképpen vált szülővárosa számára ünnepi objektummá, egy irodalmi kultusz tárgyává. Maga a tárgy indokolja a nyitó évszámot, 1896-ot: a millennium helyi ünnepségsorozatához kapcsolt emlékmű- illetve emléktábla-avatás volt ugyanis az első kísérlet Kármán kultikus átértelmezésére, ilyenformán pedig ez az eseménysor határozta meg alapvetően az ünnepségek későbbi szertartásrendjét, legalábbis ami az emlékhelyek kialakítását és hierarchiáját illeti. Böszörményi a feladatot elsősorban az egykorú helyi sajtóra, illetve a losonci helytörténetírás eredményeire alapozva végezte el, s adatfeltárása minden szempontból úttörő jelentőségű. A millenniumi Kármán-ünnepség előtörténetére és magára az ünnepre vonatkozó egykorú sajtóközleményeknek teljes egészében még a bibliográfiai feltárását sem végezték el ezidáig: mert bár a magyar irodalomtörténeti bibliográfia megfelelő kötetében – köszönhetően a kultusztörténeti adalékokra is figyelemmel lévő bibliográfusok alaposágának – a recens híradások, cikkek egy részének föltárása megtörtént, nem értesülhetünk onnan sem az összes, ezt érintő vagy a téma szempontjából releváns beszámolóról. Erről nemcsak a helyi sajtó (azaz a két losonci, illetve egy balassagyarmati

lap) adott évfolyamainak áttekintése alapján győződhetünk meg ezután, hanem Böszörményi István kötetének és a Kármán-szakerodalom reprezentatív korpuszának összevetése alapján is. Az adatfeltárás érdeme azonban még csak nem is az egyetlen – önmagában sem csekély – erény. Böszörményi könyve ugyanis nem elégszik meg az 1896-os emlékműállítási mozgalom leírásával, ez csupán könyvének első felét teszi ki. Ezután összefoglalást kapunk az 1900-as évektől egészen 1996-ig terjedő időszak eseményeiről is, vagyis a szerző olyan történelmi korszakokat érint, amelyekről eddig semmiféle rendszeres leírás nem állt rendelkezésünkre, még a bibliográfia szintjén sem. Ez persze nem is csodálható, hiszen ezen a ponton Böszörményi István olyan információkkal gazdagíthatja ismereteinket, amelyekkel rajta kívül kevesen rendelkezhetnek: személyében ugyanis nem tárgyilagos krónikás, hanem a Kármán-kultusz fenntartásában komoly szerepet vállaló személy vállalkozott a dokumentálásra – még ha ezt az érintettséget a könyv, tiszteletre méltó következetességgel, egyáltalán nem hangsúlyozza vagy tematizálja. Csakis az olvasó veheti észre – esetleges többlettudását mozgósítva – ennek jeleit a sorok közé rejtett szemérmes utalásokban: hogy ti. „Böszörményi László, fiatal református lelkész”, aki 1940. június 15-én a budapesti rádió Losonconról sugárzott adásában részleteket olvasott fel *A nemzet csinosodásából* (22), nem

más, mint a szerző édesapja; vagy hogy az 1989-es Kármán-ünnepség egyik szónoka maga Böszörményi István volt – ezt az egyik fénykép bizonyítja, még ha a szövegben erről szó sem esik. A személyes hitelű háttér-információknak köszönhető az a rendkívül tanulságos leírás, amely először foglalja össze a Kármán-émlékmű 1945-ös eltávolításának eseményeit: a református templom kertjében való elrejtésétől kezdve egészen a szintén ekkor megsemmisített 1848-as honvédelmékmű helyén történt 1969-es újrafölállításáig. Akkor már ugyanis a Kármán-oszlop eredeti helyén egy szovjet hősi emlékmű állt, s áll mindmáig...

Ez a vékony füzet tehát jelentős újdonságot jelent a Kármán-szakirodalomban: alapvetően helytörténeti érdeklődéstől vezettetve, fontos adalékokat nyújt egy helyi irodalmi kultusz kialakulásához, Kármán József oldaláról nézvést pedig azzal a nem csekély tanulsággal szolgál, hogy a szülőváros 1896-ban, a kultusz megalapozásakor nem volt képes – a határozott szándékok ellenére – egyetlen, bizonyíthatóan az író személyéhez kötődő emlékhelyet sem a megemlékezések központi monumentumává avatni. A losonci kultusz egyik fő sajátossága ugyanis éppen az volt, hogy tagadhatatlanul fiktív színhelyek jelöltettek ki a számára: egy olyan emlékoszlop, amelynek elhelyezését csak a jó megközelítés indokolta; egy olyan, a születés helyét megjelölő emléktábla, amely az eredeti szülőház helyén álló házra került; egy olyan síremlék, amely a sír helyének ismeretlensége miatt a temetői út mellé került. Ez a megoldás természetesen a kényszerűség következménye volt: nem állt rendelkezésre sem a tárgyak, sem a térelemek, sem a kollektív memória szintjén mozgósítható helyi tradíció. Gyakorlatilag a fiktív alakteremtésnek az a folyamata rajzolódik itt ki, más körülmények között, mint

amit Kármán 1843-as újrafölfedezésekor Toldy Ferenc nagy hatású előadása végzett el. Annak az előadásnak a kultusztörténeti következménye aligha is lehetett volna más... Ez a szituáció a könyvből jól kirajzolódik; mindazonáltal inkább az adatokból, s nem az elemzés szempontjai révén. Mindez Böszörményi rendkívül tisztességes adatkezelésére vet fényt: hiszen éppen ő, aki a Kármán-kultusz fönntartásában és újraillesztésében vállalt hatalmas szerepet, nem restelli a fiktív elemek ilyen hangsúlyos bemutatását sem. Mégis, a kötetnek különösen a millenniumi eseményekkel foglalkozó része hiányt ébreszthet: a szerző jelentősen megnövelhette volna tanulmányának hatókörét, ha vizsgálati szempontjait kibővítvén, a helytörténetiségen túl egyéb kérdésirányokat is láthatóvá tesz.

Különösen feltűnő, hogy miközben a kötet gyakorlatilag kultusztörténeti adatokat tár fel, nem kamatoztatja a magyar nyelven is egyre sokszínűbb szakirodalmat eredményező kultusztörténet szemléleti eredményeit. Böszörményi mintha tartana a *kultusz* szó pejoratívnak érzett csengésétől – hiszen többnyire csak idézőjelben írja le. Ezért néhány ponton elmaradnak azok a kérdések, amelyek éppen az ünnep időzítésének és szertartásrendjének csöppet sem esetlegesnek tűnő elemeire irányulnának: a leírás megmarad a rögzítésnél. Pedig nem lett volna érdektelen választ keresni arra: ha Gellén István már 1875-ben fölveti a helyi sajtóban Kármán írói jelentőségének és losonciságának összekapcsolhatóságát, miért csak 15 év múlva lesz ebből társadalmi mozgalom? Mi indokolja, hogy éppen az 1890-es években tűnik Losonc számára fontosnak egy helyi, irodalmi kultusz kialakítása? Végül is ki áll a mozgalom hátterében a kezdetekben? Valóban egy gimnazista fiú – újságcikké, majd helyi kiadású kötetté formálódó – pálya-

munkája lenne a kezdeményező? Miért kapcsolódik hozzá Kármán emlékének ügye a millenniumhoz? Ezek a kérdések a Nógrád megyei politikai küzdelmek, illetve a korabeli, egyéb településeken lejátszódó emlékműállítási, alapítási mozgalmak ismeretében biztosan sokatmondóak lehetnének; ezek a párhuzamok pedig igen sokat segíthetnének az arányok érzékelésében is. Talán nem fölösleges és illetlen megjegyezni: e recenzió írója éppen ezek felől a kérdések felől már tett kísérletet a Böszörményi által feldolgozott anyag újragondolására. Ez a – közelmúltban, de már Böszörményi munkája után a Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyvében megjelent – tanulmány fel is menthet most az alól a kötelezettség alól, hogy az itt fölvetett ötletekre részletes választ keressünk. Böszörményi teljesítményének megítéléséhez ennek nem is nagyon van köze: hiszen vállalt és méltányolható szemlélet-

nek keretein belül aligha lehet kifogásokat emelni a feldolgozás módszeréhez. A kötet problémaérzékenységét azonban jól jelezheti, hogy a kiválasztott és elsőként feldolgozott téma milyen sokrétűen kiaknázható anyagot rejtett magában.

Böszörményi István kötete, amely gyakorlatilag magánkiadásnak tekinthető és éppen ezért szinte teljesen hozzáférhetetlen is, már csupán ezért is fontosnak minősíthető. Jóval többről van itt szó, mint helytörténeti érdekű adatközlésről: a munka éppúgy hozzáférhető a lokális irodalmi kultuszok 19. század végi változatainak jobb megértéséhez, mint ahogy a magyar irodalomtörténet-írás Kármán-képének alakulásához is nyújt adalékokat. Úgy tart fenn egy losonci irodalmi kultuszt, hogy ugyanakkor mindezt segít átvilágítani is.

Szilágyi Márton

MAJSAI KÁROLY: PETŐFI SÁNDOR ÉS SZÜLEI A SZALKSZENTMÁRTONI NAGYVENDÉGFOGADÓBAN 1845–1846

Szalkszentmárton, a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, 1996, 192 l.

Kiss József (boldog emlékezetű, korán elköszönt elődöm a Petőfi kritikai kiadás szerkesztésében) élete főművének a *Petőfi-adattár* általa gyűjtött-jegyzetelt első és harmadik kötetét tartotta, az egykorú recepció kiegészítését és az életrajzi okmánytár összeállítását. Hasonló szeretettel rendezte sajtó alá Oltványi Ambrus levelezés- és naplógyűjtését, a *Petőfi-adattár* második kötetét, és élete végéig reménykedett a negyedik kötet, egy helytörténeti dokumentum-válogatás kiadásának lehetőségében. A terv ugyan nem valósult meg, ám a helytörténeti kiadványok sorjázása újra a Petőfi-életrajz fontos és homályos részleteire irányította a

kutatás figyelmét. Jakus Lajosnak köszönhetjük a Petrovics- és Hrúz-ösök családfáját; Asztalos István munkálkodása nyomán megelevenedett az aszódi kisgimnázium, Petrovics Sándor 1835 és 1838 közötti alma matere; legutóbb pedig Tóth Sándor adta ki és elemezte a család minden korábbinál teljesebb szabadszállási adattárát. (Ismertettük: ItK, 1995/2.)

A mostani kötetnek ez lehetne az alcíme: „Egy élet Petőfi szolgálatában.” És nem is túloznánk vele, hiszen a tősgyökeresen szalkszentmártoni szerző 1932 nyarán még meghallgathatta dédanyja emlékeit, aki 1845 márciusában, tehát akkor született,

amikor Petőfi a vendégfogadóban, szüleinél lakott. Az 1956-ban tanítóként hazatért Majsai Károly 1972-től már mint a Petőfi Emlékmúzeum alapító igazgatója ellenőrizhette-bővíthette felmenői és az öreg szalkszentmártoniak emlékeit, szájhagyományát. Maga az 1810-ben emelt épület, a szalkszentmártoni vendégfogadó pedig egy darabja az elmúlt csaknem két évszázad magyar történelmének. Első leírása 1822-ből való, ekkor – akár az egész mezőváros – a Festetics-uradalom része volt, amelyet Szalkszentmárton bérelt és működtetett. De volt a ház magyar hadifoglyok átmeneti szállása (1944–1945), a padláslesöprések begyűjtőhelye (az 1950-es években) és a kultuszban jelentős érdemeket szerzett Petőfi Sándor üttörőcsapat otthona (1956–1969).

Ezúttal az élet hitelesítette a romantikát: a gyermekkori emlékből hivatás lett, a szalkszentmártoni Petőfi-hagyomány pedig testet ölthetett. Az egykori mészárszéklakot övező falfestmény – Magyarország egyetlen fennmaradt murális mészároscégére – előbukkant a lemeszelés alól úgy, ahogyan azt a dédanya, özv. Turi Zsigmondné beszélte; négy családtól 13 darab használati tárgy került a múzeum gyűjteményébe és állandó kiállításába (konyhaszekrénytől a téasztaszőrőn át a borospohárig) azokból, amelyeket a szalkszentmártoniak vettek meg 1846. április 23-án, amikor a távozó Petrovicsék adóságaik törlesztésére árverésre bocsátották szegényes ingóságaik egy részét. Majsai legjelentősebb filológiai felfedezése pedig az lett, hogy felkutatta és 1979-ben publikálta Petőfi szalkszentmártoni élete tanújának, Kardos István segédtanítónak emlékezéseit 1891-ből. Kardosról ugyan a helyi szájhagyomány mindig megemlékezett, de neve időközben feledésbe merült. Az irodalomtörténet eddig egy, Jókaihoz intézett 1854-es levelét tartotta számon, ahol összefoglalta

emlékeit. 1891-es feljegyzése ennél terjedelmesebb, és ami a legfontosabb: adatait a kutatás (ideértve a most folyó kritikai kiadás munkálatait is) igazolni tudta. Az általa Szalkszentmártonban írottnak említett művek valóban ott és akkor születtek, és hihető az az új adata is, hogy a költő rábízta második verseskötetének másolását, hiszen Petőfi akkor már a *Szerelem gyöngyei* ciklusán dolgozott (a kettőt együtt vitte fel 1845 szeptemberének elején Pestre) stb. stb. Őtöle tudhattuk meg azt is, ki volt az az Oláh Károly, aki dunavecsei tudósításával Petőfi verseinek ottani népszerűségéről és ott lakó anyjának említésével a tulajdonképpeni Petőfi-kultuszt a Pesti Divatlap 1844. december 15-i számában elindította: dunavecsei praeceptor, azaz segédtanító.

És ezen a ponton kitágul a kép: Kardos István már nem csupán mint hiteles-pontos adatközlő méltó az utókor figyelmére, hanem társadalmi státusával is. Tagja volt annak a mezővárosi-falusi értelmiségnek, amelyből Petőfi baráti körének számos személyisége toborzódott, és amely 1844-től már értője, becsülő terjesztője lett a költő életművének. Még nem ismerjük teljességében azt a szerepet, amelyet a Petőfi-versek folklorizálódásában játszottak; ahhoz több, a Kardos Istvánéhoz hasonló esettanulmány szükséges. Annyi viszont máris tudható, hogy a Petőfi-kép torzulásai nem az ő számájukra írhatók: tanúság erre Székely Károly dömsödi rektor esete, aki 1874-ben, a Fővárosi Lapok hasábjain szinte azonnal korrigálta egy színes tollú újdondász cikkét, amikor az összekeverte Petőfi 1845-ös, ott írt versét és 1846 tavaszi hosszabb tartózkodását, és mindebből egy népszínmű-jelenetet formált.

Majsai Károly ennek az értelmiségi rétegnek egyenesági leszármazottja, méltó örököse. A kötet összegező könyv sokágú

tevékenységről. A filológia, a helytörténet, az irodalmi muzeológia szempontjai – hála a tiszta, világos, jól áttekinthető szerkesztésnek – nem kioltják, hanem erősítik egymást. Ugyanez vonatkozik a helytörténeti munkák mindenkor, ám ezúttal sikerrel elkerült veszélyére, a hagyomány és a kultusz összekeverésére. A kötet két pillérre épült: az itt írt 112 vers, két dráma és egy regény életműhányadára, valamint Kardos maradéktalanul kiaknázott emlékiratára; ezeket a helytörténet adatai nagy láttató erővel fonják körül. Kivált dicséretes, hogy Majsai ellent tudott állni annak a kísértésnek, hogy Petőfi itt írt verseit naiv megfélemtetésekkel elemezze.

1996-ban volt százesztendő Petőfinek mindmáig legátfogóbb életrajza, Ferenczi Zoltán háromkötetes biográfiája. A maga nemében máig jeles, a maga idejében egyenesen kiváló munka problémái azonban

mindig elő-előtűnnek, amikor Majsai szükségyszerűen kitekint Szalkszentmártonból a pálya egészére vagy akár csak az innen kikiruccanó Petőfi más helyszíneire. Nem az ő hibája, hogy Borjád vagy Gödöllő vonatkozásában százéves novellákat kell ma is idéznie...

Éppen a helytörténet friss eredményei (de azok hiányai is) figyelmeztetnek arra, hogy mennyire hiányoznak a hazaffyaskodással és az ideológiai előfeltevésekkel elfecsérelt évek, évtizedek, ami a Petőfi-életrajz és -pályakép egészét illeti. A Petőfi-emlékhelyek országos hálózata jószerével az egyedüli garanciánk arra, hogy az esedékes évfordulós megemlékezések többek tudnak lenni, mint a tömegtájékoztató felülről irányított, bizottságosdival szervezett, méla undorral penzumként teljesített alkalmi feladatai.

Kerényi Ferenc

CHOLNOKY VIKTOR 1868–1912

Vár Ucca Tizenhét, negyedévkönyv, 1993/1, szerkeszti Fenyvesi Ottó, Géczi János, Mátis Livia, Veszprém, 1993, 166 + LV I.

A Vár Ucca Tizenhét című veszprémi kiadványsorozat első évfolyamának első száma három részből áll: az első Cholnoky Viktor írásait, a második Cholnokyt tárgyaló új, a harmadik pedig róla szóló régi tanulmányokat és egy bibliográfiát tartalmaz. A kötet koncepciója nem teljesen világos. A szerkesztők valamilyen ismeretlen okból eltekintettek mind a sorozat távlati terveinek, mind a jelen, nyitó szám céljának ismertetésétől. Elképzelhető, hogy a kiadvány egyes számai Veszprém történetének egy-egy érdekes mozzanatát, alakját fogják felidézni a helyi közönség számára, s az is lehet, hogy az első szám célja – ezen a koncepción belül – az volt, hogy emléket állítson Chol-

noky Viktornak, a város szülöttének. Ha ez így van, akkor az első szám nemcsak megvalósította a célját, hanem jócskán túl is teljesítette. Ugyanakkor elképzelhető az is, hogy a Vár Ucca Tizenhét esetleg irodalmi, irodalomtörténeti, kritikai időszak kiadvány lesz, s lehet, hogy a szerkesztőket már az első szám összeállításakor is az a cél vezette, hogy felszámolják a magyar irodalomtörténet-írás egyik adósságát. A kötet megítélése attól függ, melyik kontextusban helyezük el: ugyanazok a kritikai szempontok, melyek a második esetben semmiféle indoklást nem igényelnek, az első esetben könnyen ünneprontásnak vagy köztözködésnek minősülhetnek.

A „veszprémi koncepció” tagadhatatlanul jelen van a kötet mindhárom részében. Az első rész újraközöl harminc Cholnoky-írást, melyek közül 16 valamelyik veszprémi lapban jelent meg 1895 és 1900 között. (A többi az 1906 és 1912 közötti időszak terméke.) A kötet második része tartalmazza Hudi József *Cholnoky Viktor veszprémi éve*i c. tanulmányát (134–149), mely elejétől végig a veszprémi koncepción alapul: a Hudi által elmondott történet nagyjából azzal kezdődik, hogy Cholnoky Ferenc, Cholnoky Viktor nagyapja 1840-ben Veszprémbe költözik, és azzal zárul, hogy Cholnoky Viktor 1899-ben elhagyja a várost. (Nem méltó a sok munkán alapuló tanulmányhoz, hogy hiányzik a 29. és 30. jegyzete, a 31. jegyzet száma pedig téves.) Egy ilyen, kizárólag Veszprémre koncentráló, félig megírt életrajz védhető az első koncepció keretein belül. Mivel azonban a kötet messze túllép ezen a koncepción, tartalmaznia kellene egy olyan tanulmányt is, mely Cholnoky Viktor budapesti életéről számol be hasonló részletességgel. Maga Hudi kiválóan alkalmas lett volna az életrajz befejezésére. Brassai Zoltán *Trivulzio fél szeme* c. tanulmánya (119–125) szintén Cholnoky veszprémi éveivel foglalkozik. S végül a kötet harmadik részében található Tóth Jánosné *Válogatott bibliográfia Cholnoky Viktor írásaiból* c. munkája (LII–LIII), mely három részből áll: felsorolja Cholnoky önálló köteteit, veszprémi írásait és kötetben kiadott műfordításait. A bibliográfia második részének címe, *A veszprémi hírlapokban és folyóiratokban névvel és az ismert álnévvel jegyzett megjelent írásai*, nemcsak enyhén zavaros, hanem egyenesen félrevezető is: semmi nem figyelmezteti az olvasót arra, hogy ez a rész (miként a bibliográfia egésze) csak egy válogatás – ráadásul képtelenül szűkmarkú válogatás. Nem világos, hogy Tóth Jánosné milyen

szempontok alapján szemezte ki éppen azokat az írásokat, melyeket történetesen felvett a bibliográfiájába, valamint az sem, miért mellőzte a kötet első részében újraközölt írások némelyikét – ha már egyeseket felvett közülük. (A kötet első részében szereplő írások közül hat található meg a bibliográfiában. Közülük háromnak az adatai nem egyeznek meg a két helyen.) Ugyanígy bekerülhetett volna a bibliográfiába az a tucatsnyi Cholnoky-cikk, melyekre Hudi József utal (149). Sőt az sem lehetetlenül eltúlzott igénynek, hanem sokkal inkább minimális követelménynek látszik, hogy a bibliográfiának Cholnoky összes veszprémi írását tartalmaznia kellene. De a szerkesztők mehetek volna még ennél is tovább: Vadai István említi *Ultima manus marum lavat* (*Cholnoky Viktor Trivulzio-novelláinak szinoptikus kiadásáról*) c. kitűnő tanulmányában (100–109), hogy az általa tárgyalt novellák megjelenési adatait Sánta Gábor bibliográfiai jegyzeteiből idézi (108). Kár, hogy a szerkesztők nem tették közzé Sánta jegyzeteit. Hozzátehetjük ehhez, hogy Sánta saját cikke, *Cholnoky Viktor Amanchich-novellái* (91–99) szintén bemutat olyan elbeszéléseket, melyekről szerinte a szakirodalomnak „nincsen tudomása” (95). Mivel Tóth Jánosné bibliográfiája nem különösebben jó, talán helyesebb lett volna, ha a szerkesztők a bibliográfiát Sántára bízzák. (A Sánta által említett, eddig ismeretlen elbeszélések közül hármat megtalálunk a kötet első részében. Közülük az egyik megjelenési adatai nem azonosak az 51. és a 95. oldalakon.)

Nem derül ki a kötetből, hogy az első részben közölt Cholnoky-írásokat ki válogatta. Maguk a szerkesztők? Vagy esetleg Sánta Gábor, aki az egyiket előásta, s ahhoz érdekes, ám tipográfiaiilag szánalmasan kivitelezett lapalji jegyzetet fűzött? Bárki állította is össze, a válogatásban nemigen lehet

rendszerességet felfedezni. Miért éppen ezek az írások, és miért nem mások? Esetleg több olyan írás is össze lehetett volna gyűjteni, melyek a kötet második részében szereplő tanulmányokhoz kapcsolódnak, ugyanakkor nem találhatók meg Fábri Anna két Cholnoky-válogatásában (*Trivulzio szeme*, Bp., Magvető, 1980; *A kísértet*, Bp., Magvető, 1980). Ezt meg lehetett volna oldani a kötet második részében nem tárgyalt néhány írás elhagyásával. Vagy az ismeretlen válogató megtehetette volna azt is, hogy a kötet első részét teljes egészében Cholnoky veszprémi írásaival tölti ki, hiszen ezek jelentik a kötet legnagyobb és legérdekesebb újdonságát. A többi írás viszonylag könnyen elérhető: egy kivételével a Nyugatban, a Tolnai Világlapjában, illetve Cholnoky köteteiben jelentek meg. De ezen a ponton ismét le kell szögezni, hogy nem világos sem a kötet célja, sem megcélzott közönsége. Félő, hogy maguk a szerkesztők sem tisztázták ezeket a problémákat. A végeredmény így nem tesz eleget sem a laikus, sem a hozzáértő egymással némiképp ellentétes szempontjainak.

A tanulmányok közül ki kell emelni Vadai István már említett munkáját, melyet kötelező olvasmányként kellene előírni mindenkinek, aki a századforduló elbeszélőit adja ki. (Ez alól a jelen kiadvány szerkesztői sem kivételek.) Vadai a lehetséges szövegkiadási elveket, és azok következményeit szemlélteti néhány elbeszélésen. A „századforduló sajtódszungele” Vadai szerint különösen alkalmas a textológiai kalandozásra, mivel ekkoriban „egy-egy szöveg kis időeltéréssel többször, több helyen is megjelenik” (100). „Melyik szöveget közölnénk? Milyen szöveget közölnénk? Hogy a változatok között választani tudjunk, vagy egy esetleges főváltozatot konstruálni tudjunk, ahhoz rendet kell teremteni

a kiadások között” (101). Ebből az állításból indul ki Vadai – hogy tanulmánya konklúziójában élesen ellentmondjon a hagyományos szövegkiadási elveknek: „tudományos célra olyan kritikai kiadást kell elképzelnünk, ahol minden meglévő szöveg főszöveg” (107). A kiinduló állítást a végkövetkeztetéssel Vadai kifogástalan érvelése köti össze. A tanulmányt az sem ronthatja el, hogy már a bizonyító anyag első példájába, valószínűleg nem Vadai mulasztásából, két hiba csúszott. De az ilyesmi – ebben a kötetben – nem meglepő.

A kiadványban számos olyan tanulmány van, melyeket többé-kevésbé az életrajzi szemlélet határoz meg. Az életrajzi szemlélet nem tévesztendő össze az életrajzzal. Az utóbbira, mint amilyen például Hudi József, kétségkívül szükség van. Sőt a hírlapíró Cholnoky esetében azt a kérdést is teljesen jogos firtatni, milyen valós eseményekre utalnak egyes cikkei. Az életrajzi szemlélet viszont valósnak gondolt történetekből, a feltételezett körülményekből, az író pszichológiájából és kifejezési szándékaiból vezeti le az irodalmi művek sajátosságait. A kötet több szerzője állítja, hogy nehéz elválasztani egymástól Cholnoky cikkeit és novelláit. Legalizálja-e a műfaji keveredés az életrajzi szemléletet? Vagy netán éppen ellenkezőleg kell eljárni? Lehetséges-e a publicisztikai írásokat is a szépírói konvenciók és az alkotó fantázia szempontjából vizsgálni? Jellemzőnek kell tekinteni, hogy ez az utolsó kérdés a kötetben csak nagyon ritkán kerül elő.

Brassai Zoltán *Trivulzio fél szeme* c. tanulmánya (119–125) azt tárgyalja, mely ténylegesen létezett személyek szolgáltattak Amanich Trivulzio modelljét. A modelleket Brassai egy bizonyos Kompolthy Tiadarban és magában Cholnoky Viktorban jelöli meg. Az érvek, melyeket Brassai az

utóbbi feltevés mellett felhoz, nem igazán meggyőzőek: abból, hogy a feltételezett modell és a novellák hőse egyaránt soványak, valamint abból, hogy mindketten egyfajta „beszélő- és vitakozóhajlam”-ot (121) mutatnak, semmilyen módon nem következik, hogy bármelyiküket a másik függvényében kellene értelmezni. Kompolthyt talán több joggal lehet Trivulzió modelljének tekinteni, de ez sem egészen bizonyos. Brassai a *Trivulzió szeme* c. elbeszélés bevezető mondatait idézi: „Van nekem egy egészen furcsa barátom, akivel az összetalálkozásaim is mindig szokatlanok, különösek és nem véletlenek, hanem valami megmagyarázhatatlan akarat rendszeres működésének az eredményei.” Ehhez a bevezetőhöz, mely egyébként kifogástalanul értelmezhető a Trivulzió-ciklus alapján, valamint ahhoz, hogy Trivulzió az egyik szemét egy verekedés során veszíti el, Brassai azt az életrajzi „kulcsot” (122) mellékel, hogy veszprémi újságírósága idején Cholnoky és Cholnoky lapjának szerkesztője, Várkonyi Dezső gyakran találkozott a helyi kocsmákban a rivális laphoz tartozó Kompolthyyal, akivel kölcsönösen ki nem állhatták egymást. Várkonyi Dezső egyszer, 1893-ban össze is verekedett Kompolthyyal. A tettlegesség során felhorzsolódott Kompolthy füle, szeme és orra. A tanulmány jegyzeteként Brassai teljes egészében idézi a kocsmai dulakodásról készült bírósági jegyzőkönyvet, melyet hajdanában a Veszprémi Hírlap, Várkonyi lapja is lehozott. (Nem derül ki egyértelműen, hogy mikor, mert a dátumok a 123. és a 125. oldalon nem egyeznek meg.) Még az életrajzi szemlélet keretein belül sem nyilvánvaló, hogy ha bármi is, akkor éppen ezek a valóságos történések feleltethetők meg a több mint tíz évvel később, 1905-ben megjelent elbeszélésben olvasható eseményeknek. Mint ahogyan az sem világos, milyen

következtetést kellene levonni abból, ha valaki kifogástalanul párosítaná össze a valóságot és a kitalálnak ábrázolt eseményeket. Mindenesetre nincs okunk feltételezni, hogy a *Trivulzió szeme* c. elbeszélés egy része a veszprémi „kisszerű valóság”, azaz a kocsmai verekedés „átformálása” vagy „felnagyítása” (123) lenne. Az ugyan tagadhatatlan, hogy az olvasó új jelentést tulajdoníthat az elbeszélésnek a jegyzőkönyv kontextusában, de ez nagyjából minden más kontextusra is igaz.

Brassai írását mélységesen áthatja az életrajzi szemlélet. Hasonlóan életrajzi függőségű írás Radics Viktória *A rosszullét vállörzei* c. rövid esszéje (114–118). Radics Viktória azt állítja, hogy Trivulzió Cholnoky alteregója (116, 117). A kötet írásainak stílusa többnyire fegyelmezett és tárgyilagos. Az egyik kivétel ennek az esszének az írásmódja: „A pszichoszómának ezek az akaratlan hullámverései olyan vertikális regresszust idéznek elő, mely állapotból rés nyílik a lét elemiségre.” (116.) A mondat jelentése – mivel minden fontos szava egyes-egyedül itt fordul elő – felette homályos. Közvetlenül az idézett mondat után ezt olvashatjuk: „A *Tammúz* mindazonáltal szecessziós-kosztümös novella, melynek élménymagja rejtett marad.” Az életrajzi szemlélet keretein belül a „rejtve maradó élménymag” hozzávetőleg azt jelentheti, hogy ez a szemlélet – dacára minden résznek, hullámverésnek, regresszusnak és a lét minden elemiségének – nagyjából semmire sem jutott.

Juhász Erzsébet *Egy 'zimankós mosolygású' író: Cholnoky Viktor* című, rövid, alig valamivel több mint háromoldalas, vázlatosan megírt tanulmányában (110–113) az iménti probléma (vagyis: tekinthető-e Trivulzió Cholnoky hasonmásának?) csak mellékesen kerül elő, és amikor előkerül, Juhász

egyértelműen tagadja ezt a lehetőséget (111). Sánta Gábor tanulmányának közép-pontjában szintén nem ez áll. A tanulmányt lezáró mondatban Sánta azt állítja, hogy Trivulzió alkalmazása „nem más, mint vágykiélés az alakmásban” (99). Szajbély Mihály *Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]* (81–90) c. tanulmánya is más kérdéseket tárgyal, de ebben is van egy utalás arra, hogy Trivulzió voltaképpen Cholnoky „lelkéből lelkedzett emberkéje, ha úgy tetszik, kísérlete” (89).

Cholnoky tájékozott és fantáziadús író volt. Szüksége volt-e mondjuk Kompolthy-ra ahhoz, hogy megalkothassa Amanchich Trivulzió alakját? Sánta Gábor lényegében tagadó választ ad erre a kérdésre, mikor tanulmánya bevezető részében azt állítja, hogy a századforduló irodalmában „Amanchich Trivulzió csupán egyik figurája a kalandorok, különcök, szélhámosok sokszínű tablójának” (92). A kalandos történet mint irodalmi konvenció lehetőséget nyújthatna Cholnoky elbeszélő technikáinak összehasonlító vizsgálatára. Nagy kár, hogy Sánta rögtön a bevezető fejtegetések után elejti ezt a szálát, és ehhez képest másodlagos kérdéseket tárgyal. Például azt, hogy volt-e köze Trivulzióknak Kompolthyhoz, esetleg a földrajztudós, világutazó Cholnoky Jenőhöz, s hogy milyen hasonlóság van, ha van egyáltalán, a félszemű Trivulzió és az ugyancsak félszemű Hahn-Hahn grófnő között. Sánta kiválóan ismeri Cholnoky életművét: olyan elbeszéléseket is megemlít, melyeket a szakirodalom eddig elhanyagolt – annak ellenére, hogy nem is nagyon eldugott helyeken, hanem a Tolnai Világlapjában és a Vasárnapi Újságban jelentek meg. Ehhez az alapos tudáshoz képest Sánta narratológiai fejtegetései valamivel halványabbak. Cholnoky elbeszéléseiről adott elemzései távolról sem kimerítőek, inkább csak tömör tartalmi

összefoglalók. Amikor pedig a tanulmány végén azt feszegeti, „miért volt szüksége Cholnoky Viktornak e különös figurára” (98), azaz Trivulzióra, akkor veszélyesen közel kerül az életrajzi szemlélet, az amatőr pszichologizálás és a kifejezési esztétika buktatóihoz. Szerencsére a tanulmány ezután gyorsan véget ér, s így az, ami talán csak egy ügyetlen záróformula, nem nagyon rontja el a tanulmányt.

Szajbély Mihály tanulmánya két konvenciórendszer, a hírlapirodalom és a szépirodalom feszültséggel telt viszonyában helyezi el Cholnoky műveit. Szajbélynek jól láthatóan sok és érdekes mondanivalója van mind Cholnokról, mind a magyar sajtó történetéről. Valószínűnek látszik azonban, hogy a kötetben olvasható írása egy sokkal hosszabb mű rövidített változata, egy sokkal bonyolultabb érvelés egyik fele. Bizonyára valami ilyesmi magyarázza azt, hogy a tanulmány a sajtó vitathatatlanul ellentmondásos fejlődésének csakis az egyik oldalát hangsúlyozza. Szajbély úgy látja, hogy az újságírás minősége sokat romlott a 19. század közepétől századunk kezdetéig: „színvonalesés”-ről, „a közönség ízlésének tett engedmények”-ről, „gyors és felületes munká”-ról (83) beszél, és egyetértőleg idézi azokat, akik szerint az újságírás tönkreteszi a kultúrát.

Sok igazság van abban, amit Szajbély elmond. Az árnyaltabb kép kedvéért azonban érdemes kitérni olyasmikre is, amelyek ugyanennek a fejlődésnek a másik oldalát mutatják meg. A Szajbély által tárgyalt korszak a helyi lapok virágkora volt. A kötetben Thomka Beáta mutat rá *Műfaji déja vu* c. tanulmányában (155–157), hogy „1885-ben majd ötszáz havi-, heti- s napilap jelenik meg Magyarországon” (155). Hozzátehetjük ehhez, hogy a lapok száma 1897-ben meghaladta a kilencszázat. Hatalmas igény

volt a tárcanovellák iránt, és aligha lehetne valószínűsíteni azt az állítást, hogy a lapok irodalmi rovata elvonta a közönséget az igényes irodalomtól. Talán éppen ennek az ellenkezője igaz: a hírlapokban megjelent novellák olyan közönséget értek el, mely egyébként aligha olvasott volna ennyi irodalmat. A lapok sok irodalmi ambícióval rendelkező embernek adtak munkát, és az elbeszélő irodalom fellendülése a századvégén nemigen következhetett volna be a sajtó nyújtotta háttér nélkül. Fogalmazhatnánk akár úgy is, hogy (időrendben haladva) sem a Vasárnapi Újság, sem A Hét, sem a Magyar Génusz, sem az Új Idők, sem a Nyugat nem tekinthető az egyre jobban kibontakozó hanyatlás termékének.

A Vadai által említett újraközlések lehetőségét adták az íróknak arra, hogy védekezzenek, ha akarnak, a gyors és felületes munka kényszere ellen. Lássunk egy példát Cholnokytól. A kötet első része tartalmazza *A fehérarcú varázsló* c. novelláját. A közlés alapja a Veszprémvármegye 1900. március 18-i száma. A kötetben található bibliográfia nem tud más megjelenésről. Cholnoky azonban közölte ugyanezt a novellát az Orosházi Közlöny 1900. február 25-i, a Gyergyói Hírlap 1900. március 4-i, a Tata-Tóvárosi Híradó 1900. április 7-i és a Székely-Udvarhely 1904. június 12-i számában is. Vagyis már maga a közlés alapja is harmadközlés, és még ezután is megjelent a novella legalább kétszer, de talán többször is. Az a bizonyos dzsungel valóban dzsungel. Cholnoky, ha akarta volna, két közlés között változtathatott volna a novellán.

Szajbély a publicisztika irányából közelít a novellákhoz. Megemlíti például, hogy egyes novellák nem igazi novellák, „inkább csak példázatok, elméleti megfontolások illusztrációi, melyek szerves összefüggésben állnak mindazokkal a kételyekkel és

problémákkal, melyek jelentkeznek Cholnoky publicisztikai írásaiban” (89). Ez azonban nem jelenti azt, hogy Szajbély Cholnoky minden elbeszélését publicisztikája meghosszabbításának tekintené. Úgy véli, hogy Cholnoky „valódi novelláiban” a „kimondhatatlan kimondásával küszködve saját lelke kísérteteit rögzíti meg” (uo.). Szajbélyt elsősorban a publicisztikai és tudománynépszerűsítő írásokban olvasható gondolatok érdeklik, valamint az, hogy ezek a gondolatok összeegyeztethetők-e a novellákban közölt tartalmakkal. Nem foglalja közlik a hírlapíró és a szépíró Cholnoky formai megoldásainak azonosságával illetve különbözőségével. Valószínűnek látszik, hogy mondattani, stilisztikai szinten nincs két külön Cholnoky Viktor. A következő részlet a kötetben olvasható egyik tudománynépszerűsítő írásából származik: „az éhes hidrogén mohón lecsap az ólomra és elrabol tőle minden oxigént” (67). A nagy kérdés az, vajon nagyon egyértelműen elkülöníthető-e hírlapíróra és szépíróra a történetmondó Cholnoky.

Többek között ezért sajnálhatjuk, hogy Radics Melinda *Cholnoky Viktor és a szecesszió* c. tanulmányában (126–133) kizárólag Fábri Anna novellaválogatására támaszkodik, s mellőzi a publicisztikai kötetet. Minden bizonnyal érdekes eredményeket hozott volna, ha szempontjait (a díszítőmotívumok, a stilizáció és az indázó mondat-szerkezet), melyekkel a novellák szecessziós jegyeit írja le, alkalmazta volna a cikkek-re is. A tanulmány messze áll az életrajzi szemlélettől, s ez a kötet kontextusában nagy előnynek tekinthető. Egyetlen komolyabb fogyatéka az, hogy csakis a szecessziót veszi alapul, s nem derül ki, hogy volt-e valamilyen más stílusirányzat is meghatározó hatással Cholnokyra. Hely minden bizonnyal lett volna ennek mérlegelésére,

hiszen a tanulmány mindössze hét és fél oldal. Radics Melinda azok közé a stiliszták közé tartozik, akik pontokba szedik mondanójukat. A szigorú szerkezet jó esetben logikai fegyelmet kényszerít a kifejtésre, s ez a tanulmány a jó esetek közé tartozik. Igaz ugyan az is, hogy amikor valamilyen okból nyilvánvaló hiba van a számozásban (a 132. lapon a II. pontnak csak 2. alpontja van, az 1. hiányzik), akkor szinte lehetetlen kijelölni, hová is kellett volna kerülnie a hiányzó számnak.

Thomka Beáta tanulmánya elképesztően rövid, alig több mint két oldal, de a legkülönösebb az, hogy még így is a kötet legérdekesebb írásai közé tartozik. Thomka figyelemre méltó tipológiát állít fel mimézis és a mimézis tagadásának megragadására. Öt elbeszélői módozatot különböztet meg. Tipológiája (1) a valóságelvű elbeszélésből indul ki, és (2) a megjelenítés, (3) a formaalkotó személyesség, (4) a domináns valószerűtlenség fokozatain keresztül jut el (5) az intellektuális tartalmaknak alárendelt történetmondáshoz (156). Nagy kár, hogy Thomka csupán két Cholnoky-novellát említ, s azokat is futólag.

Szintén az érdekes tanulmányok közé tartozik Dérczy Péter *A reális kísértet: Cholnoky Viktor publicisztikai és szépprózai művei* c. munkája (158–166). Ez a tanulmány – a kötetben szinte egyedül – csaknem minden olyan kérdést részletesen tárgyal, melyet problémaként bemutat. Dérczy úgy látja, hogy Cholnoky novelláiban „megjelenik a XX. századi létérzékelés, helyenként már autentikus elbeszélésmódban, újfajta szemlélettel, alkalmanként már újfajta narratív formákban” (166). A „XX. századi létérzékelés” kifejezés és változatai (az „újfajta életérzés”, a „századelő világának ontológiai érvényű vonásai”) a „korábban biztosnak hitt világrend összeomlását” jelentik (165).

Az összeomlás következtében mindaz, ami még megőrizhető, „belülre vonul vissza, s onnét vetítődik ki a világba” (uo.). Az „autentikus elbeszélésmód” és az „újfajta szemlélet” azt jelentik, hogy Dérczy szerint Cholnoky a „pusztulást, összeomlást, a fantasztikum, az abszurd térnyerését még csak nem is tragédiaként közvetíti. Tehát a történetek nem csak narratív szinten tanulság nélkül valók, de erkölcsileg is azok, a világállapot megjelenítésében, a szemléletben is tanulság nélküliek” (uo.). S végül az, „újfajta narratív formák” kifejezés azt jelenti, hogy „az elbeszélésnek nincs irányultsága, nincs oka és okozata, a kauzális összefüggések eltűnnek belőle” (uo.).

Dérczy koncepciójának egyes vonásai összhangban állnak a kötet más szerzőinek véleményével. A „tanulság nélkül való” történet jól megfeleltethető annak, hogy Szajbély szerint Cholnoky egyes novellái a „kimondhatatlan kimondásával” küszködnek. Hasonló kapcsolat áll fenn Szajbély véleménye (mely szerint Cholnoky „saját lelke kísérteteit” foglalta írásba) és Dérczy elgondolása (mely szerint Cholnoky a megőrizhető értékeket vetíti ki a világba) között, s mindkét elképzelés kapcsolódik Thomka Beáta tipológiájának 2. és 3. pontjaihoz. Figyelemre méltó, hogy ennek a „kivetítésnek” Dérczynél nincs semmiféle életrajzi öntete. Dérczy csak valamilyen nagyon általános szinten köti össze a századforduló jellegzetes írósorsait azzal, amit ő a századforduló „ontológiai érvényű vonásai”-nak nevez. S végül a „fantasztikum és az abszurd térnyerése” nagyjából megfelel Thomka 4. pontjának. Szajbély és Dérczy tanulmánya egyébként szinte minden más szempontból élesen – de nem kifejtetten – ellentmond egymásnak.

Bármekkora is az összhang a szerzők között, akad egy-két vitatható pont ebben a

koncepcióban. Először is, egy olyan kifejezésnek, mint amilyen a „XX. századi létérzékelés”, alig-alig van értelme, pontosabban szólva igen sok, egymástól szinte mindenben különböző utaltja van. Ha ennek tudatában visszafelé haladunk Dérczy elemzésének egyes stádiumain, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a létérzékelés sokfélesége az autentikus elbeszélésmódok, szemléletek, narratív formák szükségszerű sokaságát vonja maga után. Az egymást tagadó, de egyaránt autentikus elbeszélésmódok, szemléletek stb. összessége pedig nem engedi meg a sokféleség kauzális vagy teleologikus célzatú redukcióját.

De ez talán túl gyors volt. Fogalmazzunk másképpen, és alkalmazzuk Dérczy kritériumait a saját tanulmányára. Nyilvánvaló, hogy Dérczy is történetet mond, nem is egyet, hanem többet: elmondja Cholnokynak és kortársainak az életútját, beszámol Cholnoky recepciójának történetéről, ismerteti a világállapot és a világérzékelés megváltozását a hajdanvolt bizonyosságtól a szerinte elkerülhetetlen összeomlásig, vizsgálja az elbeszélő formák átalakulását a romantikus anekdotától a példázatmentes, önironikus beszédmódig. Dérczy nem engedi szétesésűzni ezeket a történeteket, hanem biztos kézzel szerkeszti őket egységes folyamattá, koherens egésszé, melyben meghatározó szerepet játszik a valóságelvűség, a kauzalitás és a racionalitás. Nem mulasztja el levonni az általa előadott történet tanulságait sem. A történet összefüggő is, érdekes is, valami hibája mégis van.

A kisebbik bajnak az látszik, hogy maga Dérczy egészen másféle történetet mond el, mint amelyet történetbefogadóként értékesnek vél. A nagyobbik baj az, hogy ha igaza van, akkor talán el sem lenne szabad mondani ezt a történetet. Végző soron Dérczy a századforduló valóságának bonyolultságából vezeti le a törté-

netmondás átalakulását. Van tehát Dérczy elképzelésében egy jókora adag valóságműség – még akkor is, ha ez körvonalazatlan marad, illetve még akkor is, ha ez a valóságműség egyáltalán nem azonos a századfordulót megelőző korok valóságfelfogásával. (A valóságműség egyébként aláássa a „kivetítés” szerepét. És viszont.) Tegyük fel, hogy igaza van, és a valóság tényleg bonyolult. Ha netán így van, akkor nem lehet egyértelműen meghatározni, miféle történeteket kell elmondani annak érdekében, hogy autentikus módon beszéljünk a világról. A sokrétűen bonyolult valóságnak feltehetőleg sokféle, egymás érvényét kölcsönösen tagadó létérzékelés, elbeszélésmód stb. felel meg, s nem egy, meghatározott beszédmód és szemlélet. Ebből pedig az következik, hogy még elvben sem lehet egyetlen folyamat kibontakozásaként megragadni a modern és még modernebb elbeszélésmódok történetét. Cholnokyra nézve pedig az, hogy ha őt a tegnapi (pl. Krúdy és Kosztolányi) vagy mai (pl. Hajnóczy) prózaírók előfutárának tesszük meg, akkor az irodalom sokféleségét (mondjuk a dialogikusság helyett) teleologikus vagy – nézőpont kérdése – kauzális összefüggésekre redukáljuk.

A kötetet valószínűleg nem lektorálta senki érdemben, és a korrektúra is nyilván elmaradt. Dérczy tanulmányában is sok bosszantó hiba van: „száára” (158), „bizo” (159), „dichotómija” (161), „megjelölhetőség” (163), „Cholnoy” (164) stb. A klasszikusan szép képzavarok közé tartozik a következő: „Korántsem szeretnék rövidre zárt párhuzamot vonni...” (159).

A kötet harmadik része, Tóth Jánosné bibliográfiája mellett, újraközöl néhány régebben megjelent, illetve nehezebben hozzáférhető, Cholnokyval foglalkozó írást. Van köztük nekrológ, emlékezés, tanulmány és utószó. Sorban Kárpáti Aurél *Chol-*

noky Viktor 1868–1912 (III–V), Cholnoky László *Cholnoky Viktor* (VI–XIV), Faragó Erzsébet *Cholnoky Viktor* (XV–XXXI), Lovass Gyula *Cholnoky Viktor* (XXXII–XXXV), Bori Imre *Cholnoky Viktor* (XXXVI–XLVI) és Fábri Anna *A kísértetlátó* (XLVII–LI) c. írása olvasható itt. Ez a válogatás sem teszi világosabbá, milyen közönségnek szánták a szerkesztők a kötetet, mely egyébként nem tartalmaz sem név-, sem novella-, sem fogalommutatót.

Összességében a kötet rendkívül tarka képet mutat. A szerkesztők végezhetek vol-

na sokkal jobb munkát is: a rövid tanulmányokat visszaadhatták volna – legalábbis átgondolásra és kibővítésre; kijavíthatták volna a tömérdek sajtóhibát; következetesebben megválogathatták volna mind Cholnoky műveit, mind a harmadik részbe felvett írásokat. Igaz viszont az is, hogy Cholnoky veszprémi írásai, valamint Vadai István, Thomka Beáta és Dérczy Péter tanulmánya sok mindent feledtetnek a kötet fogyatékoságaiból.

Bevezeky Gábor

BORI IMRE: SZENTELEKY KORNÉL Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1994, 201 l.

Létezett nem olyan régen egy irodalmi, művészeti, társadalmi és közgazdasági képes hetilap, amelynek 1942. január 20-án (III. évf. 3. szám) megjelent kiadása egy érdekes interjút, valamint két nem mindennapi fényképet közölt az újság 18–19. lapján. A Zilahy Lajos szerkesztette, alig néhány évfolyamot megélt Hídról van szó, és arról a beszélgetésről, amely Szenteleky Kornél (ekkor már második házasságában élő) német származású özvegyével készült kettejük megismerkedéséről, életéről, a férj utazásairól és súlyos betegségéről. Az egyik fotográfián Szenteleky Kornél halotti maszkját, a másikon a szíváci műkedvelő zenekart látni a nagydobnál ülő, mosolygó íróval. Ekkor még csak kilenc esztendő telt el halála után, de a bácskai írók „szinte teljesen elfeledkeztek vezérükről” – állapítja meg e beszélgetés bevezetőjében Komáromi József Sándor, majd a szomorú körülményeket részletezi: „Halálának tavalyi évfordulóján már nem jöttek össze, leróni kegyeletüket. Még a gyász-istentisztelet is elmaradt. Pedig Szenteleky neve volt nem is

olyan régen a zászló, amely alatt a bácskai írók hazát kérhettek. S Szentelekynek köszönheti majd valamennyi, hogy ma írónak ismerik”.

1943. március 14-ére gyökeresen megváltozott a helyzet, hiszen ezen a napon seregszemlére gyűltek össze az írók Zomborban. Tudták, hogy a némaság nem lehet a délvidéki magyar író egyetlen hivatása, a szervezett irodalmi megnyilatkozások és irodalmi körök hiányában képtelenség a lelki egység megteremtése, így a zombori ünnepen örömmel jöttek össze a Szenteleky Kornél Irodalmi Társaságban. Képviseltette magát az egész Bácska, Szabadkától Újvidékig, a vendégek között volt például Koltay-Kastner Jenő és Krammer Jenő is, Herczeg Ferenc üdvözlő szavait pedig felolvasták a hallgatóság előtt. A Délvidéki Szemle 1943 áprilisában (II. évf. 4. szám, 177–179. lap) szép beszámolóban elevenítette fel az ünnep hangulatát. Megyer József így emlékezik ismertetőjében: „Herczeg Ferenc üdvözlő szavait Prokopy Imre olvassa fel. A magyar írók nesztora kedvesen emlékezik

vissza Bácskára, a magyar Provencera, mely annyi alakot és tárgyat szolgáltatott a kezdő íróknak". A szegedi lap munkatársa a cél és remény ígéretének teljesülési lehetőségét látta az ünnepi évfordulóban, amelyhez „Szenteleky Kornél az úttörést elvégezte, de még mindig csak a magvetés ideje van". Majd így folytatja: „Hogy itt változás álljon be elmúlt és elszalasztott évszázadok után, az jórészen az írókon fordul meg. Tudják-e közönségüket kiszolgálni, igényességre nevelni, hogy a vegyes lakosságú Bácskában a magyarságnak helyi ereje is legyen, és a magyarság helyi megnyilatkozásai is kíváncsiságot tegyék a nyelvileg tarka területen a magyar szellemi egységbe való beolvadást".

Nem mondhatni, hogy a vajdasági magyar irodalom jelenlegi helyzetében időszertülnék, netalán érvénytelenek lennének ezek a régi megállapítások, mivel az önértékelés, a lelkek felébresztésének s megnyitásának, sőt összeköttetések megteremtésének igénye minduntalan az irodalom vállaira helyezi a szervezés összes köteletségét. Az irodalmi szervezés ráadásul természeténél fogva a legvilágosabban láttatható területe a megmérő ítélkezésnek. Pontosan tudja ezt Bori Imre, akinek jóvoltából (kicsit több mint hatvan évvel Szenteleky Kornél halála után) megszülethetett az a reprezentatív monográfia, amely az író összes műveinek folyamatos kiadásával szinte egyidejűleg próbálja meg bemutatni, végigszemlélni és minősíteni a délvidéki írók mesterének mérvadó munkásságát. Vélhetően ezért lényegi elem Bori Imre szempontrendszerében az az értékhangsúlyozó törekvés, amellyel Szenteleky „kötelességtudatának", „esztéta gyakorlatának", „irodalmi alapteremtésének", és a „helyi színnek" elméletét megelőző „kisebbségi pacifizmusának" összefüggéseit oly meggyőzően tárja fel. Ahogy az újvidéki irodalomtörténész minden eddigi könyvének, ennek a

monográfiának szintén szembeötlő metodikai/tartalmi sajátossága a minden részletre kiterjedő, aprólékos figyelem, adatgazdag és tényösszegző jelleg, amely egyben további vizsgálódásokat serkentő szempontkinálata is a Szenteleky-kutatásnak.

Bori Imre igyekszik úgy megrajzolni az író pályaképét, gondolkodásmódjának alakulását, hogy az ezidáig tisztázatlan vagy teljességgel ismeretlen biografikus tények, esemény- és ízléstörténeti adalékok sokaságából valóban kibontakozhassék az életmű teljessége. Ennek megfelelően kap jelentőséget határozott értékrendjében Szenteleky Kornél „kulturális érdeklődésének" valamennyi megnyilvánulása, melyek sorában a „lírai alaphang, krónikás időszerűség, publicisztikus könnyedség" (22) kíséretében ott találhatók a „szépirói ambíciók és piktorális tendenciák" (22) is. Sajnos néha mégis hiányérzete támad az olvasónak, amikor az újvidéki kutató könyvében az impozáns elősorolások (38, 46–47, 58, 61, 71, 184) után sehol sem találja Szenteleky Kornél képző- és zeneművészeti, irodalmi meg filozófiai tájékozódási irányainak valódi részletezését, mert Bori Imre számára az író komoly élményköreibe sorozatosan a személyes nyilatkozatokon, esetleg a kortársak emlékezéseinek át vezet az út, nem pedig a szóban forgó művek, hatások tüzetes, okvetlenül kíváncsiságát értelmese alapján. A több nyelven kiválóan tudó bácskai európai igazi emberi-szellemi magatartásának megismeréséhez azért lenne szükség ilyen módú áttekintésre, mert talán sokkal több vonatkozásban válhatna érdekessé a „couleur locale" elmélete. Kár, hogy nem Szenteleky európeitársának érzékletes szemléltetésekor (65–76) méltatja Bori Imre azt a mértékadó írói-lapszerkesztői gesztust, amely az 1933. évi Pen-világkongresszuson egy német, angol, francia, olasz és szerb nyelvű

köszöntőt tartalmazó különszámmal adta bizonyosságát Szenteleky hitének és lelkiismeretességének, valamint a bácskai magyarság szellemi életigenlésének. Kár továbbá, hogy amikor a „szerb irodalom tolmácsaként” (85) fellépő Szenteleky műfajválasztásairól, tájékozódási irányairól, stílusvonzalmáról (86) értekezik a monográfus, elkerüli figyelmét, hogy olyan szellemi körképét is meg lehetne rajzolni a Szenteleky számára fontos (no meg személyesen ismert!) írók európai műveltségének és kulturális érdeklődésének, amely a sziváci európai mentalitásával összeegyeztetve nyerhetné el revelatív erejét. Mert bizonyosan nem véletlen, hogy a kiválasztottak között híres nyugat-európai egyetemek egykori hallgatóit, világlátott utazókat, diplomátákat, művészeti csoportok szervezőit, az angol, német, francia, olasz, horvát, szerb, szlovén és magyar irodalmak közötti szorgalmas műfordítói kapcsolatteremtés és közvetítés megszállottjait találni: Jovan Dučićot, aki Genfben járt filozófia-szociológia szakra, kiválóan ismerte Párizst, diplomataként dolgozott Isztambulban, Szófiában, Athénban, Kairóban, Rómában, Bukarestben, Lisszabonban, akinek egész intellektuális tájékozódása annak megértését célozta, hogy honnan ered és miből áll kulturális értelemben az igazi európaiság; Veljko Petrovićot, aki Pesten volt jogász, szerkesztett zágربی és szarajevói folyóiratokat, Genfben tevékenykedett sajtó-propagandistaként, írásművészetében pedig kiemelt helye van a zombori atmoszférának, a „ravangrad” szellemiségének és várostörténetének; Svetislav Stefanovićot, aki maga is orvos volt, de irodalmat tanult és az angolszász lelkület érdekelt; Oton Župančićot, aki filozófiai, történelmi és földrajzi tanulmányokat folytatott Bécsben, külföldön nevelősködött nemesi családoknál, miközben beutazta Európát; Todor Manojlovi-

ćot, aki Pesten jogot tanult, ott találta a Holnap alkotóárdájában Manojlovićs Todor néven, Firenzéért és más művészeti központokért rajong, sőt a baseli egyetem bölcsészkarán művészettörténetet is hallgat, majd újságot szerkeszt külföldön francia és olasz nyelven, később művészeti csoportot hoz létre a modern irányzatok kedvelőiből, esszéket ír Adyról, Apollinaire-ről, memoárjaiban pedig fontos európai művészekkel való találkozásait örökíti meg, elmesélve megismerkedését Ady Endrével is. De jócskán bővíthetnénk a sort a monográfiában ugyancsak szereplő Ivo Andrić, Miloš Crnjanski, Miroslav Krleža és Mladen Leskovac ismertebb neveit emlegetve.

Sajnálatos, hogy midőn Bori Imre meggyőző érveket, ítéleteket sorakoztatva éles szemmel válogat Szenteleky Kornél műfordításai között, csak szilánkokban, apródonként mutatja be az író fordítói elveit és gyakorlatát. Módszeresen ügyel az átfogó előadásra, de megközelítésének szempontjait nem fűzi teljesen egybe. Pedig a műfordítói meggyőződés alapelveinek ismertetésekor és értelmezésekor jó kiindulópontja lehetett volna a monográfia 94. oldalán olvasható Szenteleky-levélrészlet alábbi szövegegyése: „Nagyon szívesen kezdenék egy szép és reprezentatív novellagyűjtemény fordításába. Kezdetben ez is volt a tervem, de mikor Dučićot Kairóban felkerestem, ő inkább egy lírai antológiára beszélt rá, mert a líra a legerősebb oldala a szerb irodalomnak. Ez mindenesetre igaz is, de a fordításban sok elvész és átformálódik a kötött formák visszaadásában, míg a prózában való átültetés sokkal hűbb és tökéletesebb lenne” (1928. május 8.). E mellé felzárkóztatva Szenteleky többi elvét (95) és megérzését (97, 98) sokkal kontrasztosabban mutatnák magukat a kifogástalan (91, 92, 96) és lagymatag (87, 90, 91) műfordítások, ezenkívül

a látszólagos szempontnélküliség sejtelméről sem lenne nehéz megfeledezni. Arról viszont nem könnyű, hogy miért a szótárhoz kötődik és miért nem a szerb irodalmi nyelvhez ragaszkodik Bori Imre, amikor a „cve-tanje”, „pirovanje”, „blagovati” kifejezésekről mond véleményt.

Szenteleky Kornél első regényéről Bori Imre határozott gondossággal állapítja meg, hogy mennyire nem csak a „hangulatokban” keresendő a *Kesergő szerelem* Krúdy-művekkel való rokonsága. Jóval gyökeresebb, teljesebb, közvetlenül a „szándékok és a megvalósítás síkján érzékelhető mozzanatok” (13) egybekapcsolásából ered ez a megfelelés. Egyben előidézője annak is, hogy a mű zárványszerűnek tűnhetett, „már-már anakronizmusként hathatott” (13) megjelenésekor. Az újvidéki irodalomtudós lényeglátóan érzékelteti, milyen irányt jelez a regény írója pályáján, milyen természetes igyekezetet, művészi hozzáállást tanúsít, milyen formakultúrát teremt Szenteleky a jótékony Krúdy-befolyás nyomán. Találóan világítja meg Bori Imre, hogy mindezek együttesen miért nem pusztán az öncélú líraiságban öltenek alakot, sőt igényes értékelésében a főhősről észrevételezi, hogy „Lengváry nemcsak a Rezeda Kázmérokra emlékeztető regényalak, hanem az Esti Kornélt előlegező gesztusember is” (18).

Kissé hiányoznak a fentebb említett ambíciók Szenteleky drámaírói munkásságának számbavételekor, mert Bori Imre inkább csak mustrálgatja, bizonyos részleteket kiemelve jellemzi a színdarabokat. Kóstolót kínál ugyan, ám az „érdeklődés előterébe” (130) sajnos mégsem állítja a drámaíró.

A legteljesebb, legkidolgozottabb képet a költő Szentelekyről nyújtja a monográfia. Számos részletében, utalásában, argumentációjában hiteles ez a rajz, akár a személyes élményekről, ihletésről, különféle hatások-

ról, akár a hagyományokról vagy a metrikáról és prozodiáról van szó. Ennek ellenére mégis akad olyan észrevétel, amelynek kialakulásában Bori Imre meggyőződése, abszolútizáló hajlandósága válik kikapcsoló, mellőző ingerenciává. Egy példa: egyáltalán nem biztos, hogy az életvággyal éppen Kairóban és éppen úgy találkozott Szenteleky Kornél, ahogy Bori Imre látja (146), hiszen az özvegy korábban említett nyilatkozatában a következőket olvashatjuk: „Útjairól nagy lelkesedéssel tért haza, nem győzte elmesélni élményeit. Csak az egyiptomi út után jött vissza kedvetlenül. Egyiptomban egészségére keresett enyhülést. De a ropant út, amely alig tartott hat hétig, jobban megviselte, mint amennyi haszna lehetett belőle”. Az utazások emlékeiből és impresszióiból táplálkozó költeményekkel kapcsolatosan elképzelhető talán az is, hogy a lehetőségekkel való őszinte és öntudatos szembenézés megannyi kifejeződését Szenteleky állandóan latolgatta, mérlegelte költészetében. Művészeti és művelődéstörténeti allúzióiról, toposzairól, messzi vidékek, szellemi centrumok iránti lelkesültségről töprengve Thomka Beáta kitűnően írta meg, hogy Szenteleky verseinek képvilágában mennyire fontosak az iméntiek, szerepüket és összetartozásukat tekintve (*Próza-történeti vázlatok*, Újvidék, 1992, 89–98). Tőle olvashatjuk azt is, hogy bizonyos „versek érzelmi alapanyaga egyértelműen az elvágódás fogalomköréhez tartozik: az emlékek, a szerelmi vágyképek, a haláltudat, az Olümposz, Párizs vagy Róma felé vezető szellemi zarándokutak tartalmai és élménye azonban nem tisztul le”. Aligha érthető, miért tartózkodik Bori Imre e fontos szempontoknak még a megemlítésétől is.

A magát alapvetően novellistának tartó Szenteleky elbeszéléseiből teljes joggal a „francia földön játszó” (156) szövegeket

emeli ki a monográfus. Feltűnő számára az az egység, amely e külföldön játszódó történeteket a más híres városokban megesettkel szövi össze. Itt megint a táj (a közvetlenül valóságos élet értelmes lehetőségének a formateremtője) válik lényegessé, akár Párizsról, Bécsről, Firenzéről, Rómáról, akár a „sárga Tiszáról” vagy a „bácskai hősegről” legyen szó. Teljesen nyilvánvaló, hogy Szenteleky Kornél meghatározó jelentőségű lelki tényként, önálló alakzatként, magáértvalóságként érzi a tájat, s nem véletlen, hogy *Isola Bella* című második regényében a szigetből a mű „főhőse varázsol mitikus szigetet, ugyanis a két kiránduló képzeletében transzformálódik bűvös szigetté, holott a valóságban lakatlan szigetcseke volt Taormina mellett a Mazzari-öbölben” (167). Talán az sem lehetetlen, hogy Szenteleky elbeszélőművészetében az „álom- és vágyföld, az ígéret földje, az írói otthonosság” (157), továbbá a „bácskai nosztalgia, a nemzetiségi lét koordinátái” (160) és a „varázssziget” (168) mind-mind olyan képződmények, amelyek akkor és attól jönnek létre, ha „a szemléletben és az érzésben lüktető élet az egységes természettől egyáltalában elszakad, s az így keletkezett, egészen új szintre átültetett képződmény úgyszólván csak önmagától nyílik meg ismét amaz életfeletti élet előtt”. *A táj filozófiája* című híres Georg Simmel-írás (*Velence, Firenze, Róma*, Bp., 1990, 99–110) gondolatai ezek, amelyekről feltételezhető, hogy esetleg nem voltak ismeretlenek Szenteleky Kornél előtt, aki éppen-séggel Kant és Hegel teóriáinak igazolódását láthatta volna bennük, meg akár magáénak is vallhatta volna őket, iránymutatónak érezvén Simmelnek azon elgondolását, mely szerint a „művészen csupán olyan tisztán és erőteljesen játszódik le a szemléletnek és az érzésnek ez a megformáló aktusa, hogy teljesen magába szívja az adott természeti anya-

got, hogy azután önmagából újjáteremtse”. Bori Imre nem említi Georg Simmel nevét, hanem egyfelől a novellákban tetten érhető szerzői gondolkodás „módosulását, majd fordulatát” (160) érzi hangsúlyosnak, másfelől a turanizmus-nosztalgiát meg a faluhoz és lakóihoz tartozás szükségszerűségét tekintint mérvadónak. A regényíróról pedig úgy tartja, hogy „Szenteleky a regény írása közben nem lépett ki útirajzainak hangulati, pikturális vagy eszmei köréből, amikor megírta egyfajta képes albumát, amelyben az egyes lapokat regényes történet szálára fűzte” (167). Álláspontja teljes mértékben elfogadható persze így is, annyiban azonban újfent adósa olvasójának, hogy a prózaíró Szenteleky novelláinak és második regényének interpretálását nem kívánja teljes-séggel nyújtani könyvének idézett részében. Gondolatmenetének megragadó érvelési szervezetsége és esztétikai egysége viszont ugyanolyan példaszerű, mint monográfiájának bármelyik fejezetében.

Bori Imrének köszönhetően a szerb származása és görögkeleti vallása miatt életében annyiszor kikezdett Sztankovits (Szenteleky) Kornélról tartalmas monográfia készühetett. Arról a művészről, akinek áldozatvállalása magyar szellemi életet teremtett egy szerb falu közepén, arról, aki a magyarság új sorsát érzékelve a nemzeti érzést minde-nek fölé helyezte írásaiban, levelezéseiben, és akiről az anyaországban alig néhányan tudtak. Szól Bori Imre kiváló könyve a telecskai dombok között annyit karikázó biciklistáról, a szerbeket, bunyevácokat, németeket, magyarokat gyógyító falusi orvos-ról, a szíváci műkedvelő zenekar és színész-társaság lelkéről (talán csak a Híd-beli fotó kedves arcú zenekari dobosáról keveset), a Bácska magyar íróembereit buzdítóról, gyámolítóról, akinek szép hangzású írói nevével mindössze néhány könyv és gyűjtemény,

valamint különböző lapokban szétszórta írások élén találkozni. Bori Imre Szenteleky Kornélról született könyvét az újvidéki irodalomtörténész tiszteletet parancsoló munkaprogramjának kitüntetett pontján kell látni. A vajdasági magyar irodalom mostani és mindenkori elkötelezettje számára jótéko-

nyan felszabadító, iránymutató mű ez a monográfia, amelynek módszertani alapvetésével, elavulhatatlan megállapításaival, megfontolt hangvételű életmű- és irodalomvizsgálati ösztönzéseivel még biztosan fogunk találkozni a Szenteleky-kutatásban.

Virág Zoltán

BABITS MIHÁLY KÉZIRATAI ÉS LEVELEZÉSE (KATALÓGUS)

Összeállította Cséve Anna, Kelevéz Ágnes, Melczer Tibor, Nemeskéri Erika, Budapest, Argumentum Kiadó–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993, I–IV (Klasszikus magyar írók kézíratainak és levelezésének katalógusai, 3).

A Petőfi Irodalmi Múzeum számos kiadványsorozata (folyóirat-repertóriumok, személyi bibliográfiák, fényképkatalógusok stb.) után Láng József szerkesztésében még 1980-ban megindította vállalkozását íróink, költőink kézíratainak számbavételére, először József Attila, majd nagy késéssel Madách Imre (1992) életművének áttekintésével. Legnagyobb vállalkozása a Babits-életmű összegyűjtése. A kiadvány az MTA Irodalomtudományi Intézetének, a Babits-hagyatékot őrző Országos Széchényi Könyvtárnak és a Petőfi Irodalmi Múzeumnak közös eredménye, és a *Kulturális és történelmi emlékeink foltárása, nyilvántartása és kiadása* kutatási program támogatásával jelent meg. A sorozatszerkesztő időközben könyvkiadóvá avanszált, s a kiadásban e minőségében is főszerepet vállalt.

A Nemeskéri Erikával közösen írt előszavából megismerhető a hagyaték viszonytagságos sorsa. A négy kötet jelzi, hogy Móricz mellett Babitsé a legnagyobb huszadik századi magyar költői hagyaték. Ez elsősorban özvegyének köszönhető. A háború, a bombázások elől menteni akarva a hagyatékot, Babits könyvtárát a Baumgarten alapítvány Sas utcai székházába, a kéziratokat tartalmazó ládákat előbb Móriczék leányfa-

lui házába, majd onnan visszahozva, az Akadémia kézírattárába vitte. A Sas utcai ház leégett, Babits könyvtára elpusztult. A ládákat a kozák főlzabadtók fejszéivel verték szét; a megmaradt, szétszórta kéziratok, emléktárgyak Keresztury Dezső buzgólkodásának eredményeképpen 1952-ben jutottak az Országos Széchényi Könyvtár kézírattárába. Az OSZK gyűjteményén kívül a katalógus több más forrást (PIM, MTA, szekszárdi Babits-ház stb.) is kiaknázott. Óriási munkát jelentett az összeállítók számára a közgyűjtemények anyagának földolgozása, s hozzá még a magántulajdonban lévők kinyomozása, foltárása. Gondosságuk jele, hogy a munkájuk lezárása után előkerült kéziratokról (főként Einczinger Ferenc hagyatékáról) pótlólag is számot adnak.

Szintén Láng József nyújt, ezúttal Kelevéz Ágnessel, útmutatást a katalógus használatához. Hírt adnak a Babits-bibliográfia és életrajzi kronológia készüléséről. A katalógus szerkezetét első renden a kéziratok műfaja határozza meg. A műfajon belül – két kategóriát kivéve – a tételek betűrendben követik egymást. A bibliográfia (ennek válfaja a katalógus) módszertanának újból és újból fölvetődő kérdése a választás az időrend és a betűrend között. Az életet, a fejlőd-

dést szervesen az időrend tükrözi; a betűrend ehhez képest formális, mechanikus. Ezért a közlés elvéül többnyire az időrend kínálkozik, míg a betűrend a mutató(k) sajátja. Célszerű lett volna tehát, ha a katalógus a kéziratokat általában időrendben közölné; a címük szerinti megtalálást az egyszerűen kezelhető betűrendes címmutató szolgálná. Fordítva nincs így: a betűrendben közölt versek, elbeszélések, levelek stb. időrendjét e katalógus alapján képtelenség volna összeállítani. Elismerem, az időrendi közlés nehezebb feladat, hiszen számos keltezetlen kézirat datálását tenné szükségessé. De még egy elnagyolt időrend is jobban szolgálná a kritikai kiadást. Különösen a szögletes zárójeles, tehát a katalóguskészítőtől adott címmel szereplő dokumentumok megtalálása nehézkes, szinte lehetetlen. Pl. az *[Előadás Dantéről]* (1983. tétel) megtalálhatatlan; már azért is, mert el van szakítva az 1948–1951. tételektől, amelyek a betűrendben D alatt találhatók, mivel címük Dante nevével kezdődik.

A dedikációkat, a kötetekbe írt ajánlásokat a katalógus a megfelelő kötetek időrendjében közli, mégpedig dicséretesen teljes szövegükkel. Kár, hogy ezen belül ismét – fölöslegesen – a megajándékozottak betűrendje érvényesül, holott az időrend itt is többet mondana. „Teljes és szigorú időrendben állnak viszont a Babitscsal kapcsolatos dokumentumok leírásai.” Ezekkel kapcsolatban érdekes kérdést vet föl ez az elvben helyes szempont: „Nem tekintettük levélnek a meghívókat, levélkártyákat és azokat a nyomtatványokat, amelyeken nem volt kézírás.” Babits bajai társadalmi közegének, elfoglaltságának jellemzésére Belia György (*Babits Mihály tanulóévei*, Bp., 1983, 218–219) az OSZK Babits-hagyatékából Werner Adolfnak, a ciszterci gimnázium igazgatójának öt meghívóját idézi; a katalógus – nyil-

ván e korlátozó szempont miatt – csak egyet vett föl belőlük (10577). Kérdés, nem jellemző-e a többi is.

Az *Útmutató* hangsúlyozza, hogy a katalógus műközpontú, tehát nem a kéziratári vagy provenienciális egységeket követi. Ezért megesik, hogy egy mű kézírata több tételben található. Pl. csonkult kéziratok részeinek összeillése a katalógus készítése közben derült ki. Arra is van példa, hogy egy műnek (pl. *Az európai irodalom történetének*) részeit más-más közgyűjtemény őrzi. Fordítva is történhet: egy kézirat több tételeszám alatt is szerepelhet, ha több mű (pl. levél és vers) szövege található rajta. Ha egy levélen több kéz írása vagy aláírása látható, a katalógus – betűrendi elve szerint – az első aláíró neve alatt közli; a többi aláíró nevéől csak utal erre.

Az álnéves író „mindkét oldalról megközelíthető” – így az *Útmutató*. Példaként Nilt, azaz Dapsy Gizellát hozza föl. Dapsy Gizella nevével valóban utalást találunk Nilre; célszerűbb lett volna azonban fordítva: az álnévről utalni a rendes névre, azaz Nilről Dapsy Gizellára. Nil nevével (3546–3548) azonban nincs föloldva az álnév szögletes zárójelben, tehát „erről az oldalról” nem „közelítheti meg” a kereső a szerzőt, ha nem tudja eleve, hogy kit rejt a Nil álnév. A levélírók közt (8881, 8882) már van föloldás.

Különösen értékesek a Babits összeállította kéziratgyűjtemények részletes ismertetései. Így a híres *Angyalos könyvé*, amely 1900 és 1911 közti verseket tartalmaz; az 1906-ban Kosztolányihoz, 1908-ban Osváthhoz küldött, harminc verset tartalmazó összeállítás; a *Nyugtalanság völgye* (1920) című verseskötet nyomdai szedőpéldánya; az 1936 és 1939 közti jegyzeteket, rímötleteket, verscsírákat (többek közt a *Jónás könyvét*) tartalmazó *Iskolai füzet*; s nem utolsósorban Babits *Beszélgetőfüzetei*. Fi-

gyelemre méltó észrevétel (2577a), hogy ennek 1980-ban megjelent kiadásában (I, 690) tévesen, főlslegesen szerepel a süket-néma Tihanyi Lajossal még 1917-ben folytatott írásos „beszélgetés”.

Hasznos az eddig tévesen Babitsnak tulajdonított kéziratok atetézise, kizárása a textológiai vizsgálódásból. Újpesti tanítványának, későbbi barátjának, Komjáthy Aladárnak kézírása megtévesztően hasonlít Babitséhoz; a másolatában fennmaradt Babits-versek tehát nem autográfok. Jellemző, hogy három ilyen versről még Török Sophie sem tudta eldönteni, ki írta, s a kéziraatra rótt kérdőjelére a Babits-hagyatékot igazán alaposan ismerő Belia György fölkiáltójelekkel fokozott meggyőződéssel így felelt: „Babits írása!!! Mind a három!!!”

A mutató csupán a kéziratok lelőhelyeiről, jelenlegi tulajdonosairól tájékoztat. Sajnálatosan hiányzik a katalógusban előforduló *teljes névanyagot* fölölélő névmutató. Ez megoldotta volna a betűrendi közlésből fakadó már említett gondokat. Hiánya nagy mértékben korlátozza a katalógus használhatóságát, rendkívül megnehezíti egy-egy dokumentum fölletését.

Zavaró az is, hogy mind a négy kötet alcímében – nyilván nyomdai hibából – *Levelezés* szerepel, ahelyett, hogy mind a külső, mind a belső címlap egy-egy kötetnek a valóságos tárgyköreit tüntetné föl. Ugyanis az I. kötet a versek, regények, novellák, színművek, töredékek, műfordítások, cikkek, tanulmányok, ajánlások, följegyzések, dokumentumok kézíratainak jegyzékét nyújtja; a II. kötet Babits leveleit és a hozzá írt levelek első részét (A-tól F-ig); a III. kötet a második részét (F-től R-ig); a IV. kötet a továbbiakat (R-től Zs-ig) és a lelőhelymutatót tartalmazza.

Mind a négy kötet elnagyolt tartalommutatója az I. kötet elején található. Én minden-

esetre a könnyebb kezelhetőség végett a példányaim borítólapjára, egyrészt a cím alá írtam a tartalomjegyzék előbb föl sorolt fő tárgyköreit, másrészt – fönt, a jobb sarokba – a bennük található tételszámokat (I. k. 1–2690; II. k. 2690 [!]-5945; III. k. 5946–9351; IV. k. 9352–10681). Jó lett volna, ha ezt a katalógus *élőfejben* tüntetné föl. E nélkül időrabló a keresgélés.

A kézirat-katalógus a kritikai kiadásnak éppoly föl tétele, mint a személyi bibliográfia. Azzal, hogy a PIM vállalta e sorozat megindításával klasszikusaink életművének ilyen jellegű összegyűjtését, bizonyította, hogy joggal tart igényt a magyar klasszikusok fontos textológiai műhelyének rangjára.

Óriási anyagot dolgoztak és tártak föl a katalógus készítői. Megjelenése óta már néhány kiadvány (mint *A Babits család levelezése*, 1996) és dolgozat (így Kelevész Ágnes több tanulmánya az ItK-ban) ki is aknázták. Hiányaira és tévedéseire is csak a kritikai kiadás munkálatai közben jöhetünk rá, és helyesbíthetjük.

Így mindjárt hadd tegyek szóvá egy módszertani szempontból szintén általánosítható észrevételt. A kötetekben szereplő ajánlások szövegét a katalógus – szemmel láthatóan szándéka szerint – úgy közli, mintha követné az eredeti sor szerinti tagolást. A *Két kritika* Kún [!] Józsefnek ajánlott példányában (2313. tétel) így:

Kedves, régi barátjának Kun Józsefnek a legnagyobb szeretettel küldi Babits Mihály

A törekvés dicséretes, ám a megvalósítás megtévesztő. A birtokomban lévő példányon ugyanis e szöveg ilyen tagolásban látható:

*Kedves, régi barátjának
Kun Józsefnek*

*a legnagyobb szeretettel és
tisztelettel küldi*
Babits Mihály

Elképzeltető takarékosabb megoldás is: *Kedves, régi barátjának / Kun Józsefnek / a legnagyobb szeretettel és / tisztelettel küldi / Babits Mihály.* Ez esetben ugyan elsikkad a 2. sor beljebbezése és az aláírás jobb szélre zárása, de ezt a katalógus mostani megoldása sem adja vissza, s nincs is olyan fontossága, mint a sorok tördelésének.

A 2403. tételben szereplő dedikáció a katalógus szerint nálam van. Sajnos nincs; valahol másutt lehet. Birtokomban van viszont Babits Mihály névjegye, amelynek hátlapján tintával a következők olvashatók:

Igen tisztelt Kisasszony!
Kérem, legyen szíves az átadott
penz men[n]yiségéről a szolgának
egy ellennyugtát adni.
Tisztelettel
Babits

A névjegy nyomtatott felén csak ennyi áll kézírás utánzó betűkkel: Babits Mihály. Fejjel lefelé ceruzás kézírással pedig a kért „ellennyugta”: *A december 1 én megjelenő / versekért Kettőszáz / Koronát kifizettem. / 1918. XI. 30. Havas.* A névaláírást a Nyugat piros betűs bélyegzője üti át. Mint Ady levelezéséből tudjuk, Havas Irén (1892–1944), a későbbi Földi Mihályné, a Nyugat szerkesztőségi titkárnője volt (*Ady Endre levelei*, szerk. BELIA György, Bp., 1983, II, 545). A kétszáz koronával honorált versek a következők voltak: *Előszó, Strófák egy templomhoz, Szüret előtt, Paraszt-hexameterek és Fortissimo.* Láng József ezt a névjegyet is lemásolta nálam, de munka közben valahogy kimaradt. Az *Irodalmi problémák* Juhász Gyulának dedikált példánya (2345.

tétel; a mutatóban hibásan 2344.) időközben hozzám került; József Attila-dokumentumot adtam érte Kiss Ferencnek.

Babits levelezésének első kötetét lektorálva is tapasztaltam néhány következtetlenséget. A katalógus fölcseréli a 3350. és a 3353. tétel publikációit. A Babits anyai nagyanyjához, Kelemen Józsefné Raácz Innocenciához 1890. február 21. körül írott első levelet nem Belia, hanem Csiszár Mirella közölte (Dunatáj, 1991/1); a szintén nagyanyjához írt másodikat közölte Belia mint Babits „első fennmaradt levelét” (*Babits Mihály tanulóévei*, 71). Téves egyébként a 3354. és 3355. levél keltezése is: mindkettő 1891-ben, nem 1892-ben kelt.

Zsoldos Sándornak a levelezés első kötetéhez végzett kutatásai bővítik a szekszárdi Babits-ház kéziratanyagának ismeretét. Így talált rá pl. Juhász Gyulának Babitshoz keltezés nélkül, de minden bizonnyal 1905–1906-ban írott levelére, amelyet néhány versének szövegéhez fűzött. Közülük *A nyárfák dala* máig kiadatlan (vö. ZSOLDOS Sándor, *Juhász Gyula ismeretlen verses levele Babits Mihálynak*, Szeged [folyóirat], 1994. április).

A 7160. levél írója, Jávor György – Juhász Gyula. Keltezését tartalmából bizonyára legalább hozzávetőlegesen meg tudnám állapítani. Láthatatlanban, a közölt megszólításból (*Kedves Babits*) következtetve, csak annyit, hogy ez is 1906 körül íródott.

A felsorolt szeplők a hatalmas adattömegnek ezrelékét sem teszik ki. A bibliográfiai és a textológiai munka a legönzetlenebb tudományos tevékenység; eredményeit sem anyagi, sem erkölcsi tekintetben nem szokás méltányolni. Pedig akik ilyenre vállalkoznak, és életükből éveket áldoznak arra, hogy többnyire mások számára megkönnyítsék az általánosító, összefoglaló munkát, megérdemlik az utódok háláját.

Péter László

Pirnát Antal

(1930–1997)

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének nevében búcsúszom szeretett kollégánktól, Pirnát Antaltól.* Egy rövid gimnáziumi tanárkodástól, illetve aspirantúrájának idejétől eltekintve – a budapesti egyetem latin–magyar szakának elvégzése után ugyanis Kiskunfélegyházán tanított – Intézetünk tagja volt, annak 1956-os megalakulásától kezdve egészen nyugdíjazásáig. A Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport munkájában azonban azután is tevékenyen részt vett, amíg csak elhatalmasodó betegsége ezt meg nem gátolta.

Noha nagyszerű és eredményes tanár is volt, szuggesztív előadó és gondolkodásra tanító szemináriumvezető Budapesten, Szegeden, Debrecenben és Pécsen, tudósi alkata mégis leginkább a kutatómunkára predesztinálta. A régi magyar irodalom egészét ismerte ugyan – noha ez ellen végtelen szerénységében bizonyára tiltakoznék –, ám szűkebb érdeklődése és bizonyos értelemben sorsa is a 16. század kutatásához kötötte. Sorsot említek, és nem csupán arra gondolok, hogy 1955-ben végzett erdélyi kutatóútja során hallatlanul fontos, elrejtett kincset talált a hajdani unitárius kollégium kézíratai között, a 16. századi európai antitrinitarizmus elveszettnek hitt, vagy még utalásokból sem ismert képviselőinek – Sommer, Palaeologus, Francken, Neuser és mások – műveit, hanem arra is, hogy e kincs feldolgozása adott célt kutatásainak s ezzel végleges irányt szabott életének. Egy igen szűk körben ismert – mivel szamizdatban publikált – önvallomásából tudjuk, hogy még az 1956-ban reálisan felmerült, egy külföldön vagyont szerzett rokon által anyagilag biztosított kivándorlást is azért utasította vissza, hogy a mikrofilmen Budapestre mentett anyagot végre feldolgozhassa. Precíz, pátoszt kerülő stílusban írt mindig; ennél a visszaemlékezésnél azonban hangnemet vált és érzelmileg is azonosul a máglyán vagy börtönök mélyén elpusztult hajdani *eretnekekkel*; a velük való foglalkozás, hit és ráció összeegyeztetésének kísérlete igen mély személyes azonosulást váltott ki belőle. Ennek a gyermekkorba visszanyúló önéletrajzi gyökereiről egy viszonylag nagy port felvert írásában vallott, hét évvel ezelőtt.

Könyve, amely a 16. századi erdélyi antitrinitarizmus ideológiáját mutatta be az újonnan feltárt források alapján, 1961-ben jelent meg német nyelven. Túlás nélkül állítható, hogy a szakma berkeiben – és azon túl is, történészek és egyháztörténészek körében – világszerte feltűnést keltett. Olasz, német, lengyel, holland, amerikai kutatók módosították biztosnak tartott hipotéziseiket és indultak el új utakon a Pirnát Antal által mutatott irányban. Ösztönzést adott természetesen magyar kortársainak és a fiatal kutatók egymást követő nemzedékeinek. Szépen mutatja e nemzetközi mezőny új szemléletét és eredményeit az

* Elhangzott 1997. december 15-én a rákoskeresztúri Új köztemetőben.

általa – Dán Róberttel együtt – szerkesztett, Budapesten s Amszterdamban kiadott idegen nyelvű tanulmánykötet, amely a siklósi Dávid Ferenc-emlékülés anyagait tartalmazza (1982).

Cseppnyi hiúság sem volt benne – tudósnál viszonylag ritka hiány. Ha más kutatásai, újabb eredményei kiegészítették vagy akár megcáfolták egy-egy feltevését: a legnagyobb örömmel ismerte el és habozás nélkül indult a most már helyesnek tartott irányba. (Mintha ezzel a magatartásával is hasonult volna kedvenc 16. századi hőseinek folytonos önkorrekcióra való hajlamához). Nem bánta azt sem, ha mások – hogy úgy mondjam – elírták előle témáit. Az eredményeknek örült, a hibákra szelíden rámutatott. Ragaszkodott a saját, rendkívül alapos és ezért rendkívül időigényes munkatempójához. Róla igazán elmondható, hogy írásai, jobban mondva végül is publikált írásai tudásának, e jéghegynak csak a csúcását jelentették meg. Nyomdakészen fogalmazott, ám nagy nyomásnak kellett érvényesülnie, hogy e végtelenül lebilincselő, orálisnak nevezhető tanulmányok végre tényleg nyomdafestéket lássanak.

Egész életében dolgozott az antitrinitárius-téma újabb részletein. Ha vonatkozó tanulmányait összegyűjtenék, az eredeti könyvnél terjedelmesebb újabb kötet állna össze. Szemlélete nem csupán a feltárt anyag gyarapodásával és a megnőtt szakirodalom tanulmányozásával módosult; egyre inkább a nemzetközi nagypolitika sakkjátszmájának tudta értékelné a János Zsigmond, majd a Báthoryak Erdélyében történt rendkívüli eseményeket, az Európában egyedülálló eszmei radikalizálódást. Legérettebb elemzései azt a bölcsességet sugározzák filozófiai és politikai ideológia, hit és államrezon, mártír és reálpolitikus viszonyáról, értelmiség és hatalom küzdelmeiről, mint Kemény Zsigmond tárgyában rokon remekműve, a *Gyulai Pál*.

Humanista volt, nemcsak alkatilag és hatalmas klasszikus műveltségében, hanem az önmaga elé állított korlátokban is. Azt a meggyőződést vallotta, hogy ízlésünket iskolázottságunk, olvasmányaink determinálják, nagyon óvatosan nyúlt tehát a *zsenialitás* szóval leírható, tehát a hagyománytól látszólag független irodalmi jelenségek vizsgálatához. Irtózott a szellemtörténeti nagyotmondástól, ám sosem ragadt a filológiai kicsinyeskedés kátyújába. A műfajelmélet- és műfajttörténet volt az a metódus, amelynek alkalmazásával mégis meg tudta közelíteni a legnagyobb, legizgalmasabb kérdéseket is szeretett 16. századában. Tavaly megjelent, de jóval régebben írt könyve – amely vitáiratnak indul – így tudott új, izgalmas képet festeni a szerinte *utolsó* magyar lovag, Balassi Bálint poétikájáról. E könyvében a leginkább érzékelhető végtelen szerénysége; csak mintegy véletlenül jegyzi meg, hogy több tucat trubadúr- és minnesänger-antológiát olvasott végig, de ez nem is számít, hiszen nem romanista vagy germanista; olvasottsága révén viszont találkozik érvelésében és csattanós eredményekhez vezet, hogy egyaránt ismeri Dantét és a kolozsvári városi jegyzőkönyveket. Csak sajnálhatjuk, hogy nem szentelt hasonlóképpen könyvet szeretett történetírójának, Forgách Ferencnek, akiről talán a máig legizgalmasabb portrét festette. E magyar Tacitus volt kedvence, de rengeteget tudott általában is a magyarországi latinságról. Mikor az 1970-es évek elején Louvain-ben megalakult a nemzetközi neolatin filológiai társaság, ott volt ennek az újjászületett vagy újjászervezett tudománynak a bölcsőjénél, előadásában ismertette a magyarországi humanista latinság fő irányait; az újjáindított Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum sorozatszerkesztőjeként

pedig több mint tucatnyi értékes szövegkiadás kincseit tárhatta a hazai és a nemzetközi szakmai közvélemény elé. Óriási alázattal végezte e sokszor heterogén textológiai elvek alapján, különböző műhelyekben készült szövegkiadások összeállítását, olyan önmegtagadással, amely mindig osztályrészül jut – a saját tudományos munka rovására is – a nagy kollektív munkák résztvevőinek. S neki már régebben is jutott ilyen munka, hiszen összességükben könyv nagyságú fejezeteket írt az akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv első két kötetébe. Itt hangsúlyok kiosztásával is új meg új megírandó, megoldandó feladatokat tűzött ki a szakma elé; hogy példaként csak egyet említsek: Schödel Márton életművének jelentőségére a nemzetközi magyarság-kép alakulásában először ő hívta fel a figyelmet.

Azonban nem csupán Intézetünk nevében, hanem saját nevemben is szeretnék elbúcsúzni tőle, Tőled... – nehéz ilyenkor fogalmazni. Már egyetemista koromban megismertem, egy tanszéki kiránduláson, Pécsen. Majd azt is neki köszönhetem, hogy az Intézetbe kerülhettem gyakornokként, hiszen ő hívta fel figyelmemet felesége, felejthetetlen tanárnőm, Mayer Erika révén a pályázatra. Kezdetől egyenrangúan kezelte a gólyát, úgy tanított, hogy baráti beszélgetésnek tűnt minden, nem oktatásnak (gondolom, hogy nem én éreztem így egyedül a kvázi- vagy valóságos tanítványok közül). Nagyon meg lehetett szeretni, konferencián és kirándulásokon, itthon és külföldön, beszélgetés vagy munka közben. Egy-egy éjszakába nyúló szimpozion résztvevőjeként az ember kiszakadt az adott térből és időből, és valahol Erdélyben bolyongott 1570 körül, a Gerendiek birtokán vagy Kolozsvárt.

Ezentúl a varázslatot már csak művei idézhetik fel nekünk. De most már örökre mindenkinek, aki ismerte és szerette ezt a nagyon magányos és nagyon szeretetre vágyó embert – kedvenc hőseivel ő is ott fog bolyongani; nekem például Veszprémben és Bécsben, Tours-ban és Amszterdamban, Pécsen és Szegeden.

Isten Veled, kedves Tóni!

Szörényi László

Varga Imre nyolcvanöt éves

Varga Imre ahhoz az 1. világháború évtizedében vagy nem sokkal azt követően született irodalomtörténész nemzedékhez tartozik, melyre 1945 után az új szellemben fogant első nagy forrásfeltárások, az alapvető részkérdések kidolgozásai és szintézisbe foglalásai hárultak. Munkássága két csomópont, a 17–18. századi költészet és drámairodalom szöveg-hagyományozódása és textológiai kérdései körül kristályosodott ki. Kiemelkedő érdeme, hogy óriási mennyiségű magyar nyelvű vers- és drámaszöveget tárt fel, tett közkinccsé és értékelt, mégpedig úgy, hogy az értelmezés körébe következetesen bevonta az adott téma európai összefüggéseit. Ez a hatalmas forrásfeltáró munka jelentősen előmozdította az irodalomtörténet-írás fejlődését, s hozzájárult átfogó eszme- és művelődéstörténeti folyamatok megvilágításához. Varga Imre a szövegkiadás, szerkesztés és bibliográfiai munka több generációt átívelő folyamatosságát képviseli, s életművében nyomon követhetők az utóbbi évtizedek textológiai és bibliográfiai gyakorlatában bekövetkezett kisebb-nagyobb változások, hangsúlyeltolódások is. A szövegkritika gyakorlati problémái érdeklik elsősor-

ban, így mindenekelőtt a szövegrekonstrukció és az olvashatóság szempontjainak együttes figyelembevétele, a szövegek mögött felsejlő író, másoló, kompilátor emberi arcának megragadása, miközben tisztában van a textológus kiszolgáltatottságával, a textológiai munka bizonytalansági tényezőivel, a formalizálható elvek és szabályok korlátozott érvényességével.

Tudósi alkatát az általa művelt terület igényeivel összhangban a személyes becsvágy teljes háttérbe szorítása, a fáradságot nem kímélő, személytelen erőfeszítés tisztelete, az alázat és a folyamatos önkritikára való képesség jellemzi. Szigorú aszkézissel párosuló, folyamatosan kialakított módszerességéhez máig hű maradt, melyhez elfogulatlan tárgy- és munkaszeretettel, önmagával szembeni igényesség, magas teljesítőképeség és az új feladatok vállalásának kedve kapcsolódik. Munkastílusának fontos összetevője emberségtől áthatott melegszívűsége, az együttműködési készség, valamint az, hogy a fiatal kutatók felé is nyitott és párbeszédre képes.

A születésnapj számvetésnek nem feladata a teljes pályakép és munkásság áttekintése, legyen szabad azonban legalább utalásszerűen felidézni Varga Imre eddigi életútjának és szellemi fejlődésének néhány – a generációs távolság és az ünnepektől tartózkodó egyénisége miatt – kevéssé ismert összetevőjét. Hatgyermekes családban, utolsóként született, s apja korai halálát követően anyja egyedül, nehéz anyagi körülmények között nevelte. A gimnáziumban végig jeles tanuló volt, s ma is szeretettel emlékezik vissza jászberényi tanáraira, köztük elsősorban Vajtai István irodalomtörténészre, akitől számos ösztönzést kapott. Az egyetemen Császár Elemértől, Horváth Jánostól és Eckhardt Sándortól tanulta a legtöbbet. Évfolyamtársai között volt Huszti Dénes, Kosáry Domokos, Lotz János, Sötér István, Szabó Árpád, Szabó Dénes, Vajda György Mihály és Vayer Lajos. Az Eötvös Kollégiumban Gáldi Lászlóval, Sziklay Lászlóval és Révész Györggyel alkotott egy „család”-ot. Fontos lökést adott a régi magyar irodalom iránti érdeklődésének, hogy harmadéves korában megnyerte a kuruckori költészet témakörében kiírt egyetemi pályázatot, s némileg kibővítve ez a munkája lett első tudományos publikációja. Az 1936/37-es tanévet francia állami ösztöndíjjal Párizsban töltötte s a francia népköltészet műfajaival foglalkozott. A következő tanévben fizetés nélküli tanársegéd lett az egyetemen. A negyedik év végén doktorált, majd helyettes gimnáziumi tanári állást kapott Budapesten. Ezt huszonhárom évi magyar, francia és orosz szakos tanári munka követte Jászberényben. Meghatározó fordulatot jelentett pályáján, hogy disszertációja alapján Klaniczay Tibor 1953-ban felkérte, vegyen részt a Régi Magyar Költők Társaságának szövegkiadási munkálataiban. Ekkor került kapcsolatba az alakulóban lévő Irodalomtudományi Intézettel, melynek 1958-ban lett munkatársa. Idejét néhány évig még megosztotta a tanítás és a kutatás között, majd 1960-ban Budapestre költözött, s ettől kezdve teljes energiáját a tudományos munkának szentelhette.

Eddigi munkásságára visszapillantva megállapítható, hogy Varga Imre az irodalomtudomány teljes műfaji skáláját műveli. A szövegkiadási feladatok mellett részt vett a hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyv második kötetének megírásában, alapvető monográfiákat szentelt a kuruc küzdelmek költészetének és a protestáns iskoladramának, s társszerzőként jegyzi az irodalomtörténeti bibliográfia első kötetét. Több hasonmás kiadást gondozott, antológiát szerkesztett, forrás- és irodalomjegyzékeket állított össze, s fontos tanulmányokat közölt a 17–18. századi költészet és drámairodalom témakörében. Könyvbírálatait a

legapróbb részletre kiterjedő figyelem avatja a textológiai irodalom maradandó darabjaivá: az általa bírált szövegkiadásokat többnyire az ő recenziójával együtt érdemes használni, s a textológia elméletét és módszertanát érintő megjegyzéseit is jórészt ezekben olvashatjuk. Az irodalomtudományt nemzetközi szinten is képviseli, s a tours-i konferenciákon való részvétel mellett Klaniczay Tiborral együtt ő szerkesztette az 1970-es évek magyar barokk-kutatását reprezentáló francia nyelvű tanulmánykötetet.

Amikor a Régi Magyar Költők Tára munkálataival párhuzamosan a drámakiadás belépett az Intézet programjába, alapító tagja lett a XVIII. századi Osztály keretében működő drámakutató munkaközösségnek. Ekkor került figyelme középpontjába a 17–18. századi iskoladráma, melynek egyik legjobb ismerője. Az 1980-as évek második felétől az RMKT 17. századi sorozatának részben vagy teljes egészében általa sajtó alá rendezett hat vaskos kötete mellé felsorakoztak a barokk iskolai színjátszás szövegeit, forrásait és irodalmát közlétevő kötetek, melyek – több társszerzővel együtt – ugyancsak az ő szerkesztésében, sajtó alá rendezésében és kiadásában készültek. Munkássága kiteljesedését tanúsítja ötvennél több, különböző műfaj- és témátörténeti kérdésekkel, szerzőkkel foglalkozó tanulmánya. Ezekből egy átfogó irodalomtörténeti koncepció körvonalai bontakoznak ki, melynek három alappillére a beható szövegismeret, a komparatív szemlélet, valamint az irodalom- és esztétikortörténet szoros összetartozása. Munkájának társadalmi elismerését jelzi, hogy oktatói tevékenységéért kiváló tanári kitüntetést, Jászberénytől díszpolgárságot, a kuruc költészet antológiájáért nívódíjat, tudományos életművéért pedig akadémiai doktori fokozatot kapott.

A 85. születésnap alkalmából a szakma köszönetét és megbecsülését tolmácsoljuk Varga Imrének. Szívvel kívánjuk, hogy megőrizze töretlen alkotóképességét, befejezze a latin nyelvű drámaszövegek sajtó alá rendezését és a jezsuita iskolai színjátszás monográfiáját, időt szánhasson tudományos eredményeinek összegzésére, így mindenekelőtt tanulmányai kötetbe gyűjtésére, s még sokáig gyakorolhassa a *conservatio sui* mára csaknem teljesen feledésbe merült sztoikus–humanista adományát mindannyiunk gazdagodására és örömére.

Tüskés Gábor

A hetvenéves Bodnár György köszöntése

Illés Endréről írott hosszú, pályakép-értékű tanulmányában idézte a tárgyalt író kijelentését arról, hogy az életrajzi tények csak annyiban érinthetők egy szerző elemzésekor, amennyire azok valamelyest is részét képezik az életműnek. Ennek szellemében kell kiemelnünk Karcagot, a most ünnepelt irodalomtudós szülővárosát, hiszen sokszor szötte bele hálás emlékezéssel írásaiba; például Móricz Kerek Ferkójának elemzésébe, hiszen gyermekkori élményei alapján ráismerhetett a nagykunsági tájnyelv megannyi elemére a regényben; vagy Szép Ernő-tanulmányába, hiszen az alföldi kisváros, amely az író elindította, oly rokon az ő szülőföldjével. A karcagi református gimnáziumot Béládi Miklós-portréjában emlegeti mint az oly korán eltemetett barát és pályatárs békési gimnáziumának rokonát; az igazi felnevelő és kirepítő fészket, az Eötvös Collegiumot pedig

számtalanszor, de sosem öncélú emlékidézősként, hanem mint tájékozódási pontot tudósi és írói életművek megértéséhez, például Horváth János, Keresztury Dezső, Laczkó Géza vagy Sőtér István pályájáról elmélkedvén. Ám az a terminus, melyet talán a leggyakrabban használ életművek és egyes művek elemzésekor: a *határhelyzet*. Néhány utalást ismerünk e szakkifejezés önéletrajzi háttérére is; a karcagi családra, a már sem paraszti, sem munkás-háttérrel nem rendelkező szegénységre, amely mégis – vagy éppen ezért – a felemelkedés értelmiségi útját nyitotta meg neki. S hozzátehetjük: ez a tágan értelmezett *határhelyzet* magyarázza az Eötvös Collegiumban végzett magyar–angol szakos fiatalember gyorsan fölfelé ívelő karrierjét az ötvenes években, majd kezdeményező szerepét a forradalom szellemi előkészítésében jelentős Új Hang című folyóirat élén és a forradalom utáni végleges szakítását a kommunista utópiával. E szakítás egyúttal – egy rövid közjáték után, amelyben pár hónapig utóvédharcot folytatott 1957-ben a Magvető Könyvkiadó élén – végleges munkahely- és tevékenységi kör-választással járt: Bodnár György 1957 ősze óta az MTA Irodalomtörténeti (később Irodalomtudományi) Intézetének munkatársa, 1965 óta egyre magasabb hivatali beosztásban, hiszen előbb osztályvezető, majd főosztályvezető, később igazgatóhelyettes, majd 1992 és 1997 között igazgató volt, de mindig egyforma ügyszeretettel és szerénységgel; ő is egyike azoknak, akik a hajdani Eötvös Collegium szellemét tartották ébren az akadémiai intézetben.

Szerénysége és szolgálata, amellyel a magyar szellemi élet Kádár-korszakbeli páratlan *varázsszigetét* tudta és akarta megőrizni a Ménési úti épület falai között, valamint a hatvanas-hetvenes évek nagy kollektív munkáiban, elsősorban a *spenótban* való szerzői és szerkesztői munka okozta, hogy – noha 1951 óta folyamatosan publikált – első kötete csak negyedszázad múlva, 1976-ban jelent meg (*Törvénykeresők*). A cím gondos választás eredménye; gazdag tanulmány-, műelemzés- és műbírálat-terméséből azokat szerkesztette könyvvé a szerző, amelyek irodalomtörténetileg kiérlelt fő felismerését igazolták és illusztrálták: a pozitívizmus összeomlott normavilága után már a sokáig teljesen szubjektivistának és impresszionistának vélt Nyugat-korszakban megindult mind az írók, mind a kritikusok, irodalomértelmezők részéről az új normák kimunkálásának, az új törvények keresésének munkája. Ebben a felismerésben – amelynek a további kutatás során bőven levonta irodalomtörténeti és kritikátörténeti tanulságait is – nagymértékben segítette Bodnár Györgyöt a modern irodalomelmélet eredményeinek bőséges, ám mindig célszerűen, válogatva felhasznált ismerete. (Ez az elméletileg megalapozott, korszerű módszer jellemzi sok, idegen nyelven megjelent tanulmányát is, amelyek tudományunk eredményeinek külföldi megismertetéséhez nagymértékben hozzájárultak.)

A magyar irodalomtörténet egyik legvonzóbb rejtélye mindig az a problémaegyüttes volt, amelyet „a Nyugat elődei” címen szokás emlegetni. Rejtelmes kor, sok félbetört pálya, sok félreértett vagy elfeledett mű. Bodnár György – aki sokat tett e művek újrakiadásáért és értelmezéséért – monográfiában tisztázta a századforduló-századelő e dzsungelének talán legizgalmasabb kérdését: a modern magyar elbeszélés születését (*A „mese” lélekvándorlása*, 1988). Állandó kritikusi figyelme, amellyel ifjú kora óta kísérte az élő magyar prózairodalom alakulását, valamint irodalomelméleti felkészültsége egyaránt segítették, hogy Peteleiben, Gárdonyiban, Tömörkényben és nemzedékutársaikban felfedezze a posztmodern felől is érvényes és elkülöníthető „premodern” (ez az ő terminusa!) prózapoeitika

jelenlétét és szabályait. S ilyen kiindulópontból tudta részletesen elemezni régóta kedves és kutató írója, Kaffka Margit művészetét, valamint a Nyugat nagyjainak prózáját.

Egészen különleges hely illeti meg a Kortársaink sorozatban kiadott *Juhász Ferenc* című könyvét (1993). Juhászt szinte indulása óta ismerte, ismertette és elemezte; a több évtizedes barátság azonban csak segítette a hatalmas, szétágazó és nehezen magyarázható életmű megértésében és megítélésében; pedig az ilyenfajta közelség sokszor inkább bénítólag szokott hatni az értelmezőre. Az elfogultság tévedéseit sikerült azonban elkerülnie, hiszen a más témákban is alkalmazott műfajttörténeti, irodalomelméleti megközelítés lehetővé tette, hogy a szeretett költő fő műfaja, az „éposz”-nak nevezett hosszúvers megkapja méltó ábrázolását a magyar irodalomtörténet egészében.

Évek óta készen áll utóbbi húsz évének termését összegyűjtő tanulmánykötete, a *Jövő múlt időben* (mire e folyóiratszámunk megjelenik, már napvilágot is látott; kedves köteleseágünknek tartjuk bírálatát). A benne foglalt írások legnagyobb része periodikákból már ismert; láthatjuk belőlük, hogy a szerző következetesen halad nagy céljai megvalósításában: kritikátörténetünk kardinális kérdései Horváth János vagy Fülep Lajos stb. kapcsán ugyanúgy szóba kerülnek bennük, mint kedves premodern, modern vagy akár posztmodern prózáiróinak újszerű értékelése.

Szerkesztői, tanári, filmesztéai tevékenységét éppen csak megemlítve, hadd térjek vissza művei melletti főművére: az Irodalomtudományi Intézetre, illetve szinte áttekinthetetlenül gazdag tudományszervezői munkájára, amelynek hasznát látta és látja az egész irodalomtudomány, ám elsősorban – s most hadd legyek kissé önző – az íratlan főmű, Intézetünk. Intézetünk, amelynek megőrzésében, derűs otthonná és hatékony munkahellyé formálásában oroszlánrésze volt és van – nyugdíjba, de nem nyugalomba vonulása után is – Bodnár Györgynek. S ha már önző voltam, lehessenek egy percre személyes is. Gólyaként hadd kívánjak a főtanár úrnak születésnapján sok boldogságot és jó munkát, méltatlan utódjaként pedig hadd kérjek tőle, akinek bizalma oly sokat adott gólyaságomnak, segítséget a jövőre is! *Vive et vale, optime magister, ad multos annos!*

Szörényi László

Kovács Sándor Iván hatvanéves

Pár hónappal ezelőtt jelent meg egy tanulmánykötet a hatvanéves Kovács Sándor Iván tiszteletére („írták barátai, kollégái és tanítványai”), a végén szokás szerint publikációinak jegyzékével: „Válogatott címjegyzék, mutatvány egy készülő szerzői bibliográfiából” – írták alá az összeállítók. Van benne vagy hatszáz tétel. A tematika (időben) Dantétól napjainkig terjed. Szétszórt? Szó sincs róla. A kohézió valahonnan belülről jön. Ő úgy tudja, hogy nincs régi meg mai irodalom, csak irodalom van, az érték időtlen. Gondolom, már elfelejtette, milyen lelkesen magyarázta réges-régen, még a Tiszatáj idejében (rovatvezető volt ott, én recenziócskákat írogattam, és húzogattam az orromat, amikor valami új regényt nyomott a kezembe), hogy hogyan világít egymásra, hogyan fényesíti meg egymást a régi meg az új. Ő úgy gondolja, hogy ezt az egységet csak egységben lehet és szabad kutatni.

(Később, nyomtatásban, így fogalmazott: „a múltból tanulhatóknak a mára vonatkoztatása, múlt és jelen közös gyökérezetű összefüggéseinek feltérképezése”. Egyik tanulmánykötetnek címe: *Jelenlévő múlt.*) Cáfolni akkor sem tudtam, csak arról próbáltam meggyőzni, hogy nincs meg mindenkiben a kellő képesség. Mást ma sem tudnék mondani. Tegnap vehettem részt egyik tanítványának a munkahelyi vitáján. A fiú Sadoveanuval foglalkozik, a dolgozatát Zrínyiről írja. Erről ennyit.

Tudom ám, hogy nem kell ehhez olyan sok. Két dolog kell hozzá: tévedhetetlen érzék és fogyhatatlan energia. Az esztétikai érzékről csak annyit, hogy nem véletlenül fordult hozzá Weöres Sándor, amikor a régi magyar irodalom rejtett értékeit akarta felkutatni. De nemcsak esztétikai érzékről van szó, hanem valamiféle ösztönös, fizikai érzékről és érzékelésről is, mintha testileg is egy lenne azzal a témával, amelyen dolgozik. Számára fontos, hogy ha ír valakiről, szobája falán ott legyen a portréja. Írásait, akármiről van is szó, áthatja a személyesség. Azt hiszem, tudományos publikációiból az életrajzát is meg lehetne írni. Amikor Kubába megy, viszi magával Zrínyi eposzát, amikor az eposzról ír, megtudjuk, mit élt át Kubában.

Ami pedig az energiát illeti, én nem ismerek a szakmában embert, akiben több volna. Kifelé is jut belőle, másokat is szeret dolgoztatni, méghozzá keményen. Erről főleg a tanítványai beszélhetnének két egyetemen. Aki nem tud vele lépést tartani, az bizony elhullik, és a keménységet kíméletlenségnek mondja; aki bírja, annak a neve bekerül az irodalomtörténet bibliográfiájának következő kötetébe. Ha manapság van olyan, hogy iskolateremtő személyiség, akkor K. S. I. kétségkívül az. Persze ritkán van alkalmam előadását hallgatni, de olykor azért akad. Tanúsíthatom, hogy kevesen képesek olyan magával sodró lendülettel beszélni az irodalomról, mint ő. Kevesen képesek arra, hogy pusztán magával az előadással meggyőzzék a hallgatót a téma fontosságáról, szépségéről és – ami az ifjúságnál a legkevésbé sem közömbös – szórakoztató voltáról. Vállalja saját lelkesedését, olykor a teatralitást, de aztán a következményt is. Mert minden évben jönnek újabbak és újabbak, akiknek téma kell, akiket neki kell indítani, aztán vezetni, beszámoltatni, dicsérni és szidni, és folyamatosan lelkesíteni kell, és ébren kell tartani a hitet, hogy érdemes. És ezt igazolni is kell, legalább azzal, hogy a dolgozat tényleg megjelenik, nyomtatásban, rajta a szerző nevével. Ehhez pedig folyóirat kell és könyvsorozat, pénz, pályázat, kilincselés. Kell az Iris, a Zrínyi-Dolgozatok, a Zrínyi-Könyvtár, a Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének Füzetei, az Első Közlés (nyilván nem jut eszembe minden), és ehhez megint csak energia kell. Hogy aztán emellett ott volt a Tiszatáj meg a Kortárs, az Irodalomtörténet, ott van az Irodalomtörténeti Társaság és ki tudja, mi minden, számtalan szerkesztett kötet, az most mellékes. Ő írja valahol Koltay-Kastner Jenőről: „karizmatikus tanár”. Biztos vagyok benne, hogy egyszer róla fogják írni ugyanezt.

Azért ennek a szerteágazó érdeklődésnek nagyon erősen kirajzolható tengelye van. Még bőven diák volt, amikor 1958-ban az első dolgozata megjelent Szepsi Csombor Mártonról, és ez lényegében már akkor kirajtolta ennek a tengelynek a vonalát. Koncentráltan ezen dolgozott jó tíz éven át, míg a kritikai kiadás el nem készült. Magam is belesegítettem, tudom, hogy irdatlan munka volt, és elsőrendű eredménye nem maga a kötet lett, hanem az eközben szerzett ismeretanyag és az eközben keletkezett elkötelezettség a 17. századi magyar irodalom iránt. Innen vezetett az út Szenci Molnárhoz, és aztán a hetvenes évek

végén Zrínyihez. A munka célja ezúttal is a kritikai kiadás. Egy olyan vállalkozás, amely vagy százötven éve van napirenden, amelyen tucatnyi filológus, történettudós, katonai szakértő dolgozott, a szakma legjobbjai, mégsem készült el. Most minden bizonnyal jó kezekbe került. És ha egyszer elkészül, megint nem maga a kötet lesz az elsőrendű eredmény, hanem az előkészítésben, a részletek feldolgozásában közreműködő sok-sok fiatalembernek – a Zrínyi-szeminárium tagjainak – a közben szerzett tudása és közben keletkezett elkötelezettsége, benne az ígérettel, hogy K. S. I. – aki immár betöltötte a hatvanat (és mire ez az írás megjelenik, már a hatvanegyed is, tudniillik az ÚMIL szerint 1937. február 22-én született) – akármeddig viszi is a stafétabotot, lesz kéz, amelyik átveszi azt.

Kulcsár Péter

Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI–XVII. században (Kolozsvár, 1997. szeptember 2–6.)

1997 őszén, szeptember 2–6. között tartotta szokásos éves konferenciáját a reneszánsz és barokk irodalom és tágabb értelemben a 16–17. század történetével foglalkozó kutató társaság. A konferencia címe *Enyedi György és a kelet-közép-európai unitarizmus a XVI–XVII. században* volt. A témaválasztást egyrészt a jeles unitárius püspök halálának 400. évfordulója, másrészt a csaknem húsz éve Siklóson tartott rokon tematikájú konferencia (*Antitrinitarianism in the Second Half of the XVI. Century*) óta felhalmozódott új eredmények tették indokolttá. Színhelyéül a rendezők Enyedi György egykori működési helyét, Kolozsvárt választották. A rendezvénynek a kolozsvári egységes teológia adott otthont, az ülések a díszteremben zajlottak. Külön kiemelendő, hogy ez volt az első alkalom, amikor a konferencia a határon túl ülésezett. A témának és a színhelynek megfelelően több rendező intézmény is közreműködött: a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztálya (Jankovics József), a Magyarországi Unitárius Egyház (Bencze Márton, püspök), az Erdélyi Unitárius Egyház (Szabó Árpád, püspök) és az Erdélyi Múzeum Egyesület (Benkő Samu). A szervezőmunkába bekapcsolódott és döntő szerepet vállalt a szegedi egyetem I. Irodalomtörténeti Tanszéke is (Balázs Mihály). A titkári teendőket Andrásy György (Kolozsvár), Káldos János, Keserű Gizella és Sántha Teréz látta el. Magyarországról több mint 120 kutató és egyetemi hallgató utazott Kolozsvárra. Európa különböző országaiból és a tengeren túlról is több jeles tudós vett részt és természetesen Erdélyből is sok kutató, egyházi személyiség volt jelen. Az előadások angolul, németül, franciául, olaszul hangzottak el, amelyeket szinkrontolmácsok segítségével élvezhetett a mindig jelentős létszámú hallgatóság. Az előadásokat követő hozzászólásokat és nemegyszer éles vitákat szintén a szegedi tanszék által szervezett és nagyszerűen működő szinkrontolmácsok segítették.

A konferencia tudományos programja három napon hat fő egységre tagolódott. Az elnökök sorrendben a következők voltak: Jankovics József, Friedrich Niewöhner (Wolfenbüttel), Balázs Mihály, Johannes Wallmann (Bochum), Lech Szczucki (Varsó), Keserű Bálint.

Az első két rész foglalkozott szorosabb értelemben Enyedi György életművével. Szabó Árpád erdélyi unitárius püspök nyitóelőadásában ismertette 16. századi elődjének életét és műveit (*György Enyedi – His Life and Work*). Szalai Judit egy eddig csaknem ismeretlen Enyedi-művet mutatott be, kiemelve annak filozófiai vonatkozásait (*Old Arguments against Traditionalism – Enyedi: Contra antiquitatem...*). Pirnát Antal előadását (*Die Heliodor-Übersetzung von György Enyedi*) Kathona Tünde olvasta föl. Balázs Mihály (*György Enyedi zwischen Palaeologus und Sozimus*) a különböző antitrinitárius irányzatok továbbélését mutatta be az 1580-as évektől kezdődően, azt bizonyítva, hogy Dávid Ferenc halála után is megmaradt, sőt bizonyos tekintetben tovább is fejlődött az erdélyi antitrinitárius mozgalom. Káldos János Enyedi platonikus olvasmányaira hívta föl a figyelmet a püspök könyvei és művei alapján (*Enyedi – the Unitarian Plato*). Gellérd Imre az erdélyi unitárius prédikációirodalommal foglalkozó műve eddig sem volt ismeretlen a kutatók előtt. Az Enyedire vonatkozó fejezet tágabb önálló tanulmánnyá átdolgozott változatát lánya, Gellérd Judit olvasta fel (*Principles for Survival of Unitarianism in Enyedi's Sermons*). B. Kiss Attila a példázatok szerepét vizsgálta elsősorban Enyedi széphistóriájában és prédikációiban (*The Role of Exemplum in Enyedi's Works*). Pozsár Annamária Hunyadi Demeter, Enyedi püspökelődjének tevékenységét mutatta be újabb adatok tükrében (*Daten zur Tätigkeit des Demeter Hunyadi*). David Keyes dolgozata (*The Harvard Scolium and Enyedi's Influence in America*) Enyedi *Explicationes* című művének egyik Harvard egyetemi példányában található bejegyzések alapján arra a következtetésre jutott, hogy az erdélyi püspök művét ismerték az amerikai unitárius egyház megalapítói is. Aart de Groot professzor Jacobus Acontius *De stratagematis Satanae* című művének recepciótörténetével és toleranciaelméletével foglalkozott (*Acontius und Sommer*). Máté Györgyi a *Szentírás panaszkodása* című szombatos iratot ismertette (*La «Complainte de la Sainte Ecriture»*). A további egységek huszonöt előadása Enyedi és az erdélyi unitárius gondolkodás tágabb eszmei és történeti háttérét rajzolta meg. Rendkívül izgalmasak voltak azok az előadások, amelyek elméleti megközelítést választottak, mint Valerio Marchetti *Unitarismo, sabbatismo e giudaismo biblico* című előadása, vagy az egyik legnagyobb vitát kiváltó előadás, amit Roberta Lorenzetti *Fausto Sozzini, antesignano del protestantesimo liberale, campione di tolleranza* címmel tartott. Lech Szczucki annak ellenére, hogy címként Dudith András utolsó éveit jelölte meg (*Andrew Dudith's Last Years*), Dudith gondolatvilágának átfogó elemzését végezte el. Rendkívül érdekes eszmetörténeti kapcsolatot taglalt több előadás is, melyekben az antitrinitárius gondolatok és a spiritualizmus kapcsolatát vizsgálták (André Séguenny: *L'Antitrinitarisme et le spiritualisme – essai de comparaison*; Keserű Bálint: *Unitarismus und Spiritualismus in der Mitte des 17. Jahrhunderts*; Gertraude Zaepernick: *Samuel Crell und Zinzendorf*). Az erdélyi unitárius gondolkodás egyik legnagyobb hatású művének, Árkosi Benedek *Elmélkedéseinek* forrásait elemezte Földesi Ferenc (*Quellenfragen der ungarsprachigen Meditationen von Benedek Árkosi*). Keserű Gizella pedig ismertette Andreas Wissowatius *Religio rationalis* című művének Kozma Mihály által készített magyar fordítását, továbbá a fordítás keletkezésének eszmetörténeti háttérét, egyrészt fontos adalékokat szolgáltatva Wissowatius híres művének recepciótörténetéhez, másrészt az erdélyi unitárius eszmerendszer 17–18. századi – sajnos kevésbé ismert – fejlődéséhez (*Religiones Rationales in Transylvania*). A tágabb eszmetörténeti kontextus-

sai több előadás foglalkozott (Friedrich Niewöhner: *Der Karäer Isaac aus Troki [† 1594] und seine Beurteilung der Unitarier*; Peter Bietenholz: *Daniel Zwicker of Gdańsk [1612–1678]*; Schaffer Andrea: *Johann Preuss und die Siebenbürger Unitarier*; Marta Bečková: *J. A. Comenius Aufenthalt in Polen und Ungarn mit Bezug auf seine Beziehungen zum Sozinianismus*; Johannes Wallmann: *Philipp Jacob Spener und Enyedi: Zur Auseinandersetzung der lutherischen Theologie des 17. Jahrhunderts mit dem Unitarismus*). Külön csoportot alkottak a jezsuiták tevékenységével foglalkozó előadások. Claudio Madonia a jezsuita rend kelet-európai tevékenységéről tartott áttekintő előadást (*I gesuiti in Europa orientale: Strategie di riconquista cattolica*). Molnár Antal érdekes történeti adalékokat villantott föl azzal kapcsolatban, hogy a jezsuiták milyen fontosnak tartották Enyedi *Explicationes...* című művének megcáfolását (*Sur la Genèse d'une polémique catholique d'Enyedi – Ambrosio Peñalosa: Opus egregium...*). Természetesen helyet kaptak a szűkebb értelemben vett történeti dolgozatok is. A 16. századi hódoltsági unitárius tevékenységről két előadás hangzott el (Szász János: *Fragen und Erläuterungen der Problematik zum Unitarismus während der Türkischen Belagerung*; Szakály Ferenc: *Antitrinitarier im Donauknien*). Az erdélyi történelem részleteivel is több előadás foglalkozott. A 17. századi Németalföldre irányuló unitárius peregrináció mindig is foglalkoztatta a kutatókat. Most Henk van de Graaf foglalta össze a legfrissebb eredményeket (*Peregrinatio Unitaria Transylvanica in den Niederlanden im 17ten Jahrhundert*). Rendkívüli forrásismeret, aprólékos műgond jellemezte a Kolozsvár történetével foglalkozó előadásokat (Kiss András: *Istituzioni ecclesiastiche e quelle civili di Claudiopolis nel secolo 16°*; Sipos Gábor: *Les Calvinistes de Claudiopolis au début du 17e siècle*). Az unitárius politikai elit törekvéseit, lehetőségeit és tragédiáját mutatta be Horn Ildikó előadása (*Les Stratégies des élites unitaires: Le cercle de Farkas Kornis*). Sajátos nézőpontból, nem minden ironia és humor nélkül fogalmazta meg előadását Petrőczy Éva (*A Male "Female Chauvinist" Unitarian from the 17th Century*: István Kolosi Török).

Szeptember 2-án este a konferencia résztvevői megtekintették a legfontosabb unitárius forrásokat a kolozsvári akadémiai könyvtár kiállításán. Ugyanitt mutatta be Keserű Bálint és Balázs Mihály a *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca* (Szeged, 1997) és a *Fasciculus rerum scholasticarum* (Szeged, 1997) című köteteket.

A rendezvény egyik legjelentősebb eseménye volt George H. Williams professzor ünnepélyes díszdoktorrá avatása. Sajnos egészségi állapota miatt nem tudta vállalni a hosszú utazást és ezért a díszdoktori oklevelet nevében Gellérd Judit vette át.

A tudományos ülészeket követően került sor az *Unitárius válasz az ezredforduló kihívásaira* címmel tartott konferenciára, amelyen Szabó Árpád püspök elnökölt. Meghívott előadók a következők voltak: Rezi Elek, Richard Boeke, Philipp Hewett, Leon Hopper, Sztankóczy Zoltán, Andrew Hill, David Steers.

A szokásos egynapos kiránduláson csaknem százötvenen vettek részt. Az útvonal a következő volt: Kolozsvár – Déva – Gyulafehérvár – Nagyenyed – Torda – Kolozsvár.

Káldos János

Bessenyei-emlékülés a Magyar Tudományos Akadémián (1997. szeptember 16.)

Bessenyei György, a magyar felvilágosodás korának kiemelkedő írója és a hazai akadémiai törekvések legjelentősebb úttörője születésének 250. évfordulója alkalmából az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és az Irodalomtudományi Intézet a Magyar Tudományos Akadémia székházában emlékülést rendezett.

Az egynapos ülészen – melynek keretében megkoszorúzták az írónak az Akadémia épületén lévő szobrát – Ritoók Zsigmond osztályelnök és Szörényi László igazgató elnöklétével történészek, nyelvészek és irodalomtörténészek tartottak felolvasást. Kosáry Domokos Bessenyei és a felvilágosult rendi mozgalom kérdéseit vizsgálta, Szathmári István mai szemmel tekintette át az író magyar nyelvi programját, Bíró Ferenc azt a társadalomképet ismertette, ami Bessenyei programírásaiban található, Kókay György pedig Muratorinak, a katolikus felvilágosodás kiemelkedő személyiségének a hatását vizsgálta Bessenyei írásaiban és világnézetében.

A délutáni napirend szerint Penke Olga a Bessenyei műveiben található filozófiai dialógusokról, Thimár Attila az író nevezetes akadémiai programjának, a *Jámbor szándék*-nak a szerzőségével kapcsolatos kérdésekről, Nagy Imre a *Tariménes utazása* c. munkáról, Gergye László Bessenyei leíró verseiről tartott előadást. Csorba Sándor az író pusztakovácsi életét, Margócsy József pedig Bessenyei utóéletével kapcsolatban az író szellemi hagyatékának sorsát ismertette.

Az előadók nagyobb része közreműködött a folyamatban lévő Bessenyei-kritikai kiadás munkálataiban; az előadások jórészt a szövegkiadás során felmerült problémákat ismertették. A befejezéséhez közeledő sorozat két évszázad után első ízben adja közre teljes egészében az író – korában a cenzúra, később az utókor közönye miatt – jórészt kéziratban maradt vagy csak alig hozzáférhető életművét.

A budapesti tanácskozás után egy hónappal a Bessenyei-kutatók Nyíregyházán ültek ismét össze (1997. október 15–16.). E második konferencián az Irodalomtudományi Intézetet Dávidházi Péter *A Bessenyei-fivérek és a „vindictio” szerephagyománya* és Kókay György *Bessenyei a társadalom, a tudomány és a hatalom kérdéseiről* című előadása képviselte.

Időközben mindkét konferencia előadásai megjelentek közös kötetbe gyűjtve (*A szét-szórni rendszer: Tanulmányok Bessenyei György életművéről*, szerk. CSORBA Sándor, MARGÓCSY Klára, Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó, 1998).

(k. gy.)

Petőfi–Jókai-emlékülés (Pápa, 1997. október 11.)

Petőfi Sándor és Jókai Mór ottani diákoskodásának 155. évfordulója alkalmából tudományos emlékülést rendeztek Pápán, a Református Kollégium dísztermében. A programot

a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Veszprém megyei tagozata, a helybéli Jókai Kör, a Jókai Mór Városi Könyvtár, a Református Kollégium és Gimnázium, valamint Pápa város Önkormányzata szervezte. A mintegy százfőnyi hallgatóságot (házigazdai minőségben) dr. Kovács Zoltán polgármester üdvözölte, majd Erdő Imrénének, a Jókai Kör elnökének levezetésével az egybegyűlteket őt előadást hallgattak meg. Veress Zsuzsanna pápai tanár *Petőfi és Jókai Pápán* címmel adott átfogó képet a reformkori városról és nevezetes diákjai itteni életéről; Szörényi László széles politikatörténeti háttérrel kulcsot kínált *Az élet komédiásai* c. Jókai-regény értelmezéséhez; Nagy Imre *Jókai regénydramatizálásairól* beszélt. Kerényi Ferenc a Petőfi-, Nagy Miklós a Jókai-kritikai kiadás állásáról, soron lévő kutatási feladatairól szólt. Az emlékülés résztvevői, előadók és hallgatók együtt koszorúzták meg a két egykori pápai diák szobrát; délután pedig lehetőséget kaptak, hogy megismerkedjenek a Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményeivel, továbbá megtekinthették az Ókollégiumot és a Petőfi-emlékházat.

Kerényi Ferenc

Konferencia Tandori Dezső munkásságáról (Budapest, 1997. október 15–16.)

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Modern Magyar Irodalmi Osztálya a Budavári Önkormányzat támogatásával konferenciát szervezett Tandori Dezső munkásságáról. A program a következő volt:

Október 15-én délelőtt Szörényi László igazgató megnyitója után Angyalosi Gergely elnökletével hangzott el három előadás: Bata Imre: *A Töredék Hamletnek megjelenési körülményeiről*; Széles Klára: *Van-e tandorológia?*; Doboss Gyula: *Közteességjelenségek a Tandori-prózában*. Délután Bodnár György elnökletével újabb három előadás következett: Szigeti Csaba: *Tandori Dezső: Maurice Utrillo: La Belle Gabrielle*; Odorics Ferenc: *Tandori fülei*; Farkas Zsolt: *Az Evidenciátörténetekről*.

Október 16-án délelőtt, Bojtár Endre elnökletével hangzott el Bányai János *A versfeledés költészete*; Tarján Tamás *SZNTKSZRK TNDRL – avagy lehet-e egy strufniával több?*; Valastyán Tamás *„Tünni és újra-eredni” (Tandori Dezső sirverseiről)* és Müllner András *Tandori és Erdély Miklós* c. előadása. Délután, Doboss Gyula elnökletével, Tábor Ádám *Honnan jönnek a medvék? Az ezredvégi nihilizmus adekvát megjelenítése és a nihilizmus legyőzésére irányuló ellenmozdulatok Tandori Dezső munkásságában*; Kappanyos András *Tisztelt cím* és Fekete Zoltán *GruppenszEx* címmel tartott előadást.

A konferencia befejeztével a résztvevők állófogadáson folytatták az eszmecserét.

D. Gy.

Arany János-konferencia (Nagykőrös, 1997. október 22.)

Arany János születésének 180. és halálának 115. évfordulója alkalmából a nagykőrösi Arany János Múzeum, az Arany János Társaság, a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Pest megyei tagozata 1997. október 22-én konferenciát rendezett Nagykőrösön, az Arany János Művelődési Központban. Nagykőrös polgármestere, Kósa István köszöntője után, Németh G. Béla elnökletével, a következő előadások hangzottak el:

Dávidházi Péter: *„Idegen csemeték, fattyú hajtasok” (A keveredés metaforái Arany János műveiben);*

Korompay H. János: *„Táncot ropnak, úgy mulatnak” (Egy motívum nyomában);*

Csűrös Miklós: *Riedl Frigyes Arany-portréja 1917-ből;*

Szörényi László: *Arany János lapszéli jegyzetei (Ács Zsigmond Velencei mór-fordítása Arany átdolgozásában);*

Szász László: *Párhuzamok Arany János, Reviczky Gyula, Ady Endre költészetében;*

Kovács József László: *Arany és Mentovich;*

Zuh Imre: *150 éves Arany János Toldija;*

Plesovszki Zsuzsanna: *Arany János és a szlovák irodalom;*

Novák László: *Arany János Nagykőrösön.*

Az előadások után az Arany János Múzeumban a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum kéziratának másolataiból rendezett kiállítás nyílt meg.

Korompay H. János

Bodor Ádám munkássága a mai magyar prózairodalomban (Budapest, 1997. december 4-5.)

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete XX. századi Osztályának munkatársai és az Újvidéki Egyetem Bölcsészkar Magyar Intézetének irodalomkutatói évek óta kortárs, élő magyar író művét választják az Újvidéken és Budapesten felváltva zajló konferenciáik témájául. Közös rendezésükben 1997 telén Bodor Ádám-konferenciára került sor Budapesten.

A konferenciát Szörényi László igazgató és Bányai János tanszékvezető nyitotta meg; mindketten hangsúlyozták a közös szervezésű konferenciasorozat jelentőségét, szerepét a kortárs magyar irodalomról való gondolkodásban, s főképpen azt, hogy a több évtizedes folyamatosságot a rendkívül nehéz háborús évek sem törték meg. Az első ülészen Bodor novellisztikáját különböző aspektusokból elemezték az előadók. Bányai János a novellák népmesei forrásairól, Doboss Gyula a *Kutyaviadatok* című elbeszélés antilinearitására beszélt, Angyalosi Gergely pedig a „valószerűség metamorfózisát” elemezte a *Gyergyó éghajlata* című írásban. Utassi Csaba *A Zangezurtól az Eufráteszig* címmel adott szélesebb áttekintést a Bodor-novellisztika sajátosságairól. A *Sinistra körzet* című regény világát és poétikai jellemzőit tárta fel Juhász Erzsébet (*A megfosztottság tablója*), Harkai Vass Éva

(*A Sinistra természetrajza*) és Faragó Kornélia (*A jelentés térvilága*). A társadalmi problematika erőteljesebben jelent meg Pomogáts Béla (*A társadalmi abszurd redís képe Bodor Ádám elbeszéléseiben*) és Erdődy Edit (*Bodor Ádám dialógusainak egy típusáról*) előadásában. Pozsvai Györgyi filozófiai megközelítésben beszélt a Bodor-szövegek térképzeiről *Egy írói világ metszete: két karcolat* című előadásában. Gerold László a *Részleg* című novellát és az abból készült filmet elemezte.

Az ülészakot követő vitákon többek között az újszerűség és tradíció kérdéseiről, a *Sinistra* körzet műfaji hovatartozásáról és Bodor Ádám jelentésteli, érdekes névadásáról esett szó. A résztvevők egyetértettek abban, hogy Bodor prózája nem a látványos modernség jegyében alakul, mégis merőben új utakon jár, s ez a kritikát és az olvasókat számos, a regényre és novellára vonatkozó elképzelés és fogalom átrendezésére, újragondolására készíti.

E. E.

Intézeti hírek

(1997. január 1.–december 31.)

A Magyar–olasz történeti vegyesbizottság *La cultura ungherese tra le due guerre* című konferenciáján (Velence, 1997. január 23–24.) Sárközy Péter *L'epoca Horthy* címmel adott elő.

*

A Párizsban megtartott *Domaines français et hongrois: Littérature et Sciences humaines 1880–1930* című tanácskozáson (1997. január 24–25.) Angyalosi Gergely *Théories du sujet et de la subjectivité en France et en Hongrie au tournant du siècle* és Tverdota György *Le Bergsonisme dans la littérature hongroise du début du siècle* című előadása hangzott el.

*

A *New Paradigms – New Institutions* (Ljubljana, 1997. február 26–28.) című tanácskozáson Krasztev Péter *The Institutionalism of the "New Literature"* című előadásával szerepelt.

*

A III. Magyar Egyházzenei Kongresszuson (1997. március 13–15.) Kecskés András előadása *A magyar református istentiszteleti énekek szövegéről* szólt.

*

A torinói, 1997. március 18-i *G. Cavaglia-émlékülésen* Sárközy Péter *Cavaglia – studioso della letteratura ungherese* címmel emlékezett a fiatalon elhunyt olasz tudósra.

*

A Seregélyesen, 1997. április 5–6-án tartott *Civilizáció az ezredfordulón* című tanácskozáson Veres András korreferált.

*

A Kassán 1997. április 11–12-én rendezett *Kazinczy Napokon* Pomogáts Béla adott elő. Az április 19–20-i ungvári *Kisebbségi irodalom* című konferencián ugyancsak Pomogáts Béla tartott előadást.

*

Prágában, a *Mažvydas-konferencián* (1997. április 17–18.) Bojtár Endre *A Mažvydas-filológia és a mitológia* című előadását olvasta fel.

*

A fordítás és az intertextualitás alakzatai című miskolci konferencián (1997. április 24–26.) hangzott el Ferenczi László *Töredék a műfordításról*, Kálmán C. György *Avantgardista elfordítások*, Kappanyos András *Ulysses, a nyughatatlan* és Szili József *Versfordítás esszéiben* című előadása.

*

Az Odorics Ferenc szervezte szegedi, *A szerző neve és az írói név tematikájú DE-KON*-ferencián hangzott el a következő előadás: Bónus Tibor: *Szerzőség a kritikai diskurzusokban*.

*

A Kultúrák találkozása a XX. századi dramaturgiai és színházi gyakorlatban címmel megtartott konferencián (Veszprém, 1997. május 7–8.) Varga László *Beckett szituációismétlő drámái* címmel adott elő.

*

1997. május 11-én Bécsben adott elő Bojtár Endre *A mitologizált litván tudat* címmel a *Populists and Reformers in Central Europe* című konferencián.

*

A *Wien–Budapest* c. konferencián (1997. május 14.) Tverdota György *Mitteleuropa im französischen Kontext* címmel szólalt fel.

*

A L'homme et la steppe címmel Dijonban rendezett tanácskozáson (1997. május 14–16.) tartotta meg Korompay János *Inspira-*

tions et interprétations de la Grande plaine hongroise című előadását.

*

A *Dsida-konferencián*, melyet 1997. május 17–19. közt rendeztek Szatmáron és Kolozsvárott, Pomogáts Béla volt az egyik előadó.

*

A Balassagyarmaton rendezett, *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón* című tanácskozáson (1997. május 28–30.) hangzott el Kerényi Ferenc előadása: *Mikszáth és korának színházi élete*.

*

A Lipcsében 1997. június 3–5. között tartott *Geschichtliche Mythen in den Literatur und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas* című konferencia előadója volt Dávidházi Péter: *Abstammungsmythen in der ungarischen Literaturgeschichte* zu ihren Anfängen.

*

Odorics Ferenc *A kvázi-ártatlanság poétikája* című előadása hangzott el a *Határon – Párbeszéd az ezredvég magyar irodalmáról és irodalomtudományáról* című tudományos összejövetelen (Parajd, 1997. július 27.–augusztus 2.)

*

Az AILC *Literature as Cultural Memory* címmel megrendezett XV. Kongresszusán (Leiden, 1997. augusztus 16–22.) több munkatársunk is előadott, így Dávidházi Péter *National Vindication and Cultural Memory: the Beginnings of Literary Historiography*; Karafiáth Judit *Visiteurs au village Potemkine*; Sárközy Péter *Littérature nationale ou Littérature des minorités nationales*; Tver-

dota György *Il faut être absolument Grec!*; Szili József *Genre as Displacement*; Kálmán C. György *Ways of Representing Discontinuous Memories: Re-arranging the Canonical Order by Breaking with Classical Literary Historiography* címmel.

*

A Magyar Tudományos Akadémián rendezett Herzl Theodor és Magyarország című tanácskozáson (1997. szeptember 2–3.) Ferenczi László *A Herzl-historiográfia néhány problémájáról*, Szörényi László pedig *Herzl és Jókai* című előadásával vett részt.

*

Ungvárott, 1997. szeptember 3–4-én tartották a *Kárpátaljai irodalom* című konferenciát, melynek előadója volt Pomogáts Béla.

*

Krasztev Péter *Post Modern/Post Mortem* című előadása hangzott el a *Transition and New Faces of Literature* című, újvidéki, 1997. szeptember 5–6-i konferencián.

*

A holocaust Litvániában (Nida, 1997. szeptember 8–13.) című konferencián Bojtár Endre *A bel- és a külpolitika szerepe a litván függetlenség elvesztésében* című előadását mondta el.

*

A szekszárdi *A költőszerep lehetőségei Közép-Európában* című konferencián (1997. szeptember 11–12.) Tverdota György adott elő: *Illyés Gyula fogadtatása a 30-as évek kritikájában*.

* — —

A *Zionism and Culture* című tudományos megbeszélésen (Szófia, 1997. szeptember 12–17.) hangzott el Krasztev Péter *Trends in the New Jewish Literature in Central-East Europe* című előadása.

*

A székesfehérvári *Magyartanórok V. Országos Konferenciáján* (1997. szeptember 19–21.) Szili József adott elő *Vajda Jánosról, az esszenciális szerelem költőjéről*.

*

A Wolfenbüttelben 1997. szeptember 22–25. között megtartott *Europa und die Turken in der Renaissance* című konferencián Jankovics József *The Image of Turks in Hungarian Renaissance Literature* és Ács Pál *Tarjuman Mahmud and Murad: Austrian and Hungarian Renegades as Sultan's Interpreters* című előadása hangzott el.

*

Az irodalom ünneplésformái címmel rendezett konferenciát a Petőfi Irodalmi Múzeum és az Irodalomtudományi Intézet Kultusz kutató Csoportja (Budapest, 1997. szeptember 30.–október 1.). Intézetünk munkatársai a következő előadásokkal szerepeltek: Császtvay Tünde: *Az elveszett és megtalált holttestek esete – Vas Gereben elparentálása*; Dávidházi Péter: *Irodalomtörténet és ünnepi beszéd*; Ferenczi László: *A költők hercege és a Carême alapítvány*; Karafiáth Judit: *Szürrealista ünnepek*; Kerényi Ferenc: *A Petőfi-kultusz korai szakaszának (1844–1867) szociológiájából*; Szabó G. Zoltán: *„Névben él csak”: Ünnepek a Hymnus születésének századik évfordulóján*; Tverdota György: *Emlékbeszédek József Attiláról*.

*

1997. október 10-én Pomogáts Béla adott elő a kassai *Fábry-konferencián*.

*

Az 1997. október 17–20. közötti *Belgrádi Irodalmi Napokon* Pomogáts Béla képviselte intézetünket.

*

A budapesti *Heine-konferencián* (1997. november 1–2.) Veres András *Történelem és poétika összefüggései Heine 19. századi magyar recepciójában* címmel tartott előadást.

*

A *Színháztudományunk helyzete és problémái* című kollokviumon (Budapest, 1997. november 3.) Kerényi Ferenc *Színháztörténet-írásunk időszerű kérdéseiről* érkezett.

*

A *Debreceni Irodalmi Napokon* (1997. november 13.) többek között Angyalosi Gergely *A sólyom szövegszerűsége*, Odorics Ferenc *A (kvázi-)ártatlanság poétái*, Dávidházi Péter *A nemzeti nagyelbeszélés újjászületése: A narratív identitás műfajvándorlása irodalomtól tudományig* című előadása hangzott el.

*

Szörényi László előadást tartott az 1997. november 21–22-én, Goriziában tartott *Kö-*

zép-Európa-konferencián a *Mitteleuropa-eszme magyarországi fogadtatásáról*.

*

A magyar kultúra a Kárpát-medencében című konferencián (Lendva, 1997. november 21–22.) Pomogáts Béla adott elő.

*

Az irodalom és az irodalomtudomány helyzete 1989 után című konferencián (Vasó, 1997. november 26–28.) Bojtár Endre *A strukturalizmustól a posztstrukturalizmusig* című előadását mondta el.

*

Az 1997. november 28–29-i balatonföldvári *Állam az ezredfordulón* című tanácskozáson Veres András vett részt *Az állam elhalása a kultúra támogatásában* című előadásával.

*

Bojtár Endre a CEU *Kende Péter-konferenciáján* (1997. december 5–6.) adott elő.

*

A Cseh Köztársaság budapesti nagykövetségén rendezett *Jan Patočka-konferencián* (1997. december 12.) Berkes Tamás *Jan Patočka helye a cseh esztétikában* című előadása hangzott el.

PUBLICATIONS D'HISTOIRE LITTÉRAIRE

101e année – n° 5–6 1997

COMITE DE REDACTION

Tibor Komlovszki

rédacteur technique

(1954–1962)

secrétaire de la rédaction

(1963–1970)

rédacteur en chef

(1971–1992, 1994–1996)

*

László Szörényi

directeur de la revue

Gábor Kecskeméti

rédacteur en chef

Mihály Balázs

Ferenc Bíró

István Bitskey

Péter Dávidházi

Edit Erdődy

Péter Kőszeghy

Péter Kulcsár

György Tverdota

András Vizkelety

*

Tünde Császtvay

rédacteur technique

REDACTION

H-1118 Budapest

Ménési út 11–13.

Hongrie

Internet:

<http://www.iti.mta.hu/~itk/>

Adresse électronique:

itk@iti.mta.hu

<i>Tarnai, Andor</i> : La floraison tardive de la poésie et du théâtre latins	457
<i>Knapp, Éva</i> : Les différents niveaux des traditions littéraires dans le poème «Fortuna–Occasio» de János Rimay	470
<i>Fejér, Adám</i> : János Horváth et une image moderne de Petőfi	508
<i>Nyilasy, Balázs</i> : Réflexions sur la poétique des <i>balladas</i> de János Arany	527
Bulletin	
<i>Heltai, János</i> : Balassi et l'Épithète de Buchanan	541
<i>Bartók, István</i> : L'Ars concionandi de Bisterfeld écrite à Gyulafehérvár (Alba Iulia)	550
<i>Janzer, Frigyes</i> : Le Romantisme et Attila József	557
Atelier	
<i>Tverdota, György</i> : Rêves classiques (Décadence et antiquité dans les poèmes de la première période poétique de Babits)	566
<i>Melczer, Tibor</i> : Les poèmes écrits par Mihály Babits à Baja	573
<i>Illés, Sándor</i> : Les logements de Mihály Babits à Fogaras	581
<i>Téglás, János</i> : Babits et la Société Petőfi	587
<i>Buda, Attila</i> : Les œuvres de Mihály Babits parues à la Maison d'Édition Nyugat	604
<i>Sipos, Lajos</i> : Sur la correspondance de Babits	627
Analyse	
<i>Petrőczy, Éva</i> : L'histoire secrète d'une traduction (Lewis Bayly: The Practice of Piety – Pál Medgyesi: Praxis pietatis)	634
<i>Pilo, Bojl, Cecilia</i> : Caesar Aegyptus földén Alexandriában (César dans le pays d'Égypte à Alexandrie – Drame scolaire italien adapté par Ferenc Faludi)	650
<i>Szabó, Gábor</i> : L'apparition/disparition d'un personnage inventé (La poésie de János Dénes Orbán)	656
Documents	
<i>Tusor, Péter</i> : Lettre inconnue de Bálint Balassi adressée au procureur de la ville de Cracovie	664
<i>Hargittay, Emil–Kiss, Antal</i> : «Prière à exercer au temps de la peste»	668
<i>Ratzky, Rita</i> : Des Documents inconnus sur Kőlcsey aux Archives Nationales de Cluj	671
Dialogue	
<i>Koltai, András</i> : Sur la lettre de János Rimay	676
Revue	
Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein (<i>Vizkelety, András</i>)	677
Szakály, Ferenc: Mezőváros és reformáció (Bourgade et Réformation) (<i>Szabó, András</i>)	678
Esterházy, Pál: Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti (L'Origine des effigies miraculeuses de la Bienheureuse Vierge Marie se trouvant partout dans le monde décrite brièvement) (<i>Monok, István</i>)	682
II. Rákóczi Ferenc Fohászai / Aspiraciones principis Francisci II. Rákóczi / Aspirations du prince François II Rákóczi (<i>Penke, Olga</i>)	684
Ányos Pál 1756–1784 (<i>Borbély, Szilárd</i>)	686
Böszörményi, István: Kármán József emléke Losoncon (Le Culte de József Kármán à Losonc [Lučenec]) 1896–1996 (<i>Szilágyi, Márton</i>)	689
Majnai, Károly: Petőfi Sándor és szülei a szalkszentmártoni nagyvendégfogadóban (Sándor Petőfi et ses parents à la grande auberge de Szalkszentmárton) 1845–1846 (<i>Kerényi, Ferenc</i>)	691
Cholnoky Viktor 1868–1912 (<i>Beveczky, Gábor</i>)	693
Bori, Imre: Szenteky Kornél (<i>Virág, Zoltán</i>)	701
Babits Mihály kézíratai és levelezése (Les Manuscrits et la correspondance de Mihály Babits) (<i>Péter, László</i>)	706
Chronique	710

„Tegyük fel, hogy igaza van, és a valóság tényleg bonyolult. Ha netán így van, akkor nem lehet egyértelműen meghatározni, miféle történeteket kell elmondani annak érdekében, hogy autentikus módon beszéljünk a világról.”

„...e viszonyban az »én« – szövegeihez hasonlóan – önmagát is nyelvi hálózatok sokdimenziós tereként, nyelvi effektusként értelmezi.”

„...egy bizonyos Furia Albertné Orsolya asszony [...] megsértődött azon, hogy a neve nőstény medvét jelent.”

„Ma [...] a humanistával versengni kívánó polgár szellemi vállalkozó kedve kikapadt, és abban az előnyös helyzetben vagyunk, hogy gondolkodásunkat többé nem kell – az egyetemességelv megsértésétől tartva – a polgár önámításával korlátoznunk, [...] többé nem kényszerülünk a polgárral kialakítandó szellemi partnerség képzelgésének elfogadására...”

„S csodálkozni fognak az utódok, hogy hogyan tudott a magyar (?) olvasóközönség egykor annyira eltévelyedni, ízlésben annyira degenerálódni, hogy az Önök verseit szeresse, az Önök irányát s tobzódását megtúrja.”

„...a nietzschei ihletésű babitsi változat: tűzrölpattant dekadencia volt.”

„Bayly számtalan fattyúval növelte a gyéren lakott Észak-Wales populációját.”

„A hősének ismétlődő formulái még a megszokott dolgokat igénylő recepciós mentalitás, a *ráismerésszerűséget* kitüntetett hermeneutikai sajátágként kezelő gondolkodás és világkép jegyében jöttek létre...”

„Ezek közül a legmeghatározóbb beszédmód persze Troppauer Hümér diszkurzusa, ami domináns szólamként a kötet egészének intonációját uralja.”

„Osvát azonban az ő írásait is ugyanúgy »szerkesztette«, mint a kezdőkét, azaz mondatokat hagyatott ki, néha szószerkezeteket változtatott meg.”

„Egy szerves, átfogó és egészében hiteles felfogásból lényegében nem lehet elvenni, vagy többnyire nemigen lehet bármit is hozzáadni.”

„Világos, hogy Orbán az »én költő vagyok« kijelentést austeni értelemben performatív megnyilatkozásnak tekinti, azaz nem egy állapot lehetséges leírásának, hanem nyelv általi cselekvésnek, melyre tehát az igaz–hamis kategóriák egyike sem érvényes.”

„...szövegei pedig egy nyelvi háború csatateréiként tárulnak eléink, ahol a hatalom megszerzésének eszköze a szuronyként használt szó.”

„...az éhes hidrogén mohón lecsap az ólomra és elrabol tőle minden oxigént...”

„A nagyobbik baj az, hogy ha igaza van, akkor talán el sem lenne szabad mondani ezt a történetet.”

„Sohasem éreztem, hogy ugyanazt gondolod, amit mondasz.”

„...a kritikátörténeti irányultságú olvasás bizony bölcsességre, de még inkább szerénységre képes tanítani.”

